

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЛОШКИ ФАКУЛТЕТ

Лариса М. Костић

**МЕМОАРСКА И ЕПИСТОЛАРНА ГРАЂА
КАО ИЗВОР ЗА КЊИЖЕВНУ ИСТОРИЈУ:
АРХИВИСТИЧКО-ДОКУМЕНТАЛИСТИЧКИ ПРИСТУП**

Докторска дисертација

Београд, 2023.

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOLOGY

Larisa M. Kostić

**MEMOIR AND EPISTOLARY MATERIALS
AS A SOURCE FOR LITERARY HISTORY:
ARCHIVAL-DOCUMENTAL APPROACH**

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

УНИВЕРСИТЕТ В БЕЛГРАДЕ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЙ ФАКУЛЬТЕТ

Лариса М. Костич

**МЕМУАРЫ И ЭПИСТОЛЯРНЫЕ МАТЕРИАЛЫ
КАК ИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЛИТЕРАТУРЫ:
АРХИВНЫЙ-ДОКУМЕНТАЛЬНЫЙ ПОДХОД**

Докторская диссертация

Белград, 2023.

МЕНТОР:

др Бојан Ђорђевић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филолошки факултет

ЧЛАНОВИ КОМИСИЈЕ:

1.

2.

3.

ДАТУМ ОДБРАНЕ:

Изјаве захвалности

Архиву Србије и Задужбини „Десанка Максимовић“ неизмерно хвала што су ми омогућили приступ материјалу и проучавање грађе. Посебну захвалност упућујем управници Задужбине и чланици комисије, др Светлани Шеатовић и секретару Задужбине и чувару Десанкиног наслеђа, Мирјани Станишић.

Захваљујем и осталим чланицама комисије и мојим драгим професоркама с факултета, др Драгани Грујић и др Гордани Ђоковић без чијег ангажмана израда ни одбрана ове тезе не би били могући.

Захваљујем мојој другој кући, у оквиру које сам увек наилазила на личну и професионалну подршку, Институту за књижевност и уметност и директору др Бојану Јовићу на подршци и разумевању за сва одсуства у последњим моментима израде ове дисертације.

Највећу захвалност, ипак, дугујем свом ментору, др Бојану Ђорђевићу, који ме је најпре заинтересовао за ову тему, професорски и пријатељски усмеравао, мотивисао, саветовао и храбрио у истраживању, а затим посвећено и пажљиво читао написано.

Најискренију захвалност упућујем својим најближим пријатељима и породици, *мајци*, оцу и сестри који су веровали у мене и омогућили ми да досегнем овај ниво образовања.

Напоследку, ову тезу посвећујем оном који је многе дане и ноћи бдео нада мном, бодрио ме, читао ми, инспирисао. Срђане, хвала ти.

Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју: архивистичко-документалистички приступ

Сажетак

У оквиру истраживања детаљно је анализирана документарна грађа с циљем подробнијег разумевања њеног историјског значаја. Уводни део рада наглашава кључну улогу архива у контексту институционализације културе сећања, приказујући како ови чувари прошлости доприносе обликовању колективног памћења. Осим тога, кроз кључни део рада и студиозну архивистичко-документалистичку анализу, реализовану у облику две студије случаја, осветљени су културноисторијски и књижевноисторијски аспекти које ова грађа пружа у разумевању времена и догађаја који су је генерисали.

Кроз теоријске и методолошке оквире, истраживање ставља акценат на контекстуализацију мемоарске и епистоларне грађе унутар ширих токова културне еволуције, чиме се доприноси свеобухватнијем разумевању комплексних интеракција између појединца, друштва и књижевности.

Поглавља која следе истичу неоспорну важност мемоарских и епистоларних извора, указујући на разноврсност ове грађе у архивима и библиотекама широм Србије. Анализом две одабране студије случаја – мемоара југословенског дипломате, политичара и адвоката Драгољуба С. Илића и писама која су пристизала Десанки Максимовић – покривен је временски распон културног и књижевног живота од скоро читавог века, чиме су притом уочена упечатљива сазнања о животу и раду српских писаца. Одабрана грађа је архивистички и документалистички обрађена, пружајући модел израде аналитичко-сумарних инвентара и регеста.

Анализа и тумачење документарне грађе као књижевноисторијског извора омогућава истраживачима да подробније спознају утицаје и динамике које су обликовале читаве књижевне епохе на један друкчији, интимистички начин. С тим у вези, документарна грађа пружа прилику за реинтерпретацију живота и стваралаштва књижевника. Кроз ове личне записе, истраживачи могу реконструисати како су књижевници доживљавали своје време, реаговали на друштвене промене и како су њихова дела одражавала или обликовала дух времена.

У раду се нарочито наглашава важност документарне грађе у обликовању аутентичне и инклузивне слике културног наслеђа, пружајући простор мање значајним личностима које су биле маргинализоване у досадашњим (књижевно)историјским издањима и књижевним канонима. Документарна грађа, дакле, не служи само за реконструкцију и реинтерпретацију прошлости, већ и продубљује разумевање књижевности као рефлексije општег стања свести и одраза културног идентитета у националном контексту.

Кључне речи: архиви, документарна грађа, мемоари, писма, Драгољуб. С. Илић, Десанка Максимовић, културна историја, књижевна историја, културно наслеђе, култура сећања

Научна област: архивистика, наука о књижевности, историја

Ужа научна област: документалистика, културна историја, историја српске књижевности

Удк:

Memoir and Epistolary Materials as a Source for Literary History: Archival-Documental Approach

Abstract

Within the research, the documentary material was analyzed in detail with the aim of a more comprehensive understanding of its historical significance. The introductory part of the paper emphasizes the crucial role of archives in the context of the institutionalization of the culture of memory, showing how these guardians of the past contribute to shaping collective memory. In addition, through the vital part of the work and the studious archival-documentary analysis, realized in the form of two case studies, the cultural-historical and literary-historical aspects that this material provides in understanding the time and events that generated it were illuminated.

Through theoretical and methodological frameworks, the research emphasizes the contextualization of memoir and epistolary material within broader flows of cultural evolution, thus contributing to a more comprehensive understanding of the complex interactions between the individual, society and literature.

The following chapters highlight the undeniable importance of memoir and epistolary sources, pointing to the diversity of this material in archives and libraries throughout Serbia, by analyzing two selected case studies – the memoirs of the Yugoslav diplomat, politician and lawyer Dragoljub S. Ilić and the letters that came to Desanka Maksimović – the period of cultural and literary life of almost a whole century is covered, thereby revealing striking knowledge about the life and work of Serbian writers. The selected material has been archivally and documentally processed, providing a model for creating analytical-summary inventories.

The analysis and interpretation of documentary material as a literary-historical source enables researchers to get a more detailed understanding of the influences and dynamics that shaped entire literary epochs in a different, intimate way. In this regard, the documentary material provides an opportunity for reinterpretation of the life and creativity of writers. Through these personal records, researchers can reconstruct how writers experienced their time, responded to social change, and how their works reflected or shaped the zeitgeist.

The paper particularly emphasizes the importance of documentary material in shaping an authentic and inclusive image of cultural heritage, giving space to less significant figures marginalized in previous (literary) historical editions and literary canons. Documentary material, therefore, not only serves to reconstruct and reinterpret the past but also deepens the understanding of literature as a reflection of the general state of consciousness and cultural identity in the national context.

Key words: Archives, Documentary Material, Memoirs, Letters, Dragoljub. S. Ilić, Desanka Maksimović, Cultural History, Literary History, Cultural Heritage, Culture of Memory

Scientific field: Archival Science, Literary Studies, History

Scientific subfield: Documentation Science, Cultural History, History of Serbian Literature

UDC:

САДРЖАЈ

1. УВОД	1
1.1. Истраживачко-методолошки оквир	1
1.2. Теоријско-појмовни оквир	4
1.2.1. Архиви као чувари културне баштине и колективног сећања	4
1.2.2. Архивска грађа као примарни историјски извор	7
1.2.3. Књижевноисторијска проучавања у светлу документарне грађе	9
2. АРХИВСКА ГРАЂА И ЗАШТИТА ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ У СРБИЈИ	12
2.1. Увод.....	12
2.2. Кратак историјски осврт	15
2.3. Заштита података о личности	16
3. ПОСЕБНА ГРАЂА	18
3.1. Лични и породични фондови	18
3.2. Преузимање грађе у приватној својини.....	21
3.3. Поступци са специфичном грађом у архивима и библиотекама.....	21
3.4. Значај посебне грађе за књижевноисторијска изучавања	24
4. ОРАЛНА ИСТОРИЈА	27
4.1. Усмена сведочанства	27
5. МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ	32
5.1. Мемоарска литература.....	33
5.1.1. Мемоари	33
5.1.2. Дневници	34
5.1.3. Путописи.....	35
5.2. Мемоарска грађа	36
5.2.1. Специфичности и одлике мемоарске грађе.....	37
5.2.2. Структурна анализа мемоарске грађе	43
5.2.3. Начини прикупљања и обраде.....	44
5.2.4. Заштита и валоризација мемоарске грађе.....	49
5.2.5. Значај мемоарске грађе за књижевноисторијска проучавања	54
5.2.6. Методе коришћења мемоарске грађе у књижевноисторијским истраживањима	57

6. СТУДИЈА СЛУЧАЈА I	60
6.1. Уводна студија	60
6.1.1. Избор архивске грађе за анализу	60
6.1.2. Опис садржаја и историјска валоризација грађе	61
6.1.3. Методологија истраживања.....	62
6.1.4. Биографска белешка о аутору.....	63
6.1.5. Књижевноисторијски кључ.....	69
6.1.6. Књижевноисторијски дискурс	71
6.1.7. Књижевноисторијски оквири и укрштања	72
6.2. Анализа	80
6.2.1. Збирка Драгољуба С. Илића – сумарно-аналитички инвентар.....	80
6.2.2. Прилози – машинописи мемоарских записа	88
Један несвакидашњи плебисцит.....	88
[Алекса Шантић и Мајски преврат]	95
На путу ка власти.....	96
О Јовану Дучићу.....	106
Мој први и последњи сукоб са Јашом	114
[Једна Крпина анегдота].....	118
Брана Цветковић – Браца – Брана	119
Миле Павловић – Крпа	128
Иво Ђипико	148
Јаша и Домановић	150
Ивањдански атентат	164
„Утаја“ Јанка Веселиновића	168
Радоје Домановић и Драгољуб Јоксимовић	176
Химна	178
О прислушкивању Јаше Продановића	182
7. ЕПИСТОЛАРНА ГРАЂА	183
7.1. Специфичност и одлике епистоларне грађе и начини прикупљања	183
7.2. Приватна и јавна (службена) преписка.....	186
7.3. Структурна анализа и обрада епистоларне грађе.....	189
7.4. Тематски дискурс	192
7.5. Пошаљилац и прималац као значајни чиниоци епистоларне грађе.....	194
7.6. Значај епистоларне грађе за књижевноисторијска проучавања	196
7.6.1. Књижевноисторијски доприноси	196
7.6.2. Епистоларне вертикале светске књижевности	197
7.6.3. Епистоларне вертикале српске књижевности	199
7.6.4. Методе коришћења епистоларне грађе у књижевноисторијским истраживањима	201

8. СТУДИЈА СЛУЧАЈА II	202
8.1. Уводна студија	202
8.1.1. Избор архивске грађе за анализу	202
8.1.2. Опис садржаја и историјска валоризација грађе	203
8.1.3. Методологија истраживања	205
8.1.4. Књижевноисторијски оквири и укрштања	206
8.1.4.1. Велизар Бошковић	214
8.1.4.2. Радован Зоговић	217
8.1.4.3. Павао Деспот	221
8.2. Анализа	222
8.2.1. Преписка Десанке Максимовић – сумарно-аналитички инвентар	222
8.2.2. Прилози	234
8.2.2.1. Машинописи епистоларних записа	234
Велизар Бошковић	234
Радован и Вера Зоговић	250
Деспот Павао	258
Павле Зидар	259
8.2.2.2. Рукописи Десанке Максимовић	261
Београдске улице (1950)	261
[Како су настале „Београдске улице“]	263
Мој учитељ првог разреда, Недељко Савић	264
[Један необјављени одломак]	265
9. МЕМОАРСКА И ЕПИСТОЛАРНА ГРАЂА У АРХИВИМА И БИБЛИОТЕКАМА СРБИЈЕ :	
СТАЊЕ, ОБИМ И КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ	266
9.1. Уводне премисе	266
9.2. Народна библиотека Србије	268
9.3. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“	270
9.4. Библиотека САНУ	271
9.5. Библиотека Матице српске	272
9.6. Рукописно одељење Матице српске (РОМС)	272
9.7. Државни архив Србије	273
9.8. Архив Југославије	274
9.9. Архив САНУ	275
9.10. Историјски архив Београда	276

10. ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА	281
Прилози	295
Биографија	325

1. УВОД

1.1. Истраживачко-методолошки оквир

Докторска дисертација бави се архивима и документарном грађом из вишеструких углова – културноисторијског, књижевноисторијског, архивистичког, документалистичког. У питању је студија која, поред анализе, поставља теоријске оквире за изучавање мемоарске и епистоларне грађе као извора за културну и књижевну историју, при чему је, поред општег историјског, примењен и архивистичко-документалистички приступ.

Тежиште истраживања темељи се на књижевноисторијском и културноисторијском потенцијалу који за науку о књижевности има документарна грађа. Досад је махом у првом плану било проучавање мемоарске и епистоларне грађе коју су стварали сами књижевници, међутим на спроведеним истраживањима и студијама случаја је установљено како и грађа која није настала из пера књижевника може да буде од значаја за књижевноисторијске студије. У првом плану било је истицање значаја података које су о животу и раду српских књижевника у својим писмима, сећањима и дневницима оставиле друге значајне личности наше политичке и културне историје (дипломате, публицисте, новинари, историчари, уметници, критичари).

Пошло се од чињенице да до сада није било систематског истраживања документалистичког потенцијала мемоарске и епистоларне грађе за књижевноисторијску науку. У постојећој литератури ови облици архивске грађе нису проучавани ни контекстуализовани као веродостојни извор за реинтерпретацију прошлости. Још једна од претпоставки била је да ова грађа, похрањена унутар различитих културно-едукативних институција широм Србије, обухвата обиман неистражени материјал и потенцијално полазиште за књижевноисторијска и културноисторијска сагледавања живота и рада наших књижевника, као и за анализу контекста у коме су живели и стварали.

Методологија истраживања документарне грађе захтева систематичан и компаративан приступ који представља суштински део процеса анализе историјских извора ради разумевања прошлих догађаја, актуелних феномена и свеобухватног контекста. Први корак у анализи архивске грађе овог типа је постављање јасних временских, географских и тематских оквира истраживања. Истраживачи морају формулисати јасне хипотезе које ће испитати и потврдити (или не) на основу крајњих резултата истраживања. Адекватно и студиозно креирана истраживачко-стратешка схема помаже у усмеравању анализе и поузданом тумачењу добијених исхода и података, а прецизно дефинисање свих фаза истраживања на самом почетку ће послужити као база за одабир релевантних извора и омеђивање истраживања. С обзиром на деликатан карактер мемоарске и епистоларне грађе – аутофикција, аутосугестивност, ауторефлексивност, аутобиографски исказ, фрагментарност и селективност памћења – приликом њене анализе и обраде нема простора за индуктивно закључивање, већ је обавезан методолошки поступак који се састоји од

техничке, критичке, функционалне и компаративне анализе и синтезе прикупљених података.

У првом делу пружен је сумарни преглед садржаја рада. Затим је, у наредном потпоглављу, успостављен теоријско-појмовни оквир и предмет истраживања у најширем смислу – архиви као институције културног сећања и темељи националног идентитета. Затим следе три теоријско-појмовно-методолошка поглавља – Посебна грађа, Мемоарска грађа и Епистоларна грађа – након чега су представљене две студије случаја. Ова поглавља утемељена су на основу емпиријске (две студије случаја) и теоријске анализе (употреба релевантне стручне литературе из области историје, архивистике, науке о књижевности, социологије, теорије личног и колективног памћења).

У Посебној грађи обрађени су лични/породични фондови и документарна грађа од изузетног значаја која се у стручној архивистичкој литератури назива још и *посебна грађа*. Поред тога, анализирана су најважнија питања из архивистичке праксе која се овог типа грађе тичу – преузимање грађе у приватној својини, поступци са специфичном грађом у архивима и библиотекама, значај посебне грађе за књижевноисторијска изучавања. Након тога, посебна пажња посвећена је савременим приступима архивској грађи и дигитализацији у контексту заштите података о личности, с нагласком на заштиту, руковање и дисеминацију документарне грађе у електронском окружењу.

У поглављима Мемоарска грађа и Епистоларна грађа дат је темељан преглед општих и посебних специфичности и одлика ове документарне грађе, детаљног поступка њихове структурне и критичке анализе, начина прикупљања, обраде, заштите, валоризације, коришћеног тематског дискурса, као и значаја ових облика документарне грађе у тумачењу различитих аспеката историје књижевности. На самом почетку оба поглавља успостављена је јасна терминолошка дистинкција архивистичких појмова мемоарска и епистоларна *грађа* у односу на мемоарску *литературу* и епистоларни *жанр*, а такође је изложена детаљна методологија анализе и примене документарне грађе у научним истраживањима.

У средишту предметног истраживања су две студије случаја. У првој студији обрађена је мемоарска грађа истакнутог појединца¹ који је, иако првобитно није био књижевник, оставио у својој заоставштини трага о нашим најзначајнијим писцима и књижевном животу прве половине двадесетог века. У питању је српски и југословенски политичар, дипломата, публициста и адвокат Драгољуб С. Илић, чији су мемоарски записи похрањени у Државном архиву Србије под сигнатуром АС 01 бр. 507/80. Илић је у својим списима оставио несвакидашња и упечатљива сећања на Милорада Павловића Крпу, Јашу Продановића, Владислава Петковића Диса, Јована Дучића, Алексу Шантића, Ива Ћипика, Брану Цветковића, Јанка Веселиновића, Радоја Домановића, Косару Цветковић и многе друге протагонисте културне и политичке интелектуалне сцене тадашње Србије и касније Југославије. Специфичан предмет истраживања изискивао је и документалистичку обраду мемоарске грађе и израду регеста и инвентара који пружају (п)опис анализираних грађе и увид у њен књижевноисторијски значај. Најважнији записи пренети су у машинопису и детаљно анализирани.

У оквиру друге студије случаја обрађена је епистоларна грађа, тј. писма писана Десанки Максимовић која се чувају у легату у оквиру њене Задужбине, под окриљем Народне библиотеке Србије. За потребе истраживања у оквиру ове докторске

---

¹ Сто шест свезака, хиљаду и двеста листова.

дисертације анализирано је 116 писама истакнутих књижевних и културних радника различитих генерација – Доре Пилковић, Моше Одаловића, Саше Божовић, Ксеније Атанасијевић, Паулине Албале, Вере Витезице, Павла Зидара, Милана Вукасовића, Милована Данојлића, Јована Христића, Изета Сарајлића, Јованке Хрваћанин. Међу најважнијим писмима издвајају се писма Велизара Бошковића и Радована Зоговића чијој анализи је посвећено највише пажње. Ова писма сликовито приказују на који начин је Десанка Максимовић перципирана од стране шире јавности и истакнутих савременика, али и какав је статус уживала у политичким и друштвеним интелектуалним круговима. Као и у случају анализе мемоарске грађе, израђен је регест и инвентар, а најважнија писма су пренета у машинопису и детаљно анализирана.

Унутар прегледног поглавља Мемоарска и епистоларна грађа у архивима и библиотекама Србије најпре је у Уводним премисама полемисано о обиму, разноликости и начинима стицања документарне грађе, као и о концепту легата и његовом значају. Након тога је изложен приказ најважнијих културних институција које похрањују мемоарску и епистоларну грађу код нас – Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“, Библиотека САНУ, Рукописно одељење Матице српске, Државни архив Србије, Архив Југославије, Архив САНУ и многе друге.

Након Закључка у ком су обједињени резултати истраживања и дедуктивно засновани коментари, следи четири прилога који прате наведена истраживања. Структурна и садржајна анализа мемоарске и епистоларне грађе има кључну улогу у очувању и интерпретацији историјског (културног и националног) наслеђа, доприносећи комплекснијем разумевању људског искуства кроз време. Проучавање ове грађе кроз архивистички и документалистички објектив омогућава идентификацију и очување ових вредних извора за будуће генерације, чинећи их доступним за даља истраживања и тумачења. Овакав унакрсни приступ архивистици, књижевној историји и националном памћењу доприноси интегралнијем сагледавању прошлости, са јасним фокусом на њеном културном, књижевном и националном значају.

1.2. Теоријско-појмовни оквир

1.2.1. Архиви као чувари културне баштине и колективног сећања

„Сећање је садржина културе, а култура је облик сећања.
И не само то: култура обликује сећање.“

Николина Зобеница

У последњих неколико деценија, у областима културолошких, социолошких, антрополошких и етнолошких истраживања, десила се промена у перцепцији историје као друштвеног наратива. Следствено томе, сада постоји јасно дефинисана терминолошка дистинкција између појмова који су раније били коришћени у заједничком контексту – историја, прошлост и култура сећања. По први пут у историји цивилизације фокус историјских истраживања је премештен са општег, универзалног на специфичне и јасно дефинисане истраживачке (под)дисциплине које су до сада биле тривијализоване.

Култура сећања је данас заштићена и институционализована. Чувари вредности су институције које установљују форме и начине који се не мењају са сваком нараштајем, већ се успостављају дугорочно, па их сходно томе сматрамо темељом очувања и трајања памћења, као и матрицом цикличног понављања културних образаца. Разликујемо институције које су усмерене на материјално очување и трајање – споменици, библиотеке, архиви, музеји, спомен-места. Паралелно, с друге стране се институционализује и нематеријално наслеђе које одликују ритуална понављања – културни обичаји, фолклор, очување и преношење традиције, церемоније, годишњице. Култура памћења понајвише зависи од ових институција како би се обезбедило њено дугорочно, неограничено и генерацијски неомеђено трајање. Облици институционализације памћења директно су условљени политичким, моралним и идеолошким сагледавањем прошлости. Овде неминовно треба издвојити и социоекономски фактор – питање финансирања и поделе ресурса, јер национално и културно сећање није само ствар донете одлуке, већ и буџета. Институције попут библиотека, музеја и архива чувају и преносе културно наслеђе, не само обезбеђивањем историјских локалитета и прикупљањем трагова прошлости, већ се њихова најважнија улога састоји у унакрсном повезивању података, а касније и дисеминацијом систематично организованог знања. Ови сакупљачи сећања марљиво и селективно бирају информације, подвргавају их детаљној валоризацији и евалуацији и коначно их уобличавају у форме садржаја прикладне за крајње кориснике. Историчари и архивисти пажљиво интегришу и компактно пакују све сакупљене информације како би омогућили њихово адекватно чување и преношење. На овај начин, трагови прошлости и информације који они носе подижу се на нови, друштвено прихватљив ниво разумљив за ширу јавност (Асман 2011).

„Istorijat organizovanog negovanja pamćenja najčešće se prati kroz idejne i institucionalne načine njegovog prenošenja. Istorijsko pamćenje oblikuju tri glavna posrednika: primarno iskustvo, kultura sećanja i istorijska nauka (Hockerts 2001). Kolektivno pamćenje povezuje nosioce sećanja u žive zajednice sećanja sa naročitim osloncima (porodicu povezuje predanje,

genealoško stablo ili porodični foto album, članove partije istorijat partijske borbe, narode zajednička božanstva, naciju jezik i manje ili više fiktivna prošlost zajedničkog porekla). Javna kultura sećanja oblikovana u skladu sa vladajućom ideologijom može kombinovati više perspektiva: lično, tradicionalno, službeno. Pojedinačna sećanja štite identitet ličnosti, dok javno pravda grupni interes.

[...]

Ključna ulogu koju u životu ima pamćenje jeste u tome što je kolektivno pamćenje deo – kulturnog aparata koji stvara smisao“ (Kuljić 2006: 17–18).

Проучавање и концептуализација памћења, као сложеног и хетерогеног историјског феномена, може се адекватно започети дефинисањем теоријско-методолошких темеља његове социолошке реконструкције. Основна онтолошка претпоставка о човеку као бићу тродимензионалне временске перспективе – прошлости, садашњости и будућности – јесте да свака нова генерација не започиње изнова с „чистим листом“, већ са одређеним генерацијским бременом – негативним или позитивним наслеђем које су им оставили претходници. Концепт историјског памћења је повезан с проучавањем такве људске баштине, представљајући један од кључних социокултурних феномена људске егзистенције и друштва, притом делујући као фактор који обликује не само њихову садашњост, већ и непосредну будућност. Вишедимензионалност феномена историјског памћења подразумева разлике у системима вредности, друштвеним нормама и ставовима појединачних носилаца, што захтева идентификацију и анализу механизма његовог преношења и утицаја на савремене друштвене праксе. Друштвено-историјски развој је комплексан процес који природно проистиче из својеврсне унутрашње логике утемељене у културним обрасцима (Мысливец, Романов 2018: 10).

„Памћење ипак није само пасивни одраз културе и политике, него и творач културе, веровања и вредности јавног и приватног живота. Прошlost је средство владања, јер приче учвршћују ауторитете и стварају социјални смисао. Склад и правданје држава, установа и појединаца зависи од прошлости. Постоји веза између организације колективног памћења и конструкције идентитета. Идентитет све више пољива на признатом памћењу. Упркос рећеном, било би нереално залагати се за потпуно елиминисање колективног памћења, јер је овај облик свести важан неизбрисиви састојак политичке културе друштва. Још мање би било реалистично мислити да се ово памћење може имунизирати од идеолошке употребе.

Култура сећања на плану личног и колективног памћења означава мање или више осмишљен однос према прошлости и конструктивни карактер става према прошлим искуствима с обзиром на садашњост и будућност. Prioriteti ове дисциплине су различити односи према прошлости у којима се огледа колективна свест“ (Kuljić 2006: 9–10).

Памћење, заборављање и историја чине сложену мрежу међусобно испреплетених и дистанцираних елемената истовремено. Историографски приступи проучавању индивидуалног/колективног памћења и заборављања одсликавају комплексан однос између искустава појединаца и заједница у обликовању њихових историјских наратива. Горенаведене теоријско-методолошке промене у архивистичким и историографским проучавањима и фокусирање на друштвене микро дисциплине уопштено, проузроковали су успостављање нових епистемолошких и методолошких оквира у анализи и ретроспекцији минулих историјских догађаја. Феномен индивидуалног или колективног заборављања подједнако је важан као концепт културе памћења, и на себи својствен начин диктира нове токове историје и такође доприноси бољем разумевању прошлости.

Култура сећања представља скуп образаца којима се прошлост обрађује у свакодневној свести. Ови обрасци укључују процесе као што су „*potiskivanje*, *relativizacija*, *izmišljanje*, *plansko zaboravljanje*“ чиме настају комплексне (ре)конструкције прошлости. Индивидуалац, као и колектив, користи ове конструкције како би кроз прошлост интерпретирао садашњост, обликовао визију будућности и утврдио свој (национални) идентитет који се гради најпре кроз очување културе сећања. У социолошком контексту, организовано друштвено памћење није само пасивно складиштење прошлих искустава. Његова кључна улога огледа се у обликовању резултата колективних интеракција којима група успоставља свој јединствен однос према околини и самој себи. Уместо једноставног чувања прошлих садржаја, памћење конструише селективне наративе прошлости, постављајући их у смисаони редослед и пружајући хармоничан оквир за тумачење света. Важно је правити разлику између *памћења*, које подразумева складиштење прошлих садржаја, и *сећања*, тј. освежавања тих сачуваних информација у новом садашњем контексту. Херменеутичари су нагласили како се кроз сећање, посредством одабраних прошлих садржаја, конструишу интерпретативни оквири и значења за актуелни тренутак. Критеријуми одабира, било да су лични, породични, национални или политички, играју кључну улогу у овој динамици. Различити посредници памћења (усмени, писмени, визуелни, електронски) такође активно утичу на обликовање сећања, организујући и структурирајући комуникацију између субјеката и усклађујући дистрибуцију информација. У области оралне историје, схватање света је различито у поређењу са писаним културама, док се унутар писаних култура разлике јављају између електронског и неелектронског доба. Унутар диференцираних друштава, друштвено-интегративна мисао не организује знање о прошлости према критеријумима сазнања, већ према утилитарним принципима. Напослетку, уочава се да у сваком диференцираном друштву, друштвено-интегративна мисао обликује однос између јавног памћења и заборава, усмеравајући употребу запамћених садржаја у складу са интересима и идеологијама (Kuljić 2006: 8–9).

Историја и архивистика су дубоко повезане и уско испреплетене научне дисциплине. У тој коегзистенцији и интеракцији, две дисциплине истовремено усмеравају пажњу на различите аспекте прошлости, међусобно се допуњујући у процесу истраживања и интерпретације. Њихова узајамна зависност произилази из различитих аспеката. Архивистика, као информациона наука, поставља основу за историографска истраживања, пружајући стабилну и приступачну доступност примарних документарних историјских извора. С друге стране, историја усмерава практичну примену архивских извора, истичући њихов значај у конструисању историјских наратива и дубљег разумевања прошлости. Као комплементарне дисциплине, историја и архивистика заједно формирају јединствену симбиозу, обогаћујући једна другу и пружајући значајан допринос проучавању и тумачењу прошлости.

Увођење у динамику колективног памћења путем архива као специјализованих институција представља суштински елемент очувања и трансмисије културне баштине. Ова интеракција између колективног памћења и архива рефлектује комплексније аспекте идентитета друштва, делујући као чувар не само минулих догађаја, већ и симбола, вредности и континуитета културне баштине једне заједнице.

Архиви, као институционални чувари културне баштине и колективног памћења, есенцијални су у процесу очувања информација које су од суштинске важности за разумевање прошлости, садашњости и обликовање будућности. Ова институција преузима улогу посредника између различитих временских епоха, чувајући трагове

времена, чињеница, дискурса и митова који дефинишу идентитет једног друштва. Њен задатак је да обезбеди да се, не само значајни догађаји, већ и трагови свакодневног живота, књижевно-уметничког израза и стваралаштва и други облици националне културне продукције забележе и сачувају за будуће генерације.

Архиви, с обзиром на своју улогу, нису само складишни простори физичког чувања докумената – они постају чворишта (ре)интерпретације и конструкције колективног памћења. Њихова одговорност је не само чување, већ и активно обликовање историјских наратива кроз прикупљање, селекцију, организацију, дисеминацију и представљање документарних материјала. Кроз овај процес, архиви постају неимари културних и националних идентитета, обликујући информације од јавног значаја које би требало истаћи и на који начин ће их публика интерпретирати.

Колективно памћење, у својој динамици, није статично – оно еволуира, реинтерпретира се и обликује у односу на актуелна друштвена питања. Архиви, следствено томе, такође морају бити адаптабилни, способни да одговоре на динамику друштва и прилагоде се новим тумачењима и перспективама. Способност архива да испољи начело плуралности и разноврсности колективног памћења игра кључну улогу у изградњи инклузивних и аутентичних слика о прошлости. Осим похрањивања архивског и документарног материјала, архиви су и простори интеракције и истраживања, подстичући проучавање различитих аспеката прошлости. Кроз приступ архивским изворима, истраживачи добијају увид у сложене нити колективног памћења, често откривајући непознате или занемарене перспективе. Ова интеракција између истраживања и архивске грађе доприноси не само продубљивању разумевања прошлости, већ и редефинисању идентитета и културне динамике.

Услед неоспорног симбиотског односа између културног идентитета и архива као чувара културног наслеђа, ове институције се намећу као кључне у очувању и обликовању колективног памћења. Њихова улога се протеже од физичког чувања историјског знања до активног учешћа у (ре)конструкцији идентитета друштва. Кроз призму архива, колективно памћење постаје динамичан тродимензионални кључ који повезује прошлост, садашњост и будућност, чувајући и реинтерпретирајући богатство културне баштине.

1.2.2. Архивска грађа као примарни историјски извор

“Remembering is an ethical act, has ethical value in and of itself.
Memory is, achingly, the only relation we can have with the dead.”

Susan Sontag, *Regarding the Pain of Others*

Историјске анализе подразумевају студиозан и систематичан приступ истраживању прошлости, у покушају демаскирања догађаја, процеса и појава у одређеном контексту. Овакав приступ омогућава историчарима да разматрају различите аспекте прошлих епоха, усмеравајући пажњу на друштвене, политичке, економске, културне и друге димензије. При историјским анализама, истраживачи се

ослањају на бројне изворе који могу пружити увид у прошлост – постојећу литературу, приручнике, рукописе, архивску грађу, картографију, археолошке налазе. Кроз тумачење и контекстуализацију ових података, историчари се труде да осветле друштвена дешавања, облике власти, идеологијске токове и трансформације током времена. Овај методолошки приступ омогућава истраживачима да изграде конструктивне интерпретације које обogaћују наше познавање истина прошлих епоха.

Архивска грађа може се тумачити као суштински градивни елемент историографског језгра прошлости. Историчари, као најчешћи корисници архива, ослањају се на њу као на неприкосновене изворе информација и примарне историјске изворе. С тим у вези, културни и научни радници и стручњаци за анализу и тумачење прошлости обликују историјске наративе на основу архивских и документарних материјала. У процесу рада у архиву и коришћењу архивских ресурса, истраживачи стичу и развијају одређени *критички дух* у научноистраживачком процесу. У својој бити, овакав рефлексивни став подразумева систематичан и аналитичан приступ проучавању теме или проблема, праћен акрибичношћу и избегавању тенденциозности и предрасуда.²

Проналажење и селекција историјских извора као примарних истраживачких ресурса, евалуација њихове аутентичности, веродостојности и значаја чине изузетно изазовне задатке за сваког истраживача у области (књижевне) историје. Архивска грађа представља круцијалну компоненту у проучавању и реконструкцији историјских догађаја. Њен значај као примарног историјског извора огледа се у веродостојности, аутентичности, разноврсности и дубини информација коју пружа истраживачима. Да бисмо схватили значај архивске грађе, кључно је разумети појам примарног историјског извора, тј. да се ради о непосредним документима или сведочењима која су настала истовремено кад и догађај који проучавамо.³ У том контексту, архивска грађа издваја се као есенцијални примарни извор који омогућава директно урањање у прошлост.

Архивска грађа је еволуирала паралелно са друштвеним и технолошким променама. Од првих рукописних записа до савремених дигиталних архива, промене у начину чувања и приступа архивским материјалима одражавају динамику друштва и истраживачких метода. Структура документарних материјала није хомогена – овде потпадају разноврсни материјали попут писама, званичних докумената, фотографија, картографских материјала, рукописа, дневника, уговора и аката. Свака врста грађе носи са собом специфичне информације, чинећи архиву изузетно богатом ризницом података. Њен значај огледа се у могућности истраживача да директно приступи оригиналним изворима, тиме умањујући шансе за непрецизност и тенденциозност у интерпретацијама историјских догађаја.

Сврха чувања архивске грађе, без обзира на њен облик, јесте сведочење о историјским догађајима, поступцима, радњама и процесима, чинећи то најважнијим

---

² Критичко разматрање укључује способност анализе, оцењивања и интерпретације података, извора или већ утврђених чињеница. Истраживач који негује овај дух активно се усмерава на отворено разматрање свих аспеката теме, укључујући и оне који могу изазвати дисонанцу са постојећим уверењима или ставовима. Узимајући у обзир различите перспективе и теоријске концепције, истраживач са критичким духом тежи избегавању догматизма и приступа истинитости са спремношћу на изазове и ревидирање свог сопственог разумевања. Овакав истраживачки приступ игра битну улогу у постизању научне тачности и важан је за веродостојне доприносе у области истраживања. Критички дух је покретач иновација, стваралачки израз и водич кроз истраживачки лавиринт.

³ Једини изузетак су мемоарски списи.

задатком целокупне друштвене заједнице. Архивска грађа најубедљивије сведочи о битисању у одређеном временском и просторном контексту. Очување и правилна интерпретација архивске грађе су од кључног значаја за очување културне баштине и разумевање историјских токова.

Савремени приступи очувању архивске грађе укључују дигитализацију, стандардизацију и примену нових технологија. Ови напори не само да чувају аутентичност материјала, већ и шире приступ истраживачима и јавности, наглашавајући важност равнотеже између очувања и приступа. Њен континуирани развој и дигитализација обезбеђују да ће ова драгоцену ризницу информација остати доступна будућим генерацијама истраживача, чувајући аутентичност и интегритет историјске нарације.

1.2.3. Књижевноисторијска проучавања у светлу документарне грађе

„Мислим да у нашим приликама треба увек подвлачити и свуда истицати чињеницу да архиви нису никакви мртви колосеци ни пасивне позиције у нашем друштвеном и културном животу, а да је непажња према архивском материјалу културна брука и национална штета. Ја и исувише лепих часова и скромних, али радосних открића дугујем архивима и архивским радницима, да не бих, када год ми се зато укаже прилика, рекао о њима реч истине и реч похвале, као о потребним и корисним, важним и неопходним друштвеним чиниоцима.“

Иво Андрић

Приликом књижевноисторијских истраживања, истраживачи често посежу за драгоценим архивским изворима који обликују веродостојне и јединствене интерпретације и конструкције културног наслеђа. У овом контексту, документарна грађа постаје кључна тачка полазишта за мапирање дубина прошлости и истраживање веза између књижевности и историје.

Једна од кључних функција документарне грађе јесте пружање увида у контекст времена и простора у којем су књижевна дела настала. Анализом мемоара, писама, дневника и других аутентичних материјала, истраживачи стичу аутентичан приказ живота, идеја и сентимената људи који су обликовали културни пејзаж једног одсека времена. Ови документи могу послужити и за тумачење књижевних дела, пружајући дубљи контекст и осветљавајући утицаје, мотиве и инспирације истакнутих ствараоца.

Документарна грађа такође игра кључну улогу у реконструкцији друштвених, политичких и културних услова који су утицали на развој једне књижевности. Путем архивских извора истраживачи могу директно испратити токове времена, идентификујући утицаје који су обликовали књижевну продукцију. На пример, проучавање дописивања између писаца и њихових савременика може расветлити друштвене динамике и контроверзе које су утицале на њихово стваралаштво. Осим тога, анализа документарне грађе омогућава нам разумевање самог књижевног поступка. Кроз нацрте, белешке и рукописе, истраживачи могу испратити еволуцију књижевних дела од првобитних замисли до финалне форме. Овај приступ омогућава

нам увид у стваралачки механизам, суочавајући нас са дилемама и инспирацијама које су обликовале ауторски израз.

Мемоарски записи представљају проворазредни извор за проучавање културних и књижевноисторијских аспеката једног времена. Ови извори се темеље на лично уобличеним сећањима и субјективном изразу аутора (творца грађе). Приповедања су ограниченог опсега, и то у оној мери у којој су перспектива и сазнања аутора били укључени у историјске догађаје, преносећи их онако како су их сами доживљавали и обрађивали. У питању је специфична врста писаних историјских извора који одсликава личну историјску самосвест, засновану на ауторовим идеологијама, ставовима и положају. Важно је узети у обзир да се у мемоарима јасно открива дуалистичка природа историјских извора. С једне стране, мемоари бележе податке о прошлости и стога су њен одраз, а са друге стране представљају део (документарни остатак) епохе у којој су настали и времена када су објављени, постајући познат широком кругу читалаца и истовремено испуњавајући своју друштвену (сазнајно-информативну и новинарску) функцију (Георгиева 2012: 127). У књижевном аспекту, мемоари су се развили у посебан уметнички жанр који има низ варијетета – аутобиографије, дневничке белешке, путописне белешке, читуље. Парадоксално, мемоари као литерарни жанр су последњих деценија веома актуелни, али не у форми текстова који имају књижевну, културну, политичку или историјску вредност, већ у форми популистичких аутобиографија у којима се, уместо дубоке уметничке изражајности, истинских животних одисеја и интроспекција, често изражавају само површна самопромоција и сензационализам.

Епистоларна грађа, осим што пружа увид у индивидуалне перцепције и искуства, представља и важан архив историјског и социолошког карактера⁴ који одражава друштвене, културне и језичке динамике неког раздобља. Кроз епистоларни жанр, индивидуалне приче доприносе конструкцији друштвеног идентитета, праћеног историјским и културним контекстом. Епистоларна комуникација открива не само структуру језика у једном временском периоду, већ и облике социјалне интеракције и схему тада успостављених норми и вредности који обликују епоху из које потиче. Комплексности међуљудских односа, друштвених улога, хијерархија и статусних питања, долазе до изражаја кроз писани дијалог. Кроз овакве форме писаних механизма комуникације некада су се решавала различита друштвена и политичка питања, док нам данас понајвише дочаравају приказ свакодневних обичаја и менталитета који обогаћују наше разумевање социокултурних динамика.

Епистоларна комуникација, често обогаћена личним рефлексијама и емотивним, интимистичким изразом, пружа нам преглед индивидуалних ставова и перцепција у контексту општег друштвеног амбијента. Писма измирења, конфликта, љубавна писма и размена идеја кроз писани облик одсликавају тематику свакодневних живота, али и схему еволуције језика. Приликом анализе епистоларне грађе, историчари и социолози добијају могућност да истраже широк спектар друштвених појава и процеса, доприносећи бољем разумевању историјских и културних образаца.

Књижевноисторијска истраживања, ослоњена на документарну грађу, пружају свеобухватан увид у везе између књижевности и прошлости – „нови историцизам је вратио науку о књижевности ка историји, култури, политици, институцијама, животним условима класа и полова, социјалном контексту и материјалној бази“ (нав. према Милинковић 2022: 23). Ова метода истраживања оснажује наше разумевање

---

⁴ Посматрана са социолошког аспекта, епистоларна грађа посебно је значајна као рефлексија социјалних односа и образаца комуникације.

културних феномена, омогућавајући нам да сагледамо књижевна дела као одразе времена у којем су настала. Кроз пажљиву анализу документарних извора, истраживачи генеришу спону између књижевности и историје, откривајући дубину садржаја присутних у писаним траговима прошлих времена.

2. АРХИВСКА ГРАЂА И ЗАШТИТА ПОДАТАКА О ЛИЧНОСТИ У СРБИЈИ

2.1. Увод

Како су приватност и право на заштиту података данас регулисани у домену дигиталне архивистике? Све више присутна дигитализација огромне количине података од изузетног је значаја за архивистичку и документалистичку науку. Термини *Чување* и *Коришћење* архивске грађе данас се посматрају кроз једну потпуно нову призму. Све што је некада заузимало небројано много метара квадратних чувајући се у физичком облику, сада се може похрањивати на различитим облицима интерне или екстерне меморије који су данас предвиђени за дигиталну презервацију великих количина података који својом разменом и обрадом формирају дигиталну глобалну заједницу. Електронско окружење нуди савремену замену за традиционални архивски депо, па нам ново виртуелно складиште пружа значајно већи капацитет за похрањивање и, што је можда и најважније, лакше проналажење архивске грађе. Сасвим сигурно већ неколико година, па чак и деценија, можемо тврдити да смо сведоци до сада невиђеног – поред традиционалне делатности, генерисала се нова, упоредна виртуелна сцена архивистичке и документалистичке науке.

Закон о културним добрима Републике Србије у члану 24 дефинише појам архивске грађе – „Архивску грађу чине изворни и репродуковани писани, цртани, компјутеризовани, штампани, фотографисани, филмовани, микрофилмовани, фонографисани или на други начин забележени документарни материјал од посебног значаја за науку и културу који је настао у раду државних органа и организација, органа јединица територијалне аутономије и локалне самоуправе, политичких организација и њихових органа, установа и других организација, верских заједница, као и појединаца, без обзира на то кад је и где настао и да ли се налази у установама заштите или ван њих“ (Закон о културним добрима, Службени гласник Републике Србије, бр. 71/94). Према овом члану закључујемо да се на нашим просторима уважава садржај пре форме – вреднујући историјске изворе према њиховој садржајној вредности, уместо према форми и начину настанка.

Већ трећу деценију сведоци смо настанка нових историјских, па тако и архивских извора. Рапидни развој дигиталних технологија утицао је на све сфере наших живота, па тако и на историографију и методологију њених домена истраживања. Научно истраживање модерног доба незамисливо је и непотпуно без употребе дигиталних ресурса и нових типова историјских извора. Многи од њих настају искључиво у дигиталном свету, па се као такви само дигитално и похрањују (електронско пословање). Увођењем компјутеризације све се више користе различите врсте аудиовизуелног садржаја, коментара и писама по друштвеним мрежама који заправо представљају нови тип документарног материјала и архивске грађе за будућа историјска истраживања и проучавање тренутка у којем тренутно живимо и радимо. Та врста грађе представља усмену грађу која је забележена виртуално. На овај начин постепено нестају традиционални историјски извори. Преусмеравањем настанка нових историјских извора савремени архиви који се развијају у кораку са технологијом упуштају се у креирање нове врсте електронских докумената, па самим тим, у неку руку они контролишу стварање тих извора, а затим врше њихову валоризацију. Овим

мислимо на све већи број институција и организација који стварају документа само у електронском облику, па самим тим се та грађа само дигитално и похрањује, што директно условљава децентрализацију архивске грађе, с обзиром на то да се она више не налази само у архивима и у архивским депоима. Међу нови тип историјских извора подразумева се и сав документарни материјал у дигиталном формату који свакодневно настаје у електронском окружењу – садржаји различитих релевантних веб страница, писма на блоговима и форумима, коментари грађана, приватне и пословне мејл преписке... Иако смо и сами сведоци да Интернет, осим што умногоме убрзава процес истраживања, омогућава и приступ много већем броју извора и литературе – пут до наредне референце је од нас на само један клик – хиперпродукција документарног материјала који свакодневно настају у вансеријским количинама изискују напредне информационе и когнитивне вештине истраживача за филтрирање и селекцију тог садржаја. Промењени типови архивских извора условљавају и нови начин претраге, селекције, употребе и дисеминације грађе. Нове методологије истраживања отварају питања попут валидне употребе референци – цитирање, дељење, ауторска права и на крају – аутентичност. У овоме лежи један од најтежих задатака архивиста у оквирима дигитализације – на који начин електронски, а потпуно верно пренети доживљај и веродостојност физичког примерка (старе преписке, дневнике, писма, мемоари); односно како трећем лицу тј. кориснику приближити спољна обележја документа и њихову аутентичност. Намеће се закључак да је дигитализација, у овом случају, само хитри мост који може одговорити истраживачу на питање да ли му је, или не, потребан увид у оригинални садржај и форму грађе коју истражује.

Архиви у Србији још увек су на недовољном ступњу развоја дигитализације. Појединачни подухвати различитих архива уродили су макар делимичном дигитализацијом фонда или научноинформативних средстава и пописа фондова који омогућавају истраживачима да се лакше крећу кроз грађу.

„Trenutno stanje korišćenja potencijala Web 2.0 mreže u Srbiji i regionu nije ohrabrujuće. Arhivsku službu u Srbiji čine arhivi u okviru arhivske mreže Srbije i Arhiv Jugoslavije. Pored njih postoje i specijalni arhivi. Rešenjem o utvrđivanju teritorije arhiva mrežu arhiva u Srbiji čini Arhiv Srbije, Arhiv Vojvodine, Arhiv Kosova i Metohije i 34 istorijska arhiva, od kojih su 32 teritorijalno nadležni za više opština, dok je Istorijski arhiv Smederevo gradski arhiv nadležan za grad Smederevo, a Istorijski arhiv Beograda za grad Beograd. Arhiv Jugoslavije štiti arhivsku građu nastalu iz vremena postojanja jugoslovenske države.

Od ukupno 38 arhiva, 25 ima svoje internet prezentacije, dok 13 arhiva nema. Internet prezentaciju nema ni jedan od 6 arhiva nadležnih za arhivsku građu na Kosovu i Metohiji. Na teritoriji Vojvodine svi arhivi imaju svoje veb prezentacije. Sa prostora centralne Srbije, od 22 arhiva sajtove ima 15, dok 7 arhiva nema (arhivi u Kruševcu, Leskovcu, Novom Pazaru, Pirotu, Prokuplju, Smederevu i Smederevskoj Palanci). Poređenja radi nezadovoljavajuće stanje je i na prostoru Crne Gore, dok u Hrvatskoj od 18 državnih arhiva (zajedno sa Državnim arhivom Hrvatske, njih 15 ima svoje veb prezentacije. U Sloveniji svi arhivi imaju svoje sajtove. U Bosni i Hercegovini od 10 arhiva, njih 4 imaju svoje sajtove. U Makedoniji Državni arhiv ima svoj sajt, dok je 9 arhivskih odeljenja predstavljeno u okviru sajta Državnog arhiva“ (Cvetković 2013: 200–201).

Један од главних разлога за овакву позицију архива у Србији представља недовољно развијена свест и обученост наших архивских стручњака. Многи архивисти и даље нису свесни значаја електронског окружења за архиве и за њихове кориснике, као и олакшица ни могућности које оно пружа. Неповећење према електронским медијима је, између осталог, најчешће присутно међу старијим запосленима, док је и више него сигурно да ће просечан корисник пре посетити архив виртуелно уместо физичког одласка. Функције савременог архива у електронском окружењу данас се не

састоје искључиво од пружања услуга и информација, већ могу бити користан начин и за двосмерну комуникацију међу архивима и корисницима, па чак и за прикупљање нове архивске грађе. Нови профил корисника архивске грађе – дигитални корисници – очекују правремену и релевантну информацију у што краћем року; очекују задовољење своје потребе за информацијом на исти начин као што то чини Интернет. Архивистичка наука је последњих деценија на великој прекретници, можда и највећој након Француске револуције. Пред архивистима се данас налазе бројни проблеми и недоумице у циљу прилагођавања архивске струке модерним упитима корисника и технолошким захтевима. До сада су се ове промене у свету одигравале неједнаком динамиком, у зависности од ступња привредног и друштвеног развоја, међутим, истина је да архиви на локалном, националном, регионалном, а највише на светском нивоу, не могу да функционишу изван виртуалног миљеа. Прикупљање и похрањивање свих врсти историјских извора у свим околностима и условима радни је императив за све архиве као чуваре културне баштине. Истовремено, ови задаци архивиста са собом свакодневно доносе нове проблеме и изазове који још увек и нису дефинисани, с обзиром на убрзан технолошки развој дигиталне глобалне заједнице:

„Onaj ko ostavlja javne komentare, samim tim i one vezane za arhivsku građu da li poseduje određena prava i mogućnosti za zabranu njenog korišćenja, ograničavanja itd. Da li je nešto „javno“ samo zato što je svima dostupno? Da li to „javno“ podleže zaštiti intelektualne svojine, autorskih prava, zaštiti ličnih prava? Da li sadržaji koji se iznose u javnim komentarima, sadržajima koji se postavljaju (dokumenti, fotografije) mogu povrediti nečija druga prava i naneti štetu? Dakle, korišćenje elektronskih izvora nosi sa sobom pored metodoloških i pitanja etike“ (Исто: 206–207).

У убрзаном ходу са непрестаним развојем електронског окружења и дигиталних информација, архивисти као чувари прошлог, садашњег и будућег знања морају истом динамиком да се усавршавају и користе могућности и предности које им данашње технологије пружају како би наставили да испуњавају своје основне радне задатке и одговарали на упите и захтеве савременог, нестрпљивог корисника. Употреба савремених технологија никако не сме бити само успутни задатак, већ једна од главних активности и смер у ком иде развој сваког архива. У циљу заштите података о личности, као и заштите ауторских права аутора мемоарске грађе новије историје (од чијег настајања није прошло 70 година), неопходно је спровести процес анонимизације или псеудонимизације осетљивих, фрагилних података. На тај начин штити се идентитет појединаца, њихових породица, али и установа о којима је можда реч, док се са друге стране истовремено подаци чине доступним за даља научна истраживања. С тим у вези, могуће је ограничити приступ тим осетљивим подацима – да подаци буду доступни искључиво у научноистраживачке и едукативне сврхе, са потпуним ограничењем доступности широј јавности. Дигитализација архивске грађе умногоме олакшава животни циклус научноистраживачких података и то путем:

- 1) упрошћеног истраживања изван оквира традиционалног истраживања,
- 2) чувањем истраживачких података у сигурном електронском окружењу,
- 3) дугорочним одржавањем и похрањивањем у виртуалним депоима,
- 4) могућношћу да подаци буду боље видљиви и претраживи,
- 5) ефикаснијим управљањем и спровођењем ауторских права,
- 6) већу видљивост, цитираност и употребљивост података,
- 7) управљање и надзор употребе података,
- 8) промоцију архива и грађе циљаним групама корисника.

2.2. Кратак историјски осврт

Универзална декларација о људским правима Уједињених нација (1948), у члану 12, бави се проблемом приватности индивидуалца:

“Нико не сме бити изложен произвољном мешању у приватни живот, породицу, стан или преписку, нити нападима на част и углед. Свако има право на законску заштиту против оваквог мешања или напада” (The Office of the High Commissioner for Human Rights)

Европска конвенција за заштиту људских права и основних слобода (1950) изричито штити право на приватност у члану 8:

“Свако има право на поштовање свог приватног и породичног живота, дома и преписке” (Конвенција о људским правима)

Међународни пакт о грађанским и политичким правима (1966) на сличан начин потврђује ову гаранцију, у члану 17. Такође, Повеља о фундаменталним правима Европске уније (2000) гарантује право на приватни и породични живот (члан 7) и посебно право на заштиту података о личности (члан 8).

Приватност као концепт, систем или принцип изузетно је тешко дефинисати свакодневном говору, а нарочито у правничким прецизним и нормативним оквирима. У историји је најчешће дефинисана као право човека да живи како жели заштићен од јавности. Неизоставно се намеће питање – како дефинисати један такав термин и нормирати право које у највећој мери зависи од индивидуалних жеља и потреба и оквира у ком се испољава?

Пре неколико векова, када су се личне слободе и избори сматрали породичним наслеђем, приватност је посматрана као луксуз богатих и привилегованих. На територији Европе⁵

„počev od 16. veka, izraz ‘privatan’ počeo je da se koristi u kontekstu nezavisnosti i sfere intime, a od 17. veka ovaj pojam označava vrednost mirnog života i poštovanje doma“ (Evropsko pravo ljudskih prava).

Негде крајем 19. века двојица америчких правника, Семјуел Ворен и Луис Брендис, објавили су есеј о праву на приватност, које су описали као “право да се буде остављен на миру” („Pravo na privatnost”, *Harvard Law Review*, 1890). Њихова анализа поставила је основни постулат читавом модерном корупусу и моделу заштите приватности, приватне комуникације, па и података о личности. Уједно су предвидели и нека ограничења овог права, попут јавног интереса или пристанка на објављивање приватне комуникације која су представљала упориште модерним нормама о заштити приватности. Право на приватност свој пун развој доживљава током 20. века, најпре у земљама западног света и од тада је уграђено у многе уставе, међународне конвенције и националне регулативе. Међутим, данас имамо једну потпуно контрадикторну ситуацију – док са једне стране расте свест о заштити личних права појединаца, са друге стране нови технолошки изуми, програми и апликације све масовније и дубље нарушавају та права. У важећем уставу Србије из 2006. право на приватност није дефинисано. Међутим, Устав детаљно уређује права и слободе грађана кроз које се приватност остварује, као што су достојанство и интегритет личности, право на

⁵ Више о примерима судске праксе данас видети на https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Data_ENG.pdf.

тајност писама и других средстава комуникације. Посебним чланом (42) обећава се заштита података о личности, забрањује се „употреба података о личности изван сврхе за коју су прикупљени” и препознаје право сваког да „буде обавештен о прикупљеним подацима о својој личности” (Устав РС). Најранији траг права на приватност код нас забележен је у Уставу Краљевине Србије из 1888. године. У оквиру овог законодавног акта се чланом 23 прописује заштита *тајности писама и телеграфских депеша* (Прилог 1). Слична акта били су прописана и у осталим уставима Србије кроз историју, укључујући и период две југословенске заједнице. Право на приватност се најчешће односило на заштиту приватне кореспонденције.

2.3. Заштита података о личности

Заштита података о личности представља пропис који једна држава доноси на националном нивоу како би заштитила приватност својих грађана и уредила односе између грађана на које се ти подаци односе. Са друге стране, овим актом уређују се односи и сакупљање и коришћење података које сакупљају јавне или приватне организације. У Србији је један овакав закон донет још 2008. године, међутим у пракси су ствари биле мало другачије. Закон је усвојен тек десет година касније, када је морао бити усклађен са европским законским оквирима, а примењује се тек од 2019. године. Технолошки развој и рапидна дигитализација свих врста података чијом се обрадом баве државне или приватне институције несумњиво су унапредили квалитет презервације и употребе тих података, међутим, заједно са дигитализацијом, отворене су нове проблематике хитре информационе свакодневнице, попут злоупотребе података о личности и неадекватне заштите тих података. Примена новог регулаторног режима заштите података грађана у Европској унији – Опште уредбе о заштити података о личности (General Data Protection Regulation, GDPR) почела је 2018. године. С обзиром на размере њеног утицаја, очекује се ново дигитално доба. Иако Општа уредба о заштити података о личности законски штити само права грађана ЕУ, она представља корак ка новом глобалном договору дигиталног друштва. Она се односи на податке о личности без обзира на који се начин они прикупљају, обрађују и чувају – на интернету или на папиру – али су глобално друштво и његов дигитални екосистем у фокусу нове парадигме.

ЧЛАН 23.

Неповредна је тајна писама и телеграфских депеша, осим у случају кривичне истраге и у случају рата.

Закон ће одредити који државни органи одговарају за повреду тајне писама и телеграфских депеша.

Прилог 1: Устав Краљевине Србије из 1888. године, извор:
<https://www.uzzpro.gov.rs/doc/biblioteka/digitalna-biblioteka/1888-ustav-knjazevstva-srbije.pdf>

3. ПОСЕБНА ГРАЂА

„Ја се непрекидно бавим прегледањем, сређивањем и преписивањем својих хартија. Чitam своје дневнике, песме, приповетке и предавања које нигде нисам штампала. При свему томе стално ми се намеће питање: шта да учиним, да ли да сачувам или да све то спалим? То је као кад би себи приредила аутодафе, јер сав мој живот је у тим хартијама.“

Из личног фонда Катарине Богдановић⁶

3.1. Лични и породични фондови

Лични фондови представљају документарне архивске целине о појединачним животима, те као такви, генеришу обресе личног и аутентичног карактера и животне хронике свог творца. Овом типу документарног материјала би требало приступити на другачији, обазривији начин у односу на стандардну архивску грађу. Међутим, принципи и смернице за њено прикупљање и руковање још увек нису довољно стандардизовани на нашим просторима.⁷ Требало би појам „лично“ ревалуирати и изнова имплементирати кроз нашу архивску теорију и праксу.

Документарна грађа настаје и чува се, како у организацијама, тако и током живота и рада појединаца. У зависности од садржаја документа и творца, фондови који настају на основу грађе стваране током живота и рада одређене личности деле се на *личне* и *породичне*. Лични фонд се формира од свих докумената која су настајала током животног века појединца, најчешће истакнуте друштвено-историјске личности. Како би фонд био комплетиран, њему се припаја и сва грађа која се односи на научно, стваралачко или јавно деловање њеног творца. Лични фонд се образује само уколико је сачуван у целости, тј. уколико садржи документарну грађу која се односи на приватни и јавни живот и стваралаштво њеног творца – уколико су у питању сачувани фрагменти у виду неколико докумената, они се образују у посебну збирку или се припајају другим збиркама према свом садржају и тематици.⁸ Надовезан на лични, породични фонд представља организовану збирку архивске и документарне грађе коју је креирало више чланова исте породице, најчешће реномираног породичног имена и статуса у друштву. Научна вредност једног личног или породичног фонда одсликава се на основу

---

⁶ Лични фонд Катарине Богдановић 1885–1969, Историјски архив Шумадије Крагујевац.

⁷ У новом Закону о архивској грађи и архивској делатности из 2020. године нису строго дефинисани стандарди које се тичу преузимања, обраде, складиштења или дистрибуирања личних и породичних фондова, већ су они прописани у индивидуалним архивским правилницима о раду. О детаљној проблематици и архивском законодавству у Хрватској видети рад Heđbeli, Ž. (2001). *Privatno arhivsko gradivo. Arhivski vjesnik*, 44, 93–101. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/9365>.

⁸ Управо из овог разлога мемоарски записи Драгољуба Илића, који су предмет Студије случаја I, нису образовани у лични фонд, већ у једну збирку у оквиру које се чувају његови мемоарски записи, али не и лична и друга документа.

историјског значаја њеног творца, као и у чињеници да су се збирке овог типа стварале систематски и кумулативно дужи низ година током њиховог свакодневног живота и деловања, због чега постају значајни алати друштвеног и колективног сећања. Фондови ове врсте, називани још и *посебни* или *специфични* фондови представљају покушај периодизације једног људског века, те се, након што су прикупљени од стране творца или онога ко дарује фонд⁹, морају адекватно чувати поштујући вољу појединца или читаве породице, док паралелно с тим морају служити широј научној и академској јавности у складу са научноистраживачком функцијом архива.

Значај презервације и похрањивања посебних фондова исказује се на више нивоа:

- културолошка перспектива – очување културног наслеђа. Они су јединствени и често непроцењиви историјски извори, те су важни за колективно памћење и формирање националног идентитета;
- историјска перспектива – лични фондови дају нам увид у историју и животне приче појединца. Ови материјали су аутентични историјски извори о личностима, догађајима, културама и друштвима;
- научна вредност – лични фондови су значајни за мултидисциплинарна истраживања. Они представљају истраживачке и културне центре сећања, у научноистраживачком и ширем, културолошком контексту;
- књижевно-уметничка вредност – лични фондови носе књижевну и уметничку вредност. Ове збирке, најчешће настале из руке и пера неког истакнутог интелектуалца, укључују рукописе, слике, илустрације, музичке партитуре, фотографије, књиге и друге уметничке радове, који су важни за разумевање културног наслеђа и развој књижевности и уметности. Овакве збирке вишедимензионално омогућавају дубље разумевање прошлости и (ре)конструисање историјске истине.

У традиционалној академској и научној литератури, термин *посебни фондови* најчешће се употребљава за збирку текстуалних, документарних материјала. Нови Закон о архивској грађи и архивској делатности, пак дефинише документ као:

„запис било које врсте, облика и технике израде, који садржајем, контекстом и структуром пружа доказ о активности коју правно или физичко лице предузима, обавља или закључује током своје делатности или личне активности“ (2020).

Савремено поимање архивистичке науке пружа нам другачије тумачење личне архиве – поред традиционалног типа грађе, у оквиру њих могу бити похрањене и материјалне ствари или имовина која је припадала одређеном појединцу или породици (играчке, биљке, свеске, оловке, књиге, предмети од значаја) које такође подстичу и стимулишу хронолошку рекапитулацију једног живота и раздобља. У овом, много ширем контексту, термин *посебни фондови* протеже се далеко изван домета текстуалног и документарног и добија обресе музеолошког карактера. Ова хипотеза сугерише да један породични фонд не мора у најужем смислу бити формална збирка конститутивних докумената, као и да је од изузетног значаја очување породичне

---

⁹ У архивистичком законодавству утврђен је термин *ималац грађе* – „ималац архивске грађе и документарног материјала је носилац права на архивској грађи и документарном материјалу (власник, односно ималац другог стварног права или страна у облигационом односу) или свако друго (правно или физичко) лице које, на било који начин и по било којем основу има државину над њом“ (Закон о о архивској грађи и архивској делатности).

архиве у целини како би она представљала један историографски, архивско-музеолошки ентитет, кроз који се приказује унакрсна схема културноисторијског и биографског садржаја, надахнута одразом потреба и жеља њиховог творца.

Многе породице несвесно складиште своје личне архиве који су директно повезане с њиховим индивидуалним, али и колективним идентитетом. У њима се чува и тумачи велики број материјала попут фотографија, личних предмета и докумената, који се складиште на таванима, гаражама, ормарима и све више на рачунарима и паметним телефонима. Ипак, веома мало знамо о садржају ових архива и њиховом настанку и руковању, као и о порукама које се преносе унутар једне породичне јединице. Претпоставка је да би једно овакво истраживање и сазнање о модерним навикама појединаца/породица умногоме утицало на управљање и модернизовање институционалне архивске праксе, као и на наше разумевање како појединци конзумирају, стварају и користе историју у савремено доба. Постављају се питања попут који су то материјали и предмети које појединац сматра вредним чувања на индивидуалном/ појединачном, а које на колективном нивоу, и имамо ли данас свест о очувању личне, породичне, али и националне историје? Какву улогу има лични/породични архив у изградњи индивидуалног и на ширем плану, националног идентитета?

Лично архивирање је област која се проучава у домену архивистике, документалистике, али и генеалогije. Активности које је прате јесу креирање личне збирке и чување докумената или других материјала који су од значаја за породицу, заједницу или историју¹⁰. Овакав тип ангажованости директно проистиче из (националне и колективне) самосвести и жеље за очувањем породичне историје. Данас се многи појединци баве документовањем своје сопствене животне приче како би је сачували за будуће генерације. Чување успомена од заборава је главни циљ личног архивирања, а као једна од активности које то остварују, укључује се фотографисање и скенирање старих докумената и фотографија.¹¹ Ово је од великог значаја за проучавање друштвено-историјских прилика и, у најуже посматрано, националне културе. Такође, фотографије и документи су корисни алати за породицу који носе знања о породичној историји и пореклу. Модерно лично архивирање се у великој мери ослања на дигитално чување и заштиту личних докумената и других ресурса. Постала је уобичајена пракса да појединци скенирају своје документе и фотографије, и чувају их на рачунару. Миграција дигиталног садржаја на дугорочније медије, као што су оптички дискови и екстерне меморије, такође је уобичајена пракса у личном архивирању, што има за циљ да заштити документе од губитка или оштећења. Наведена активност не само да олакшава приступ документима, већ и чува документе од оштећења или губитка у случају пожара, поплаве или других природних катастрофа. Лични архиви данас се могу пронаћи и на друштвеним мрежама у виду блогова и дигиталних дневника које свакодневно делимо с породицом, пријатељима или широм публиком. Међутим, треба имати у виду да дигитални записи могу бити подложни грешкама и да може бити потребно провести одређене мере за заштиту и чување ове врсте докумената, укључујући и редовно прављење бекапа. Лично архивирање обухвата све медије који се односе на живот, сећања и искуства особе, било да се ради о писаним, фотографским, аудио или видео записима, који се односе на живот творца или животе његових рођака или предака. Оваква пракса омогућава појединцима да сачувају

---

¹⁰ Лично архивирање се најчешће спроводи од стране самог лица о коме је реч.

¹¹ С већ поодмаклим развојем информационе технолошке индустрије, свако од нас данас је и креатор и куратор својих личних успомена у дигиталном облику.

богато наслеђе за будуће генерације, али такође може бити вредан извор историјских и културних записа. Упркос томе, личне архиве не уклапају се увек у генеалологију, а могу бити и веома различите у садржају – оно што једна особа сматра личном архивом, другој може бити само безначајна сентиментална колекција.

3.2. Преузимање грађе у приватној својини

Пре него што ова грађа постане пажљиво конципирани архивски фонд, њена егзистенција „на терену“ је угрожена. Чланови породице често нису свесни историјске и културне вредности коју „обични, нашкрабани папири“ заправо могу да носе и о таквим потешкоћама с којима се суочавају архиви писала је Даница Божић-Бужанчић: „Obiteljski i lični arhivi nameću arhivskoj službi posebne i brojne probleme već od prvog i najosnovnijeg zadatka kako saznati za njih, pa kako postići uvid u građu, kako uvjeriti vlasnika u njenu vrijednost, potrebu stručnog čuvanja, otvaranja javnosti, itd“ (1971: 276). Често се грађа пописује док још не стигне у архив, чиме се обезбеђује креирање фонда у целости.

У складу с њиховим особеностима, архив мора пажљиво и у складу са законодавством дистрибуирати садржину посебних фондова. „Систем правних норми није могуће у целости применити на архивску грађу приватне својине из разлога што су у противречности с основним начелима о правима на личну слободну, приватност и личну својину“ (Лекић 2006: 91). Управо из тог разлога, грађа у приватном власништву коју архив откупи или добије на поклон не подлеже строгој евалуацији нити валоризацији, већ се посматра као културно добро. Архиви, у односу на физичка лица, имају право прече куповине, тј. откупа личног фонда историјске личности од значаја. Овим принципом се не нарушава начело слободног тржишта нити се материјално оштећују творац или ималац грађе. Они, у правном смислу, имају право на одабир да ли ће њихов лични или породични фонд доспети у архив откупом или поклоном. Како би дошао у посед вредне и историјски значајне грађе, архив остварује контакте и сарадњу с истакнутим личностима из политичког, друштвеног, научног и културног живота, као и са одговарајућим државним, научним, културним и образовним установама. Дужност архива је да прати аукције и продаје раритета, где се неретко могу пронаћи и вредне текстуалне колекције (Лекић 2006: 91–92).

3.3. Поступци са специфичном грађом у архивима и библиотекама

Након што лични/породични фонд коначно доспе у архив, задатак стручног лица тј. архивисте јесте да најпре изучи историју творца фонда, а затим и саму грађу. Понекад је тај задатак умногоме лакши уколико је неко од чланова породице међу живима. Након тога се приступа аналитичкој обради и валоризацији грађе, како би се утврдио најоптималнији начин за њену класификацију према садржини и врсти (документарног) материјала. Израђује се биографија творца фонда, као и белешка с подацима о томе како је фонд доспео у архив, његовим обимом, подацима о затеченом стању и процењеном значају грађе. Након детаљне анализе и обраде фонда, израђују се сумарни и аналитички инвентар. Селективно се израђују ауторски и предметни регистар за кључне одреднице. Посебни фондови често садрже и лична докумената

њихових твораца која се обавезно чувају – крштенице, родни и венчани листови, личне карте, дипломе, сведочанства, умрлице... Ту се затим могу наћи и многа документа везана за политичку, друштвену, научну, књижевну или уметничку делатност коју је творац обављао – рукописи, белешке, фрагменти књижевних дела, илустрације, расправе, студије, чланци, говори, мемоари, фељтони, дневници, службени извештаји, писма. Уколико се придржавамо принципа провенијенције архивских целина, лични и породични фондови требало би да садрже сав документарни материјал који је настао у званичној администрацији живота и рада творца грађе. То имплицира да преузимањем ових збирки архиви стичу обавезу да рукују документима који су у приватном власништву. Управо из овог разлога се за ову врсту архивске грађе често се могу чути термини попут „заоставштина“, „приватна збирка“, „приватна архива“, који се често користе за опис овакве грађе.¹²

„Pojam privatnog arhiva rastezljiv je i koje on sve fondove obuhvaća, diferencira među pojedinim narodima, a zavisi između ostalog i o političkom i socijalnom sistemu vlasti dotične zemlje. Međutim obiteljski i lični arhivi spadaju svugdje u privatne arhive i privatnik ima pravo vlasnosti nad njima, uz izvjesna ograničenja koja štite egzistenciju građe i pravilan odnos prema njoj“ (Božić-Bužančić 1971: 275).

Структура оваквог типа фонда тј. архивске збирке условљена је политичким, друштвеним, социоекономским и културолошким контекстом у ком су појединац или читава породица провели свој животни и радни век. Приликом конституисања збирке у самом архиву, важно је узети у разматрање строге и малобројне критеријуме приликом његове валоризације и излучивања – уколико је у питању личност или фамилијарно име од изузетног историјског значаја, фонд се чува у целости. Грађа се из овог типа фонда излучује искључиво жељом њеног творца или дариваоца. Говорећи даље о концепцији посебних фондова, компаративним и аналитичким емпиријским методама, архивистичком и документалистичком праксом, долази се до закључка да је њихова грађа умногome разнороднија у односу на друге документарне материјале. Неретко се дешава да грађа већ код самог творца задобије структуру и форму једне сређене и организоване архивске збирке, зависно од његовог карактера, унутарњих побуда и организационих вештина.

Сигнатура и назив личног фонда креирају се на основу имена и презимена његовог творца, док се за назив породичног узима презиме породице (породични фонд чини два или више личних фондова с истим фамилијарним пореклом и презименом). Назив фонда чини комплетно име и презиме, док се за сигнатуру узимају почетна слова.

„Руски arhivist Novikov kaže da naučno-tehnička obrada po pravilu počinje proučavanjem povijesti tvorca fonda i samog fonda, jer ukoliko ne bi temeljito upoznali tvorca fonda, ne bi mogli pravilno odrediti ni sastav građe, ni njene vremenske granice, a mogli bi pogriješiti i kod sistematizacije, opisa, ekspertize vrijednosti, kao i kod škartiranja“ (Božić-Bužančić 1971: 277).

У својеврсној личној карти фонда обавезно се морају наћи биографија творца, подаци о примопредаји, обиму и стању грађе, подаци о дариваоцу тј. имаоцу. Одређују се граничне године личног фонда које означавају временски период у ком је грађа настајала.¹³ Граничне године код породичног фонда су година рођења најстаријег и година смрти најмлађег члана породице. Лични и породични фондови обично садрже

¹² За грађу политичких, културних и других јавних радника који су оставили писаног трага за собом требало би користити појма *рукописна оставштина* (Nemeth 1977: 28).

¹³ У овом случају то су године рођења и смрти творца.

велику количину архивске грађе која варира по садржају, врсти и облику. Документа у личним фондовима могу се класификовати у осам основних група:

- лична документа и исправе (нпр. крштеница, сведочанства о школовању, документа о војној обавези, лична карта, венчаница, дипломе, сертификати);
- имовинско-правни списи (нпр. документа о поседовању имовине, уговори о купопродаји, тапије, хипотеке);
- документа о делатности (нпр. рукописи, студије, извештаји, мемоари, дневници и друге врсте докумената који се тичу различитих делатности);
- преписка (писма, дописне карте, телеграми и друге врсте преписке);
- архивска грађа коју су стварале друге личности о творцу фонда (реферати, рецензије, критике, сећања и друге врсте документа које су други писали о творцу фонда);
- илустративни материјал (фотографије, разгледнице, проспекти и друге врсте материјала који се односе на творца фонда);
- архивска грађа сродника творца фонда (документа других чланова породице, који нису довољна за формирање посебног породичног фонда);
- грађа колекција и институција (документи које је творац фонда сакупио током свог живота, у оквиру различитих колекција или институција).

Наведена класификација олакшава архивским стручњацима да организују документа у самом фонду, како би се лакше приступило овој грађи у будућности. Она често није изворно организована по утврђеном принципу, што може отежати њено ефикасно коришћење. Стога се за класификацију ових фондова најчешће користи принцип слободне провенијенције, који омогућава да се документи групишу на основу њихове сличности, без обзира на њихово порекло, творца или временски период у којем су настали (Лекић 2006: 139). Ово омогућава већу флексибилност и прилагођавање организације грађе потребама корисника, што може бити посебно корисно за истраживање породичне историје или релационих тема.

Када је реч о пријему и обради породичних фондова, процедура је умногоме истоветна, осим што се приступа изради генеалогске таблице чланова породице. Ова таблица се користи за груписање грађе према члановима породице, користећи општу систематизацију за организовање личних фондова. Ако породични фонд садржи административну грађу, она се задржава у изворном поретку (Лекић 2006: 141). Важност личних и породичних фондова се огледа у њиховој улози у друштву, као што показује да су сваки појединац и породица важан део цивилизације. Чување оваквог наслеђа кроз векове је кључно, а лични и породични фондови су важна средства која омогућају остваривање крајњих домета историографско-социолошког феномена *културе сећања*.

Лични фондови захтевају другачији третман у односу на стандардни административни документарни материјал и архивску грађу. Полазна тачка за адекватан поступак руковања је начин на који концептуализујемо и приступамо овој грађи током процеса сакупљања и набавке. Пред архивистичке стручњаке се намећу питања попут у чему се лични разликују од других врста фондова и које врсте научних информација су у њима забележене. Самоиницијативно документовање активности

појединаца несумњиво је један критично важан аспект личног фонда. Оно што он бележи и похрањује у својој архиви су лични, аутентични, идиосинкратични погледи на актуелна збивања. Личне фондове, дакле, не карактерише искључиво бележење званичних пословних и формалних активности, већ су они ризница и најчешћи извор коментара и историјске слике о свакодневном животу и односима с околином. Уопштено речено, фонд појединца је место где личност и животни догађаји комуницирају у документарној форми. Управо из тог разлога једно од најважнијих питања за архивисте јесте *ко је аутор*. Како Мишел Фуко и други постструктуралистички критичари тврде, појединац, у својим приватним речима и личним размишљањима, често подсвесно одражава различите етнолошко-антрополошке форме или друштвене норме: „*autorovo ime otkriva nadolazak određene struje diskursa i pokazuje status tog diskursa u okviru jednog društva i jedne kulture*“ (Фуко 1983: 36).

„*Kako je autor uspeo da se izdvoji kao pojedinac u jednoj Kulturi kao što je naša, kakav status mu je dat, počev od kog trenutka se, na primer, krenulo u istraživanje autentičnosti i doprinosa, u kom sistemu Vrednovanja je autor prihvaćen, i u kom momentu se počelo pričati ne više o životu heroja već autora, kako je uspostavljena fundamentalna Kritička kategorija „čovek-i-delo“ – sve to bi sigurno trebalo analizirati*“ (Фуко 1975: 101).

Ауторове интроспекције и својствена тумачења на овај начин постају драгоцени извори за сагледавање ширих социолошких и културноисторијских перспектива једног одсека времена, док примењени лични филтери и критеријуми разоткривају његов унутрашњи карактер. Лични фонд као један друштвени конструкт садржи аутентични поглед на проживљено и виђено. У овом контексту представља панораму сећања и одступање од колективне формалности, бирократије и системске организације која се проналази у другим документалистичким и архивистичким евиденцијама. У фонду овог типа јавља се интимност која није присутна у корпоративном, формализованом систему вођења евиденције. Она се не огледа само у садржају и организацији личне документације, већ и у директној интеракцији архивисте са творцем/дародавцем током процене, оцене, набавке и касније руковања овим фондом у самом архиву.

3.4. Значај посебне грађе за књижевноисторијска изучавања

Поред тога што су прворазредни историјски извор и депои културе памћења, архиви представљају исходиште информативних и културолошких потреба истраживача у друштвеним и интелектуалним оквирима. Како персонификују културноисторијске стубове сећања на ширем, колективном, тако су лични и породични фондови носиоци историјске слике на ужем, али не мање важном, индивидуалном нивоу. Личне архиве, које се састоје од персоналних докумената, писама, фотографија и других текстуалних или материјалних успомена, нуде јединствени увид у један појединачни и персонални свет, чувајући успомене, искуства и перспективе појединаца или читавих породица. Породичне архиве, с друге стране, садрже записе и артефакте везане за одређену породицу и њену историју, одражавајући дељена искуства, традиције и културно наслеђе групе људи. У књижевности, лични и породични архиви играју кључну улогу у обликовању тема, ликова и окружења дела. Они инспиришу писце, обезбеђујући им материјале и идеје за стварање фиктивних светова и ликова. Примера ради, писац би могао да се ослони на породичне фотографије и албуме како би створио поетичне и раскошне описе живота својих

предака и догађаја које су проживели. Они такође могу да користе личне документе као што су дневници и писма да би стекли увид у нечије мисли, осећања и ставове, који се могу користити за стварање добро заокружених и сложених ликова у њиховим причама. Лични и породични архиви обезбеђују богат извор историјског контекста за писце, омогућавајући им да сместе своја дела у одређено време и место и да истраже друштвена, културна и политичка питања тог доба. Они им такође могу помоћи да стекну дубље разумевање свог наслеђа и искустава својих предака, што може утицати на њихове креативне изборе и перспективе. У случају ауторских, књижевничких фондова, искуства забележена у архивској грађи укључују не само радње и чињенице о ауторовим активностима, већ и његове ставове, мишљења, предрасуде и емоционалне реакције у вези са комплетном стваралачком биографијом – књижевним турнејама, наставом, издаваштвом, радом жирија, односима с другим књижевницима, као и целокупно искуство самог писања. Књижевни фондови нагомилани током времена откривају мукотрпан рад који предстоји стварању велике књижевности, али подједнако открива много о личности и карактерним особинама ствараоца које се развијају током целог једног забележеног периода.

Лични фондови су од суштинског значаја за будуће писце, нудећи информације и инспирацију за подршку њиховом стваралачком раду. Они отварају прозор у животе и искуства појединаца и породица, омогућавајући им да оживе наратив, ликове и лако поставе скице својих дела. Као такви, имају кључну улогу у очувању културног и литерарног наслеђа, док несумњиво утичу на потоње стваралаштво. О питању самоидентитета и имаголошкој потреби сваког појединца да остави траг за собом, писао је британски социолог Ентони Гиденс. Он такође сматра да аутор, чак и поред бујне маште, пишући о себи мало тога препушта фикцији:

„Егзистенцијално питање самоидентитета повезано је са крхком природом биографије коју појединац ‘опскрбљује’ о себи. Идентитет особе се не може уочити у понашању, нити — колико год то било важно — у реакцијама других, већ у способности да се одржи одређени наратив. (Ауто)биографија појединца, уколико он одржава редовну интеракцију с другима у данашњем свету, не може бити у потпуности измишљена. Он мора стално да интегрише догађаје који се дешавају у спољашњем свету и да их сортира у текућу ‘причу’ о себи“ (Giddens 1991: 54, превод Л. К.).

Сваки лични документ се посматра као документарни материјал настао у тренутку интеракције између две особе или између појединца и организације. Уистину, проучавајући један лични фонд креирамо скицу интерактивног односа појединца и друштва у одређеном културном и књижевноисторијском контексту. Аутори конструишу визију свог света самостално и у самоћи (контекст стварања записа је „сам од себе“, уз одсуство *другог*, а не као део формалне администрације). Творци грађе односно личних архива су махом фокусирани на документарне форме (дневници и мемоари), али и на друге жанрове писања који су под утицајем многобројних фактора: питања избора, фалсификовања, фикције, самопројекције и личне реминисценције као делова документације односно бележака појединаца. Дијалог или монолог (који омогућава креирање дневничких/мемоарских или рукописа) одвија се у глави творца. Осмишљен је у контексту његове маште. Књижевници, дискутабилно више од других (политичара, друштвених и политичких радника), свесни су одабира својих израза и фикционализације живота, стварања личности и вештог играња језиком и структуром записа. Лични записи не показују само чињенице, већ и мишљења, рационализације и романтизацију забележеног – о љубавним аферама, родитељству, путовањима, послу и свим другим аспектима унутрашњег живота појединаца. За писце, животни детаљи и лично искуство постају позадина писања и нису прецизно одвојени од дела. Писци

никада нису потпуно удаљени од свог посла, а њихови животни детаљи се често неслућено и несвесно увлаче у њихов рад, чак (или нарочито) и када су у питању личне белешке.

Превише персонални, двосмислени и конфузни контекст личних белешки често не оставља архивистима довољно простора за разумевање, а затим и вредновање личних фондова, из простог разлога што људи у свом приватном животу нису програмски или потпуно планирани, вођени правилима или везани за тачно одређену процедуру док стварају грађу. Шта, на пример, можемо закључити о меморандумима или белешкама писаца на полеђини папира или маргинама? Не воде сви ови мнемонички знакови директно до велике приче или готовог дела, али пружају схему радних навика писаца, схему начина размишљања и когнитивних вештина. Они такође служе као симболични знакови жеље и побуде писаца да наставе да пишу, да стално бележе догађаје за потенцијалну (поновну) употребу. Овакви записи нам такође пружају доказ да једно ауторско дело (белетристичко или документарно) не долази напрасно и одједном на празан лист, те да су многи његови фрагменти у сталном настајању и поновном уређивању. Многа велика дела потичу управо из таквих „пуких шкработина. Контекст креираног документа је „појединац за себе“. Поменуте белешке, често нашкрабане и на маргинама документа и рукописа, написане ни за кога, су алати које писац креира успутно како би подстакао и инспирисао сопствени рад. Ипак, догађа се да архивисти строгом валоризацијом излуче ову грађу као безвредни документарни материјал. Оно што се може рећи о значају записа и бележака писаца могло би се применити и на дневнике, мемоаре, путописе, разноврсне свакодневне подсетнике, па чак и неке фото-албуме креиране за личну употребу искључиво у циљу стимулације маште и реминисценције.

Несумњиво је да овај тип архивске грађе, као и комплетни лични фондови плене својом информативном и научном вредношћу – они су, на више нивоа, креације сопства и аутобиографије, док паралелно учествују у процесу стварања једног аутентично обликованог наратива и саморефлексије. Индивидуални психолошки и сентиментално-емоционални фактори подстичу творца да опише себе или друге људе и догађаје на одређени начин и/или да изостави жељене детаље. У њима се одређена гледишта, односи и активности аутора филтрирају, потискују, маргинализују или обрнуто – истичу и постају средишњи део смисленог приповедања који нам начелно аутор намеће. Управо из наведених разлога, овај тип грађе мора проћи кроз мултидисциплинарне компаративне и аналитичке провере пре него што се цитира као веродостојан историјски извор.

4. ОРАЛНА ИСТОРИЈА

4.1. Усмена сведочанства

„Усмено народно стваралаштво јесте вербални исказ, вербални показатељ и сведок духовности, историјског развоја и историјског искуства“ (Љубинковић 2011: 102).

Усмено стваралаштво један је од најстаријих историјских извора који представља рефлексију историјских личности или догађаја и исцрпнију спознају прошлости. Овакав начин бележења историје је један од њених најкомплекснијих методолошких елемената и аутохтон културолошки приказ једног народа у његовом националном, регионалном или ширем оквиру.

„Усмереност усмене културе ка претходећем (било да је реч о трансмисији заједничких, колективних етичких и естетичких образаца, облика понашања или жанровских законитости текста) узима се као један од параметара и у дефинисању самог фолклора као културног феномена“ (Ђорђевић Белић 2016: 267).

Записано усмено казивање сматра се архивском грађом која може послужити као верификација или допуна постојећим документима, али и самостално представљати прворазредни историјски извор. Усмени извори, у ужем смислу, обухватају корпус усмерено снимљених сећања од стране историчара, историографа, антрополога, етнолога или историчара књижевности и уметности. У ширем смислу овде припадају и усмена предања – народне песме и приче, митови, легенде, народне пословице које су се преносиле генерацијски. Усмерена испитивања представљају *интервјуе* (диктафонске и магнетофонске записи усмених казивања). Интервју је планско и унапред осмишљено испитивање појединца о истакнутим историјским личностима или евоцирање догађаја у којима су и (не)посредно учествовали, те се њихови искази бележе у писаном или аудиовизуелном облику, а данас се аутоматски и дигитално похрањују јер су на тај начин најбоље заштићени и најлакше доступни трећем лицу. Служећи се овом врстом грађе, архивисти и историографи могу попунити рупе које остављају други, непотпуни архивски извори и несачувана или непостојећа грађа, како би реконструисали комплетан историјски догађај или сећање на значајне савременике. Употреба овог типа историјског извора и њихова критичка анализа спорно је питање у методологији историје као науке јер многи историчари и архивисти сматрају да нису довољно поуздани услед произвољности казивача односно интервјуера. „Архивисти и традиционални историчари показују одређену дозу уздржаности када је реч о усменим документима“ (2003: 49), примећује Светлана Аџић и наводи како за њих и даље важе основни принципи и научне методе архивистике који су постављени још у 19. веку када су историчари признавали само писани емпиријски извор као веродостојан. „Насупрот традиционалним документу, усмени документи се сматрају сведочењем“ (Исто), односно сакупљеним сећањем појединаца, које је наизглед мање поуздано у историографско-чињеничном контексту, док је са друге тачке гледишта, неизоставан показатељ и одраз једног етнолошко-антрополошко-културолошког миљеа.

Вековима су се историчари ослањали искључиво на писане изворе, међутим са развојем модерне историографије, други, неконвенционални остаци традиције почињу систематски да се прикупљају на јужнословенским просторима у 19. веку:

„проучавање усменог стваралаштва код Срба, од 19. века до данас, одвија се на различитим методолошким принципима и научним полазиштима и у оквиру различитих научних парадигми. Оно што фолклористици у Србији недостаје јесте систематско прикупљање грађе и укључивање фолклористичких пројеката у савремени друштвени, историјски и културни контекст. Ипак, на путу ка још увек неоснованом Институту за српски фолклор, учињени су важни помаци, пре свега у окупљању релевантних пројекатских тимова који деценијама раде у правцу систематског изучавања усмених жанрова, генезе и порекла облика, методологије теренског изучавања фолклора, проучавања усменог наслеђа из књижевноисторијске и књижевнотеоријске перспективе“ (Сувајџић 2013: 12).

Тумачење историјске садржине и тематике у усменим предањима 19. века постаје важно део српске историје (књижевности) који је претходио и усмерио на „изучавање и афирмацију националне баштине и традиције (...) и доживљавање тог наслеђа као битног елемента заједничког историјског искуства“ (Ђорђевић Белић 2016: 267).

„Будући да се српска култура у великој мери може одредити и као историјски оријентисана (‘култура историзма’), проучавање односа фолклора, посебно усмене епике, и историје, континуирано се препознаје као једна од магистралних линија у српској фолклористици. Различити модуси односа двају наука рефлектовали су се кроз смене (неретко романтичарски интонираних) трагања за ‘историјском истином’ (или њеним ‘прежицима’), критички усмерених историографских анализа (од И. Рувараца), до повратка трагању за ‘истином’, али оном ‘епском’ (Путилов 1985), кроз идентификацију образаца према којима се (реконструисане) реалије прошлог саображавају законитостима епске поетике, тј. начина на који се прошлост историзује у епском кључу“ (Исто).

Усмени извори бележе изузетно дугу традицију, могло би се рећи дугу колико и сама цивилизација. Не само да представљају један од најстаријих типова историјских извора, већ су и активан чинилац прошлости и традиције једног народа и значајан представник њихове културе. Њихова појава условила је преиспитивање теза конвенционалних архивистичких и историографских научних метода. Са развојем историје као научне дисциплине, примарним изворима сматрала се најпре архивска грађа и други писани извори, док се усмени искази потпуно маргинализују (Супек Намић 2002: 220) и не сматрају историјским документима од интегритета. Невероватан препород усмена историја доживљава четрдесетих и педесетих година 20. века, након Другог светског рата, када настаје потреба за усменим казивањима непосредних или посредних учесника које би служиле реконструкцији или надоградњи историјских тренутака. У том периоду орална историја значајно утиче на развој и промену методологије савремене историографије, а „разговор са сведоком учесником у прошлим догађајима с циљем историјске реконструкције“ (Аџић 2003: 48) истиче се као једна од изузетно значајних истраживачких метода.

У Србији још увек не постоје архиви специјализовани за чување сакупљених усмених казивања тј. архиви усмене историје као што је то случај у свету и региону, међутим деценијама се већ активно ради на етнолошким, антрополошким и фолклорним истраживањима и то:

„најзначајнији уже спецификовани научноистраживачки пројекти који се систематски баве фолклором, усменом књижевношћу и традицијском културом српског народа јесу: *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду*, Институт за књижевност и уметност у Београду; *Народна култура Срба између Истока и Запада*, Балканолошки институт; *Језик, фолклор и миграције на Балкану*, Балканолошки институт. С друге стране, на пројектима који су оснивани на Филолошком факултету Универзитета у Београду и Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду примат су имали књижевноисторијски, књижевнотеоријски и компаративни приступи (*Историја и*

историчари српске књижевности, 1995–2000. и Српско усмено стваралаштво: наслеђена грађа до краја 19. века, Филолошки факултет, Београд, 2000–2005; *Истраживање југословенских књижевности у контексту европске цивилизације – књижевна историја, компаратистика и теорија*, Одсек за српску и упоредну књижевност, Филозофски факултет, Нови Сад, 1991–1995), односно проучавање усмених жанрова (*Изучавање српске књижевности по жанровима*, Филозофски факултет у Новом Саду, 1996–2000; *Жанрови у српској књижевности – порекло и поетика облика*, 2001–2005; *Синхронијско и дијахронијско изучавање врста у српској књижевности*, 2005–2009). Пројекат *Српско усмено стваралаштво у интеркултурном коду* Института за књижевност и уметност у Београду бави се проучавањем усмене традиције као битног елемента националног културног наслеђа, узимајући у обзир најширу културолошку матрицу која укључује социолошка, етнолошка, етнографска, историјска и друга проучавања. Битан аспект пројекта су компаративна проучавања усменог стваралаштва у јужнословенском, балканском и европском контексту. Посебно су драгоцене упоредна истраживања фолклора јужнословенских народа, која показују заједничка историјска исходишта, правце и токове развоја усменог стваралаштва, али и особености сваке културе (Сувајџић 2013: 12–13).¹⁴

Интерпретација фигуре појединца као ствараоца културне баштине и модерног наслеђа умногоме се изменила последњих деценија на шта је понајвише утицала масовна култура и глобални феномени. Рапидни развој, сада већ не тако нових, технологија умногоме је утицао на усмене историјске изворе – њихов настанак, сакупљање, чување и дисеминацију. Нови, дигитални простор друштвене комуникације и интеракције изменио је начине њиховог настанка, чувања, каталогизације и класификације, (критичке) анализе и дисеминације. Са настанком нових типова грађе, а најпре хиперпродукцијом писане грађе у дигиталном облику, у великој мери измењена је из корена методологија историје као научне дисциплине. Сведоци смо све чешће замене писаних извора неким новим, нетрадиционалним комуникационим форматом. Телевизија, фотографија, Интернет и развој кинематографије у другој половини 20. века реконструисали су делатност историографије као академске дисциплине. Документована, прикупљена и обрађена усмена казивања данас имају неупоредиво даље домете – сачувано културно наслеђе је могуће без већег напора сачувати, публиковати и репродуковати. Убрзаним настанком изворне грађе, умањеним трошковима (дигиталне) штампе, развојем нетрадиционалне штампе, могућношћу објављивања електронских књига, комерцијализацијом читања – умножавају се домети сакупљених сећања као историјских извора, мада архивисти и даље приликом њихове валоризације мора бити на опрезу. Са проширењем колективне свести о веродостојности и аутентичности усмених сведочанстава, нестају ограничени оквири конвенционалне архивистике која до тог тренутка није обрађала пажњу на прикупљање и чување материјала о рањивим, односно друштвено осетљивим групама. Овим групама, због специфичних разлика у односу на доминантну популацију, потребна је одговарајућа подршка како би се могле једнако укључити у токове друштвене заједнице:

„Чак и у земљама са великом традицијом писаних докумената, за поједине догађаје постоје само аудио-визуелни записи (ратне сцене, снимци природних непогода, земљотреса у сл.), о животу етнокултурних мањинских група готово и да не постоји релевантна архивска грађа, о женском питању такође, питању деце и њиховој злоупотреби, о људима са маргинама живота, какви су често припадници читавих номадских народа, особа у ланцу нелегалних активности и професија, о појединим слојевима друштва и друштвеног живота, породичним односима, конфесионалним

---

¹⁴ Изостављена су имена руководиоца пројекта као променљива категорија.

заједницама, појединцима. Орални записи, у ствари, обезбеђују шири увид у свакодневни живот и стога обогаћују институционалну историју владајућег естаблишмента (...), могу да истраже мање познате и мање истраживане периоде (...), могу да осветле неформалне односе и релације унутар процеса у којима се доносе животне и за државу или институцију важне одлуке, њихове мотивације, размишљања, интересе, ставове“ (Аџић 2003: 49–50).

Данас се интервјуи и сви сакупљени истраживачки подаци могу снимати, чувати и анализирати на рачунару, а револуционарни моменат за усмену историју представљала је појава и развој аудиовизуелне комуникације коју је у модерно доба могуће обавити из свог дома. Сва записани и обрађени истраживачки подаци са интервјуа данас могу ефикасно бити дигитално похрањени у неки од репозиторијума који су за то намењени. Приликом депоновања оваквих података у неки од дигиталних архива, архивисти и библиотекари морају поштовати низ смерница и етичких кодекса како би (осетљиви) подаци били адекватни депоновани, а затим подељени трећем лицу. Велику улогу у коришћењу историјских извора имају нове методе електронског индексирања и каталогизације које у великој мери олакшавају претраживање тражене грађе, а такође омогућују увезивање унутар различитих збирки писаних или усмених историјских извора.

На честе сумње у веродостојност усмених извора утиче и чињеница да истраживачи најчешће врше селекцију испитаника, састављање упитнике и давање финалног облика казивањима по сопственом нахођењу.

„Na to upozorava i mišljenje teoretičara usmene povijesti, da sjećanje nije pasivno skladište činjenica, već aktivan proces stvaranja značenja. Što znači da će ispitanik u svoje iskaze često dodati i podatke koji se nisu dogodili, želeći naprosto njihovim navođenjem objasniti ili naglasiti značaj događaja. Sve to treba uzeti u obzir prilikom prikupljanja i korištenja memoarskog gradiva. Iako se smatra sekundarnim gradivom, memoarsko gradivo od velike je pomoći u razumijevanju povijesti, osobito događaja o kojima ne postoje izvori odnosno procesa o kojima su izvori oskudni“ (Holjevac Tuković 2009: 70).

Приликом сакупљања података који настају непосредно током интервјуа, основни принцип је поштовање етичких кодекса личности казивача односно интервјуисаног, нарочито по питању заштите ауторских права и ауторизације њихових исказа који се могу заштитити предвиђеним уговорима. За разлику од писаних историјских извора које аутор сам усмерава у односу на своје потребе, садржај усмених извора умногоме зависи од интервјуера и његове субјективности, стручности и етичности. У вези са тим, често можемо чути како се за усмене изворе каже да су резултат заједничког рада интервјуера и казивача, док се управљање дискурсом и током интервјуа приписује искључиво интервјуеру. Ово је један од главних разлога због ког се усмена сведочанства често не узимају за озбиљно, односно доводи се у питање објективност њихових садржаја. Уско структурирани и темељно постављени интервјуи намећу се као основна потреба сакупљања овог типа мемоарске грађе како би они представљали ваљани историјски извор и то не само као допуна архивској грађи, већ и као значајно сведочанство о општој атмосфери, размишљању и стању свести народа и појединаца у датим историјским приликама што је из историјских докумената понекад тешко закључити. Најчешћа пракса је снимање казивања помоћу диктафона које се касније преноси у писани облик (транскрипција записа), а пре коначног објављивања документ се шаље казивачу на ауторизацију текста:

„tek nakon autorizacije teksta odnosno autorova potpisa na tekst, spomenuto memoarsko gradivo dobiva vrijednost dokumenta i spremno je za pohranu u arhiv te za korištenje u znanstvenim i stručnim istraživanjima“ (Isto: 71–72).

Предуслов за објективност овог типа архивске грађе је строга етичност и стручност лица који непосредно учествују у њеном стварању. То изискује професионалност и непристрасност испитивача, његово подробно позадинско знање историјског окружења о којем је реч и, на самом крају, упоређивање исказа са што већим бројем писаних верификованих извора. Заступљеност што већег броја документарног материјала и других усмених сведочења увећавају меродавност и релевантност¹⁵ једног исказа односно сакупљеног сећања. У овим случајевима се подразумева се да је и сам испитаник (од стране испитивача) добро упознат са моралним и етичким смерницама усмереног научног истраживања и концептом објективности пре давања било какве изјаве.

Транскрипција звучних записа представља тежак, одговоран и мукотрпан задатак за који је потребно издвојити и по неколико сати или дана, а његов резултат често „недовољно перфектан, јер представља ‘превод’ оралне у писану реч“ (Аџић 2003: 51). Данас се сви архивисти слажу да је записани звучни или аудиовизуелни запис веродостојан историјски документ који је кохерентан – „изражава сво богатство оралног сведочења (...), даје потпуни увид у садржај, али и осећања, тон изговореног, аутентичност акцената и изговора“ (Исто).¹⁶

(Р)еволуција архивске грађе као историјског извора условила је и диверсификацију њених корисника. Некада су у највећем проценту традиционални корисници били историчари, док их „сада знатно надмашују социолози, хуманисти, генеалози, радио и телевизијски новинари, војни и цивилни аналитичари, адвокати, разне интересне групе, историчари локалних историја и заједница, породица, владини званичници“ (Аџић 2003: 50). Старе идеологије индустријског доба смењене су масовним и глобалним културолошким транзицијама и новим начинима преношења културног наслеђа и традиције.

---

¹⁵ „Основни појам за просуђивање тзв. потребне тј. неопходне информације. [...] У савременим дефиницијама, релевантност се одређује као мера ефикасности размене између извора (пошаљивоца) и циља (примаоца) у неком комуникационом процесу,“ (Ђорђевић 2010: 111).

¹⁶ Аџић у раду наводи и један пример из првог Центра за оралну историју на Колумбија универзитету у Сједињеним америчким државама – транскрибован, верификован и ауторизован звучни запис који је третиран као „прави“ историјски документ.

5. МЕМОАРСКИ ИЗВОРИ

„Мемоари су [...] *memento, memoranda*“

(Жак Лекарме)

Архивистички теоретичар и историчар Богдан Лекић у саопштењу са округлог стола „Методологија савремене историје“, одржаном 1985. године у Институту за савремену историју у Београду, говори, најпре, о мемоарској грађи као (изузетно значајном) историјском извору. Лекић прави јасну диференцијацију мемоарских извора у две велике групе – на првом месту, то је мемоарска литература (мемоарска књижевност – мемоарска и дневничка проза, путописи, белешке) на другом, мемоарска грађа („*pisana i snimljena sećanja, rukopisna, stenogramska, magnetofonska*“ (1985: 89)). Он разликује ова два типа и дели их према врсти и узроку настанка. За мемоарску литературу наводи да настаје најчешће на иницијативу аутора и темељи се на „*subjektivnom viđenju i oscenama događaja i ličnosti i što je literarno uobličena*“ (1985: 89). Он овде убраја књижевно обликоване мемоарске романе као књижевну врсту који се темеље на личним ауторовим сећањима и освртима, те могу представљати само књижевну допуну мемоарске грађе која се сматра архивском грађом. Сам појам мемоарске књижевности јасно је одређен и ограничених домета и његова (објављена) прозна дела носе одређену књижевну вредност. Мемоарска литература има основне одлике књижевноисторијског штива и уколико је адекватно критички и историографски валоризована, представља ваљани (допунски) историјски извор, али се умногоме разликује од појма који обухвата мемоарску грађу. Када говори о мемоарској грађи, Лекић наводи да ту спадају „*pisana ili snimljena sećanja pojedinaca ili grupe ljudi o događajima, zbivanjima i ličnostima*“. Овај тип мемоарског извора најчешће настаје из научноистраживачких потреба или за будућа научна, књижевна или некњижевна, историјска истраживања. Неке од основних особина мемоарске грађе су да: својим садржајем допуњује или у потпуности замењује документарну грађу; пружа аутентичне податке који нису садржани у другим историјским изворима; је у потпуности ослобођена литерарних особина и образаца; и коначно, да се њено прикупљање обавља организовано од стране стручних институција¹⁷. У књижевној теорији грађом се сматра сав материјал који се налази *изван* књижевног дела, а који тек „*posredstvom jednog poetskog čina postaje književnoumjetničko djelo*“ (RKT 1986: 226). Овако широко тумачење дато је пре свега због комплексне структуре књижевног дела, чији су сви делови уско повезани и тешко се за себе могу дефинисати.

“*Po sadržajnoj vrednosti istorijskih izvora, bogatstvu podataka i stepenu objektivnosti sadržanih istorijskih činjenica, ‘memoarskoj književnosti’ ne može se dati mesto ispred dokumentarne arhivske građe*” (Lekić 1982: 80).

¹⁷ Према Лекићевој диференцијацији мемоарских извора личну заоставштину публицисте, дипломате и политичара Драгољуба С. Илића која се обрађује у студији случаја број I, можемо са сигурношћу сврстати у мемоарску грађу образовану у један лични фонд. Илић је своје мемоаре писао са намером да осветла и реконструише историјске прилике и личности са којима је долазио у сусрет током свог живота и рада, а његова супруга Косара Илић је, након његове смрти, мемоаре завештала у Архиву Србије како би служили у научноистраживачке сврхе. Његови мемоарски записи засигурно нису књижевно уобличени, нити су наменски писани као мемоарско-историографска књижевност, већ ретроактивна асоцијативна хронологија сећања на знамените појединце и збивања у првој четвртини 20. века.

5.1. Мемоарска литература

5.1.1. Мемоари

„Живот човеков његова је слика“ (Андре Жид)

Мемоари (fr. *mémoire* – сећање, успомена) као књижевна врста представљају књижевно-уметничку прозну хронологију и симбол једне епохе у којој аутор субјективно евоцира политичке и културне историјске догађаје у којима је и сам, посредно или непосредно, учествовао. То је скуп ауторових реминисценција и личних успомена компонованих у облику мемоарске прозе, најчешће мемоарског романа (меморомана¹⁸), у којима је изузетно важна ауторова кохезија са догађајима и личностима о којима доноси сећање, те се она издваја као један од највреднијих индикатора аутентичности мемоарско-историографске књижевности. У мемоарску литературу, поред мемоара, спадају и дневници и путописи у зависности од њихове форме и времена удаљености писања сећања од самог догађаја. Писци мемоарске прозе се често, поред личних сећања и успомена, могу ослањати и на другу мемоарску грађу архивског карактера – дневничке и мемоарске записе, историјске списе, аутобиографије, архивску грађу и документарни материјал уопштено, што доприноси њиховој веродостојности, разнородној структури и карактеру. У свим типовима мемоарске литературе – мемоарима, дневницима, фељтонима, репортажама, аутобиографијама – подједнако се огледају субјективни свет аутора и критичка потрага за истинитом сликом.

Неретки осврти или објашњења аутора, тј. даваоца сећања на маргинама мемоара су од нарочите књижевноисторијске вредности и иако понекад нису у директној вези са темом, додатно употпуњавају мозаик историјских прилика и портрете историјских личности. Поред своје књижевне вредности, мемоари пружају читаоцу обиље детаља који допуњују историјску слику једног доба, а који су од значаја за све друштвене и културолошке историчаре и критичаре. „Memoare иначе odlikuje paradoks apriorne neobjektivnosti udružene sa proklamovanom objektivnošću“ (Vinaver-Ković 2012: 16) и приликом валоризације мемоарске књижевности истраживач никад не може бити довољно на опрезу – слика прошлости коју аутор пружа је скоро увек персонално и идеолошки обојена, те се увек приказује најбоља страна идеја за које се сам залагао. Међу осталим критеријумима за вредновање могу се издвојити: време протекло од самог догађаја па до бележења сећања, под којим околностима и у којој доби живота аутор пружа сећање (његове когнитивне и дедуктивне способности), систем вредновања и способност аутентичне наратије историјских догађаја..

Мемоари вуку корене још из античког доба (Ксенофонта, Цезара) када су представљали кључан елемент историографије, али тек након 18. века они постају нарочито заступљена књижевнонаучна врста у српској књижевности (најзаступљенији су били *путописи* – дневничке белешке ограничене временом трајања путовања).

Најзначајнији писци мемоарске прозе тог раздобља били су Прота Матеја Ненадовић, Сава Текелија, Доситеј Обрадовић, Нићифор Нинковић. У 19. веку међу

---

¹⁸ Неологизам који је сковао Александар Петров, називајући тако свој мемоарски роман.

хроничарима свога времена истакли су се Сима Матавуљ, Јаков Игњатовић, Михаило Пупин, Живојин Мишић, Јован Цвијић, Милутин Миланковић, Милан Стојадиновић и други истакнути појединци политичке, историјске или књижевне ангажованости. Истакнути ствараоци и представници мемоарске и дневничке прозе у 20. веку били су Владета Јеротић, Дејан Медаковић, Борислав Михајловић Михиз, Јулка Мештеровић, Владимир Дедијер и многи други. Након два светска рата, многи сведоци оставили су писаног трага у својим мемоарским реминисценцијама. Дневнички записи Владимира Дедијера, Драгојла Дудића, Родољуба Чолаковића и многих других недвосмислено сведоче о тешким данима револуције и борбе.

5.1.2. Дневници

Дневник као књижевна врста припада аутобиографској и мемоарској литератури. *Речник књижевних термина* из 1986. године дефинише дневник као

„hronološki opis događaja u kojima je autor učestvovao u određenom periodu života [...] Početkom 19. v. uobičajen je *d.* u obliku pisama upućenih jednoj ličnosti. Forma *d.* (datiranje i oznaka mesta) obavezuje autora na tačnost i verodostojnost. Ti podaci, s obzirom da su zabeleženi neposredno pošto su se događaji zbili, mogu da posluže kao pouzdana građa prilikom naknadnog pisanja autobiografije, memoara i dela slične prirode. Dokumentarno-istorijska i društvena vrednost *d.* može biti velika ako je nastao kao neposredni pratilac svakodnevnog života i stvaralačkog procesa značajnog istraživača, književnika, političara. Mnogobrojniji su intimni *d.*, koji sadrže podatke iz ličnog autorovog života pretežno sentimentalne prirode. Ovi *d.* predstavljaju autorovu ispovest i nisu namenjeni objavljivanju. Ostale vrste *d.* autori uglavnom objavljuju još za vreme svog života. Stil *d.* je hroničarski, sveden na precizno nabranje podataka; kod darovitih autora može biti pripovedački uobličen i predstavljati zanimljivu literaturu” (130).

Овај „документарно-нефикционални прозни жанр“ (Росић 1992: 85) је лична хроника њеног творца која најчешће није намењена јавности и њена суштинска жанровска одлика јесте одсуство другог. У доба романтизма, „паралелно се развијала форма фиктивног и нефиктивног дневника“ (Кох 2005: 257).

Као и друге врсте мемоарске литературе, садржајна (а често и документарно-историјска) вредност дневника неухватљива је услед његове (најчешће прозне) форме, али и немогућности јасног омеђивања између *факције* и *фикције*:

„Покушаји жанровског одређења дневника, усмерени на попис и опис свих карактеристика текста нужних за строго разграничење фикције и фактографије, показују се непотпуним при суочавању са протејском природом дневничке структуре и њеним разноврсним, међусобно опречним, функцијама, не успевајући да одговоре на питање шта је дневник у ствари“ (Росић 1994: 5).

Дневничке записе можда понајвише одликује субјективна интерпретација света, тајност и контраверзно питање њихове приватности и докле је наука етична у њиховом читању и објављивању. С обзиром на њихов документарни и историографски карактер, подаци које они садрже често надизлазе оквире интимног писања о сопственом животу и постају важан историјски извор. Још нека обележја која издвајају дневничке записе од других мемоарских јесу начелна произвољност и потпуно одсуство књижевних амбиција – дневник се пише потајно, на брзину и тематски опсег је доста обимнији него код усмерених мемоарских или путописних текстова.

5.1.3. Путописи

Темељнија изучавања путописа нису одувек интересовала историчаре књижевности и дуго су била запостављена – овај тип мемоарског документа посматран је као „инфериорни поджанр“ (Пековић 2001: 11). Описи путовања јављају се још у најранијим сачуваним еповима. Хајне сматра да је путопис „najprirodniji i najizvorniji oblik romana“ (RKT 1986: 623). Путописна књижевност има вишеструки значај – „značajna je kako sa literarnog tako i sa kulturnoistorijskog stanovišta; ona deluje didaktičko-pedagoški time što prenosi geografska znanja, što uči kako se posmatraju ljudi, pa i nevezanim nizanem humorističkih i satiričkih zapažanja“ (Isto).

Путописну књижевност, као и другу мемоарску литературу, одликује излагање у првом лицу или чак у епистоларној форми, што води субјективним оценама и виђењима света. Досадашње критичке и садржајне анализе путописа као књижевног жанра углавном су биле фокусиране на књижевноисторијски и културноисторијски аспект – трагало се за историјским и фактографским чињеницама, док се њихова нестабилна композиција и често фиктивна тематика и даље испитују као чиниоци књижевности уопште. Говорећи о границама између фактичке и фиктивне тематике, неопходно је обавити подробније компаративне садржајне анализе путописних докумената. Често је тешко, или чак немогуће, повући јасну границу између књижевног и некњижевног путописног документа, те се они из тог разлога, као и њихове композицијске фрагментарности, често не узимају за веродостојан историјски извор. Ипак, упркос својој променљивој форми и шареноликој садржини, путописи могу бити драгоцен и аутохтон документарни документ. Без обзира на што су ови текстови махом базирани на стварним историјским догађајима, у њима, као и у осталој мемоарској литератури, преовлађује ауторски субјективизам и сугестивност: „сваки путник обично описује места и људе онако како их је сам видео“ (Димитријевић 1934: 8). Дучић је путопис окарактерисао као „роман о себи“, из разлога што у записима овог типа можемо о аутору и његовом животу дознати више него из самих аутобиографских остварења.

„Иако изгледа да се од првих путописа Доситеја Обрадовића, Јована Рајића, Симе Милутиновића и Герасима Зелића, па до оних што би се могли назвати врхом српске путописне прозе Милоша Црњанског, Јована Дучића, Исидоре Секулић или Растка Петровића, много тога променило, суштина неухватљивости овог књижевног облика увек остаје иста“ (Пековић 2001: 15).

Ово је један од најтеже дефинисаних књижевних жанрова – „као ретко који књижевни облик путопис је потпуно неухватљив“ (Исто: 13) – и записи који потпадају под ову форму књижевности могу бити у облику прозе, стиха, епистоле, репортаже, фељтона¹⁹, есеја²⁰ и др. Класификација путописа умногоме је отежана и спољним факторима – културолошким и социоекономски статусом њеног творца, политичким, уметничким, научним и, уопштено говорећи, историјским приликама у тренутку настанка самог документа. Значај путописне литературе и избор тема од изузетног су значаја за оквире српске историје књижевности – путопис је наш национални споменик културе изван и унутар државних граница, а „говорити о теми наших књижевних

¹⁹ Путопис као књижевна форма је најчешће и писан у облику фељтона, јер је „лабава фељтонска структура највише одговарала фрагментарној условљености путописног текста“ (Пековић 2001: 13).

²⁰ На већину Дучићевих путописа може се гледати као на књижевну форму есеја о културноисторијским и књижевносторијским приликама.

путника значи говорити о српској књижевности у целини полазећи од једне њене специфичности, која се понавља из епохе у епоху, те се може узети као једно од њених трајних обележја“ (Деретић 1996: 213).

5.2. Мемоарска грађа

Мемоарска грађа са архивистичко-документалистичког тумачења обухвата сва усмена и писана прозна сведочанства у којима аутор, аутентично, мање или више веродостојно²¹, хронолошки²² бележи своја сећања о истакнутим савременицима, догађајима, културолошким, политичким и друштвеним приликама и збивањима у одређеном и заокруженом временском раздобљу. Они су „својеврсан историјски документ писан у ја-исказу“ (Лукајић 2020: 27). У најужем покушају разграничавања мемоарске грађе од литературе истиче се одсуство естетске вредности самог текста, као и одсуство његове естетско-литерарне функције. У овај тип архивске грађе убрајамо мемоарске и дневничке записе, белешке и допуне личних ауторских сећања, аутобиографије²³, сећања и успомене учесника или сведока и посматрача кључних историјских догађаја. Бојан Ђорђевић у *Архивистичком појмовнику* из 2010. године даје дефиницију мемоарске грађе:

„посебна грађа коју чине сва сећања и сведочанства о догађајима и личностима из прошлости. Мемоарска грађа подразумева фактографске чињенице, али и утиске творца грађе. Ова грађа може бити прикупљена из различитих извора. Може бити изворно ствараочева (у виду разноврсних записа – дневника, бележака, мемоара), или прикупљена разговором (интервјуом) архивисте са творцем грађе. Упркос субјективности, мемоарска грађа представља, уз изворне документе и периодику, важан извор за проучавање политичке и културне историје. [...] Поред историјских и специјализованих архива, мемоарска грађа се често чува и у библиотекама и музејима“ (84–85).

У оквиру истог појмовника, дата је диференција између *општих* сећања као подврсте мемоарске грађе која се тиче реконструкције догађаја и личности из једног одређеног периода, затим *појединачних* сећања „која садрже сећања појединца на одређене појаве, догађаје или људе“, *тематских* сећања као мемоарску грађу „која представља подсећања на једну тему, један догађај или једну личност“, и *групних* сећања као присећања веће групе људе на исти догађај или истакнутог појединца и сакупљају се у оквиру појединачних или заједничких интервјуа (*Исто*: 102).

Под мемоарима подразумевамо све записе који су учесници или савременици догађаја написали о њима или о истакнутим појединцима са којима су долазили у контакт. Творац грађе, односно аутор мемоарских записа или друге документарне прозе, има потпуну слободу приликом представљања и тумачења историографских

---

²¹ Научна истраживања интердисциплинарног карактера су неопходна ради утврђивања меродавности и верификације историографских чињеница мемоарских записа. „У *dnevniciма*, *putopisима*, *memoarима*, *biografijама*, *reportažама*, *esejима* може да се огледа исто толико критичко тражење истине колико и субјективни свет писача“ (RKT 1986: 352).

²² Условно речено, некад су мемоарски записи писани и ретроактивно.

²³ Аутобиографије са архивистичког становишта могу представљати мемоарски материјал од изузетне важности, уколико аутор пише и о другим појединцима и дешавањима важним за расветљавање историјске истине. Ипак, требало би их разликовати од мемоара као књижевне врсте, о чему је у раду већ било речи.

чињеница и својих личних искустава, уобличавања текста и одабира тема које ће се у записима описивати. Како мемоари по својој структури и садржини садрже многобројне стварне историјске податке, нарочито се истиче њихова сазнајна функција, па можемо и тврдити да су, поред дескриптивног, и информативног карактера.

Главне одлике наративних модела мемоарске и дневничке прозе јесу метадискурзивност и аутореференцијалан дискурс. Често се мемоари поистовећују са аутобиографијама, од којих би их ипак требало разликовати јер не стављају акценат на приватан живот творца грађе. Упркос овој диференцијацији, наратор нехотице приказује чињенице и догађаје кроз своју персоналну призму сећања и обликује их по једном особеном и сопственом идеолошком нахођењу. Међутим, веродостојност историјске слике коју нам аутор пружа умногоме зависи од његове схеме *ја-за-друге* (Бахтин, нав. пр. Росић 1992: 89), ауторефлексије, самосвесности и аутоцензуре, односно у којој мери је аутор спреман да објективно прикаже сопствени или туђи живот, тако се у овим записима „аутоцензура открива као уобичајени поступак којим се прави лик прикрива фиктивним“. Историјске слике које нам он приказује морају најпре бити прихватљиве за њега самог, па тек онда обликоване и селектоване за другог. Перформативна функција текста реализује се кроз метадискурзивну позицију аутора у односу на читаоца, те настаје као производ његове идентификације са културолошком оквиром и супериорношћу употребљеног дискурса над стварним чињеницама. Мемоарске записе често карактеришу нереалне репрезентације стварности – радикализовани аутобиографски дискурс, лично сведочење као перформативни чин, документаризам, мимикризација догађаја за које аутор не зна или није сигуран како су се одиграли, полидискурзивност и метафикционалност. Ауторска фикционализација у тексту је директно условљена краткотрајношћу и селективношћу личног и колективног памћења.

5.2.1. Специфичности и одлике мемоарске грађе

Док мемоари као књижевна врста датирају још из античких времена, овај тип архивске грађе почиње организовано да се прикупља тек у 18. веку. Међу првим државама које су освестиле значај прикупљања мемоарске грађе не-књижевног карактера била је Русија након векова бурних ратова, а нарочито након Октобарске револуције. У првој половини 19. века, Друштво српске словесности започиње прикупљање мемоарске грађе са циљем очувања националне историје и идентитета. Након завршетка светских ратова, југословенски архиви масовно раде на прикупљању овог типа архивске грађе, јер је након небројаних разарања музеја, библиотека, архива и других институција и споменика од културноисторијске важности, национална историјска истина била на највећем испиту веродостојности до тад.

Прворазредни ресурс за проучавање историјских прилика представља архивистичко-документаристички материјал настао радом и деловањем „државних органа и организација, органа територијалне аутономије и јединица локалне самоуправе, установа, јавних предузећа и ималаца јавних овлашћења“ (Закон о архивској грађи и архивској делатности, 2020), а ми бисмо овој дефиницији додали и посебну грађу и личне белешке и записе њихових представника – службеника, чиновника, официра. Аналитичка вредност ових извора појачана је чињеницом и напором аутора да на оригинални и њима својствен начин казују о ратним и

револуционарним догађајима, да их описују и по “други пут” виде, оцене и процене (Томић 1980: 465).

„Važno je ne poklanjati veru memoarima. Onaj ko piše svoje uspomene sklon je da se prikaže u najpovoljnijem svetlu. Javna ličnost često sastavlja memoare kako bi opravdala svoje delovanje ili se odbranila od optužbi [...] Ako je reč o književniku ili nekom ko ima književne pretenzije, njegova mašta može ga navesti da izmisli ili preodene istinu“ (Thuillier i Tulard 1986: 83, нав. према Vinaver Ković 2012: 14)

Мемоарска грађа је често и данас предмет полемике међу историчарима и архивистима. Док неки од њих сматрају да она по својој вредности не представља меродаван ни веродостојан ресурс историјских чињеница, други су чврсто уверења да је овај тип грађе важан и веродостојан извор за изучавање и допуне постојећих знања о историјској прошлости, нарочито услед несачуваности или некомплетности друге архивске грађе, али и своје субјективне произвољности и аутентичности које оскудевају у сувопарним, званичним документима:

„U predgovoru svoje veoma popularne *Istorije burgundskih vojvoda 1364-1477*, prve studije o srednjem veku koja je postala best-seler, Prosper de Barant 1824. ukazuje na jednu manu dotadašnje francuske historiografije: ona ne ume da na dovoljno privlačan način pripoveda, iako su izvorni i zbivanjima savremeni dokumenti, na osnovu kojih se piše, „puni draži“. Ti izvorni dokumenti su upravo ‘memoari, prosta svedočanstva o prošlim vremenima’, u kojima dolazi do izražaja jedan specifično francuski ton, ‘naivan, a pronicljiv’. Memoaristu kao da zabavlja ono što je video, kao da je iznad onoga što pripoveda. Takav bi ‘opušten’ ton trebalo da ima i istorija, kaže Barant. Memoari su, dakle, ne samo **validan istorijski izvor**, nego i **stilski i kompozicioni uzor za istoričara**. Oni su spontani produkt, ‘jezik stvarnosti i života’, naspram veštačkih tvorevina istoričara. Vrednujući memoare, Barant se poziva na antičku tradiciju još od Aula Gelija“ (Vinaver Ković 2012: 18–19).

Мемоарске реминисценције темеље се на субјективном исказу аутора (творца грађе), што је и њихова главна карактеристика. Сећања су омеђених домета, и то у мери у којој су видик и сазнања аутора били ограничени и укључени у историјске догађаје. Социоекономски, национални, политички и идеолошки карактер творца грађе према догађајима и личностима о којима се то сећање дели знатно је израженији него у другим примарним историјским изворима. „На садржај и веродостојност казивања у доброј мери утичу време протекло од догађаја до бележења ауторовог сећања, затим под којим околностима и у којој доби живота аутор пружа сећање, меморија и моћ опсервације, валоризација догађаја – издвајање битног од небитног, положај и дужности аутора из времена за које се даје сећање, способност аутора да превазиђе повлађујући однос према догађајима и личностима, његова спремност да објективно казује без обзира на свој положај, место и улогу у догађајима о којима говори и расуђује с временске дистанце“. Колико год да се аутор опирао да своје записе определи политички или идеолошки, он би писао са одређеним позадинским предубеђењем. Иста хипотеза се може применити и на самог читаоца – он би се прилагођавао записима и читао их у донетима својих когнитивних и рецепцијских вештина, статуса, образовања, убеђења. Значај мемоарских извора је упркос свему несагледив, јер попуњава неадекватно сачувану архивску грађу и документарни материјал доприносећи притом потпунијем сагледавању историјских прилика, узрока, околности и последица различитих догађаја. Свеобухватност и објективност података садржаних у сачуваној грађи може зависити од више међусобно повезаних друштвених, политичких и субјективних чинилаца (Малић 2020).

Приватне ауторске белешке, интервјуи у виду сакупљених сећања, изјаве и записи актера историјских догађаја често имају улогу последње недостајуће пузле у слагању једне историјске слике и неретко откривају непознате догађаје или непознате аспекте већ познатих догађаја, те се неистражена или недовољно истражена подручја могу изучити из потпуно новог угла.

Подразумева се да мемоарској грађи, као и сваком документарном извору, треба приступити критички. Постоје два основна разлога која наводе истраживаче на проучавање мемоарске грађе – многи званични документи о одређеним догађајима нису сачувани услед вишеструких разарања културних установа, а мемоарска грађа одређеног појединца их описује. Други разлог је специфичност те грађе као историјског извора чија употреба даје могућност за комплексније и подробније сагледавање историјске прошлости:

„Nekompletnost dokumentarne građe i nepotpunost informacija i podataka sadržanih u dokumentima i drugim istorijskim izvorima razlog su nastanka i potrebe za korišćenjem memoarskih izvora kod proučavanja istorijske prošlosti, i to počev od istorije starog veka pa sve do današnjih dana“ (Lekić 1985: 237).

У истом раду Лекић полемисе о неколико узрока за некомплетност документарне грађе – међу најважнијима наводи степен развоја технолошких инструмената које људи користе у циљу комуникације, степен развоја администрације и њеног односа према документарној грађи која настаје радом једне институције (где бих без сумње додала степен свести административног радника о чувању и обради документарне грађе високо-сензитивног карактера, а изузетне историјске важности), односно степен њеног излучивања (услед нехата, нестручног руковања или немања свести о њеном значају), институционални услови за чување докумената, степен развоја архива у моменту настајања и преузимања документарне грађе, настанак и развој друштвено-правне регулативе за заштиту архивске и документарне грађе. Треба истаћи да ратови, устанци, револуције и многобројна разарања градова²⁴ и научних и културних институција нису били пријатељ архивској и документарној грађи, па тако ни многим ишчезлим мемоарским записима.

Неопходно је нагласити да „memoari ipak ostaju samo građa za istoriju: po ovom autoru, nedostaje im opšti pogled, poređenje sa sadašnjošću, moralna pouka i politički savet“ (Vinaver Ković 2012: 19). Како би се дошло до релевантних и тачних фактографских закључака, сва грађа мора подлећи структурној и компаративној анализи. Два су, већ поменута, основна разлога који наводе истраживаче на овај историјски извор, док истовремено налажу научним и архивским институцијама да у оквиру своје програмске оријентације дају посебно место мемоарској грађи. Говорећи о изучавању новије југословенске историје, као први разлог можемо навести што је званични архивски и документарни материјал у највећој мери партијске провенијенције, или парадоксално, уколико се приступа изучавању комунистичких зачетака у међуратном периоду и републиканске историје, тај материјал је обликован монархијским политичким уређењем. У вези са наведеним, многи званични документи о раду одређених покрета или организација нису сачувани, а многи догађаји остали незабележени. Други разлог произилази из специфичног карактера мемоарске грађе као историјског извора, чија употреба пружа могућност подробније и комплексније обраде одређених историјских

---

²⁴ Треба истаћи интересантну чињеницу да је Београд престоница Европе која је током своје историје највише пута нападана и разарана – током комплетне своје историје од 7000 година, па до последњег разарања престонице, НАТО бомбардовања 1999. године, Београд је рушен чак 44 пута (*Политика* 2016).

догађаја. У отклањању таквих и сличних неспоразума и контраверзи, садржаних у документацији класног непријатеља, мемоарска грађа је најбољи оријентир и фактографски индикатор.

Посматрана као историјски извор, мемоарска грађа се, у зависности од расположивог документарног материјала, јавља у два вида: као допуна постојећој изворној грађи и као основна изворна грађа тј. извор првог реда. Многи фондови партијске и друге провенијенције су, услед државних честих превирања, делимично или потпуно уништени. Осим тога, низ догађаја, нарочито из периода деловања илегалне КПЈ, није никада ни забележен. Записивало се само оно најнужније, док је устаљена пракса била да се записници са састанака и конференција подносе уживо. Такође су врло ретки документи који говоре о раду партије, саставу њених и других руководства и организација, њиховој националној или друштвеној структури (Босић 1968: 55). У наведеним примерима мемоарска грађа је једни извор из ког истраживач може да прикупи жељене податке. Говорећи у употребној вредности мемоарске грађе, често се чује мишљење историчара како она може да пружи само податке реконструктивног карактера. Ово мишљење углавном произилази из тренутног стања збирки мемоарске грађе, које садрже највећи број сећања употребљивих једино за реконструкцију историјских догађаја. Међутим, тематско сужавање сећања на просте реконструкције није прихватљиво из више разлога. Сећања, поред реконструкције, треба да пруже догађајима друге димензије – она садрже податке о узроцима и последицама, а помоћу њих се може обавити и анализа разноликих фактора који су имали утицај на развој догађаја. Од посебног историјског значаја су сећања на истакнуте историјске личности које су својим животом и радом обележиле културолошку слику једног времена. Овакви портрети пружиће истраживачима могућност да паралелно прате деловање једне личности у ширем контексту својих савременика. Тиме ће овај портрет добити адекватно место сходно својој улози у догађајима, док ће се истовремено избећи приказивање историјских догађаја као безлично кретање масе. За разлику од већине других историјских извора, мемоарска грађа настаје знатно касније од времена када се дешавају догађаји о којима се говори, а разлози њеног настанка произилазе и потребе млађих генерација за осветљавањем историјских збивања која се претходила њиховом настанку. Из тих чињеница проистичу и неке особености података садржаних у мемоарској грађи које би требало поменути: приликом вредновања овог типа историјских извора не може се занемарити присуство субјективности у њима. Лично профилисана сећања проистичу из чињенице да је аутор и сам био учесник у историјском збивању. Амбивалентност субјекта као учесника догађаја у датим околностима историјске прошлости и његов положај као аутора сећања у тренутку призивања и реконструкције, доводи до испољавања одређених елемената субјективности у оцени и у дескрипцији. Неретко се догађа да учесници, гледајући протекле процесе ретроактивно и са одређене временске дистанце, обогатени новим знањима и искуствима, занемаре конкретне историјске ситуације и специфичности. Таква сећања нису историографски и фактографски релевантна, те, занемарујући стварност, истичу акцију субјекта као одлучујућу. Ипак, овакви приступи прошлости су ређи и овде су истакнути као драстичан пример субјективизма, али не и као редовна појава. Присуство елемената субјективности аутора је немогуће у потпуности уклонити упркос напорима аутора да буду у што већој мери објективни приликом давања сећања, међутим ово не умањује значај мемоарске грађе за историјска истраживања, већ једино обавезује истраживаче да се критички односе према мемоарској грађи као историјском извору. Субјективност аутора умногоме обликује једно сећање и историјску слику јер се јавља као последица импресивности аутора одређеним догађајима или личностима које су оставиле дубљи

траг у његовом сећању. „Тренутно постоји тренд мишљења који мемоаре сматра предиспонираним за преувеличавање и ‘улепшавање’“ (Farbstein 1998: 87), наводи Фарбштајн пружајући затим темељну компаративну студију и анализу два документа истог творца – дневника и мемоара насталих у различито време, али се односе на исти временски период, наводећи притом конкретне разлике између њих. Ауторка објашњава како потоњи списи одражавају пресликани портрет за разлику од оштрине оригиналног, аутохтоног искуства. Очигледно је слабљење моћи памћења и јачање новијих искустава. Долазимо до закључка да творци грађе, односно сведоци, свесно или несвесно, имају тенденцију да прекораче своја лична искуства и непрестано импрегнирају своја сећања новим искуствима и трендовима мишљења. Разлике у степену јасноће и поузданости људских сећања насталих у различито време произилазе не само из бледећих сећања и настанка нових искустава, већ и из процеса у коме се слојеви сећања јављају у различитим контекстима и околностима.

У домену архивистичке науке, аутор сећања не мора да буде књижевно или наративно поткован, јер је вредност његових записа искључиво историографског карактера. Међутим, као и у књижевности, оно што одликује мемоарску као архивску грађу јесу субјективност и прагматичност аутора, па су од посебног значаја његова запажања и наизглед споредни, маргинализовани коментари који заправо могу осветлати различите историјске прилике и догађаје о којима аутор и говори. Од ништа мањег значаја су социоекономски, психосоцијални и социокултуролошки критеријуми²⁵ који су уско везани за творца грађе – степен образовања, ниво опште културе и вештина опсервације, резоновања и конструктивног критиковања. За постављање научних премиса и теза у архивистичко-документалистичкој области од изузетног је значаја да аутор сећања што детаљније и (временски) приближније сведочи о стварним историјским догађајима и ликовима, па се из тог разлога намеће као изузетно важна позиција аутора и његова моћ расуђивања, перцепције, као и улога у самом догађају. Највреднијег карактера су записи који су настали што ближе времену дешавања о којем се говори. Временска дистанца тренутака о којима аутор пише, субјективан однос према догађајима и личностима и проблем сагледавања сопствене личности могу умногоме да измене објективну слику о људима и времену о којима је реч. С тим у вези, врло је важно ко је аутор сећања, о коме или чему он пише, који је циљ писања, у каквим историјским околностима пише, да ли је у тренутку збивања био у стању да опише стварно стање ствари, је ли био непосредни учесник збивања или преноси информације трећег лица, да ли је користио све релевантне податке приликом израде своје информације, да ли је извршио верификацију података и чињеница и, коначно, у којој мери је био у стању да објективно и рационално представи истиниту историјску слику (Малић 2020). Мемоарска грађа настаје током, непосредно након историјског догађаја (дневнички) или чак годинама касније (мемоарски). На овај начин и разликујемо дневничке од мемоарских записа. Понекад је тешко тачно и концизно датирати мемоарске записе уколико их аутор није сам датирао. У том случају, истраживач се с циљем временске оријентације ослања на општеприхваћене познате догађаје о којима аутор пише, затим „upoređuje odgovarajuće delo sa drugim delima, analizira jezik, stih, tehniku, misaoni svet, koristi korespondenciju, memoare i druge zabeleške suvremenika, izučava vodene znake na hartiji (filigrane), ornamente i dr“ (RKT 1986: 110).

Ригорозне интерпретације мемоарске грађе као не-књижевне и документарне усмерени су на (п)опис свих особина тих записа, строго указујући на разграничење

²⁵ О критеријумима вредновања мемоарске грађе прочитати у потпоглављу 5.2.4. *Заштита и валоризација мемоарске грађе*.

фикције и фактографије. Приликом различитих аналитичких и компаративних анализа овог типа грађе, једно од спорних питања јесте приватни карактер мемоарских и дневничких записа, нарочито у случају када аутор пише дневник, односно мемоаре из личних разлога и нема у плану њихово обелодањивање. За разлику од епистоларне грађе – која такође подразумева писање за личну употребу, мемоарски записи су једносмерна улица – нису упућени другом и не очекује се никаква повратна информација тј. одговор. Једна од њихових главних особина мемоара и јесте одсуство *другог*. Још једну од изричито важних теза које се тичу проучавања мемоарске грађе треба истаћи – разграничавање приватног од јавног. Овај сегмент долази до изразитог значаја када су у питању објављивање и дигитализација мемоарске грађе и поштовања норми везаних за њих:

„Мемоари и дневници, рецимо, спадају у тзв. приватну архивску грађу, конвенционалног карактера, и у многим случајевима није регулисано право аутора грађе (ако је још жив), ималаца грађе (врло често ауторових наследника), као и самих архива или библиотека, и то у свим сегментима – чувања, права на увид у грађу, права на коришћење грађе од стране истраживача, права на објављивање грађе (у целисти или у деловима) и, последично, могућих ауторских права“ (Ђорђевић 2017а: 66)

Аутентичност, субјективност, недоследност, фрагментарност и произвољност писања – још неке су од карактеристика које разликује овај тип грађе од других историјских извора. Слободна воља приликом писања подразумева најмаштовитију употребу језика, па тако аутори дневника или мемоара често међу преопширним описима дају мало фактографских детаља. Субјективни параметри попут аутентичности, субјективности, недоследности, фрагментарности манипулишу ступњем потпуности мемоарске грађе као историјског извора и количином историографских података садржаних у овим документима јер су непосредно везани за ствараоца документа, односно аутора мемоарских записа. Само од аутора сећања ће директно бити условљено до које мере ће његова сећања пренети објективну историјску слику и какву научну вредност ће они садржати. Често аутори сећања приликом описивања протеклих догађаја настоје да превише субјективно политички, идеолошки или просто дескриптивно обоје сам догађај, те занемаре конкретне чињенице и специфичности. Овакви мемоарски записи су јако фактографски бледи и не могу много допринети расветљавању историјске прошлости. Ипак, одређена доза субјективности не може се мимоићи – аутор сећања ће увек најпре износити оно што је на њега оставило најјачи утисак и што је, према његовом мишљењу, историографски важно. Значај мемоарске грађе умногоме зависи и од начина на који се до њих дошло – како и у које сврхе, ко их прикупља и у каквим условима. Увек је препоручљиво да сећања прикупља стручна особа која је ужи познавалац датих историјских догађаја. Наведени недостаци свакако не доводе у питање вредност ових историјских извора, већ указују на шта би требало обратити пажњу приликом свих фаза руковања са овим типом грађе (од прикупљања и обраде, преко заштите и валоризације, па све до њихове употребе). Можемо са правом рећи да мемоари као историјски извори играју једну од најзначајнијих улога приликом изучавања новије историје, нарочито у проучавању историје народа током и након великих ратова. Говорећи о нашој скорашњој историји, изузетан значај овај тип грађе нарочито има приликом изучавања хронике локалитета, бригада, одреда, историје фабрика и радничких покрета, (илегалне) комунистичке партије, рада предратних државних служби²⁶, послератних сведочанстава учесника,

²⁶ Често су нереално и веома субјективно оцењиване акције комуниста, па је сачувана мемоарска грађа и више него значајна за многе компаративне анализе. „У полицијским извештајима из тог периода готово све деструктивне акције према режиму проглашаване су комунистичким, чак и оне с којима комунисти нису имали никакве везе. Изрази незадовољстава, захтеви радника у фабрикама, учитеља и других

биографија истакнутих историјских личности. Употребом искључиво архивских извора провенијенције органа и организација које су се политички и идеолошки изразито непријатељски односиле према било каквом револуционарном покрету, а таква грађа је доминантна, стварало би код корисника нерационалан утисак о покрету и његовим стварним акцијама. Фрагментарно сачувани историјски извори, њихова врста и садржај, приморавају архивске установе и институције да заједнички обогате историјске изворе и тако допринесу стварању повољнијих услова за свестраније и објективније изучавање новије историје (Босић 1968).

5.2.2. Структурна анализа мемоарске грађе

За сваки историјски извор и информације које он носи је од највећег значаја да садрже елемент *смисла* (Le Koadik 2005: 8), што их суштински гледано и разликује *податка*. Једна информација, како би се могла тако уопште и назвати, мора садржати све елементе релативности: односно мора бити *неопходна, нужна, тачна и правовремена*. На релевантност утичу разни фактори попут социјалне средине, културног нивоа, политике, идеологије или религије. Било да је реч о једноставном задовољству људске потребе за откривањем или ићи у корак са предметима и резултатима истраживања – циљ информације је увек исти – да задовољи потребу и жеђ за потребним знањем. *Информацију*, као феномен и као најзначајнији ресурс модерног доба, у најширем облику можемо дефинисати као сакупљено (са)знање о нечему што неминовно произилази из резултата аматерског трагања или научног и стручног истраживања. *Знање* би, ипак, поред тога што се може тумачити као информација, требало представити и као вештину о томе како доћи до потребне информације и на који начин је правилно искористити. Велике три промене које су пратиле револуцију информационе индустрије – културолошка, економска и технолошка – међусобно су условиле и, можда најважнију за домен архивистичке и документалистичке науке – епистемолошку промену.

„Предмет науке о информацијама више није онај исти који представља предмет библиотекарства и његови сестринских поштованих дисциплина. Тај предмет више није библиотека и књига, документациони центар и документ, музеј и предмет, већ информација“ (Исто: 23).

Мемоарска грађа има своја карактеристична својства по којима се разликује од других историјских извора. Њене спољне одлике и садржај важни су за сваког истраживача јер откривају идентитет аутора и критичко вредновање садржаја (Лекић 1985: 91).

Спољне одлике усмерено и циљано сакупљене мемоарске грађе чине најпре подаци о даваоцу сећања²⁷, затим особи (интервјуеру) који сећање прикупља, времену и месту прикупљања и ауторизацији (потпис интервјуера), а од значаја је сачувати и упитник интервјуера на основу ког је вођен разговор са сведоком и сакупљено сведочење. Међутим, многи мемоарски записи не садрже ова спољна обележја

просветних радника у школама, или сељака у селима, за побољшање демократских слобода, готово увек су квалификовани као производ комунистичке пропаганде“ (Босић 1968: 51).

²⁷ Поред основних података о аутору, идеално би било истаћи истраживачко-академску, политичку и идеолошку припадност аутора и интервјуера, како би истраживач у будућности имао увид да ли је сећање прикупљено адекватно и у складу са стручном методологијом прикупљања (усмене и писане) мемоарске грађе.

(неваљано и непотпуно примењивање стручне методологије приликом прикупљања сећања, мањак стручности интерјуера), па такви извори остају недовољно веродостојни и изазивају сумњу и несигурност код будућих истраживача.

„Na sadržaj i verodostojnost memoarske građe može uticati i metodologija rada lica koje vodi razgovor sa davaocem sećanja, kao i njegov subjektivni odnos prema događajima, zbivanjima, ličnostima za koje se prikupljaju sećanja. Taj se uticaj naročito može ostvariti njegovim sugestivnim pitanjima i komentarima“ (1985: 93).

Мемоарска грађа је због своје субјективности, потенцијалне дискрепације и недостатка концизно постављених оквира подложна мање објективним закључцима. У вези са тим, проучаваоци морају бити опрезни приликом њене употребе, те је упоредити са другом релевантном архивском грађом – извештајима, сачуваним документима који су потпуни и неизмењени, аутобиографијама, сведочењима већег броја учесника, мемоарима. То даље имплицира да веродостојност и меродавност мемоарске грађе директно проистичу из неоспорног тумачења догађаја о којима се говори, односно у којој мери су ти догађаји верификовани и поткрепљени преосталим документарним материјалом и сећањима учесника.

„У оскудности архивске грађе за изучавање локалних политичких кретања, мемоарска грађе се јавља као незаменљив историјски извор првог реда, јер се само помоћу ње могу расветлити многи догађаји и историјска збивања и појаве“ (Босић 1968: 52).

Садржајна (унутарња) обележја мемоарске грађе такође је издвајају од осталих историјских извора и она су у непосредно условљена тиме ко је аутор сећања и његових ерудицијских и херменеутичких вештина. Ова грађа обилује субјективним казивањима аутора, његовим наративним и реторичким вештинама и думетима да што верније илуструје читаоцу схему својих историјских импресија. Приликом вредновања значаја мемоарске грађе не смеју се занемарити њихове извесне слабости који је овај тип архивске грађе оптерећен. Најпре говоримо о временској дистанци која дели аутора сећања од протеклих догађаја, његове улоге у историјским збивањима, географском фактору и другим критеријумима за валоризацију мемоарске грађе о којима ће нешто касније бити речи.

5.2.3. Начини прикупљања и обраде

Прикупљање мемоарске грађе систематски се обавља тек од друге половине прошлог века. Управо из тог разлога је очекивано што о прикупљању, сређивању, обради и публикавању мемоарске грађе постоји не тако велики број научних и стручних радова. Прикупљање овог типа архивске грађе углавном се водило стихијски и нередовно од стране архива или различитих научних института, редакција часописа, појединих научних или стручних радника, публициста и др. Још пре неколико деценија пред архивистима се наметнуло кључно питање – на који начин прикупити тако огромну количину грађе, а затим и како приступити њеној обради. Прикупљена сећања се најчешће налазе у разним архивима, институтима или редакцијама часописа или радио и телевизијских служби, док се такође много сећања налазе код различитих појединаца – новинара, публициста и научних радника (Босић 1968).

„То шаренило прикупљача сећања одразило се на њихов обим, врсту и квалитет, а све скупа битно отежава конципирање јединственог приступа који би био пожељан у сређивању и обради ове специфичне материје“ (Исто: 53).

Спорна питања који су обухваћена насловом овог потпоглавља толико су комплексна да би се могла разрадити појединачно и о њима написати засебна студија. Наведене фазе представљају јединствену органску целину и у институцијама које се баве обрадом мемоарске грађе је устаљена пракса да су исти сарадници ангажовани на прикупљању, сређивању и обради овог типа грађе.

Подробније изучавање новије југословенске (или српске) историје захтева од истраживача употребу свих врста историјских извора. У склопу тог истраживачког подухвата, морају се разумети и уважити парадигме тадашње политичке и друштвене структуре и историјских превирања – свако њихово занемаривање води ка неисправним и нерелевантним резултатима истраживања. Уколико са ове позиције посматрамо сва новија историографска истраживања, прикупљање, сређивање и обрада мемоарске грађе намећу се као прворазредни задаци архивиста и архивских установа, који на одређени начин презентују нашу субверзивну прошлост, из чега следи даље интензивирање напора на овим неодвојивим архивистичким целинама. Већ је позната чињеница да је у нашој историји сачувано веома мало историјских извора. Последице које су ратна разарања и политичка превирања оставиле су неизлечиве. Већина архивских и библиотечких фондова је разорена, делимично или потпуно. У појединим мањим местима у Србији након ратова није сачуван ниједан једини документ. Отежани услови рада у периоду илегалне (комунистичке и антифашистичке) борбе у међуратном периоду, као и у периоду НОБ²⁸, умногоме су отежавали било какво чување докумената како би се омогућио физички опстанак учесника. Услед недостатка аутентичне архивске и документарне грађе, махом архивисти и историчари приступили су организованом прикупљању мемоарске и епистоларне грађе која је у овом случају представљала прворазредни историјски извор. Након Другог светског рата приступило се масовном прикупљању ове врсте грађе, међутим није се паралелно доследно радило на њиховом архивистичком сређивању, или су то били нестручни и делимични покушаји. Са друге стране, у то време није постојала никаква стручна литература о мемоарској грађи и начинима руковања и поступања са истом, што је довело до појединих потешкоћа и недоумица приликом њихове архивистичке обраде и категоризовања. У извесној мери је то и очекивано, с обзиром на то да се ради о самим почецима систематског и организованог прикупљања мемоарске грађе. Међу првим подухватима прикупљања мемоарске грађе била је акција Архива Централног комитета СКС-а

„који је још 1952 и 1953. организовао на читавом подручју Србије прикупљање мемоарске грађе из историје радничког покрета и народно-ослободилачког рата. По скоро свим градовима организовани су састанци са старим учесницима радничког покрета, некадашњим члановима Српске социјалдемократске партије, који су давали изванредне податке за прву деценију овог века. Исто тако бројни учесници испричали су своја сећања на период између два рата, као и на време народноослободилачке борбе. Ова сећања, и поред неких слабости, веома су значајна, па су их архивске установе прекуцале или ксероксирале. Тако је створена солидна база са које се ишло даље“ (Јаковљевић 1983: 45).

Међутим, иницијативу за прикупљање мемоарске грађе и сећања уопштено по први пут дао је Савез бораца и неколико година раније, још 1947. Сећања су прикупљана организовано од стране историјских одељења при републичким централним комитетима, која су касније прерасла у институте. Том приликом је за

---

²⁸ Данас се ова грађа чува у Архиву Србије под називом Збирка мемоарске грађе о радничком покрету и Народноослободилачком рату и обухвата грађу из периода 1903–1945. Занимљиво је споменути и Збирку дневника учесника радничког покрета која обухвата грађу из периода 1913–1945.

релативно кратко време прикупљена огромна количина документарног материјала, а међу ангажованим лицима били су и људи из различитих редакција за издавање монографских публикација, новина, часописа, хроника, биографија и др (Вељашевић 1986: 52). Ово је један од првих забележених случајева организованог прикупљања мемоарске грађе у Србији, док су се наредне акције прикупљања грађе бројно низале једна за другом. Између осталог, и „савез бораца НОР²⁹ покренуо је после рата акцију да се напишу хронике појединих села“ (Исто: 46) и на овај начин је читава акција полако попримала облик планског и систематског прикупљања грађе. На подручју бивше Југославије одржано је неколико великих симпозијума³⁰ посвећених мемоарској грађи – Крушевац, Златибор, Београд, Краљево (Исто). Историјски архив Београда такође започиње организовано прикупљање мемоарске грађе 1956. године, у оквиру Одељења за раднички покрет и НОП Београда³¹. Ово Одељење је радило на прикупљању сећања све до 1969. године када је укинута, међутим, са овим активностима Историјски архив наставља након 1978. године и од тада на овом послу раде два радника са високом стручном спремом (Радојчић 1986: 56).³²

Рад на прикупљању мемоарске грађе³³ може се поделити на три дела. То су припрема, казивање сећања и редакција сећања с ауторизацијом. Прва фаза подразумева припрему испитивача који мора врло добро бити упознат са свим фактографским подацима из одређеног историјског периода. Како би се што ефикасније водио разговор, испитивач морају направити неку врсту вођеног подсетника односно упитника за казивача, односно даваоца сећања. Друга фаза, можда и најважније обухвата писмено или усмено казивање, односно давање сећања, након које је обавезна верификација података. Приликом вођења разговора изузетно је важно да записани подаци буду тачни, веродостојни и јасни. Трећа фаза обухвата редакцију текста и сећања, као и његову ауторизацију. У овој фази се врше све корекције текста – словне грешке у куцању, пропусти, као и ауторизација и финални преглед сећања од стране самог аутора (Јаковљевић 1983: 49).

С обзиром на то да се ради о хетерогеном опсегу прикупљених сећања која су разноврсна по својој форми и саставу, тешко да се моћи јединствени, интегрални принцип по коме ће се обрађивати целокупна мемоарска грађа. Највећи део прикупљених мемоара се ипак налази по архивима Србије. Летимичан увид у архивске фондове и збирке мемоарске грађе указивао је на чињенично стање да није постојао јединствени приступ овом послу почев од сакупљања, верификације, обраде, третмана.

---

²⁹ Савез удружења бораца Народноослободилачког рата.

³⁰ Међу значајнијима је и Међурепубличко саветовање Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Југославије, одржано децембра 1968. године у Београду на тему „О неким проблемима сакупљања и обраде историјске грађе из НОБ“, приликом којег је читава једна секција посвећена проблематици мемоарске грађе. „Том приликом указано је на многе проблеме везане за ову врсту историјских извора. Из оцене о потреби прикупљања мемоарске грађе, а у циљу комплетирања података о историји радничког покрета и народноослободилачке борбе, о њеној историјској вредности и обимном коришћењу, произишао је и захтев да се интензивира рад на стручно-научној обради. Показало се да потребе за овом врстом грађе имају не само историјском већ и интердисциплинарно проучавање“ (Лекић 1973: 98).

³¹ Народноослободилачки покрет. Историјски архив Београда нека од најважнијих ратних сећања публиковао је у монографији Луцић, Б. (1974). *НОП Београда 1941–1944 у сећањима учесника*.

³² О проблемима прикупљања и обраде мемоарске грађе у Историјском архиву Београда након Другог светског рата прочитати у Радојчић 1986.

³³ О овоме је већ било речи у четвртом поглављу о усменим сведочанствима и начинима њиховог прикупљања, што се умногоме поклапа и са методологијом прикупљања писаних сећања.

„Да ли је разлог у томе што је то још увек нов и недовољно познат и признат посао, или то диктира обрада неке одређене теме, али догађа се да су сећања појединих људи непотпуна, а често и недовршена. Очигледно се ишло само до одређеног догађаја, који је био занимљив узимаоцу сећања“ (Вељашевић 1986: 53).

Недостатак планског и систематског прикупљања, као и недостатак стручних и образованих лица ангажованих на овим пословима, утицао је на појаву једностраности у прикупљању сећања која се односе на поједине периоде. Углавном су сакупљана сећања из међуратног и ратног периода и то без претходне стручне припреме, те су она махом садржајно непотпуна, са много нејасних или недоречених записа о, често и, важним догађајима, а често није дат ни хронолошки оквир на који се сећања односе. Уколико се посматра начин на који је прикупљено сећање, „неуједначеност и шареноликост је нарочито уочљива код масовног узимања сећања, као што је била [поменуто] акција СУБНОР³⁴ из 1976. год“ (Исто: 53). Често су сећања тематски обојена уколико су прикупљана у оквиру истих покрета или организација, па је дијапазон њихових казивања узак тематски, временски и просторно. С овим у вези, оваква сећања имају карактер реконструкције одређених текућих догађаја попут радничких штрајкова или грађанских протеста, док су занемарени поједини проблеми, процеси и идејна кретања унутар једног покрета, организације или, у ширем контексту, самог друштва. На проблему прикупљања мемоарске грађе радило се деценијама, али се данас она прикупља систематски, са унапред утврђеним и конципираним правилима које спроводе архиви или научне установе у оквиру којих се грађа прикупља.

Након што је жељена грађа прикупљена, приступа се следећој фази – *сређивању и обради*. Мемоарску грађу према њеној форми можемо поделити у три групе – прва група подразумевала би мемоарске записе писане руком (дневници, мемоари, реферати), друга група обухватала би рукописе који су прекуцани, повезани и пагинирани и који имају једног аутора, док би у последњу групу могли сврстати такође прекуцани материјал који има више аутора (Савић 1986: 62). Међутим, како би истраживачи имали увид у ову грађу, неопходно је израдити научноинформативна и обавештајна средства. Предвиђено је да се свако сећање заведе хронолошки, оним редоследом којим је дошло у сам архив. Архивистичко сређивање збирке мемоарске грађе може се поделити на две основне фазе: израду главне абецедне картотеке и израду помоћних картотека. Главни циљ научно-информативних средстава је приближити грађу што више истраживачима и олакшати им претрагу и приступ. Помоћне картотеке израђују се према тематском и територијалном принципу. Приликом пријема мемоарских записа врши се њихова евиденција кроз књигу улазног инвентара, па на тај начин сваки запис добија свој инвентарни број без обзира на свој обим. Услед специфичности овог типа архивске грађе, њеног обима, форме и начина преузимања,³⁵ потребно је водити и засебне инвентарне књиге које би служиле само за (п)опис мемоарске грађе. Даља обрада подразумева и израду помоћних информативних средстава које би олакшале корисницима претрагу. За детаљну и комплетну обраду овог типа грађе неопходна су и финансијска средства, па директно од тога зависе и могућности архива и да ли ће се определити за комплетну обраду или формирање основних картотека. Данас је та потреба за финансијским средствима преусмерена – уместо израде штампаних картотека и информативних средстава, пожељно би било израдити софтвер основне и

---

³⁴ Савез удружења бораца Народноослободилачког рата Југославије, друштвено-политичка организација грађана из чак шест бивших југословенских република, постојала између 1947. и 2006. године.

³⁵ Међу најчешћим начинима преузимања су откуп, поклон или размена.

напредне претраге, одредница³⁶ и индекса за детаљну претрагу комплетне архивске грађе, што изискује можда и више новца, али умногоме олакшава приступ и употребу. Приликом обраде мемоара, информативна средства могу да се израђују у више облика. Један од типичних описа мемоарских записа изгледа овако:

- хронолошка ознака и место настанка сећања,
- сигнатура,
- аутор сећања – презиме и име у номинативу,
- наслов,
- кратак садржај,
- спољне особине документа (Босић 1968: 57).

У левом горњем углу налази се хронолошка ознака и место настанка сећања. Овај податак је од великог значаја јер представља један од кључних индикатора приликом валоризације сећања – „аутор не може говорити са истом свежином и истим богатством фактографских података о догађајима после две, три, десет или двадесет година“ (Босић 1968: 58). Затим, од података који се морају неопходно исписати на обрађеном мемоарском запису јесте и сигнатура – знак за распознавање архивске и библиотечке грађе, као и одређивања њиховог места у самој збирци, односно фонду; након сигнатуре од великог је значаја навести аутора сећања али и његову функцију односно улогу у самом догађају. На самом крају, дају се спољна обележја записа. Овај критеријум изузетно је важан за старију архивску грађу из 19. и 20. века, међу којом постоје „знатне разлике у обиму докумената, језику, писму, материјалу, репродукцији и формату“ (Исто: 59), разлике које у документима новије историје не постоје. Ранија пракса у архивима Србије била је да се формирају три картотеке за мемоарску грађу – ауторска, територијална и тематска картотека³⁷. У неким архивима формира се чак и помоћни информативни регистар лица која се помињу у мемоарској грађи, па се на тај начин образује помоћна картотека. Историјски архив Београда има богату именичну картотеку мемоарске грађе којом располаже.

Последњи корак у сређивању и обради мемоарске грађе у најужем смислу подразумева њену припрему за *публиковање*. Публиковање документа обухвата „штампање и издавање изабраних докумената из одређених архива или архивског фонда“ чиме се „омогућује критичко коришћење архивских извора у научној пракси“ (Ђорђевић 2010: 107–108). Круцијално питање приликом припреме сећања за објављивање јесте питање ауторског права³⁸ и да ли је аутор сећања још увек жив. Поред ауторског права, од великог је значаја и сарадња са аутором сећања приликом његове припреме за штампу, обраде, разрешавању симбола, псеудонима, скраћеница, нејасних делова, утврђивања тачних имена (личних и географских), прикупљању додатних објашњења. Неопходно је такође, да стручно лице које припрема сећање за штампу (најчешће уредник) буде добро упознат са садржајем прилога и истовремено са историјским раздобљем на које се сећање односи како би био у могућности да стилски и језички обликује студију у оквиру које ће сећање бити објављено. Такође је веома важно да приређивач сећања сачува његову аутентичност у његовом изворном облику,

---

³⁶ Предметне одреднице могу бити ауторске, предметне, тематске, географске, хронолошке и др.

³⁷ Поједини архиви Србије грађу ипак категоришу у четири картотеке – по ауторима (ауторски каталог), по темама (тематски каталог), по местима (географски каталог) и према хронологији (хронолошки каталог) (Јаковљевић 1983: 49).

³⁸ Више о ауторским правима било је речи у трећем поглављу о дигиталној архивистици.

те да о одређеним недоследностима или потенцијалним корекцијама пружи додатно разрешење у оквиру фусноте. Након стручног рецензирања рукописа, лектуре и коректуре, завршна фаза на обради сећања је претежно техничке природе и подразумева слање рукописа у штампарију дигиталну припрему, прелом и, финално, слање под штампарску пресу.

5.2.4. Заштита и валоризација мемоарске грађе³⁹

Досадашња пракса прикупљања, преузимања, чувања и заштите архивске грађе у Србији, а и њеним ранијим државним уређењима, није била адекватно дефинисана тадашњим законима. Према члану 29. новог Закона о архивима и архивској делатности, „Мере заштите архивске грађе“, техничка заштита архивске грађе подразумева превентивну заштиту, конзервацију, рестаурацију, микрофилмовање и дигитализацију архивске грађе. Улога и значај њене заштите је да омогући максимизацију њеног употребног и животног века, другим речима најпре се односи на физичку заштиту. Поред тога, основна улога техничке заштите у модерним, иновираним условима чувања и употребе од стране крајњег корисника јесте да обезбеди чување њене есенцијалне, суштинске и садржинске вредности – *информације*⁴⁰ и знања коју она носи. Модерна техничка заштита подразумева и њен пренос на друге медије – микрофилмовање и дигитализацију. Међутим, како би се осигурала адекватна заштита архивског материјала, неопходно је да применити мере превентивне заштите много пре њеног преузимања. „Први и најприроднији начин заштите архивске грађе јесте превентивна заштита, чији је циљ да кроз низ превентивних мера и поступака умањи или спречи настајање оштећења и успори процес старења и пропадања“, закључује Снежана Петров, виши конзерватор из Архива Србије (Petrov 2018: 126). Превентивну заштиту је неопходно применити већ код творца грађе – приликом настанка јавне архивских докумената и документарног материјала (административног, канцеларијског материјала нпр.), њиховим адекватним руковањем и чувањем и пре него што буде предата у матични архив. Потребно је споменути и заштиту архивске грађе ван архива – уз помоћ надлежног архива израђује се *Листа категорија регистратурског материјала* са роковима чувања. Листа категорија је документ који садржи (п)опис комплетне грађе настале у раду творца, њене категорије и рокове чувања. На основу Листе категорија, селекује се и валоризује материјал за који се процењује да има одређену историјску, културолошку или економску вредност и на тај начин се прелиминарно стварају оквири будућег фонда. Остатак „безвредне“ грађе се излучује и уништава под надзором надлежног, односно матичног архива у складу са прописаним чланом 16. – „Одабирање архивске грађе и уништавање документарног материјала коме је истекао рок чувања“. Конзервација и рестаурација архивске грађе

---

³⁹ Иако Бојан Ђорђевић у *Архивистичком појмовнику* (2010: 85) јасно истиче да се за мемоарску грађу не примењују принципи валоризације, у овом потпоглављу дате су смернице за диференцијацију ових историјских извора према појединим критеријумима који не налажу њихиво излучивање, већ искључиво класификацију и хијерархијско позиционирање у оквиру културолошких и књижевноисторијских изучавања.

⁴⁰ Једна информација, како би се могла тако уопште и назвати, мора садржати све елементе релевантности: односно мора бити неопходна, нужна, тачна и правремена. На релевантност утичу разни фактори попут социјалне средине, културног нивоа, политике, идеологије или религије. Било да је реч о једноставном задовољству људске потребе за откривањем или битисање у току са предметима и резултатима истраживања, циљ информације је увек исти, да задовољи потребу и жеђ за потребним знањем.

такође су важни кораци приликом њене заштите. С обзиром на то да конзервација не изискује инвазивне и агресивне методе на сам материјал, пожељно је да сва грађа прође кроз овај процес. Конзервација подразумева низ поступака којима се знатно успорава или потпуно зауставља њено физичко пропадање, док применом техника рестаурације архивисти настоје да се оштећена грађа врати у првобитни физички облик. Пракса је у Србији, до сада била другачија – „конзервација и рестаурација архивске грађе у Србији обавља се у четири архива који запошљавају укупно девет конзерватора и рестауратора. Овај број конзерватора и рестауратора је недовољан, нарочито ако се у обзир узме дуготрајност процеса конзервације и рестаурације, затим старост архивске грађе у Србији, количина оштећене грађе, неадекватни услови чувања, ратови и друге недаће које су задесиле Србију, а са њом и архивску грађу и друго“ (Petrov 2018: 131). Међутим, следећи смернице новог Закона и постулате модерног архивистичког пословања, на националном нивоу уводе се нови информациони системи за управљање електронским документима у оквиру Архива Србије као матичног, што би требало да умногоме олакша приступ документарном материјалу, као и његову ефикаснију заштиту услед мање употребе и хабања. У овом смислу су нарочито осетљива категорија мемоарска и епистоларна грађа старијег датума, коју би требало најпре дигитализовати како би се омогућило задржавање пигмента боје и спречило пропадање старе хартије на којој је она, у највећем броју, писана и сачувана. У великом броју су у питању документа настала из пера писаће машине, али је кључно споменути и рукописну заоставштину која је понајвише подложна пропадању и за чије очување и заштиту је неопходно испратити бројне архивистичке стандарде и норме.

У процесу проучавања књижевне историје критичка анализа и валоризација историјских извора представља један од најзначајнијих и најкомплекснијих истраживачких задатака, и од њене успешности умногоме зависи „у којој се *meri istorijska interpretacija prošlosti biti objektivni odraz stvarnosti*“ (Lekić 1985: 94). Валоризација (вредновање, евалуација) архивске грађе као примарног историјског извора за сва научна, а нарочито за културноисторијска и књижевноисторијска истраживања, представља фундаментални, темељни и најзахтевнији задатак архивиста. Овом кораку и основном задатку архивистике као науке требало би посветити изричиту пажњу, јер је од изузетног значаја правилно приступити пристиглој архивској грађи односно документарном материјалу. У данашњој архивистичкој пракси разликују се два типа вредновања архивске грађе и документарног, регистраторског материјала изузетног обима који стварају институције својим свакодневним радом – историјски и архивски тип. Архивском валоризацијом, која се примењује при самом пристизању регистраторског материјала у архив, врши се евалуација свеобухватног материјала и селектује архивска грађа која заиста поседује одређену историјску вредност. Историјским вредновањем архивске грађе врши се ерудицијска и херменеутичка евалуација ради непристрасне и исправне оцене историјских и(ли) историографских чињеница.

„Prilikom utvrđivanja istorijske vrednosti dokumenata prolazi se kroz dve osnovne faze: prvo, utvrđuje se trajna vrednost dokumenata, što je zadatak arhiva i drugo, koriste se dokumenta kao istorijski izvor, što je zadatak istoriografije“ (Lekić 1986: 62).

Архивистичка пракса бивше Југославије познавала је само следеће критеријуме за вредновање грађе: време настанка грађе, њен садржај и аутора, односно творца грађе. Имајући у виду развој и профилисање бројних историјских дисциплина последњих деценија, примерено је указати на неопходност примене много већег броја критеријума као што су, поред наведених, степен сачуваности грађе, њена аутентичност, репрезентативност, специфичност садржине, догађаја или ликова о којима говори, јак

утицај временске дистанце, географски оквир и, последње, али не и најмање важно, унутарње и спољне ознаке – језик, писмо, естетска или уметничка обележја. Проблематику одабира релевантне архивске грађе требало би увек посматрати са интердисциплинарног становишта јер се ради о утврђивању документарног материјала који има трајну историјску и културолошку вредност и представља национални споменик. Архивска грађа као културно добро које садржи обиље разноврсних историјских и фактографских података природно је предмет проучавања најпре историје и архивистике, али и бројних других научних дисциплина.

Пре него што архивист приступи валоризацији сакупљене архивске грађе, неопходно је поставити темељне оквире за дати задатак – установити јасну методологију рада, циљеве и критеријуме. Највећи број материјала по истеку свог оперативног значаја иде на излучивање, јер заправо не поседује никакву значајнију историјску вредност и представља оптерећење за архивске фондове. Разлози за излучивање грађе су вишеструки – најпре, архивском и историјском валоризацијом требало би утврдити која то грађа и документа јесу од значаја за научноистраживачка проучавања историјске прошлости, затим рационалним попуњавањем архивских фондова стичу се бољи и квалитетнији услови за делотворну претрагу и кретање кроз архивску грађу, као и учинковито истраживање исте. Још један од разлога за строгу евалуацију пристиглог материјала јесу смештајни капацитети архива, што и јесте једна од већих бољки архива у Србији, али и региону. И последњи разлог, али не и најмање битан – правилним излучивањем отвара се простор и могућности за правилну стручну архивистичку обраду архивске грађе од стварног историјског значаја – њено сређивање и израда научноинформативних средстава.

Полазна тачка валоризације архивске грађе као споменика културе мора бити што прецизније одређивање јасних оквира, смерница, норми и услова категоризације. У том смислу није довољно да *Закон* само дефинише појам *архивске грађе*, већ и да се утврде критеријуми вредновања по којима ће се архивска, а овде подразумевамо и мемоарску грађу, обликовати у своје фондове из целокупног документарног материјала. Узимајући у обзир да мемоарска грађа представља *приватну својину* – пристигла грађа формира се у легате или личне и породичне фондове – начин њеног прибављања се разликује од набавке осталих типова архивске грађе и документарног материјала, те архиви и библиотеке најчешће долазе у посед ове грађе путем *поклона*⁴¹. Ова фаза обраде архивске грађе се нужно намеће као једна од најкомплекснијих и најзначајнијих. С обзиром на њихов значај, валоризација и категоризација се морају вршити на читавом републичком подручју према јединственим критеријумима и смерницама, како би се осигурао истоветан и адекватан третман свеобухватног националног архивског фонда. У прилог томе не говоре само заједничка обележја свих типова споменика културе, већ и ефикасност тог система њихове заштите који проистиче из прецизно конципираних националних и међународних архивистичких норми. У републичким, односно националним оквирима се оваква усаглашеност и усклађеност неминовно намеће пре свега због очувања интегралности националног споменичког корпуса (Stulli 1970: 471). У циљу што рационалнијег и ефикаснијег распоређивања унутар фондова, од изузетног је значаја су селекција и категоризација архивске грађе према њиховој (националној) вредности. Издвојени су неки од критеријума који су значајни за вредновање и категоризацију мемоарске грађе:

---

⁴¹ Када се ради о истакнутим личностима, у великом броју случајева преостали чланови породице донирају комплетну заоставштину архивима, музејима или библиотекама, међу којом се, између осталог, често налазе приватне преписке, дневнички или мемоарски записи, белешке друге врсте. Од посебне су важности белешке које су писане по маргинама књига или у личним списима.

1. ко је аутор односно творац грађе, као и разлози због којег су записи настали,
2. временски и географски оквир,⁴²
3. интегритет тј. степен сачуваности⁴³ и садржина докумената,
4. уникатност и аутентичност,
5. репрезентативност,
6. посебне вредности (*Исто*: 477).⁴⁴

1. Социоекономски статус *творца грађе*, ниво његовог образовања и компетентности, положај у друштву, когнитивне и наративне вештине – у великој мери утичу на културноисторијску и књижевноисторијску вредност мемоарске грађе. Уколико се ради о представницима органа власти, јавним службеницима, дипломатама, државним чиновницима – њихово место и статус у хијерархији ће одредити домете значаја њихових личних списа.

2. *Временски и географски оквир*, као и услови и атмосфера приликом настанка записа умногоме утичу на вредновање мемоарске грађе. Релевантност сачуване мемоарске грађе нарочито је одређена и условљена свеобухватним квантитетом преостале архивске грађе и документарног материјала из једног историјског периода, нарочито уколико се ради о важним историјским догађајима који су пресудно утицали на токове друштвеног развоја. Шири историјски и културолошки значај мемоарска грађа нарочито добија четрдесетих и педесетих година 20. века, након Другог светског рата, након ког је степен сачуваности и комплетности архивских докумената веома низак или раван нули, те мемоари, дневници и сведочења носе тежину прворазредног историјског ресурса.

3. *Степен сачуваности* је један од кључних фактора валоризације мемоарске грађе. Како би се исправно и адекватно применио овај критеријум, потребно је имати увид у националну или регионалну мрежу архива и њихове фондове и инвентаре, како би се утврдило стварно стање. Ништа мање ће на домете историјског значаја утицати и *тематска физиономија*⁴⁵ списа – о коме је аутор, односно творац грађе, писао – да ли су то неки пресудни историјски догађаји или можда истакнуте личности са којима се он сусретао свакодневно, сарађивао, био у родбинским, пријатељским или интимним односима, друговао по чаршијским кафанама, размимоилазио у мишљењу или сукобљавао. Тематска физиономија сачуване грађе један је од најпресуднијих фактора валоризације. Како би се применио овај критеријум, неопходна је подробна аналитичка, односно садржинска анализа сакупљене мемоарске грађе. Код овог мерила важно је утврдити ниво историјског значаја садржаних чињеница, и то не само ретроактивно, већ и перспективно – архивиста би требало да предвиди значај грађе за историјска истраживања будућих нараштаја. Сходно томе, овај критеријум је једини од наведених по ком се касније врши ревалоризација мемоарске грађе. Грађа се анализира по саставним деловима и формира се у тематске целине, осим уколико се не ради о

⁴² Историјска позадина и догађај који је утицао на настајање дневничких или мемоарских записа.

⁴³ У којој мери постоји документарни материјал о одређеној теми.

⁴⁴ Аутор у раду наводи критеријуме вредновања за архивски материјал, што је и послужило као база за успостављање нових критеријума за вредновање специфичног облика архивске грађе који је мање склон евалуацији и излучивању – мемоарске.

⁴⁵ Израз је преузет и прерађен из цитираног рада.

мемоарској грађи једног творца – у том случају се мемоарска грађа углавном не распарчава већ се чува као заокружена целина у форми личног фонда.

4. Иако *уникатност и аутентичност* спадају у примарне факторе валоризације, за историографска истраживања нису од пресудног значаја. За антрополошка, етнолошка, културолошка и књижевноисторијска изучавања су важни мотиви, циљеви и ауторство низа неаутентичних текстова и мемоарских записа, јер уколико више архивских извора пружа истоветне податке, питање је који од њих их презентује у најупотребљивијем облику.

5. *Репрезентативност* се огледа у мери у којој одређена мемоарска грађа садржи потпуне и веродостојне податке, историографске чињенице и стварна збивања. Овај критеријум би требало примењивати према географском оквиру и друштвеној структури на коју се односи. Како би се исправно применио овај критеријум, пожељно је најпре обавити компаративну и аналитичку анализу грађе.

„Ако је аналитичко-студијски поступак утврђивања садржajне физиомије temeljito и egzaktno proveden, tada се мора iskazati sva разноврсност и mnogoznačnost konkretne архивске грађе као могућег извора информација, те пружити realnu основу за утврђивање njene репрезентативности“ (*Исто*: 478).

У овој интердисциплинарној фази евалуације велику улогу има и временски фактор. Уколико се нека грађа односи на дужи историјски период, већа је вероватноћа да ће бити боље оцењена и „репрезентативнија“ у односу на грађу која говори о једном, можда мање битном историјском догађају. Не треба занемарити ни аспект временске дистанце – од ког тренутка тачно датирају мемоари, да ли их је аутор писао непосредно након дешавања или је временска дистанца ипак дужа што имплицира употребу сећања појединца као врло нестабилног фактора. Репрезентативност грађе умногоме ће олакшати селекцију и позиционирање овог типа архивских извора у односу на друге историјске ресурсе. У вези са тим, на овај начин се могу вредновати и читаве збирке и фондови. У честим случајевима када је грађа распарчана (записи се налазе на више места, у различитим институцијама или код више ималаца односно наследника), сугерише се да би највећу вредност имала када би била образована у једну целину, односно архивску збирку.

6. *Посебне вредности*. Под посебним вредностима мемоарске грађе сматрају се:

- уметничке или неке друге културне вредности (печати, хералдичке ознаке, илуминације, илустрације, цртежи, рукописи, друга ликовна остварења);
- аутографи истакнутих историјских личности;
- грађа која је припадала неком значајном историјском лицу;
- грађа на којој постоје белешке на маргинама или другим белинама;
- разни прилози записима, нарочито уколико се ради о забрањеним или цензурисаним примерцима књига, новина, часописа, летака, брошура и другим материјалима малих тиража; први примерци издања;
- грађа од посебног националног или регионалног значаја;
- реткости (*Исто*: 477–479).

Како би се критеријуми валоризације применили на адекватан и исправан начин, од великог је значаја грађу студиозно, темељно и аналитички проучити. Овај поступак најпре подразумева утврђивање елемената валоризације на самом почетку, затим

начин и ниво интензитета њихове примене и у којој мери су елементи валоризације унакрсно испреплетени. Свеукупност ових резултата представља аналитичку синтезу која представља упориште и срж валоризације мемоарске, и уопштено говорећи, архивске грађе. Грађу увек треба посматрати као засебну целину и не вредновати је на основу њене провенијенције или генерализовати на основу фонда. Валоризација као најкомплекснија фаза обраде грађе изискује интердисциплинарна и компаративна проучавања пре него што се приступи њеном оцењивању.

Поступак валоризације је континуирани и непрестани посао који је, поред свега наведеног, условљен и спољним временским фактором – оценом времена и епохе у којој се одиграва. С тим у вези, свака утврђена вредност грађе јесте релативна и неопходно је ревалоризовати грађу у складу са критеријумима њене потражње и релевантности. Иако се сматра да су архивисти ти који су задужени за спровођење вредновања архивске грађе, неопходна је присна сарадња стручних лица, научних радника и историчара како би она била успешно остварена. Нису само архивисти ти који грађу валоризују – она је непрекидно и доживотно подложна вредновању од стране њених корисника и то из потпуно другог угла. Узимајући то у обзир, они не вреднују само архивску грађу, већ и друге историјске изворе са гледишта њихове прагматичности и на тај начин их оцењују и одређују њихову употребну вредност у научноистраживачком домену.

Архивистички стручњаци у овој фази сугеришу да приликом оцене и категоризације грађе не би је требало ни преценити, нити потценити – треба водити рачуна о њеном фундаменталном значењу као документарног историјског извора у свима областима научне и културне делатности. Окончана валоризација не подразумева санкционисање и небригу о преосталој мемоарској грађи, већ би ова фаза требало да служи за постављање темеља бољег система њене заштите. Процес валоризације се увек обавља према садашњем моменту, те како буду напредовала научна истраживања постепено би требало вршити њену ревалоризацију, као и неопходну прекатегоризацију. Рад на овим архивистичким пословима подстиче развој и афирмисање архивског стручног кадра, док у ширем смислу представља унапређење архивистичке и документалистичке научне дисциплине.

5.2.5. Значај мемоарске грађе за књижевноисторијска проучавања

„Књижевну историју данас, дакле, не би требало схватити као коначну реч о књижевној прошлости, већ као поглед на прошлост с обзиром на захтеве савремености, одређене и традицијом књижевноисторијског тумачења“ (Николић 2010: 310).

Проблематика књижевне историје новијег доба честа је тема проучаваоца књижевности. Претходних деценија различити су били аргументи интелектуалаца и политиколога треба ли друштво у транзицији, попут нашег, да памти своју прошлост након пада једног режима. Селективно памћење је у великој мери отежало постављање премиса и темеља модерних научних дисциплина у Србији, а понајвише је оставило трага на националну историју. Бављење прошлошћу је научни императив који се мора одупрети политизацији истине како би се оправдали основни епистемолошки принципи научног сазнања. Овај корак би требало да представља упориште увиђања, постављања и приступа решењу научног проблема. (Malić i Vanović 2020: 89). Са оснивањем београдског универзитета 1905. године српски живаљ се оплемењује – много је више учених, школованих људи које је, између осталог, занимала и

књижевност и који су се окупљали око Велике школе. Текуће културолошке парадигме диктирају нове идеје, покрете, интересовања, нове форме приповедања. У средишту књижевног дела више није свезнајући епски јунак, већ су из корена измењене технике писања и ауторова (објективна) рецепција света. Успоставља се нови тип комуникације на релацији аутор-читалац – „dubokim uranjanjem u psihu junaka, praćenjem njegovog toka svesti čitalac je postao saučesnik u kreiranju poruka“ (Peković 1983: 193). Аутор на до тада невиђени начин окупља књижевну публику и анимира је новом „isповедnom monološkom formom“ која подразумева нове облике преношења мисли – дневнике и писма. „Pretežna dijaloška forma kojom se ostvaruje dinamičnost i autentičnost, prekida se monološkim oblikom“ (Isto: 194) који од читаоца чини учесника тј. актера. На овај начин читалац не само да има потпуно слободу рецепције књижевног дела, већ и могућност да га особено надогради.

Упечатљиве идеолошке теорије које дефинишу савремену националну књижевну историју између осталог су „историја мањинских књижевности, историје књижевности као хипертекста и ефективне књижевне историје, најобухватнијег и најконтроверзнијег приступа чије је теоријско полазиште постструктуралистичка херменеутика, а крајњи методолошки захтев деконструкција историје“ (Николић 2019: 13). Од бројних дисциплина са којима се преплићу архивистичка и документалистичка наука, може се сматрати да највећег утицаја ипак имају на књижевну историју. Књижевноисторијска проучавања проналазе незаменљиво упориште управо у архивској грађи – мемоарском и епистоларном документарном материјалу који поред фактографског карактера, пружа и један шири, културолошки преглед историјских збивања.

„Zahtev hermeneutičke istorije književnosti da se krug ispitivanja nikada ne zatvori omogućava da njen ideal ne bude vezan za neki konačni cilj, nego za kretanje: jedino posredovanje smisla o istoriji književnosti koje će istovremeno biti i polazište za novo kretanje može biti cilj završene i otvorene istorije književnosti“ (Nikolić 2016).

У моментима када за друштвене културноисторијске појаве и књижевноисторијске феномене већ постоји доста архивске документације, сећање учесника тих дешавања може да попуни евентуалне празнине које се јављају и да, можда, неке делове детаљније разјасни. Такође, казивања појединца описују не само чињенице него и све оно што је те чињенице прекрило – „мотиве и ставове који стимулишу одређени вид понашања појединца, групе или институције, као и сукобе, дилеме и алтернативе које су у датом моменту постојале, а нису забележене у формалним списима“ (Томић 1980: 260). Сви ови фактори без сумње сведоче о значају мемоарске грађе за попуњавање празнина других историјских извора како би се оплеменио портрет тадашњег (књижевно)историјског окружења. Управо из тог разлога, мемоарска грађа представља непроцењив извор информација када је потребно дочарати атмосферу, околности и услове у којима су се одређени догађаји одвили, а ово се нарочито односи за многе дипломатске активности које су се одигравале „иза затворених врата“ и о њима не постоји никакав писан траг (Lekić 1985: 94). Често управо из овог типа записа можемо да закључимо ко је од писаца био у добрим или лошим односима, због чега је долазило до сукоба међу њима, о њиховима животним навикама, личним особинама, скромности или арогантности, као и о многим другим чаршијским потврђеним или непотврђеним гласинама⁴⁶. Значај мемоарске грађе је

⁴⁶ Драгољуб С. Илић је један цео свој мемоарски запис чак посветио тучи између Радоја Домановића и Јаше Продановића у којој је лакше повређен и Нушић, а детаљно је писао о животима и познанству са Владиславом Петковићем Дисем, Браном Цветковићем и Милетом Павловићем Крпом о чему ће у каснијим поглављима бити речи.

непроцењив без обзира на њене субјективне особености попут фрагментарности, произвољности писања и удела фикционализације:

„Подразумева се да мемоарској грађи, као и сваком документарном извору, треба приступити критички. Свеобухватност и објективност података садржаних у сачуваној грађи може зависити од више међусобно повезаних друштвених, политичких и субјективних чинилаца. Најважнији су они везани за творца документа, односно аутора који директно утиче на приказ (стварне) слике и потпуног описа друштвених збивања и догађаја. Зато је врло важно ко је аутор, о коме или чему он пише, који је циљ писања, у каквим историјским околностима пише, да ли је у тренутку збивања био у стању да опише стварно стање ствари, је ли био непосредни учесник збивања или преноси информације трећег лица, да ли је користио све релевантне податке приликом израде своје информације, да ли је проверио податке и, коначно, у којој мери је био у стању да објективно представи стварну слику. Овим критеријумима треба додати и друге који су уско везани за творца грађе: степен образовања, ниво опште културе и способност опсервације и конструктивног критиковања. Кад је реч о књижевноисторијској вредности мемоарске грађе, досад је у средишту интересовања углавном била мемоарска грађа коју су стварали сами књижевници. Међутим, иако прилично занемарена, ништа мање није значајна мемоарска грађа њихових савременика и истакнутих појединаца који се нису најпре бавили књижевним радом (државници, политичари, дипломате, публицисти), али су у својим сећањима оставили трага о нашим најзначајнијим писцима и књижевном животу свог времена. Ова грађа обухвата опсежан материјал и представља полазиште најпре за културолошка сагледавања живота и рада наших историчара и књижевника, а затим и за вредновање окружења у коме су живели и стварали“ (Малић 2020: 260–261).

Мемоарска грађа својим особеностима и садржином подстиче историчаре књижевности да изврши верификацију недовољно поузданих информација у другим историјским изворима. Ово произилази из чињенице да документарна грађа, уопштено говорећи, не оставља увек довољно информација и података неопходних за интегрално и свеобухватно сагледавање књижевноисторијске прошлости. Међутим, због свог већ поменутог карактера и значаја који имају на допуну историјских извора и већ постојеће документарне грађе – мемоарска грађа поима се за вредан и аутентичан књижевноисторијски извор, чак и у случају када су други извори у потпуности сачувани. Разлози због којих се пишу мемоари су се мењали временом. Некада су то била сведочанства једне епохе – записи појединаца у форми „извештаја“ који су служили да придају значај времену у којој су живели (Гете, Русо, де Гол), док данас мемоарска проза у историографском контексту не постоји и неадекватно је замењена дневничким и мемоарским записима медијских личности које пружају детаље из својих приватних живота како би привукли пажњу широке народне масе. Не постоји фактографска нити историографска перспектива творца, већ се сећања нижу као ауторефлексивни хвалоспеви како би се аутор приказао публици у што бољем светлу. На то бисмо се надовезали речима из *Мемоара* Проте Матеје Ненадовића и његовом унутрашњом борбом:

„Бурна времена новије српске прошлости била су тесно скопчана са мојим животом; и као што су она променљива била, тако је и мој живот био променљив [...]То је, децо, вечна променљивост судбине коју сам рано познао и на коју се нигда тужио нисам; из те променљивости научите: да се не треба у срећи гордити, ни у несрећи очајавати“ (Ненадовић 2017: 1–2).

И више је него очигледно да данас је дошло до специфичне инверзије књижевних вредности, те аутори уместо критичке оцене траже емпатију над својом мемоарском и аутобиографском литературом.

О мемоарској књижевности је имао много тога да каже и Данило Киш. Његови есеји синтеза су неколико различитих жанрова и приповедних форми – дневничких и мемоарских записа, дијалога са самим собом или философским античким учењацима. У својим есејистичким текстовима *Homo poeticus* из 1983. године, Киш наводи како „савремени читалац тражи ‘мамац аутентичности’ [...] чињенице из света факата које пружају илузију истинитости, ‘семе из кога је поникао роман и читаоци’; јер ‘са поражавајућим изумирањем фабуле изумиру и читаоци’“ (Киш 1983: 53, нав. пр. Бечејски 2016: 108). Управо о одсуству тог мамца говорио је седамдесетих година у једном интервјуу:

„No nesreća je u tome što se kod nas ni kritika ni čitaoci ne interesuju dovoljno za memoarsko štivo, memoarima je dato mesto samo u feljtonima, kritika ih najčešće ignoriše a čitaoci čitaju samo u novinama, u rubrici ‘Feljtoni’. Trebalo bi feljtonskoj literaturi odati priznanje, vratiti joj dostojanstvo. [...] Da je bilo sreće, mi bismo danas mesto mase papirnatih romana, romančina i romančića imali jednu bogatu memoarsku literaturu, jedan ogranak književnosti koji smo, eto, pretvorili u staru hartiju, velika smo iskustva i krvave istorijske dane pretvorili u petparačke romane, istorijska se zbilja preobrazila u lutkarsko pozorište, u muzej voštanih figura, u panoptikon!“ (Kiš 1976).⁴⁷

Интересовање публике за мемоаре је у данашњим приликама слабо. Такви текстови не поседују никакву историјску или књижевну вредност.

5.2.6. Методе коришћења мемоарске грађе у књижевноисторијским истраживањима⁴⁸

Насупрот природних и техничких наука, друштвено-хуманистичка изучавања полазе од историзма као научне основе и фокусиране су на *разумевање* света око нас. У савременој истраживачкој пракси пажњу истраживача закупају питања круцијалних вредности, веровања, уверења, мотива и циљева појединаца који учествују у неком емпиријском истраживању. У оквиру историјских и историографских културолошких и књижевних изучавања најчешће су и даље у употреби традиционалне методе научног истраживања. Међутим, новоуспостављени нивои организације знања изменили су из корена рад једног истраживача – извори информација су другачији, комуникација међу истраживачима је другачија, начин на који пишу и објављују радове такође. Методолошко исходиште анализе истраживача као библиотечких и архивских корисника почива на идеји о благовременој и релевантној информацији као неопходном темељу за почетак сваког истраживачког циклуса; те се добијена, а касније и обрађена информација може дистрибуирати у научноистраживачке сврхе. Хомогена обележја сваког корисника као појединца јесу извори његових потреба, као и начин употребе и дистрибуције обрађених информација. Методолошки поступак састоји се структурне, функционалне и компаративне анализе и синтезе прикупљених података, а најчешће се примењује компаративни и аналитички метод.

---

⁴⁷ „Banalnost je neuništiva kao plastična boca“ / razgovor vodio Aleksandar Postolović, u: *Student*. XL: 26 (10. oktobar 1976).

⁴⁸ Више о методама коришћења грађе и стратегијама претраживања у оквиру друштвених и хуманистичких наука прочитати у раду „Анализа навика и потреба корисника библиотека научноистраживачких института“, Малић Лариса и Бановић Јелена. У: *Корисници библиотечких услуга : историјска перспектива и савремене тенденције : зборник радова XIII међународне конференције БДС*, Београд, 13–14. децембар 2016, 235–245.

Како би успешно испратили све корисничке захтеве, од архивиста се захтевају специфичне технолошке и информационе вештине. Архивске библиотека и библиотеке научноистраживачких института поседују махом хомогену структуру корисника, те је са једне стране могуће обавити ефикасније и ефективније анализе у односу на други тип библиотека. Основна претпоставка нове парадигме јесте да је предмет проучавања друштвених и хуманистичких наука умногоме различит од предмета природних или техничких наука, те је стога методологија изучавања и спровођења анализе у овим групама наука суштински различита. Корисници приликом претраживања информационих система користе различите стратегије како би што успешније дошли до испуњења својих информационих потреба и пронашли релевантне информације. Анализа њихових потреба и захтева је деликатан терен који се свакодневно мора испитивати и надограђивати у складу са технолошким парадигмама.

Иако представља својеврсни материјал за проучавање, мемоарска грађа у архивима често није правилно систематизована, пописана ни посматрана као потенцијални извор за изучавање књижевне историје (Ђорђевић 2017а: 66). Проблематика која се тиче верификовања историјских чињеница, њиховог вредновања и начина употребе у научним истраживањима најпре је питање методологије рада и приступа истраживача историјским изворима без обзира на њихову аутентичност и провенијенцију. Затим, још једно од кључних питања које се поставља када се ради о методама употребе мемоарске грађе јесте питање *ауторског права*⁴⁹, односно, ко су носиоци или имаоци ауторског права због могућег коришћења и доступности материјала у јавности, али и због процеса њене дигитализације.

Поред тога што у честим случајевима непотпуности или ниског степена сачуваности документарне грађе као историјских сведочанстава служи као допунски извор историјских измаглица, неретко представља и прворазредни историјски извор када није сачуван ниједан други. Многа културна или књижевна дешавања често нису ни била забележена у званичним документима. Записивало се оно што је било нужно, а неретко се дешавало да се о одређеним друштвеним, политичким или економским појавама свесно није остављао писани траг па у овим ситуацијама мемоарска грађа представља непроцењив извор. Проблем у раду са оваквом врстом грађе у Србији настаје због несистематичног вођења материјала у архивима и библиотекама. Често се дешава да мемоарска грађа није ваљано валоризована ни организована, те услед тога не обезбеђује задовољавајући квалитет и не пружа довољно информација. Иако је често познато ко је творац, односно аутор писаних или усмених мемоара, поставља се питање ко су носиоци ауторског права много након смрти аутора. Архиви често трагају за наследницима, како би се регулисало питање ауторског права и како би мемоарска грађа потенцијално могла да се дигитализује. Међутим, чак и када су разјашњена ауторска права, многи архивисти имају дилему како дигитализовати мемоарску грађу – да ли је правилно распарчавање збирки како би се дигитализовало и ставило у приступ само оно за шта су стручњаци проценили да је битно, или се мора дигитализовати цела збирка, што често може изискивати више времена и новца (Ђорђевић 2017а: 66). С тим

---

⁴⁹ „Имовинска права аутора трају за живота аутора и 70 година после његове смрти.“

„Имовинска права коаутора престају по истеку 70 година од смрти коаутора који је последњи умро.“

„Имовинска права на делу чији се аутор не зна (анонимно дело или дело под псеудонимом) престају по истеку 70 година од дана објављивања дела. Ако аутор открије свој идентитет пре наведеног рока, имовинско право траје као да је идентитет аутора познат од дана објављивања дела.“

„Ауторско право на колективним делима траје 70 година од дана законитог објављивања дела“ (Закон о ауторским и сродним правима РС).

у вези, нужно је успоставити ваљане критеријуме на основу којих ће се одабрати мемоарска грађа (збирка) за дигитализацију. Разликујемо два типа критеријума у зависности од њихове функције – заштита и приступ грађи. У домену заштите грађе, разлози због којих је неопходно дигитализовати мемоарску грађу су: прекомерна употреба оригинала који су најчешће веома стари, пречесто фотокопирање, пречесто скенирање, лоше стање оригинала. У оквиру критеријума приступа, најчешћи разлози су: предност употребе дигиталног облика мемоарске грађе због лакше претраге и приступа, вишеструки приступ грађи са удаљених локација, потреба да се подстакне шира употреба од стране корисника и интересовање за националну историју. Највећи изазов дигитализације мемоарске грађе заправо представља први корак – селекција. Поред ових критеријума, на избор грађе за дигитализацију може утицати и чињеница да ли је грађа већ сачувана на микрофилмовима који се трајно похрањују. Селекција грађе за дигитализацију додатно је изазвана параметрима који разматрају питања релевантности информација које она носи, као и оправданости делимичне дигитализације распарчаних збирки, односно

„бојазношћу да парцијална дигитализација појединих целина (фондова или збирки) може довести до небалансираних импресија оних који такву грађу користе, можда чак и до стварања непримерених ставова мање упућених у период који грађа представља“ (Порубовић-Видовић 2001: 52).

Међутим, када је реч о принципима поштовања ауторског права и објављивања, или још рискантнијег и замршенијег питања дигитализације мемоарске или епистоларне грађе, пред архивистима се налази један од најтежих и најкомплекснијих модерних проблема за чије решавање је, поред архивистичког и информационог, потребан и правни приступ.

6. СТУДИЈА СЛУЧАЈА I

6.1. Уводна студија

6.1.1. Избор архивске грађе за анализу

У Државном архиву Србије похрањени су мемоарски записи Драгољуба С.⁵⁰ Илића (1884–1964), српског и југословенског политичара, дипломате, публицисте и адвоката. Мада нису настали из пера једног књижевника, Илићеви мемоари, својим предметним, временским и географским дометима, спадају у ред важних, аутентичних и упечатљивих извора о јавној и приватној сфери утицајних личности културолошког миљеа с краја 19. и прве половине 20. века. Записи се чувају у оквиру Збирке Драгољуба С. Илића (1898–1964)⁵¹. Ову богату заоставштину поклонила је Државном архиву Србије његова супруга Косара Д. Илић⁵² 1980. године где се она чува под сигнатуром АС 01 бр 507/80, са жељом да се образује његов лични фонд (Савић и Јовановић 2013: 8). Ову жељу изразио је и сам Илић у неколико наврата, који је, као хроничар једне епохе која броји више од шест деценија, писао своје мемоаре с циљем да једнога дана послуже као историјски извор. Он је записивао своје успомене без систематске или хронолошке одређености, онако како би му наилазиле, док је често наглашавао значај објективности, политичке и идеолошке суспрегнутости, као и начелну опасност од личног уобличавања сећања:

„Ја не пишем историју, није ми то струка, нити сам се икад тип послом бавио. Посложим своје успомене, па и то без nekog нарочитог система – како ми под руку долазе. Имао сам многоструке везе и познанства, бавио се политиком, много што шта чуо, сазнао и задржао, па сматрам да ће ове моје beleške некад и неке бити од користи. Тим пре, што се извесни детаљи не

---

⁵⁰ Илићев отац звао се Сретен.

⁵¹ Године се односе на граничне године архивске грађе.

⁵² Косара Илић умрла је у стотој години старости у Београду. У свом дуговечном животу радила је као учитељица. Била је једна од четири сестре из црногорске породице Пауновић. Све четири су биле удате за личности познате ондашњој политичкој јавности: Јашу Продановића, Илију Илића, адвоката и радикалног првака из Прокупља, Ђорђа Раденковића, правника и једног од аутора Правила организације „Уједињење или смрт“. Четврта сестра удала се за Драгољуба Илића, познатог дипломату и адвоката из Ужица. Илић се, кроз своје записе, чини као образован и еманципован аутор широких социјалдемократских схватања; на моменте незгодан и компликован, али увек правичан и на страни социјалне правде. Поседујући поменуте особине, сматра се вештим приповедачем којег није тешко пратити у описима. У својим записима неретко спомиње и супругу Косару, а посебно наглашава приврженост и захвалност коју је осећао према њој: „Овај штрајк је представљао у неку руку праву прекретницу у моме животу. После њега, коначно сам закорачио у политику која ми је донела доста горких и чемерних часова у животу. Ако у њима нисам поклецнуо и подлегао, највише има да захвалим својој жени која је била мој верни и предани пратилац у животу, са мном делила тегобе и невоље и стојички подносила сва искушења, у које је породица западала. Она је подржавала мој морал и крепила ме у часовима клонулости и разочарења. Њен морал био је увек виши од мога и њој имам да захвалим, ако сам и уколико, успео у животу“ (АС, ДИ-73, 1960 – даље у тексту само ДИ-нумеричка ознака). Илић се, попут правога социјалисте и Марковићевог следбеника, као и свог хероја Јаше, у ери патријархалне културе залагао за женска права, што се нарочито закључује из редова написаних о Косари Цветковић у запису о Јаши и Домановићу (ДИ-26). Читајући његове мисли и опажања, стиче се утисак да су Драгољуб и Косара имали складан брак и чврсту повезаност и поверење.

mogu više nigde naći, ili ako se i nađu, lako njihova sadržina može biti iskrivljena i izopačena. Ja sam se ipak starao da kazujem nepristrasno, bar u granicama moga saznanja i mojih shvatanja. Starao sam se i kraj svojih simpatija, da ostanem na visini i objektivan“ (DI-6).

Предметну окосницу овог нашег истраживања представља мемоарска грађа⁵³ једног истакнутог појединца и протагонисте важних историјских догађаја, који је у својој заоставштини оставио трага о значајним именима српске и југословенске културне и књижевне сцене једне епохе. Из обимне збирке која броји 103 тематске целине, за анализу су одабрани само они мемоарски записи који су кључни за проучавање књижевноисторијских прилика – након примене овог предметног критеријума у оквиру граничних година грађе, сами се намећу временски оквири који обухватају сам крај 19. и прву половину 20. века. Постављена хипотеза базирала се на чињеници да до сада није било систематског и студиозног истраживања документалистичког потенцијала мемоарске грађе за књижевноисторијску науку. У фокусу истраживања је и аналитичка и документалистичка обрада дела ове грађе и израда аналитичко-сумарног инвентара. Очекивано се испоставило да овај тип архивске грађе представља опсежан материјал који чини корпус за проучавање књижевне историје и културних образаца.

6.1.2. Опис садржаја и историјска валоризација грађе

Лични фонд Драгољуба Илића је систематизован и каталогизован и чува се у једној кутији архивске грађе која броји 106 јединица описа⁵⁴ (1020 листова + (3) + 4 фотографије). Грађа је пописана приликом пријема у архив и најпре је категоризована према предметним целинама. Након што је грађа сређена и обрађена према важећим архивистичким стандардима, креирани су аналитички и сумарни инвентар, те је овим научноинформативним средствима олакшано претраживање и приступ архивској грађи.⁵⁵ Приликом похрањивања и смештања у архивски депо грађа је задржала принцип предметне класификације, чиме су сва сведочанства најзад сортирана тематски, према догађајима или личностима на које се односе, па се тако у овој збирци могу пронаћи мемоарске целине о Ивањданском атентату, Мајском преврату, Првом светском рату, смени краљевских династија, атентатима, геополитичким изменама, (ре)формирању политичких странака и њихових информативних гласила, раду у редакцијама више истакнутих листова и часописа, Другом светском рату, доласку комуниста на власт, стварању републике, кафанском животу у Београду, „Орфеуму“, „Коларцу“ и културном животу који се у њима одвијао, познатој тучи Радоја Домановића и Јаше Продановића, Дисовој смрти и многим другим чвориштима културно-уметничко-књижевног живота у Београду, Ужицу, Скопљу и Атини.

Записи су у највећем броју датирани и написани у периоду од 1958. до 1964. године. На тим страницама се провлаче многа имена политичких, историјских и културних протагониста које је Илић познавао лично или из виђења – Светозар Марковић, Димитрије Туцовић, Никола Пашић (ДИ-67), Живојин Балугџић, Стојан

⁵³ Поред мемоарске, циљ истраживања јесте и проучавање епистоларне грађе као интегралног дела предметног корпуса, али је она обрађена у засебном поглављу.

⁵⁴ Сто три тематски обједињена мемоарска записа уз личне фотографије.

⁵⁵ У зависности од обима и броја података које пружају истраживачу, инвентари се класификују као општи, сумарни и аналитички. Сумарни инвентар пружа краћи (п)опис јединица унутар једне збирке или фонда, док се аналитички израђује са циљем да пружи подробнији опис садржаја документа и његових спољних обележја.

Протић, Душан Поповић (ДИ-32 – социјалиста, новинар, преводилац и публициста, с којим је Илић био пријатељ још из средњошколских дана), Андрија Лојаница (ДИ-65, учитељ и књижевник из Ужица, оснивач и уредник сатиричног листа *Ера*, а касније уредник „Дечјих страна“ у *Политици*), прота Милан Ђурић (ДИ-34), Светолик Јакшић (ДИ-22, ДИ-23 – новинар, уредник *Штампе* и *Цариградског гласника*), Николај Велимировић (ДИ-54), Јован Ђоновић (ДИ-24, новинар, уредник листа *Народна мисао*), Љубомир Давидовић (ДИ-2), Љубомир Стојановић (ДИ-31), Глигорије Глиша Елезовић (ДИ-51, политичар и историчар по струци чија су поља истраживања увелико надмашивала област историје – писао је радове из области филологије, етнологије, историје уметности, антропологије. Раме уз раме са Богданом Раденковићем, један је од оснивача Српске демократске лиге – прве политичке странке у Отоманској царевини), Душан Цекић (ДИ-61, политички радник, комуниста, уредник листа *Социјалистичка зора*, близак сарадник Димитрија Туцовића), Јаков Јаша Томић (ДИ-75).

Илићеви мемоари представљају лично и колективно историјско искуство, и врло су драгоцене и релевантне за проучавање културноисторијских и књижевних прилика у временском раздобљу које је било тешко и неизвесно за српски народ. Он се „dosta družio sa mladim književnicima-početnicima: Simom Pandurovićem, Vladom Stanimirovićem, Vladislavom Petkovićem-Disom; nisu mi daleko bili ni stariji: Domanović i Bora Stanković, a sam pak Velja Rajić⁵⁶ bio mi je blizak već i po tome što je saradivao u „Odjeku“, u kome sam i ja роћео своју новинарску каријеру“ (АС, ДИ-51, стр. 2). Илићеве успомене дотичу се важних историјских прилика и личности са којима је често долазио у сусрет – то су сећања на многе угледне савременике, политичке или књижевне раднике, уметнике, чиновнике. Ради се о грађи истакнутог појединца који се није бавио књижевним радом, али је у својој заоставштини оставио трага о нашим најзначајнијим писцима и књижевном животу наведеног периода. Иако мемоарска грађа која се тематски односи на поменути период није прворазредни историјски извор, казивања и историјски осврти овог типа значајни су за реконструкцију историјске слике о проживљеним догађајима и њиховим учесницима.

6.1.3. Методологија истраживања

Циљ истраживања је да се укаже на значај који за проучавање књижевне и културне историје има мемоарска грађа овог типа. Досад је углавном у првом плану било истраживање ове врсте грађе коју су стварали сами књижевници, међутим задатак овог рада је да истакне вредност података које су о животу и раду српских писаца у својим писмима, сећањима и дневницима оставиле друге значајне личности наше политичке и културне историје (политичари, државници, уметници, официри и др). Чињеница је да до сада није било систематског истраживања документалистичког потенцијала овакве мемоарске грађе за књижевноисторијску науку. Овакав тип грађе представља обиман материјал и за потоња истраживања, као и полазиште за књижевноисторијска и културноисторијска сагледавања живота и рада наших

---

⁵⁶ У заоставштини Милице и Борјане Продановић (Јашине снаје и унуке) која је поклоњена Народној библиотеци Србије 1995. пронађено је неколико књига Јаше Продановића. Између осталог, ту се нашла једна омања публикација на шеснаест страна коју је саставио песник Велимир Рајић 1911. године, за Јашин четрдесет и трећи рођендан. У питању је текст за извођење написан у стиховима под насловом *Заклела се земља рају: пригодна сцена с прологом без певања*. Изнад наслова написано је *У част рођења Господинова*, док су остали библиографски подаци од значаја дописани руком. У овој малој рођенданској позоришној драми која је изведена у дому Продановића, учествовала је чак и Мага Магазиновић (Пантић 2003: 15).

књижевника и вредновање окружења у коме су живели и стварали. Методологија истраживања је примерена грађи и у питању је архивистичко-документалистичка анализа архивског материјала.

Илићеви мемоари датирају из педесетих и шездесетих година 20. века (писао их је од 1958. до 1964), а односе се на временско раздобље од 1898. до 1964. године. У оваквим случајевима не треба занемарити важан елемент временске дистанце од самих догађаја до њиховог бележења, што захтева истраживачку обазривост приликом ослањања на сећања појединца као поузданог историјског извора. У складу с тим, неопходан је компаративан и аналитички приступ мемоарској грађи приликом научноистраживачког рада.⁵⁷ У покушају успостављања граница између фактичке и фиктивне нарације, неопходно је мемоаре сместити у компаративни пресек са другим, већ постојећим и верификованим изворима. Говорећи конкретно о овој студији случаја, Илићева меморија показала се изврсном, јер он с великим процентом прецизности смешта описане догађаје у адекватан временски и географски оквир (за многе догађаје памти и тачне датуме, иако је од њих прошло више деценија). У својој променљивој форми, али и свестраној суштини, мемоари се сматрају драгоценим и аутохтоним документарним документом. Упркос томе што су записи овог типа најчешће базирани на фактографским чињеницама, у њима преовлађује ауторска (ауто)сугестивност. У том контексту неопходна су научна истраживања интердисциплинарног карактера ради утврђивања меродавности и верификације историографских чињеница мемоарских записа. Мемоарска грађа својим недостацима подстиче историчаре (па и историчаре књижевности) да обаве (компаративну) анализу недовољно поузданих информација у другим историјским изворима. Ово произилази из чињенице што документарна грађа, уопштено говорећи, не оставља увек довољно информација и података неопходних за интегрално и свеобухватно сагледавање књижевноисторијске прошлости. Дистинкције и осцилације у степену поузданости мемоарских сведочанстава која су временски удаљена од догађаја које описују произилазе не само из избледелих сећања и неминовног утицаја новонасталих каснијих искустава, већ и из процеса у коме се ти слојеви сећања касније расплићу у различитим формама и различитом друштвено-историјском контексту.

6.1.4. Биографска белешка о аутору

Драгољуб Илић рођен је 1884. у Ужицу, где је завршио основну школу. Након завршене гимназије у Ужицу, школовање наставља у Трећој београдској гимназији где је положио велику матуру. Он је, попут многих својих образованих савременика, био занесени млади социјалиста, присталица „научног социјализма“ (ДИ-73) и кретао се у таквим круговима:

„Тек, како-тако, нас су у Београду, у школи и ван ње, сматрали социјалистима. Ми смо пак по доласку прионули на посао да би оправдали то поверење. Социјализам нас, као такав или као нешто што смо ми сматрали социјализмом, надахнуо неком вражјом енергијом. Жеља за учењем, за упознавањем социјализма, гонила нас је у библиотеке, на предавања, на курсеве, социјалистичке вечеринке и забавне вечери више него у школу.

[...]

---

⁵⁷ Видети поглавље *Мемоарска грађа* где се детаљније говори о теоријским и методолошким аспектима употребе сећања у научном раду.

Главно нам је било похађати Народну библиотеку, из које нисмо избијали, читајући све, без великог разбора, без система, по чувењу, по упуту, по препоруци. Књиге смо просто гутали, правили изводе и забелешке, трудили се да надмашимо један другог, да импонујемо осталим, да им служимо као узор. Школа нам је била споредно, узгредно, што се морало отаљавати. Из ње смо право трчали у Библиотеку или на социјалистичка предавања која су била исто тако честа и данас, нарочито откако је Скерлић основао, по узору на Запад, тзв. Народни универзитет.

[...]

Рад нам је замењивао све, испуњавао све. Рад нас је спасао од многих порока, у које су наши другови вртоглаво упадали.

У исто време упознали смо прве социјалистичке лидере изван оних које смо познавали из Ужица: Драгишу Лапчевића, Јована Скерлића, Вељу Стојановића, Косту Јовановића и др. Туцовића и др Драгишу Ђурића познавали смо из раније, сматрали смо их као своје старије другове. Одвајали смо од уста својих да бисмо набавили страну социјалистичку литературу – махом немачку. Немачка се сматрала као постојбина 'научног социјализма'. У тим данима Геци Кону, малом књижду који је дошао негде 'из прека' (Земуна или Панчева) и отворио књижду у кући Јована Авакумовића – ми смо били прве муштерије“ (ДИ-73).

Године 1903. уписује Правни факултет⁵⁸, а већ на студијама почиње да пише и ради као сарадник⁵⁹ часописа *Одјек*,⁶⁰ када упознаје Јашу Продановића (ДИ-9), али и

---

⁵⁸ Студирао је права на Великој школи у Београду (1903–1907), која је 1905. године прерасла у Универзитет.

⁵⁹ Илић се за време студија издржавао од свог скромног новинарског хонорара који је добијао објављујући разне прилоге за *Одјек*, али и радећи као практикант у Апелационом суду. Већ као ученик основне школе је исказао публицистичке и преводилачке вештине преведећи две расправе Карла Кауцког (*Материјалистичко схватање историје и Класинске супротности у Француској од 1778*) (Савић и Јовановић 2013: 5). У *Одјеку* је сарађивао пуних једанаест година, од 1904. све до 1915. године.

⁶⁰ *Одјек* : лист политични, економни и књижевни / год. 1, бр. 1 (2. октобар 1884) – год. 2, бр. 34 (16. јул 1937). Кроз своје не тако кратко излагање с прекидима је неколико пута мењао назив, па су читаоци могли да пронађу гласило под насловима *Други Одјек*, *Трећи Одјек*, *Народни Одјек*, *Српски Одјек*, *Нови Одјек*, *Исти Одјек*. Његови многи поднаслови одсликавали су актуелну оријентацију – од бр. 1 (1886) Лист политични, економни и књижевни, орган Радикалне странке; од 1890. Лист политични, економни и књижевни, орган Народне радикалне странке; од бр. 1 (1898) Лист за политику и књижевност; од бр. 1 (1902) Орган радикалне демократије; од бр. 1 (1923) Независан демократски лист; од бр. 1 (1936) Демократски лист (подаци преузети из Дигиталне библиотеке Велики рат). О једном од најважнијих радикалских гласила пише и праунук Стојана Протића – Милан Ст. Протић, па наводи: „нови партијски лист покренут у јесен 1884. под именом *Одјек* учинио је да се Радикали свакодневно појављују на политичкој сцени. Почетком 1885. *Одјек* је имао већ око 900 претплатника по целој Србији. У поређењу са *Самоуправом*, *Одјек* је био умеренији и готово сасвим окренут начелним темама уставног и демократског политичког система“ (Протић 1990: 67). Подсећамо да је оволики тиражни број изузетан успех у поменутом периоду осамдесетих година 19. века, када је скоро 80% становништва било неписмено. Занимљиво је истаћи праксу новинарског стила коју је Јаша Продановић увео и усталио за време свог уређивања гласила. Он се са својим политичким, али и новинарским противницима и неистомишљеницима (нарочито Пером Тодоровићем) обрачунавао на себи својствен начин – из отвореног непоштовања им је имена писао почетним малим словом.

У једном писму из 1908. године које је Продановић послао Драгиши Лапчевићу (новинару, социјалисти и политичком раднику) поводом редовног слања листа на његову адресу он каже – „раније нисам могао завршити ствар с 'Одјеком' јер то није мој лист, него партијски. Зато сам ту ствар изнео пред редакциони одбор који сам једва скупио. Ја сам у приличном послу, јер осим тога што пишем по два чланка дневно за 'Одјек' и што морам пре подне Скупштину а по подне клуб, још морам да прегледам [...] за лист, јер сад нису у Београду ни чика Мита, ни Јеремија, ни **Драг. Илић** [...]“ (Продановић 1908, нав. према Шкодрић 2017: 25, истакла Л. К).

многе друге протагонисте политичке, културне и књижевне сцене Краљевине Србије с почетка века. Године 1907. се жени Косаром, сестром Персе Продановић⁶¹, Јашине супруге, чиме постаје његов пашеног, а касније и дугогодишњи сарадник и пријатељ, о чему Илић подробније пише у записима посвећеним искључиво Јаши. Узимајући у обзир блиске пословне и породичне везе, било је тешко раздвојити приватан живот од јавног деловања и остати увек уздржан, што и сам Илић наводи:

„Trudio sam se da u ovom napisu iznesem istine i shvatanje stvari onako, kako su mi bile poznate, čak i u odnosu na Jašu, koji mi je bio najdraža ličnost, koju sam ikada poznao. Ali, izuzev slabosti prema njemu, trudio sam se da budem do kraja objektivan i da ne iskrivljujem istorijske činjenice, koje bi mogle ostati skrivene i nepoznate.“ (ДИ-6).

Неко време провео је у Скопљу, радећи као службеник Краљевског српског конзулата. Тамо је најпре постављен за приправника 1909. године, а затим и за писара 1911. где је радио све до почетка рата. Док је боравио и радио у Скопљу био је близак сарадник и члан уредништва *Вардара*⁶², политичког листа српске народне организације у Турској који, према речима Делфе Иванић која је радила као дописница и сарадница листа, смењује, у том моменту сувишан, *Цариградски гласник*⁶³ (Милановић 2012: 133–135)⁶⁴. Покретање овог листа остварено је на иницијативу тадашњег генералног конзула Краљевине Србије у Скопљу, Живојина Балугџића, с којим је Илић управо у том периоду био у истом посланству⁶⁵ и кога неретко спомиње у својим мемоарима (понајвише у записима ДИ-1 и ДИ-2). Током 1913. године долази до дисконтинуитета у излагању листа услед балканских ратова,⁶⁶ док његово обнављање подстиче управо Драгољуб Илић, који 14. јануара 1914. године долази на место директора (Митропан 1937: 896), односно главног уредника. Послератна времена условила су нову мисију и програмску схему листа, и његов рад је био надзиран, условљен и цензуриран под окриљем тадашњег Министарства унутрашњих дела, што је гушило уходани борбени дух тадашње редакције:

„’Вардар’ умирује духове, стишава незадовољство, помаже сређивање политичких и економских прилика, региструје и поздравља национално-културне појаве у Скопљу. Живот полагаано улази у нормални колосек: отвара се српско позориште, раде школе, приређују се забаве, расте друштвена иницијатива. ’Вардар’ са симпатијом прати тај нови

---

⁶¹ Персида Ф. Војновић (1870–1955). Јаша и Персида Продановић били су међу оснивачима Кола српских сестара, хуманитарног и еманципаторског друштва основаног 1903. године; заједно са Браниславом Нушићем и његовом супругом Даринком, Делфом Иванић и њеним супругом Иваном Иванићем и Надеждом Петровић. Нарочито у међуратном периоду је била изузетно запажена њена активност на позицији потпредседнице „Кола“, тада најмасовније жеснке организације. Њен рад и неуморно залагање били су примећени и док је обављала функцију потпредседнице АФЖ-а (Перић 2003: 93).

⁶² *Вардар : лист за политику, привреду и књижевност* / год. 1, бр. 1 (1. септембар 1908) – год. 5, бр. 127 (1912) – прва серија. Илић је био сарадник листа од 1909. до 1914. године (Савић и Јовановић 2013: 7).

⁶³ Ово потврђују и сећања Стојана Зафировића, писца, историчара, политичког и националног представника Срба из Старе Србије на територији Косова: „У Скопљу је тад основан и чисто политички наш лист *Вардар* који је заменио дотадашњи далеки *Цариградски гласник*“ (Архив САНУ, Историјска збирка, 14192/3, 13–14). *Цариградски гласник*, био је српски недељни лист који је излазио у Османском царству (Косово, Македонија) од 1895. до 10. октобра 1909. године.

⁶⁴ Ради се о мемоарским записима Делфе Иванић које је, на основу њене рукописне заоставштине која се чува у Архиву САНУ, приредила и објавила Јасмина Милановић.

⁶⁵ Балугџић борави у Скопљу од 1907. до 1909. године, где се њихове службе преклапају у периоду од скоро годину дана. Након тога, Балугџић одлази у Солун.

⁶⁶ За време овог прекида кратко је излазила *Нова Србија* коју је уређивао М[илан] Предић (исто), а међу чијим дописницима се нашао и Бранислав Нушић.

полет, обележава његове форме, и у том погледу даје интересантну слику како се постепено развијао овде културни рад по ослобођењу. Овај лист је поникао у време борбе, којом је био одушевљен и у којој се развио, добио боју, симпатије народа и ауторитет. Он је навикао да износи и напада злоупотребе турских власти и арнаутска насиља, и по ослобођењу покушао је да с истом оштрином жигоше и шибана недела појединих чиновника, општинских претседника и деловођа, који похиташе из старих граница у ове крајеве, да преко ноћи створе каријеру и материјално благостање. Тај опозициони став и стил 'Вардара' је нерадо гледан од стране Министарства унутрашњих дела, на челу којег је тада стајао Стојан Протић. Његовим решењем 'Вардар' је укинут 1914. год" (Митропан 1937: 896–897).⁶⁷

Тадашњу затегнутост политичких односа међу Србима у Отоманској царевини савршено илуструју непрекидни немири и турбуленције међу њима, а нарочито сукцесивна (ре)формирања периодичких гласила која су им служила као глас личне пропаганде и подупирања сопствених идеологија под маском буђења националне свести. Услед борбене струје у којој је обитавао и неслагања с политиком владе у Македонији, Илић даје оставку и наредне године борави у Атини (Савић и Јовановић 2013: 5). Поред наведених листова за које је писао политичке и сатиричне текстове, Илић је такође активно сарађивао у *Републици* (1920–1927; 1945–1956).⁶⁸ У овом социјално и демократски оријентисаном листу, Илић је објављивао веома популарну рубрику „Доколичар“, по којој је и био познат по псеудониму *Доколичар*.⁶⁹ Неки од ових

---

⁶⁷ Балугџић и „дошљаци“ окупљени око српског конзулата у турском Скопљу нису били у најбољим односима са тамошњим интелектуалцима и представницима јавних делатности. Иако су делили не тако различите идеолошке и националне идеје, живаљ тога краја нерадо је стављао државне интересе испред својих личних. Разлог томе је што се „српско становништво у Турској сматрало искључиво за кадар који је у нужном тренутку могао да послужи као активни носилац идеје ослобођења; његов унутрашњи живот, локалне потребе, економско стање и културни напредак стављени су, привремено, на друго место. Ово гледиште није делило ново коло интелектуалаца из ових крајева. Они иду у опозицију према званичном правцу, стварају нову културно-политичку струју на Југу и издају своје гласило“ (Митропан 1937: 897). У питању је нови лист опозиционара, *Глас народа : лист за политику, књижевност и привреду*, слободоуман орган отоманских Срба, покренут 1912. године, а међу чијим оснивачима су били Милан Чемериќић и Глигорије Елезовић.

⁶⁸ *Република* (1907–1956) је била орган (Југословенске) Републиканске демократске странке, на чијем су се челу смењивали, међу осталим уредницима и власницима, писац и критичар Милан Богдановић, Љубомир Стојановић, Јаша Продановић и Драгољуб М. Јоксимовић. Лист је после двадесет недеља излажења подлегао утицају режимске репресије и престао са радом (после бр. 20/ 1908). Поново је покренут годину дана касније, 5. априла 1909. године. Након укупно 57 бројева, године 1912. поново престаје да излази. Обновљен је 15. јануара 1920. године (када и Илић учествује у његовом уређивању) и излази до 1927. После Другог светског рата (1945) поново је покренут и тада је излазио све до 1956. када је коначно дисконтинуиран. Овај часопис почео је најпре да излази као гласило омладинског клуба „Република“ крајем 1907. године. Упркос строгој аутоцензури, скоро сваки број часописа је бивао забрањен од стране монархијске полиције. Поред тога што су се редовно преносили актуелни догађаји из културног и политичког живота, уредништво је преводило доста текстова из иностране републиканске штампе. У првом броју из 1907. године, у уводном тексту „Наша прва реч“ уредници поздрављају публику и образлажу мисију и визију покретања листа: „[...] У намери да ширимо и уносимо у наш народ учење Републиканске Демократије, одлучили смо да покренемо лист који ће, признајући начело слободне мисли, служити своме циљу...“. У самом уводнику у којем се иначе и дефинишу стретешка начела часописа, његове мисије и визије, републиканци истичу да је републиканско уређење неопходно у Србији не само као одсуство монархије, већ „као опозиција која треба да спречи зло“ [...] и „позитивним реформама обзнани долазак политичког, друштвеног и моралног поретка заснованог на слободном пристанку разума, савести и воље свију чланова друштва“ (Лукић 2017: 47, 55). Детаљан животопис часописа *Република* видети у Martinov 2013. Библиографски подаци о часопису преузети су из Кобис узајамног каталога. У овом листу је Драгољуб Илић уређивао рубрику „Спољнополитички преглед“ (ДИ-6).

⁶⁹ Други псеудоними били су *Свифт*, *Милон*, *Дрил* (Савић, А. и Јовановић, М. 2013: 7).

текстова су сачувани у оквиру његове збирке у Државном архиву Србије (у оквиру документа ДИ-48).

Уочи Првог светског рата и током њега Илић је био на позицији заменика посланика (касније и посланик) у Првом конзуларном представништву у Атини. Ту је именован за секретара посланства од 1915. до 1917. године. У јуну 1917. године уследио је Солунски процес – суђење Драгутину Димитријевићу Апису и другим официрима и члановима „Црне руке“. Како се Илићево име нашло на списку чланова организације „Уједињење или смрт“, најпре је смењен, а затим и отпуштен из државне службе, па је „са женом у страном свету, без сретстава“, био принуђен да оде на Крф (ДИ-1, стр. 5).

„Истина је да су ми били симпатични људи око организације ‘Уједињење или смрт’, али изван тога ништа више. Ја нисам припадао тој организацији и пуно људи, који су се разматали својом припадношћу њој, били су ми несимпатични – на пр. Владимир Туцовић⁷⁰ или Велимир Вемић⁷¹, али из других разлога, а не по томе што су припадали организацији. Не верујем да ни сам не бих улетео у организацију да сам био у земљи, кад се она оснивала. Али ја сам то у то време био у Швајцарској, а доцније, кад сам се вратио, нисам се наметао, а и Богдан⁷², богзна из којих разлога, избегавао је да нас учлани у организацију. Тако је највећи део његових најоданијих сарадника и личних пријатеља остао ван организације, док је неке друге, даље и мање одане увео, као Срету Вукосављевића⁷³ и Јосифа Јевђевића⁷⁴. Нађено је, истина, име Драгољуба Илића у неком друштву Срете Вукосављевића, Станоја Симића⁷⁵ и Боре Продановића и Богдан нас је на претресу бранио, да ми нисмо чланови организације, већ некакви ‘млади четници’ – али то све није помогло ништа. Чим је нађено име Драгољуба Илића одмах су га они из министарства унутрашњих дела придодали мени, пришивши уз име и титулу ‘секретар Посланства у Атини’. Ја нисам имао могућности ни да се браним, ни да будем саслушан, већ сам једноставно избачен на улицу и то за време рата. Тек много година касније, Станоје Симић, кога у оно време нисам ни познавао, објаснио ми је: да се оно име односило на неког учитеља Драгољуба Илића који је са Бором и са њим био на обуци у Прокупљу и са њим заједно ступио у организацију. Тако сам ја, ни крив ни дужан, платио за туђу погрешку или кривицу. Али у време суђења у Солуну мени све то није било

---

⁷⁰ Владимир Туцовић (1874–1947), официр и учесник Балканских и Првог светског рата. Био је члан удружења „Црна рука“.

⁷¹ Велимир Вемић (1870–1938). Такође српски официр и члан удружења „Црна рука“ због чега је био осуђен на 20 године робије након Солунског процеса.

⁷² Богдан Раденковић (1874–1917), други пашеног Јаше Продановића, био је један од оснивача тајног друштва „Црна рука“ или „Уједињење или смрт“. Након Солунског процеса осуђен је на затворску казну, након чега веома брзо и умире у затворској болници. О немилостиво догађају преношења посмртних Раденковићевих остататака пише и Васа Казимиrowић у својој познатој монографији о „Црној руци“: „сведок те жалосне сцене са преносом Раденковићевих посмртних остататака био је београдски адвокат Драгољуб Илић“ (1997: 348) који је, како и сам Илић сведочи, био у том периоду на Крфу. Раденковић је, као српски обавештајац у Скопљу, блиско сарађивао и с Миланом Ракићем, о чему, између осталог, говори сачувана преписка од „девет сачуваних писама која је Раденковић упутио Милану Ракићу, у периоду од 1907. до 1912. године, која се налазе у Архиву Српске Академије наука и уметности“ (Вучетић 2008: 414). Писма се чувају у оквиру фонда Оставштина Милана Ракића, књижевна збирка, сигн. 14331-8. О тадашњем четничковању Милана Ракића такође пише Казимиrowић: „Са шубаром на глави и реденицима укрштеним преко кожих, уђао је на челу једне колоне у Приштину, у којој је дуже време био конзул...“ (1997: 360).

⁷³ Сретен Вукосављевић (1881–1960), професор Београдског универзитета, политички радник, учесник свих важних ратова, укључујући и НОБ.

⁷⁴ Јосиф Јевђевић учио је гимназију у Ваљеву са Сретенем Вукосављевићем. Пореклом из Прибоја, радио је као дописник у Новој Вароши.

⁷⁵ Станоје Симић (1893–1970), српски и југословенски комуниста, дипломата, политичар, министар и правник.

познато а ко зна, да ли би ми моја одбрана и помогла. Јер Љуби Јовановићу-Патку,⁷⁶ и Ранку Трифуновићу,⁷⁷ његовом највернијем помагачу, ја сам био трн у оку.

Тако сам се нашао од једном на улици у Атини, потпуно беспомоћан, стидећи се пред светом који ме је познавао и у немогућности да икоме објасним да ја нисам никакав издајник или томе слично. Колебао сам се шта да чиним. Осећајући се потпуно невин и без страха од било какве одговорности, напишем жени на Крф да дође у Атину, па ћемо оданде право на Крф. Могао сам отићи у Солун или у Француску, али ми се није милило ићи у Солун, где је текло суђење, а Француска ми, поштено говорећи, није ни на ум падала. Што да се тако далеко отискујем од земље, на чије границе сложено ударају топови наших врлих војника. Уз то, на Крфу су били министри Давидовић⁷⁸ и Драшковић⁷⁹, који ће ме, рачунао сам, сигурно узети у заштиту. Њих обојицу одлично познајем а и они мене, па сам рачунао да е ме они недужног, заштитити, кад чују како ствари стоје. С Драшковићем сам се приликом недавног његовог боравка у Атини и проласка за Солун, виђао врло много и помогао му да стекне праву оријентацију у вези са суђењем, које је отпочињало у Солуну.

У осталом, шта бих ја тражио у Атини, ако бих се решио да ту останем? Ја сам био по струци правник и без знања грчког језика, могао бих, можда, само продавати новине или носити кофере са станице. Далеко је била од мене свака помисао да се обратим за помоћ грчкој влади, која би ми, без икакве сумње, изашла у сусрет, јер је пружала помоћ сваком ко је био против Солуна. Па као што сам и Богдану саветовао, кад је била стигла наредба о његовом хапшењу и спровођењу у Солун – кад су га Јован Дучић и Јова Марковић саветовали да се позиву не одазове, већ да остане под заштитом грчке владе – да без премишљања оде у Солун и стане у одбрану својих другова – тако се ни сад ни часа нисам двоумио да не одем на Крф. Био сам још млад и наиван и веровао у добро и у људе и био дубоко уверен у непристрасност српског суда. После, кад сам видео како људи могу да буду зли и опаки и како судије могу бити крвници и целати, пуно пута сам себи пребацивао, што човека послах у сигурну смрт и погибију. Ја не верујем да би Богдан, са својом тешком болешћу, могао још дуго времена живети, али ипак не би свршио тако брзо, као што је био случај у солунском затвору“ (ДИ-23, стр. 10–11).

Догађаје око Илићевог спорног чланства у „Црној руци“ и напуштању службе, расветлио је другом приликом сам Илић и у једном другом мемоарском тексту, који је сачуван ван овог фонда.⁸⁰ Он је о Богдану Раденковићу саставио један наручени текст – његову биографију, као омаж личности и захвалност на ономе што је учинио за српски народ, нарочито на територији Старе Србије и Македоније. У самом уводу се наводи:

„Драгољуб Илић, адвокат, публициста, уредник београдског недељног листа Република, на нашу молбу да нам пружи биографске податке о Богдану Раденковићу, ставио нам је на располагање овај свој напис. У Атини 1916, када је Раденковић као вице-конзул био први секретар српског посланства и када је Раденковић ухапшен, Илић је био у посланству млађи секретар. После Раденковићевог хапшења убрзо је и Илић био смењен са дужности, па је затим отпуштен из државне службе приликом ликвидације орг. УИС иако није био члан те организације. Илић је учествовао у четничкој акцији и сарађивао са

⁷⁶ Љубомир Јовановић Патак, четнички официр, током Другог светског рата и командант Југословенске војске у отаџбини. Након Другог светског рата емигрирао у Француску.

⁷⁷ Ранко Трифуновић (1878–1939), српски политичар, окружни начелник у више градова по Старој Србији.

⁷⁸ О професионалним, али и пријатељским релацијама између Илића и Љубе Давидовића сведочи и његов мемоарски запис ДИ-2, који је пренесен у машинопису у оквиру овог поглавља.

⁷⁹ Милорад Драшковић (1873–1921) био је српски правник, адвокат, политичар и банкар. Члан Самосталне радикалне странке, касније и Демократске странке, народни посланик у скупштини Краљевине Србије и министар у владама Краљевине Србије и Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.

⁸⁰ Текст је сачуван у Државном архиву САНУ, у оквиру Историјске збирке, сигн. 14434/37.

Раденковићем у раду у Старој Србији и Македонији. Његова сазнања о раду и личности Богдана Раденковића непосредна су још и стога, што је Илић, као и Јаша Продановић, био пашеног Богдана Раденковића [...]“ (Архив САНУ, 14434/37).

Након Првог светског рата, 1919. године, Илић се враћа у сферу јавног деловања – најпре као секретар Министарства саобраћаја, па годину дана касније као секретар Министарства иностраних дела (Савић и Јовановић 2013: 6).⁸¹ Исте године, 1920, Илић је постављен за шефа Кабинета председника владе на захтев самог Љубомира Давидовића:

„[...] читав низ година био у посведневном додиру с Давидовићем као сарадник ‘Одјека’ и да сам ја, по повратку у земљу, по његовом тражењу постао његов лични секретар, најпре у министарству просвете, а потом и у претседништву владе и да сам му вршио најповерљивије послове“ (ДИ-2).

Ипак, исте године је отпуштен из службе јер је био један од потписника и симпатизера новоосноване (Југословенске) републиканске (демократске) странке. Након вишегодишњих политичких турбуленција и дипломатске делатности, Илић се на више од две деценије повлачи из јавног живота и бави се претежно адвокатуром (године 1921. је положио адвокатски испит). После Другог светског рата поново учествује у политичком животу Србије, сада као члан Привременог народног представништва и народни посланик Уставотворне скупштине Федеративне Народне Републике Југославије, где је учествовао у изгласавању првог послератног Устава.⁸² Одлази у пензију 1954. Преминуо је 17. августа 1964. године у Београду (Савић и Јовановић 2013: 6). Своја сећања је записивао до саме смрти.

6.1.5. Књижевноисторијски кључ

У Илићевим казивањима се спомињу многи значајни протагонисти српске културне и књижевне сцене с краја 19. и прве половине 20. века, међу којима су Владислав Петковић Дис, Јован Скерлић, Брана Цветковић, Радоје Домановић, Бранислав Нушић, Алекса Шантић, Миле Павловић Крпа, Иво Ћипико, Милан Ракић, Јанко Веселиновић, Милорад Петровић Сељанчица, Бранко Лазаревић, Велимир Рајић, Андрија Лојаница, Милутин Бојић, али и други, ништа мање значајни за српску историју и културу – Јаша Продановић, Љубомир Давидовић, Светолик Јакшић, Николај Велимировић, Јован Ђоновић. Један од крајњих домета и тежиште истраживања јесте покушај да се обухвати, пренесе, обради, консолидује и анализира одабрана грађа од највећег значаја која се односи на живот и дело поменутих књижевника како би се

---

⁸¹ У запису ДИ-2, у ком између осталог говори о Љубомиру Давидовићу и свом односу с њим (машинопис дат у овом поглављу), Илић не спомиње како по повратку у земљу ради при Министарству саобраћаја нити Министарству иностраних дела, већ како долази у Министарство просвете. Свеједно се ослањамо на истраживање архивиста из Ужица који су најпре и саставили Илићеву детаљну хронологију живота и рада.

⁸² Због свог републиканског уверења, Илић и Продановић 1945. године улазе у „комунистичку скупштину“ (ДИ-12). Детаљније о овом догађају и (тешкој) сарадњи са комунистима Илић говори у свом мемоарском запису ДИ-6, „На путу ка власти“. Био је вечити политички савезник Јаше Продановића, који 1919. са Љубом Стојановић оснива Демократску странку због које Илић и бива отпуштен из државне службе, а из које се већ исте године издваја услед раскола и несугласица са демократама око државног уређења – док су демократе сматрале прихватљивим монархијски облик владавине, републиканци су се чврсто залагали за промену државног уређења. Њихове републиканске идеје сежу у сам почетак 20. века и нису од њих одустали до самог краја.

осветлили књижевноисторијски токови и прилике у периоду на који се мемоарски записи односе.

Крај 19. и почетак 20. века преломне су године за српску националну историју и културу. Према Ненаду Николићу, још почетком деветнаестог века *нација* као концепт успостављен је и институционализован ослањајући се управо на једну историју књижевности – „националном књижевношћу уобличен је један од најважнијих симболичких темеља нације“ док је „идеја о појединачној, националној књижевности била одређена потребама нације у настајању“ (2019: 13). Књижевност је у најширем смислу представљала „израз народног духа или народног живота“ (исто: 9). Књижевност, као сублимација културног израза и дубоко утемељена у језику и традицији, представља суштински механизам за изражавање духа и идентитета националне заједнице. Кроз нијансиране приче, књижевна дела не само да одражавају специфичности језика, већ и артикулишу колективну свест, норме и вредности, обликујући тиме јединствену културну матрицу.

У средишту овог поглавља изложена је вишедимензионална диспозиција друштвено-политичке атмосфере и преплитања личности и идеја који су, поред тога што су били одраз културноисторијске рефлексije тадашњег друштва, најпре утицали на јачање српског националног идентитета, а који потом, под пропагандом осећаја заједништва с блиским народима и културама, полако замењује идеја о југословенству.⁸³ Историјски и културни контекст тога доба, као и идеја о југословенству (југославизму) коју су понајвише заговарали Јован Скерлић⁸⁴ и Павле Поповић, особито су утицали на корпус српске културе и књижевног стваралаштва у раздобљу од 1900. до 1918. године (Пијановић 2011а: 127).

„Једна од идеја створених у кругу српске елите златнога доба јесте и југославизам. Та идеја у поменутом периоду имала је зрачења не само у културном и књижевном него и у политичком животу Србије, а затим и заједничке државе“ (Пијановић 2011б: 263).

Замена националне идеје идејом о заједништву уродила је наглим развојем српског, а убрзо и југословенског друштва.⁸⁵ Прве две деценије 20. века изнедриле су највећа имена стваралачке интелигенције на свим научним пољима, укључујући хуманистику. Ова епоха формирала је врсну генерацију српских интелектуалаца и обликовала српску културну елиту. Сусрет различитих, често и супротстављених идеологија и политичких ангажмана уродио је укрштањем путева књижевних и уметничких стваралаца, као и остваривањем њихових невероватних домета у свим

---

⁸³ „Национална идеја може да се дефинише као спој, односно ‘комплекс филозофских, социјалних и политичких становишта формулисаних у интелектуалној традицији неког народа’“ (Пијановић 2012: 23). Након Фрацуске револуције, идеја о нацији и републици почиње да допире и до наших простора, нарочито с ослобођањем од вишевековне опресије српске културе. Крај 19. века одликује коначан излазак из турских окова и јачање националног идентитета који убрзо бива смењен југославизмом. Сва ова политичка превирања директно су утицала на мисао свих културних и књижевних радника. О томе је писао и Јован Дучић у есеју „Југословенска идеологија. Истина о југославизму: политичка студија“.

⁸⁴ „У кругу српске интелигенције тога доба на југословенској идеји био је ангажован повећи број угледних стваралаца. Ипак, првосвештеник културне идеологије и челник југословенске мисли у Срба на почетку века био је Јован Скерлић“ (Пијановић 2011б: 264). За даље читање, занимљив је рад историчара Александра Лукића на тему „Јован Дучић и Љубомир Стојановић о југословенској идеји 1929. године“, објављен у часопису *Токови историје* 2013. године.

⁸⁵ Иако је данас много генерала после битке који говоре о томе како је југословенска мисао потискивала српску идеју, културу и традицију, неминовни су успеси које је тада бележило југословенско друштво у политичким, друштвеним и економским оквирима, а нарочито просвећивање, пацифизам и културно освешћивање које је донела идеја о заједништву.

областима културног живота. Међутим, достићи ове домете није било једноставно. Друштвени и економски услови у држави били су изузетно неповољни, а народ и даље у највећем броју неписмен – потражња за овим видом „робе“ готово да није ни постојала. Надирући грађански просвећени слој који је симболисао напуштање патријархата као преовлађујуће вредности и стуба друштва процентуално је и даље био незнатан. Управо из тих разлога, држава је настојала да утиче и „подржи“ уметничко и књижевно стваралаштво. Управо из наведених разлога, многи од ових великих стваралаца, који нису долазили из добростојећих породица, су били условљени да пристају на различите компромисе, па су најчешће обављали чиновничке дужности или одлазили на дипломатске мисије. Иако су, привидно, имали пуну слободу и аутономију у свом стваралачком раду, донације, награде и разни облици помоћи морално су их (имплицитно или експлицитно) обавезивали да подржавају друштвену, економску и културну политику владајућег система. Мали је број књижевника који нису уживали неки вид државне помоћи и нису се налазили на режимском платном списку. Из предметног корпуса ове дисертације, то су само Алекса Шантић и Брана Цветковић. Насупрот социоекономској и друштвенополитичкој атмосфери, овај период карактерише изражајна динамичност и неуморно стварање неких од капиталних књижевно-уметничких дела на овим просторима.

6.1.6. Књижевноисторијски дискурс

Илићев стил писања је ненаметљив, изражајан, интроспективан и упечатљив. На неколико места он износи своје нескривене мотиве за писањем мемоара и завештањем сведочења надолазећим генерацијама о турбулентним историјским временима која су обликовала његов народ, а чији је и сам био сведок и учесник. За разлику од дневника, мемоари и писма су најчешће наративно обликовани јер су, неоспорно, намењени *другом* – обраћање публици условљава одређене пропозиције текста. Иако није био литерарно надарен, Илић је био наративно верзиран.⁸⁶ Како је мемоаре писао у позно животно доба (имао је 75 година када је почео да записује своја сећања), његови записи у значајној мери подсећају на дневничке, јер су, иако тематски уобличени, врло расплинути, са свеобухватном синтезом и често променљивим тежиштем. Неретко залази ван оквира фактографије и прелази у прозну форму. Упркос томе, можемо га сматрати високо образованим и вештим приповедачем с концизном реториком, чије записе је врло лако сместити у дати временски или просторни контекст и направити чињенични пресек. Описане догађаје и личности је могуће, лакше или теже, у највећем броју верификовати.⁸⁷ Читалалац се с лакоћом креће кроз тематски обликоване целине његових записа и ближе упознаје са значајним историјским актерима и мање познатим детаљима из њихових приватних живота. На тај начин успешно се прати временска путања друштвено-политичких струја и књижевноисторијског контекста с почетка века, док се истовремено комплементарно надограђује тумачење више од шест деценија историје обојено другачијим искуством.

---

⁸⁶ Уређивао је и писао за рубрику „Узгреднице“ за *Републику* и очигледно био спретан и талентован приповедач.

⁸⁷ Мало је личности или догађаја из приватног живота које није могуће потврдити из других извора.

6.1.7. Књижевноисторијски оквири и укрштања

Највећу пажњу Драгољуб Илић посвећивао је свом пашеногу, **Јаши Продановићу**, политичару, новинару и књижевнику, једном од највећих историјских имена тадашњице. Он у својим записима наводи: „Ја сам Јашу дубоко и искрено волео, ценио његове ненадмашне квалитете и поштовао његову огромну величину“ (ДИ-9, 1). Упознали су се у редакцији самосталног радикалног часописа *Одјек*, на чијем је Јаша уређивању тада активно радио, када је Илић у ту редакцију дошао као млади студент права и новинар-почетник. Поред тога што су и деценијама сарађивали⁸⁸, њих је везивало искрено пријатељство које је трајало пуне 44 године, све до Јашине смрти. У својим мемоарима, Илић пише о наклоности и огромном поштовању које је осећао према Продановићу, као и многим догађајима кроз које су заједно прошли и биткама које су водили са политичким противницима (уређивању више заједничких листова упркос многим забранама, некооперативности штампарија, непријатељским саботажама, смрти двојице Јашиних синова). Иако му књижевно стваралаштво није било примарно, Продановић је значајан и за српску књижевност. Гајио је велику љубав према књижевности. Приређивач је две антологије приповедака и народних песама, као и целокупног опуса Јована Јовановића Змаја, Јована Илића, Светислава Вуловића и Лазе Лазаревића⁸⁹. Написао је неколико студија и есеја. Био је дописни, а затим и редовни члан Српске академије наука и уметности⁹⁰, уредник и оснивач више значајних српских часописа, међу којима су *Дело* и *Српски књижевни гласник*. Илићева сећања на Продановића представљају врсно комплементарни историјски извор који, из једне потпуно другачије (субјективне) призме, приказују његову личност као великог човека и политичког радника.

Ништа мање важна су сећања на једну од најзанимљивијих и најутицајнијих личности из области културе тога доба. Ризница знања и сведок бројних историјских догађаја (Балкански ратови, Први и Други светски рат), професор, књижевник, новинар, уредник, преводилац, библиофил, обућар и тајни обавештајцац – **Милорад Павловић Крпа** је једна од ретких историјских фигура чији живот и дело су, и поред постојеће архивске грађе и рукописне заоставштине⁹¹, неправедно запостављени.

---

⁸⁸ И као социјалиста и као републиканац, Илић му је био политички и партијски саборац. Његово име појављује се на листи чланова странке Јаше Продановића која улази у Уставотворну скупштину ФНРЈ 1945. године на четвртој позицији што потврђује његов висок положај у странци (Шкодрић 2017: 60).

⁸⁹ Продановић је, поред тога што је био сакупљач и приређивач народних песама и пословица, и сам аутор неколико студија, критика и есеја попут: књиге *Наша народна књижевност, Морал и хуманост у нашим народним пословицама*, есеја „Наши и страни : огледи из историје књижевности и културе“, у којем је пружио евалуацију наших и страних аутора попут о Доситеју Обрадовићу, Јовану Илићу, Радоју Домановићу с којим је чак био у сукобу (о чему говори запис ДИ-26), затим Вуку Караџићу, Бранку Радичевићу и многим другима. Аутор је некролога о Љубомиру Стојановићу у *Српском књижевном гласнику*, (1930: књ. 30, бр. 5, стр. 358–361) који представља запис његовог говора на скупу Југословенскога удружења за друштво народа одржаном 19. јуна 1930. за успомену на покојнога Љубомира Стојановића. Продановић је у истом гласилу често објављивао и у рубрици „Књижевни преглед“, где бих издвојила научну расправу у књизи 30, број 3 из 1930. године, на стр. 206-211 „Бајке и гатке за младеж“ у којој говори о књижевној вредности овог жанра и пружа њену категоризацију (СКГ, 1930, књ. 3, књ. 5).

⁹⁰ Редовни члан постаје 1948. године, уочи саме смрти.

⁹¹ Збирке рукописне заоставштине и (делом) објављене архивске грађе чувају се у Државном архиву Србије, Архиву Југославије и Народној библиотеци Србије. У Архиву Југославије могу се пронаћи Крпини рукописи у „Пашићевој збирци“. У Архиву Србије чува се његова преписка са оцем, братом, мајком, краљем Александром, женама Матилдом и Недом. Највећи део рукописне заоставштине чува се у

Најобимнија мемоарска грађа се односи управо на барда и протагонисту београдског културног живота чији сачувани биографски подаци довољно говоре о свестраности и значају његовог неупитног утицаја у тадашњем политичком и културноисторијском животу. Рођени Београђанин, одисао је „сировом духовитошћу“ и „палилулизмом“. Његов смисао за хумор Милан Јовановић Стојимировић окарактерисао је као духовитост „која је мирисала на клековачу, на свињске даће, на киселе паприке и на кафанску атмосферу, пресићену љутим дуванским димом“. Крпина вишеструка личност је, паралелно с тим сировим и приземним хумором, умела да се креће „и у салонској атмосфери“ и на „дипломатском паркету“:

„Тај друг и неоспорни интимус Војислава Илића, Стевана Сремца, Милорада Митровића и Јанка Веселиновића, тај саборац Љубе Живковића, Јована Скерлића и Јаше Продановића, тај добротвор и ментор Јована Дучића и читавог низа других, тај уредник и сарадник десетине листова и часописа – почев од ‘Геџе’ и ‘Одјека’ па до најновијих ефемериди – тај биограф војводе Мишића, тај невероватни професор, новинар, приповедач, политички посредник, купљач књига, слика, рукописа, анегдота, исповести и свих могућих података [...], то чудо од дуголетности и памћења, то је био Милорад Т. Павловић“ (Јовановић Стојимировић 2008: 548).

„Кад сам први пут видео Мила Павловића – Крпу, није ми се свидео“ (ДИ-20), започео је своје сећање Драгољуб Илић. Међутим, касније су постали врло блиски пријатељи. Сведочанство које је оставио о Милораду Т. Павловићу засновано је на његовом субјективном виђењу Крпе и одиграних догађаја, а понајвише на Крпиним усменим казивањима. Иако су се упознали још 1904. године у редакцији *Одјека*, зближили су се тек након Првог светског рата, када су се обојица вратили у домовину. У овим мемоарским списима описују се многи историјски догађаји у које је првобитно Крпа био уплетен – Ивањдански атентат због којег је одлежао тринаест месеци затворске казне; Мајски преврат у који је, наводно, био и сам уплетен или је у најмању руку знао за оно што се спремало; боравак у Босни и Херцеговини током ког је, као тобожњи обућар, радио као тајни обавештајац за владу Николе Пашића; Први светски рат током којег је пратио Живојина Мишића и записивао горка искуства која данас читамо у форми монографије *Ратни дневник Милорада Павловића Крпе*.

На прелому два века, под утицајем јаким политичких, друштвених и социоекономских превирања, јављају се и нове књижевне струје међу којима се нарочито истиче декадентска поезија, тзв. модерна Кроз овакве модернистичке стихове афирмисао се и **Владислав Петковић Дис**, којег се Драгољуб Илић сећа у својим мемоарским белешкама. Илић га описује као аутентичног књижевника, песника-занесењака: „Увек занесен у неке недокучиве сањарије [...], кретао се као неки месечар, као да није од овога света“ (ДИ-1). Он нам открива већ познате биографске детаље о његовом упечатљивом животу и стваралаштву, међутим оно што је занимљиво код овог записа јесу Илићеве инсинуације које се односе на сугерисани интерес и разлог

Народној библиотеци. „То је једна од најобимнијих и по садржини најзначајнија заоставштина која се чува у Одељењу посебних фондова Народне библиотеке Србије под сигнатурним бројем Р374“ (Ђоковић, Ђоковић 2014: 353). У оквиру дигиталне библиотеке „Велики рат“ дигитализовани су сви Павловићеви дневници и похрањени су у одсеку Рукописна грађа (354). Плодоносном иницијативом Народне библиотеке Србије, а у оквиру пројекта Еуропеана колекције 1914–1918, настала је Дигитална библиотека „Велики рат“. Овим подухватом сакупљена је грађа из чак девет националних библиотека и дигитализовано је преко 400.000 докумената који се тематски односе на Први светски рат или су из датог периода. На овај начин су дигитализовани и важни часописи који су својом програмског шемом обележили ову епоху и врсни су представници тадашње културнополитичке атмосфере: *Дело : лист за науку, књижевност и друштвени живот*, *Мисао : месечни часопис за југословенску културу*, *Књижевна хроника*, *Savremenik: mjesecnik društva hrvatskih književnika u Zagrebu*, *Жена : месечни часопис за жене* и др.

Дисовог одласка на Крф 1916. године. Тада је Дис, према његовим речима, отишао тамо као повереник регента Александра како би утицао на Јашу Продановића и његово потенцијално (и добро претпостављено) противљење нацрту Закона о Преком војном суду за официре, који је најпре одбијен 1916, али је ипак усвојен у марту идуће године, а након којег у априлу започиње Солунски процес.⁹² Међутим, како се Илић присећа, Дис „није био калибар да одврати Јашу од било чега“ (ДИ-1), те како му о томе није ниједну реч рекао. Он је о овоме

„испрва чуо у посланичком клубу Давида Симића, угледног београдског трговца и народног посланика. Јаша је у то доба био у ‘пасивној’ опозицији, ‘будирао’ против ‘опортунизма’ самосталних претставника у влади, Милорада Драшковића и Љубе Давидовића и показивао слабо интересовање за рад Скупштине и за рад Владе. Ишао је на седнице Скупштине и клуба као од беде. Није хтео устати у отворену опозицију, против коалиционе владе, у којој су били заступљени и његови другови [...] У том пасивном ишчекивању задесио се у клубу када се повела дебата о предлогу закона... Након изјаве трговца Давида Симића да ни по коју цену не смеју дозволити да прође тај ‘чудовишан закон’, а нарочито након што су се Светозар Ђорђевић⁹³ и Милован Лазаревић, потпредседник народне Скупштине изјаснили за против, Јаши су се отвориле очи и решио је да пажљиво размотри нацрт. Нацрт бива враћен Скупштини, не доспевши ни пред Пленум, а затим и повучен од стране самог регента Александра, телеграмом од 9. септембра 1916. године“ (ДИ-1).

Иако није био вешт у политичким смицалицама, Дис се данас сматра једним од најаутентичнијих и најдаровитијих песника 20. века.

За време свог боравка и јавног деловања у Атини, Илић је имао прилику да веома блиско, у периоду од две до три године, сарађује са **Јованом Дучићем**⁹⁴. Дучић је на „божанском тлу“ атинском, како сам бележи, службовао уз шефа српске мисије, Живојина Балугџића, као први секретар посланства. Драгољуб С. Илић говори о Дучићевом темпераменту и његовим неколегијалним поступцима. Он није био Дучићев близак пријатељ, али је као његов надређени проводио доста времена с њим. Илић о Дучићу и његовом карактеру суди пре свега као о чиновнику, и то лошем, „површном и лењом, повлашћеном због свог херцеговачког порекла“. Наводи у више наврата како је Дучић увек одбијао да говори о својим годинама⁹⁵, родном месту, образовању и како би често знао да се срди или увреди уколико би се повела полемика о томе. Судаћи према Илићевим речима, Дучић једино што је поседовао јесте неоспорни таленат који је,

---

⁹² И сам Илић преиспитује часне намере регента Александра, те се пита зашто овај закон није раније предложен и усвојен док је држава била у миру, уколико су његови разлози искључиво демократске природе (ДИ-1). Овим се имплицира на већ постојеће сумње да регент на овај начин заправо жели да се обрачуна са својим политичким противницима. Интересантно је како је Илић баш овај догађај одабрао да опише у свом првом од стотину мемоарских записа које је оставио за собом. Како је сећања записивао с одређене временске дистанце, евидентно је да су му догађаји који су се одигравали током Првог светског рата нарочито оставили утиска док је у многима и сам учествовао, те је неминовно осећао потребу да исте, макар из свог угла, разјасни.

⁹³ Политички радник, касније министар унутрашњих послова. Убијен 1944. године од стране четничке тројке.

⁹⁴ Дучић је своју дипломатску мисију обављао у Атини од 1914. до 1918, док се са Илићем преклапао у канцеларији од 1915. до 1917. Овај запис објављен је са коментарима у *Књижевној историји* 171 (2021), стр. 261–277.

⁹⁵ Решење спорне године Дучићевог рођења новијег је датума и решено је тек пре неку деценију, када су историчари у његовом родном граду Требињу установили да је у питању 15. фебруар 1874. године (до тада се за његову годину рођења најчешће узимала 1871).

међутим, како Илић наводи, ипак знао да га изневери, и како се осећало његово „скромно, сиромашно, провинцијско порекло“:

„Ничега продубљеног, студиозног није имао [...] и сви његови написи, сјајни и блистави у стилу и изразу, одају ту његову слабост – површност“ (ДИ-8, 1963: 2, нав. према Малић 2020: 264).⁹⁶

О **Алекси Шантићу** Илић није много писао. Није га лично познавао, а како није био у политичким водама и њиховим турбулентним струјама, вероватно да му и није био студиозно инспиративан. Његови вршњаци и блиски пријатељи из књижевног миљеа били су Јован Дучић, Светозар Ђоровић (за кога му је и сестра била удата) и Милан Ракић. Илић описује догађај уочи Мајског преврата који му је наводно Крпа препричао много година након што се одиграо⁹⁷, те како је и Шантић, попут Крпе, знао и био умешан у поменуту заверу, међутим ове оптужбе су остале само на домену претпоставки и чаршијских говоркања. Детаљније је описан и догађај из 1903. године који се одиграо око избора нове химне Краљевине Србије након Мајског преврата и смене династија (ДИ-82).

Драгољубу Илићу је и више него инспиративан био животни и стваралачки пут **Бране Цветковића** – „Интересантан је животни пут Бране Цветковића, коме нећете наћи имена ни у једној антологији ни енциклопедији (ДИ-18)“, наглашава Илић у самом уводу у свој мемоарски текст. Иако нису били блиски пријатељи ни сарадници, нити су им се путеви превише укрштали пословно или приватно, Илић се дивио Браниној личности, његовим многоструким талентима и ономе што је представљао за културолошке оквире тадашњег Београда.

„[...] Брана Цветковић, који је био глумац, сликар, литератор, новинар, памфлетиста, једном речи, многоструко обдарен човек [...] Његови скечеви, куплети и вицеви брзо су прелазили градске оквире и понављали се по целој Србији. Јер није било паланчанина, да при доласку у престоницу, не приложи своју лепоту Бранином Орфеуму и не пренесе у свој крај, шта је видео и чуо код Бране. Више се није говорило ‘Бранин Орфеум’ него: хоћемо ли код Бране? Брана је био нешто више од једне установе за забаву и разоноду – био је појам“ (ДИ-18).

Он оставља једно кратко, али значајно сведочанство о животу и опусу човека кога су, иако се данас сматра великим песником за децу, у његово време мало ценили и звали *орфеумција*. Описује Бранину животну путању од школовања у иностранству, одабира нежељене вокације, оснивања „Орфеума“, импровизованог позоришта на Крфу и увесељевања сопственог народа у најтежим моментима, до његове смрти 1942. године.

„Сматрао сам за потребно да учиним ову малу дигресију у вези са казивањем о Брани, чијој сам успомени посветио мало више пажње, бојећи се, да се но штошта не изгуби у току времена, кад већ наше велике едиције, као Станојевићева Енциклопедија и Свезнање његовој интересантној личности нису посветили никакву или врло слабу пажњу“ (ДИ-18).

Још о једном познатом књижевнику Илић је оставио писаног трага. Иако се о његовом животу доста зна, он је одлучио да осветли један немили и компромитујући догађај из политичке биографије **Јанка Веселиновића**:

---

⁹⁶ Илић често пише о књижевницима с доста цинизма, јер му очигледно није право што су се обрели по разним министарствима и конзулатима где површно обављају (или никако не обављају) своје послове, док немају дубљих чиновничких аспирација, за разлику од њега за ког закључујемо да је акрибичан, ефикасан и савестан радник.

⁹⁷ Овде такође имамо случај секундарних мемоарских казивања.

„Врло је мало познато данашњој генерацији да је Јанко Веселиновић, један од првих и највећих српских боема, био 1890 године ухапшен и одлежао извесно време у притвору због утаје државне порезе и да се бекством у Београд спасао да не буде јавно суђен и осуђен, док краљица Наталија није дефицит попунила и учинила „крај кривичном гоњењу Јанковом. Још мање је познато како је до те „утаје“ дошло, па ћу вам ја то испричати нешто по својим обавештењима, а нешто по казивању Мила Крпе који је с Јанком био најинтимнији друг и пријатељ“ (ДИ-71).

Илић описује Веселиновићеве почетке, његов немирни и лаковерни дух који га је умало коштао слободе, његове уређивачким концепцијама многобројних (радикалних) листова, како се носио са политичким струјама у тадашњој нестабилној Србији и истовремено, као одличан и вешт наратор, цео догађај смешта у адекватан политички, друштвени и културолошки контекст пружајући притом детаљну схему политичких права грађана и гласачког питања у то доба.

Када је реч о мемоарском тексту под сигнатуром ДИ-26 – „Јаша и Домановић“ – иако је већ публикован, по својој специфичној тематици припада овој студији случаја и сразмеран је део предметно-истраживачког корпуса ове дисертације. У запису се у највећем делу описују углавном познати биографски подаци о **Радоју Домановићу**, највећем српском сатиричару. О већ увелико познатој тучи која се догодила између два добра пријатеља сензационалистички су писале многе тадашње новине:

„Глас о тучи између два блиска пријатеља – једног познатог политичара и јавног радника и другог угледног књижевника – притом још и два најљућа противника режима – дочекан је с разумљивом сензацијом, отвореном или притајеном злурадости. Режимска штампа, на првом месту 'Мале новине' Пере Тодоровића, које су сматране као полуслужбени орган двора, забележиле су тај инцидент с разумљивом злурадошћу“ (ДИ-26).

Јаша Продановић не само да му је био близак и дугогодишњи пријатељ, већ је био и венчани кум. Домановић је, након овог скандала, по казни службено пребачен у Пирот, након чега он даје оставку. Тада га у Редакцију *Одјека* позива Јаша Продановић, где Домановић, иако је ту провео само пола године до Мајског преврата, оставља дубок опозиционарски отисак, пишући многе политичке чланке у којима веома оштро и са много жара критикује владајући систем. Свој лични печат и допринос нарочито је дао рубрици „Узгреднице“ где је објављивао своје сатиричне текстове по којима је био најпознатији, али и на двору озлоглашен као највећи противник краљевске династије, због чега се чак нашао на краљевој листи за одстрел.

Најинтригантнији део у овом Илићевом запису јесте размирица коју он детаљно описује и наводи је као разлог туче између „два најприснија сарадника, два најљућа опозиционара, два највећа противника режима“ – спорно чланство Косаре Цветковић⁹⁸ у новооснованом Друштву српских књижевника и уметника⁹⁹. Како Илић констатује, неименовани „женски“ разлог туче су пренеле чак и „Мале новине“¹⁰⁰ Пере Тодоровића:

---

⁹⁸ Косара Цветковић изузетно је важно име за проучавање женског питања и културних и књижевних образаца Краљевине Србије с почетка 20. века.

⁹⁹ Основано 1902. године. Први председник био је Симо Матавуљ. Пре овог, постојала су још два књижевна друштва која су претеча Удружења књижевника Србије основаног 1905. године.

¹⁰⁰ Према Илићевим навођењима, „Мале новине“ су, наводно, у два наврата пренеле ову вест. Број дневних листова који су излазили на самом почетку века, а да нису представљали гласило неког партијског органа или стручно-занатски лист неког предузећа, био је мали („Мали журнал“, „Мале новине“, „Вечерње новине“, „Вечерње новости“). Нажалост, међу сачуваним бројевима ових новина се не

„ономад (21. маја) на св. Константина, на седници уобичајеној, Јаши Продановићу наједном падне на ум да за члана овога књижевног клуба предложи једну даму коју је он рачунао за достојну да уђе у ово друштво“ (ДИ-26). Уколико бисмо узели ову тврдњу као истиниту, намеће се питање да ли је Косарино име изостављено услед спровођења новинарске етике, или уредник није сматрао за једно женско име да је битно помена и „стављања“ у новине. У ери патријархалне културе, на прекретници векова, Јаша Продановић био је један до ретких који се залагао за укључивање жена у друштвену, културну и књижевну заједницу,¹⁰¹ односно за „socijalnu, pravnu i političku jednakost muškaraca i žena“ (Vožinović 1996: 114).¹⁰² Оно о чему даље Илић сведочи у свом тексту јесте блиско и интимно пријатељство између Косаре и Јаше које су, познато је, неговали још од средњошколских дана из чачанске гимназије. О њиховом односу сазнајемо и из других извора:

„Четвороразредну гимназију завршила је у генерацији са Јашом Продановићем 1882/83. године, а о пријатељству које их је и у наредним деценијама повезивало, поред поменутог текста Милисав Д. Протића, сведочи и запис Милице Продановић, пензионисане управнице Универзитетске библиотеке, остављен при предаји дела преписке између Светислава Вуловића и Кузмана Цветковића овој установи. Уз име другог кореспондента, Милица Продановић записује да је реч о оцу Косаре Цветковић, за коју напомиње: *Косара је била добра пријатељица и мислим школска другарица мога свекра Јаше Продановића*. Ово пријатељство биће овековечено и у њиховим библиографијама: за прву збирку преведених Чеховљевих приповедака, коју је 1922. године Косара К. Цветковић објавила у Српској књижевној задрузи, исцрпан предговор написао је управо њен школски друг Јаша Продановић“ (Недељковић 2010: 94).¹⁰³

налази број из 22-23. маја 1902. године, као ни број *Малих новина* од 10. јуна који спомиње Илић, па не можемо верификати овај навод.

¹⁰¹ У свом научном, публицистичком и књижевном раду се често дотицао женских тема. Приметан је био његов пасиониран ангажман за интегрисање жена у књижевну средину и промовисање њиховог књижевног рада, о чему говори Ђорђе Перић у свом раду „Женске теме у текстовима Јаше Продановића“ (Перић 2003: 92–108).

¹⁰² Еманципаторске и феминистичке идеје Продановић је очигледно преузео од свог политичког хероја Светозара Марковића. Радикална странка била је прва политичка партија у Србији која се залагала за женску равноправност и решавање женског питања. Радикалске присталице су много пре него што су жене добиле право гласа у Југославији 1945, „на збору Српске народне радикалне странке у Новом Саду 16. новембра 1908. године“ (Дракић 2019: 94)“, саставили и предали предлог Угарском сабору како би жене могле равномерно да учествују у политичком животу. Још од оснивања странке 1881. године, Светозар Марковић је пропагирао феминистичке идеје и истицао да „član Narodne radikalne stranke može biti svaki srpski građanin i građanka koji usvoje program stranke“ (Vožinović 1996: 65). Касније, услед раскола партије после Првог светског рата када је Продановић и напушта, радикали постају изузетно конзервативно и десничарски оријентисани, те парадоксално постају највећи противници укључивања жена у јавну и политичку сферу. Напоредо с тим, Јаша Продановић уз Васу Кнежевића постаје један од најгласнијих агитатора женских права: „Prilikom diskusije u Privremenoj skupštini o izbornim zakonima za Ustavotvornu skupštinu, sa svojim obrazloženjima za žensko pravo glasa nastupio je Jaša Prodanović, poslanik Republikanske stranke. Govorio je o ratnim naporima žena, o njihovoj ulozi kao majki i vaspitačica, i o njihovim žrtvama. Smatrao je daje navodni strah od uticaja klerikalizma na žene samo izgovor da se ženama uskrate politička prava. Prigovore koji su u Skupštini istaknuti – da žene nisu tražile pravo glasa – odbio je podsećajući na zborove koje su žene organizovale, na rezolucije i peticije koje su podnosile. Istakao je da Parlament radi pod uticajem reakcije, što se ogleda i u tome što se oduzima ili ograničava pravo glasa državnim činovnicima, profesorima i učiteljima. Zamerio je poslanicima koji su se za vreme njegovog govora prezrivo podsmehivali ili pričali pošalice na račun žena, umesto da ozbiljno i otvoreno prodiskutuju o položaju žene. 'Sramota je gospodo, da se to čini, jer svako od nas ima ženu ili majku ili sestru i mi moramo da ih poštujemo““ (Vožinović 1996: 110–111). Његови говори су тада штампани у часописима *Женски покрет*, *Жена и свет*, *Жена данас*.

¹⁰³ Преписка Светислава Вуловића и Кузмана Цветковића објављена је у Марковић, Н. и Филиповић, Д. (прир.) (2003). *Два загрљена ума: преписка Светислава Вуловића и Кузмана Цветковића*. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.

Домановићева реакција индикативан је пример тешког и инфериорног положаја жена у друштвеном и политичком окружењу тога доба. Јашин однос према Косари, „ту чистоту, ту чедност није био у стању да схвати Радоје Домановић“ (ДИ-26). У појединим моментима Илић констатује да је она гајила дубља осећања према свом дугогодишњем пријатељу, „та кротка, та нежна, та смерна, та чиста и чедна идила која би могла подсећати на њене далеке узоре Абелара и Хелојзе¹⁰⁴ или на љубав Петрарке и Лауре, потрајала је преко пола века – још дуго времена пошто се Јаша оженио и засновао породицу“ (ДИ-26), међутим ове претпоставке не могу се с тврдњом подупрети. Чињеница је да се Косара никад није удавала. Чак и у новијој литератури је приметна употреба њеног презимена са деградирајућим суфиксом *-ева* (дословно и упорно се користи облик Цветковићева) који априори у друштвеној заједници омаловажава њен утицај и унижава стваралачки труд. Косара Цветковић представљала је модерну, несвакидашњу, свестрану појаву. Носила је кратко ошишану косу, што се тада сматрало неподесним и исувише одважним за жене, али што је заправо наговештавало њену слободу и еманциповани, уметнички дух:

„Замерало јој се што је одлазила – два три пута годишње – у берберницу да јој поткрате косу. Дотле се у берберници жена није виђала и важило је као правило ‘навалиле као жене у берберницу’ кад се хтело да обележи да какав посао не иде, и што се није устручавала да у друштву седне пред кафану и попије кафу или чашу пива. Одиста, такви ‘иступи’ збуњивали су и запрепашћивали паланачког ћифту који је у таквим смелостима гледао подобност и готовост и за све друге ‘смелости’“ (ДИ-26).

Косара Цветковић умрла је 28. јануара 1953. године. У Илићевим закључним белешкама сазнајемо да је неколико година пре смрти доживела оно што је Јаша називао својим највећим животним страхом – духовну деградацију:

„Кад ју је на годину дана пред смрт обишао Миле Павловића – Крпа она је у разговору с њим одавала потпуну равнодушност за све. Једва се сећала Јаше и на питање да ли јој је познато да је Јаша умро, одговорила је само да јој је познато, без ичега даљега. То је трагични слом једне племените интелигенције која такав завршетак ни по чему није заслужила“ (ДИ-26).

Водећи се Илићевим сведочењем, претпоставка да је имала некакав облик деменције не би било толико необична с обзиром на то је доживела дубоку старост. Косара је свој радни век завршила скоро 30 година пре смрти, када се пензионисала као професорка Друге женске гимназије и активно се посветила преводилачком раду, док књижевни критичари и избирљиви читаоци и данас тврде да не постоје лепши преводи руске књижевности од њених.

У једном кратком запису и не превише атмосферичном расположењу, Драгољуб Илић пише о тада већ познатом књижевнику **Иву Ћипику** и његовом доласку у Атину: „Једна од најнесимпатичнијих личности коју сам срео у Атини био је свакако тада већ добро познати књижевник Иво Ћипико“ (ДИ-21). Иако га никада није лично познавао, Ћипико је очигледно представљао веома антипатичну, неуредну и одбојну појаву за један организован, бирократски и готово војнички конципиран вредносни систем и начин размишљања попут Илићевог. У запису говори о Ћипиковом доласку у Атину након Солуна, његовом и Дучићевом сусрету и како га је Дучић радосно и оберучке дочекао. Илић о овом сусрету говори с доста сарказма и цинизма, што није необично с његове стране јер му ни Дучић није био драг, а камоли један „алќав, неугледан, прљав

---

¹⁰⁴ Пјер Абелар [Pierre Abelard] и Елоиза д'Аржантеј [Héloïse d'Argenteuil] симбол су слободне љубаве у средњем веку.

[...], морално отупео [...], неосетљив циник“. Занимљив је начин на који један чиновник и адвокат попут Илића површно перципира личну филозофију Ива Ћипика. Како Илић нагађа у свом мемоарском запису, док му је Миле Крпа много година касније исто потврдио, Ћипико у свом роману *Пауци*¹⁰⁵ заправо илуструје себе и свој лични поглед на свет. Поменута аналогија уопште не изненађује с обзиром на то како је Ћипико и сам имао проблема с новцем и зеленашима, док Илић у овом мемоарском запису наводи и да се у Атини сналазио за голи живот тако што је продавао девизе. Тематика социјалног карактера у Ћипиковој прози одражава његову личну животну филозофију:

„Русоовски заљубљен у природу Ћипико је био непријатељ свих ограничења које грађански морал намеће човеку. Истински живот је само живот у складу с природом, а све је остало лаж. Таквим животом живе прости људи, сељаци и рибари њиме могу живети и истински интелектуалци.

[...]

Ћипико је још из детињства понео дубоку приврженост слободну неспутану животу и природи и снажну симпатију према припадницима нижих сталежа, који се злопате за свакодневни хлеб“ (Деретић 2002: 114).

У другом делу овог поглавља изложени су одабрани и анализирани Илићеви мемоарски записи у виду типоскрипта који, уз додате напомене, пружају читаоцу рекапитулацију једне историјске слике из потпуно нове и другачије призме – парадигматичних сукоба политичких и културних идеологија у Србији на размеђи векова и првих деценија 20. века; слику рађања националне идеје; слику развоја интелектуалне елите и преображај српског/југословенског друштва из патријархалног система вредности у еманциповани, просвећени, грађански слој. Најпре је дат регест сваког записа, а затим су они приложени сортирани према тематским целинама, док су (у највећем броју) записи насловљени, датирани и сигнирани.

---

¹⁰⁵ Овај роман је Јован Скерлић назвао првим социјалним романом на нашим просторима (Деретић 2002: 114).

6.2. Анализа

6.2.1. Збирка Драгољуба С. Илића – сумарно-аналитички инвентар¹⁰⁶

ДИ-1¹⁰⁷, 17. март 1962. године у Београду – „Један несвакидашњи плебисцит“. У запису се говори о Солунском процесу, актерима који су у њега уплетени, спорном нацрту регента Александра којим је хтео да се обрачуна са својим политичким противницима, размени писама између регента и Живојина Балугџића, „Републици“, о Јаши Продановићу и социјалистима, о Дису и његовом доласку на Крф. (6 листова)

ДИ-2, 17. март 1962 у Београду – „Један несвакидашњи плебисцит“. Поновљени претходни запис у опширнијем обиму, овог пута са акцентом на (пасивно) држање Јаше Продановића у Солунској афери. (22 листа)

ДИ-3, 22. фебруара до 18. марта у Београду. Обједињена два текста који описују догађаје и личности уплетене у Мајски преврат 1903. године. У питању су мемоарски записи секундарног типа које Илић саставља на основу сећања Павла Панковића. Приложен је и списак официра који су учествовали у овој конспирацији. (14 листова)

ДИ-4, „Разговор са регентом Александром“. О покушајима сазивања Народне скупштине на Крфу, о затегнутим политичким односима између Јаше Продановића и припадника Радикалне странке, о његовом сазиву из 1918. године од стране регента Александра Карађорђевића. (7 листова)

ДИ-5, „Богдан Раденковић“. Илићев мемоарски спис о Богдану Раденковићу, његовом пашеногу, једном од оснивача удружења „Уједињење или смрт“. Илић описује његов животни и политички пут у периоду од 1904. до 1917. године, Такође пише о његовој смрти у затворској болници након Солунског процеса. (7 листова)

ДИ-6, 6. октобар 1963. у Београду – „На путу ка власти“. У овом запису Илић описује догађаје који су уследили након ослобођења Београда 1944. године, као и како су, као задрти републиканци, коначно дочекали дуго очекивано државно уређење. Републиканска странка Јаше Продановића, заједно са Драгољубом Илићем, улази у Уставотворну скупштину ФНРЈ 1945. године, па сходно томе Илић описује позитивне и негативне стране сарађивања с комунистима. У спису се такође описују догађаји везани за погибију двојицу Продановићевих синова, као и његова смрт која је наступила 1. јуна 1948. године. (34 листа)

ДИ-7, 10. јул 1961. у Београду – „Влада народног савета“. Илић у овом спису описује покушаје формирања Владе народног савета на Крфу и говори о личностима које су се нашле на оптужници која је претходила Солунском процесу. (10 листова)

ДИ-8, 10. март 1963. у Београду – „О Јовану Дучићу“. Илићево службовање у Атини се у периоду од две до највише три године (1915. до 1917) преклопило са нашим великим песником Јованом Дучићем. Са доста цинизма описује његове чиновничке способности. Дучић је на „божанском тлу“ атинском, како сам бележи, службовао уз шефа српске

¹⁰⁶ Проширени аналитички инвентар на основу инвентара израђеног у Архиву Србије 2012. године, који је обрадила Ана Бошковић.

¹⁰⁷ ДИ је скраћеница која је употребљена као део сигнатуре у Архиву Србије, стога је у раду користим у скраћеном облику у парентези јер је подразумевано да се комплетан фонд налази у Архиву Србије (уместо АС, ДИ-број).

мисије, Живојина Балугџића, као први секретар посланства. Драгољуб С. Илић говори о Дучићевом темпераменту и његовим (не)колегијалним поступцима. (8 листова)

ДИ-9, 28. јун 1963. у Београду – „Мој први и последњи сукоб с Јашом“. У овом запису Илић говори о догађајима који су се одиграли 27. марта 1941. године у Београду, деловању комуниста до немачког напада на СССР, затегнутом односу републиканаца и комуниста, ослобођењу Београда и прогласу којим се поздрављају ослободиоци око ког се посвађао са Јашом Продановићем. (12 листова)

ДИ-10, 7. септембар 1960. у Београду – „Јаша Продановић и поп Минић“. Драгољуб Илић у овом спису описује један занимљив догађај који се одиграо 1917. године, када је спасио живот попу Минићу. (2 листа)

ДИ-11, 11. септембар 1962 у Београду – „Принц Демидов“. О родбинским везама принца Арсена и кнеза Павла Карађорђевића и везе кнеза Павла са Конкордатом. (3 листа)

ДИ-12, 25. март 1963. у Београду – „Клака“. О глумачком животу и свету и како су обичај клаке употребљавали комунисти у скупштини 1945. године. (6 листова)

ДИ-13, 27. новембар 1959. у Београду – „Лаж“. Илић у овом запису описује начин на који функционише српска пропаганда и пропагирање различитих идеологија. Такође описује деловање српских агената у Македонији почетком 20. века. (7 листова)

ДИ-14, 30. децембар 1962. у Београду – „Штрајкови“. О различитим врстама штрајкова и томе шта им све претходи. (4 листа)

ДИ-15, 2. децембар 1958. у Београду – „Прождрљивци“. Укратко – о прождрљивцима, тј. људима који могу јако пуно да поједу и колико то пројектује њихове друге особине. (15 листова)

ДИ-16, 5. март 1964. у Београду – „Кафански живот у Београду I“. Илић покушава да дочара дух Београда с почетка 20. века. Он пише о најпознатијим кафанама тог времена – „Коларцу“, „Албанезу“, „Урошевој пивници“, затим кафанама „Таково“, „Шишко“, „Славија“, „Српска круна“ и другим. (9 листова)

ДИ-17, 5. март 1964. Београд – „Кафански живот у Београду II“. Наставак претходног мемоарског списка у којем, уместо културних институција, описује знамените личности тога доба. Највећу пажњу посветио је Брани Цветковићу, оснивачу забавног позоришта „Орфеум“ и Андрији Лојаници, свом суграђанину, књижевнику и публицисти који је био оснивач неколико часописа и уредник *Политикиних* „Дечјих страна“. (22 листа + 1)

ДИ-18, 1964. године у Београду – „Брана Цветковић – Браца – Брана“. Илић у овом тексту описује животни и стваралачки пут мултиталентованог уметника Бране Цветковића. О Бранином школовању, основању позоришта, како се носио са својим противницима и оснивању провизорног позоришта на Крфу. (8 листова)

ДИ-19 – „Ђока Матић и београдски Јевреји“. О српском трговцу који је успео да изађе на крај с конкуренцијом коју је имао у трговинским радњама београдских Јевреја. (3 листа)

ДИ-20, 10. април 1964. у Београду – „Миле Павловић Крпа“. У овом запису Илић износи своја запажања о великом барду, књижевнику и протагонисти београдског културног живота Милораду Павловићу Крпи. Илић поставља хронолошку линију Крпиног бурног живота и рада, од момента када га је упознао у редакцији „Одјека“. Доста мемоарских

записа у оквиру овог фонда се базира на секундарним изворима, односно Крпиним сећањима. (30 листова)

ДИ-21, 18. мај 1960. у Београду – „Иво Ђипико“. Кратак мемоарски запис где Илић износи своја запажања о Ђипику, тада већ познатом књижевнику који стиже у Атину. (3 листа)

ДИ-22, 28. август 1960. у Београду – Илићев мемоарски текст о Светолику Јакшићу, новинару и уреднику „Штампе“. (8 листова)

ДИ-23, 14. јул 1961. у Београду – „Још о Јакшићу и око њега“. Наставак претходног записа у којем пише о писмима (памфлетима) које је Јакшић објављивао из иностранства под називом „Писма Србима у Солуну“. (3 листа)

ДИ-24, 3. мај 1963. Илићев мемоарски текст о Јовану Ђоновичу, предратном новинару, књижевнику и дипломати, његовом животу и раду, као и о њиховом пријатељству. Л.15

ДИ-25, 20. март 1963. у Београду – Продановићев разговор са регентом Александром о деловању посланика и владе у периоду 1916–1918. и покушајима да се сазове Народна скупштина, као и о скупштинском сазиву од 13. фебруара 1918. и разговору регента Александра Карађорђевића и Јаше Продановића. (4 листа)

ДИ-26, 12. септембар 1960. у Београду – „Јаша и Домановић“. О сукобу између двојице пријатеља и кумова, о томе како су „Мале новине“ Пере Тодоровића пренеле овај догађај, о Косари Цветковић и њеној судбини. (13 листова)

ДИ-27, 4. мај 1959. у Београд – „Јаша Продановић и принц Ђорђе“. О њиховом односу и пријатељству. (3 листа)

ДИ-28, 4. март 1959. у Београду – „Јаша Продановић и принц Ђорђе“. О њиховом односу и пријатељству. (3 листа)

ДИ-29, септембар 1960. – „Закон о радњама“. У овом тексту Илић описује догађаје који су претходили увођењу Закона о радњама, који је, као министар народне привреде, Јаша Продановић спровео кроз Народну скупштину. Овим законом су по први пут уведена основна радна права и уведено заштитно радничко законодавство. (1 лист)

ДИ-30 – „Говор Јаше Продановића у скупштинској дебати о Адреси на седници од 16. октобра 1905. године“. (1 лист)

ДИ-31, 30. септембар 1960. у Београду – „Љуба Стојановић“. Илић у овом запису износи своја сазнања о животу и раду знаменитог филолога, професора Велике школе, министра просвете, председника владе и секретара Српске академије наука. Како о Љуби Стојановићу није објављена свеобухватна политичка биографија, овај мемоарски запис је од великог историјског значаја. (22 листа)

ДИ-32, 8. септембар 1959. у Београду – „Душан Поповић“. Драгољуб Илић у овом спису пише о свом пријатељу из средњошколских дана, тада младом социјалисти, новинару, преводиоцу и публицисти пореклом из Ужица. (9 листова)

ДИ-33, 21. август 1960. у Београд – „Милош Трифуновић“. У овом запису Илић успоставља хронологију живота и рада овог професора, политичара, народног посланика, председника владе и министра просвете и црквених послова. (10 листова)

ДИ-34, 26. август 1960. у Београду – „Још о проти Ђурићу“. Износи своје сазнање о покушају аустријске обавештајне службе да убеди проту Ђурића да ради за њих. (6 листова)

ДИ-35, 2. фебруар 1959. – „Херојски ликови – Мицко Крстић – Крстевећ“. У овом спису Илић пише о четничком војводи, познатијем и као Мицко Крстић „Поречки“. О његовој моралној храбрости и побуни против турске тираније. (14 листова)

ДИ-36, 10. октобар 1958. у Београду – „Војвода Петко Илић“. Петко Илић „Нагорички“ такође је био четнички војвода у Старој Србији, данашњој Северној Македонији. Илић описује први сусрет са њим, као и његове херојске подвиге. (9 листова)

ДИ-37, 12. фебруар 1959. Илићев мемоарски спис о још једном четничком војводи на прелазу векова – Глигору Соколовићу. Он описује његове херојске подвиге и борбе у којима је учествовао. (10 листова)

ДИ-38, 14. фебруар 1959. у Београду – „Јован Стојковић – Бабунски“. О животу и херојским делима војводе Бабунског, српског учитеља, али и учесника Балканских ратова и борца на Солунском фронту. (13 листова)

ДИ-39, 28. фебруар 1959. у Београду – Илићев спис о Саватију Милошевићу, српском револуционару, четничком војводи и покретачу српске револуционарне акције у Македонији. (8 листова)

ДИ-40, 20. фебруар 1959. у Београду – Илићев спис о Аксентију Бацети Рујанцу, српском обавештајцу и четничком војводи у Старој Србији. Бацета Рујанац такође је био организатор „Четничке акције“ и једно време је заузимао положај „шефа горског штаба Источног Повардарја“. (6 листова)

ДИ-41, 20. август 1962. у Београду – Илићев текст о Василију Трбићу, четничком војводи у Старој Србији, касније и народном посланику у Краљевини Југославији. (11 листова)

ДИ-42, 17. мај 1960. у Београд – „Први социјални експериментатори“. Запис о социјализму и утицају учења Васе Пелагића, чији је и сам био следбеник. (5 листова)

ДИ-43, 8. децембар 1959. у Београду – „Сећања на прошлост Радикалне странке“. Илић описује долазак радикала на власт 1893. године, као и начин на који су се односили према политичким противницима. (5 листова)

ДИ-44, 16. фебруар 1961. у Београду – „Нови видови пропаганде“. Описује догађаје око оснивања Српске револуционарне организације, која је била активна у Османском царству, на територији Старе Србије и Бугарске почетком 20. века. (14 листова)

ДИ-45, 10 јул 1961. у Београду – „Влада народног савета“. Поновљени запис ДИ-7 краћег обима, чак носе и исти датум. (5 листова)

ДИ-46, 23 април 1961. у Београду – „Једна заборављена конференција“. Илић у овом спису говори о конференцији у Београду од 22. до 25. јула 1905. године, одржаној на иницијативу Јована Жујовића, министра спољних послова, како би се утврдиле чињенице које би министру послужиле као смернице у вођењу спољне политике. (5 листова)

ДИ-47 – „Мирослављево Јеванђеље“. О судбини једног од најважнијих докумената за српску историју. (8 листова)

ДИ-48 – „На доколици“. Сабрани Илићеви рукописи које је писао и објављивао у оквиру истоимене рубрике у листу „Република. (180+(2) листа)

ДИ-49, 10. јануар 1957. у Београду – „Јован Дучић и принц Ђорђе“. У овом мемоарском тексту Илић описује догађај због којег Дучић није био наклоњен принцу Ђорђу. (2 листа)

ДИ-50, 27. април 1917. Илићев рукопис о старом уговору о савезу између Грчке и Србије који је закључен крајем децембра 1820. године, али тај савез је касније пропао. (3 листа)

ДИ-51, 4. јануар 1961. у Београду – Илићев мемоарски спис о животу и раду Глише Елезовића, филолога, начелника министарства просвете и сарадника САН. (38 листова)

ДИ-52, 17. децембар 1959. у Београду – Илићев мемоарски спис о Давиду Димитријевићу, учитељу, револуционару, оснивачу прве српске штампарије и књижаре у Скопљу и народном посланику. (8 листова)

ДИ-53, јул 1960. у Београду – Запис о Јови Михаиловићу, једном од оснивача Српске револуционарне организације, службенику Министарства спољних послова. (24 листа)

ДИ-54, 3. фебруар 1961. – Илићево сећање на Николаја Велимировића, истакнутог теолога и реторичара, његовом животу, њиховом пријатељству и због чега су га називали „Новим златоустим“. (6 листова)

ДИ-55, 10. фебруар 1960. у Београду – „Митрополит Нићифор“. О Нићифору Перићу и његовом односу према верницима и свештеним лицима. (5 листова)

ДИ-56, 7. децембар 1952. у Београду – „Секула – Селак“. О официру Душану Секулићу званом Селак. (4 листа)

ДИ-57, /без датума/ - „Др Исаило Хаџијевски“. О његовом животу и раду, као и умешаности у убиство једног егзархијског свештеника у Галичнику. (2 листа)

ДИ-58, 28. децембар 1959. у Београду – „Чика Лаза“. Илић описује живот и рад Лазара Божовића, учитеља и управитеља српских основних школа у Куманову. (4 листа)

ДИ-59, 8. новембар 1952. у Београду. Запис о Стојадину Стевовићу, припаднику војне обавештајне службе, за кога се сумњало да је аустријски обавештајац и који је касније био у служби регента Александра. (5 листова)

ДИ-60, 18. мај 1956. у Београду – Илићев мемоарски текст о Александру Сањи Живановићу, сестрићу Драгутина Димитријевића Аписа, студенту технике и четнику добровољцу у чети Љубомира Вуловића у Првом балканском рату. О његовој погибији у српско-турском рату 1912. године. (4 листа)

ДИ-61, 3. децембар 1963. у Београду. Илићев запис о Душану Цекићу, политичком раднику и члану ЦК КПЈ, социјалисти и уреднику социјалистичког листа „Зора“, који је био човек од поверења Димитрија Туцовића. (6 листова)

ДИ-62, 16. јул 1952. у Београду – „Мића Пророк“. Спис о Мићи пророку и његовим пророчанствима, али и проблемима у које је упадао због својих предвиђања. (6 листова)

ДИ-63, 9. август 1960. у Београду. Запис о Алекси Жујовићу, српском политичару званом „Алекса Хајдук“. Илић описује како је овај млади радикал, а касније и народни посланик, добио овај надимак и због чега је једно време живео у бекству. (4 листа)

ДИ-64, 19. новембар 1961. у Београду. Запис о Живку Величковићу, академском сликару и професору скопске гимназије, који је несрећним случајем изгубио живот. Такође, Илић у овом тексту помиње Живка Топаловића, социјалисту који је живео у изгнанству у Паризу, односно наводи да је Топаловић по мајци био турске националности и Перу Таласана, локалног, ужичког хероја, који је успео да надмудри Турке, рекавши им да ће узети њихову веру, а затим се предомислио, па је због тога био брутално претучен. (10 листова)

ДИ-65, 5. март 1960. у Београду. О Андрији Лојаници, учитељу, новинару и књижевнику пореклом из Бајине Баште, који је живео и радио у Ужицу где је покренуо локални лист „Ера“, у којем је кроз сатиру износио мишљење о режиму, да би касније био уредник „Дечје стране“ у Политици. (2 листа)

ДИ-66, 6. фебруар 1960. у Београду – „Ивањдански атентат“. Илић у овом запису говори о завери и о атентату на краља Милана Обреновића, 24. јуна 1899. године, као и о томе како се краљ обрачунавао са својим политичким неистомишљеницима и другима за које је мислио да га на било који начин угрожавају. (10 листова)

ДИ-67, 5. децембар 1958. – „Никола Пашић у Ужицу“. Описује долазак Пашића код проте Милана Ђурића како би се са њим договорио да га прими на своју листу, чак и да га постави за носиоца исте. У наставку, под називом „Позориште у Скопљу“, Илић пише о доласку Народног позоришта из Београда на гостовање у Скопље, у лето 1911. године. (11 листова)

ДИ-68, 1. март 1961. у Београду – „Уморство“. Илић описује убиство Стевана Колаковића, дворског собара којег је брутално претукао престолонаследник Ђорђе. У наставку такође износи догађаје из принчевог турбулентног и раскалашног живота. (20 листова)

ДИ-69, 15. март 1958. у Београду – „Убиство Николе Митровића“. О убиству мајора црногорске војске Николе Митровића који је емигрирао у Скопље. (5 листова)

ДИ-70, 16. март 1961. у Београду – „Пашићеви рудници и Трепча“. О рудницима и тадашњем систему рударских закона у Србији, као и о Пашићевој заинтересованости за руднике. (28 листова)

ДИ-71, 3. септембар 1960. у Београду – „Утаја“ Јанка Веселиновића. О утаји пореза Јанка Веселиновића док је био на функцији председника општине. Због овог догађаја је одлежао извесно време у притвору, па се бекством у Београд спасао да не буде осуђен. (8 листова)

ДИ-72, 12. август 1960. у Београду – „Пре пола века“. О учитељској професији и како је требало да прође доста времена да би се у Србији добио савремени учитељски кадар који је способан да се упореди са учитељима других народа. (7 листова)

ДИ-73, 1. август у Београду – „Један штрајк у Ужицу“. Догађај у ком су Душан Поповић и Илић, млади социјалисти, одлучили да иступе као заступници радника ткачке радионице и позову на штрајк у циљу повећања надница запослених. (9 листова)

ДИ-74, 6. новембар 1958. у Београду – „Александар Обреновић и Хајдук Драгић“. О посети краља Александра Обреновића и краља Милана Ужицу, приликом које су имали изненадни сусрет са Драгићем и његовом мајком, која их је молила да поштеде живот њеном сину. (14 листова)

ДИ-75, 18. мај 1961. у Београду – „Анта и Јаша Томић“. О посети Јаше Томића Косову и Скопљу, где га је дочекао Анта Тодоровић и упознао га са знаменитостима града. (4 листа)

ДИ-76, 5. јун 1959. у Београду – „Бабунски и Слободан“. Запис о односу између Бабунског и Слободана Јовановића, тада службеника Министарства спољних послова, који му је помогао да након избацавања из Учитељске школе у Нишу упише школу у Београду. (2 листа)

ДИ-77, 3. март 1958. у Београду – „Радоје Домановић и Драгољуб Јоксимовић“. О сукобу који су имали Радоје Домановић и Јоксимовић, судија и дугогодишњи народни посланик, приликом једне вечере коју је приредила супруга Јаше Продановића. (2 листа)

ДИ-78, 24. септембар 1958. у Београду – „Двобоји“. О томе како су изгледали и који су били најчешћи разлози за позив на двобој. У спису наводи неке случајеве двобоја у Француској, а затим пише о позивима на двобој познатих личности у Србији тога времена, до којих најчешће није долазило. (20 листова)

ДИ-79, 21. фебруар 1961. у Београду – „Кола и коњи“. О томе како се државним руководиоцима и министрима јавно замерало да расипају „државне паре“ на набавку коња и кола за личну употребу. (6 листова)

ДИ-80, 20. март 1959. у Београду – „Принц Ђорђе и др Милован Миловановић“. О Миловановићевим жалбама Јаши Продановићу на престолонаследника Ђорђа. (2 листа)

ДИ-81, 21. март 1958. у Београду – „Његош и краљ Никола“. Поверљиво причање Стеве Лукачевића, трговца из Подгорице, о пореклу краља Николе. (2 листа)

ДИ-82, 21. фебруар 1961. у Београду – „Химна“. О томе како је након Мајског преврата 1903. године уместо дотадашње химне „Боже правде“ изабрана песма Алексе Шантића, али она није прошла у јавности, па је брзо повучена. О смени династија и режимским променама. (3 листа)

ДИ-83, 10. септембар 1958. у Београду – „Прислушкивање и дошаптавање“. О разним начинима прислушкивања и проверавања. (3 листа)

ДИ-84, 9. јул 1960. у Београду – „Српски или македонски“. Како је српска влада послала Симу Томића, доктора филолошких наука, у Македонију како би проучио македонски говор и донео закључке да ли је македонски језик ближи српском или бугарском језику. Међутим, научна грађа коју је Томић прикупио никада није објављена. (3 листа)

ДИ-85, 2. новембар 1960. у Београду – „Бекство“. О бекствима деце од родитеља и жена од мужева; посебно о бекству кћерки угледног турског службеника при министарству спољних послова, које су преко Србије побегле у Француску. (8 листова)

ДИ-86, 18. март 1960. у Београду – „Мачке“. О психолошким карактеристикама личности који су живели са мачкама као кућним љубимцима. (4 листа)

ДИ-87, 24. август 1960. у Београду – „Александринке I, II“. О девојци пореклом из околине Горице која је након повратка из Египта (Каиро и Александрија), тражила од српског посланства у Атини да јој се изда пасош да би могла неометано да се креће по Атини. (5 листова)

ДИ-88, 7. март 1962. у Београду – „Побуна жена“. О пречасног Колинса, каноника катедрале Светог Павла у Лондону, да преко припадница његове цркве и жена утицајних енглеских личности, изврши притисак да се престане са нуклеарним огледима. (3 листа)

ДИ-89, 20. јануар 1964. у Београду – „Антички феминизам“. О старом обичају замене родних улога, који се одржавао у малом грчком селу Монопласији, када су жене преузимале власт на 24 часа, а мушкарци седели у кући и обављали кућне послове. (3 листа)

ДИ-90, 4. октобар 1960. у Београду – „Атентат на султана Абдул-Хамида“. О покушају атентата на султана 8. јула 1905. године. (10 листова)

ДИ-91, 3. март 1962. у Београду – „Смак света“. Илић пише о астрологији и наводи примере неких астролога који су радили хороскопе страних државника, као и пророчанству индијских астролога о „смаку света“. (6 листова)

ДИ-92, 4. децембар 1898. у Нишу – „Око пензије Јосифа Маринковића“. Мишљење финансијског одбора о Маринковићевој молби у којој тражи да му се извесне године уваже за пензију. (2 листа)

ДИ-93 – „Живко Топаловић“. О Топаловићевом животу у изгнанству у Паризу. (1 лист)

ДИ-94, 4. октобар 1959. у Београду – „Живео војвода Петко“. О случајном сусрету војводе Петка Илића са групом Срба, Бугара и Турака који су у пролеће 1909. године, на предлог конзула Ристића, дошли у обилазак Београда. (4 листа)

ДИ-95, 28. јун 1959. у Београду – „Прелазак чете“. Како је Жарко Миладиновић, адвокат и каснији министар пошта, приликом посете Врању, на сугестију супруге Милене захтевао да види прелазак границе једне наше чете. (3 листа)

ДИ-96, 15. март 1958. у Београду – „Ствари такве какве су“. Илић пише колико се Скопље развило у периоду кад је он боравио у Швајцарској од 1911. до 1912. године, када се вратио у Скопље, као и о неморалности која је била присутна у друштву. (6 листова)

ДИ-97, /без датума/ – „Ван политике“. О људима који су лечили комбиновањем различитих врста биљака, односно, уз помоћ народне медицине. (4 листа)

ДИ-98, 24. децембар 1963. у Београду – „У духу времена“. О пренасељености света и препорукама и законима које су поједине државе примењивале како би смањили наталитет. (11 листова)

ДИ-99, Личне фотографије Драгољуба С. Илића, комада 2 (4,4cm x 3,3cm; 5,6cm x 8,2cm)

ДИ-100, Фотографија Драгољуба С. Илића са Ст. Симићем, комада 1 (8,7cm x 5,8cm)

ДИ-101, Фотографија на којој се налазе Драгољуб С. Илић и Радивоје Караџић, управник Скопског народног позоришта, комада 1 (17,5cm x 12,6cm)

ДИ-102, 26. јул 1961. у Београду – „О краљу Петру Карађорђевићу“. О Илићевим сусретима с краљем; о периоду који је краљ Петар провео у Грчкој, у малом месту Халикс које се налази код острва Еубеја. (19 листова)

ДИ-103, август 1959. у Београду – „Празноверје краља Петра Карађорђевића“. О краљевом сујеверју и обичајима којих се држао. (2 листа)

ДИ-104 – „Оставка престолонаследника Ђорђа“. О разлозима који су навели Ђорђа да се одрекне престола. (3 листа)

ДИ-105, 7. мај 1949. у Београду – „Празноверје краља Александра“. О сујеверју краља Александра Карађорђевића; о његовом веровању у разна пророчанства и услугама видовњака. (10 листова)

ДИ-106 – „Краљ Петар и официри“. О догађају на пријему поводом рођендана краља Петра Карађорђевића 1907. године. (1 лист)

6.2.2. Прилози – машинописи мемоарских записа

ДИ-2

Један несвакидашњи плебисцит

[...]

Да се разумеју поверљивост и извесна интимност између Љубе Давидовића¹⁰⁸ – кога сам ја одувек, па и у службеном односу, називао „чика Љуба“ – морам потсетити: да сам ја читав низ година био у посведневном додиру с Давидовићем као сарадник „Одјека“ и да сам ја, по повратку у земљу, по његовом тражењу постао његов лични секретар, најпре у министарству просвете, а потом и у претседништву владе и да сам му вршио најповерљивије послове. Што сам на Крфу био у дотицају више с Драшковићем него с њим дошло је отуда: што ме Давидовић као министар просвете¹⁰⁹ у Пашићевом кабинету није с уобичајеном сусретљивошћу дочекао, па сам се ја био увредио. У својству личног секретара или како се то касније уобичајено називало „шефа кабинета,“ ја сам дошао до важних сазнања и водио оштру полемику (путем писама које је чика Љуба без резерве потписивао) с Љубом Патком. А кад је Давидовић пао с претседничке власти, и ја сам, како би се то еуфемистички рекло, пао с њим заједно: нисам хтео сачекати Стојана Протића који је наследио Давидовића, па ме је он отпустио из државне службе, у коју се после нисам ни враћао¹¹⁰. – Али, прећутавши много што шта, не могу прећи преко једне пикантерије коју ми је чика Љуба испричао.

¹⁰⁸ Иако део записа о Љуби Давидовићу не спада строго под предметни оквир овог истраживања, сматрала сам да је значајан за осветљавање појединих детаља из Илићеве радне и политичке биографије, те је из тог разлога одабран и фрагментарно пренет овде.

¹⁰⁹ Давидовић је био министар просвете у више наврата, 1904, 1914–1917. и 1918–1919. године.

¹¹⁰ Било је то 1920. године. Од тада, па уласка у „комунистичку скупштину“ 1945. бавио се Илић само адвокатуром и то претежно рударским правом. У телефонском именику из 1941. пописан је и Драгољуб С. Илић са канцеларијом на адреси Бријанова бр. 3/1 (данашња Дечанска улица), и личном адресом пребивалишта на Врачару, у Улици војводе Драгомира.

Било је то ваљда око 1924. год. Краљ Александар позове Давидовића на неко пријатељско консултовање. Примео га је у једном великом салону, са чијих прозора су се спуштале дугачке плишане завесе. Разговарали су дуго и – поверљиво. Давидовић је саветовао Александра да Перу Живковића¹¹¹ отстрани од било какве сарадње и да га не узима ни у какву комбинацију. Поновио му је све оно што је Александар дотле безброј пута слушао о Живковићу. Није бирао много речи говорећи му о њему. Александар је све одобравао или се правио да одобрава. Кад се напослетку Давидовић дигао да оде, Александар га испрати до врата и срдечно се поздрави с чика Љубом. Али, једва да се спустио низ неколико степеница, кад се чика Љуба сети да је на столу за којим су седели, заборавио своју малу ташну коју је понекад носио, па се брзо врати и закуцавши на врата, уђе у салон. Кад уђе унутра, просто се запањи кад затече Перу Живковића у разговору с краљем: он је цело време разговора између Давидовића и краља слушао скривен иза једне завесе на прозору!

– Ако, – завршиће чика Љуба, – бар је чуо из прве руке шта о њему мислим! Али, онда, ни проливена крв, ни понижење које му је приредио на путу за Винуцу, ни сва изненађења и обмане које му је приређивао нису биле у стању навести Давидовића на оштрије иступање против Александра. Али – бележио је ствари. Једном приликом кад сам га у његовом дому у Његошевој улици посетио увече, да му испоручим неку Јашину поруку, затекао сам га где пише – своје мемоаре. Мораће то бити интересантни мемоари, јер су мемоари обрачун са својом савешћу. Само, ако су сачувани.¹¹²

[...]

Али Дис, добри, безазлени Дис,¹¹³ откуд се он обрео у том друштву?¹¹⁴

Владислава Петковића – Диса упознао сам врло рано, тек што сам се уписао на Универзитет. Он, Влада Станимировић¹¹⁵ и Сима Пандуровић¹¹⁶ били су као нека песничка

---

¹¹¹ Петар Живковић (1879–1947), српски и југословенски генерал и политичар. Био је челу официрске организације „Бела рука“ и учествовао у ликвидацији Драгутина Димитријевића Аписа након Солунског процеса. За време Шестојануарске диктатуре био је председник Министарског савета (Владе).

¹¹² Давидовић није објавио своје мемоаре нити постоји било какав траг о њима.

¹¹³ Запис о Дису делимично је објављен у: Ђорђевић, Б. (2018). Једно сећање на Дису. *Дисово пролеће*, 49, 18–19. Како се ради о једној од најзначајнијих књижевноисторијских личности с почетка 20. века, чији се живот и рад преплићу с другим протагонистима из истог друштвено-историјског контекста и предметно-истраживачког корпуса ове дисертације, и ово сећање је придружено осталима.

¹¹⁴ Илић овде мисли на политичко окружење Јаше Продановића и уплетеност у акције око спречавања Закона о Преком војном суду за официре, који је Влада најпре одбила 1916, док је Закон ипак усвојен у марту наредне године. „Пресуда Војног суда је донета 23. маја 1917. године. Њоме су на казну смрти стрељањем осуђени Драгутин Димитријевић Апис, Раде Малобабић и артиљеријски мајор Љубо Вуловић, док је осталим осуђеницима на најтежу казнену меру, а након завршеног жалбеног поступка, смртна пресуда преиначена у затворску. Осим поменуте тројице, накнадно су сви ослобођени. У време тамновања у војном затвору, Апис је написао последњу вољу и тестамент 11. јуна 1917. године : ‘Умирем невин, али са сазнањем да је моја смрт потребна Србији за неке више разлоге. Можда сам, а не желећи то, грешио у своме раду као патриота... Можда нисам знао за српске интересе. Али, чак и да сам за то крив знам да сам једино радио за добробит Србије...’” (Граовац 2018)

¹¹⁵ Владимир Станимировић (1881–1956), најпре правник по струци, затим књижевник и преводилац. Основну школу завршио је у Шапцу где му је кратко време био учитељ Јанко Веселиновић. Сарађивао је и објављивао песме у бројним часописима и листовима добро познатих наслова попут *Искре*, *Нове искре*, *Звезде*, *Српски књижевни гласник*, *Дела*, *Мисли*, *Бранковог кола*, *Босанске виле*, итд. Након Дисове смрти 1917. године

¹¹⁶ Симу Пандуровића, тадашњег студента филозофије, упознао је Илић почетком 20. века, у мају 1903. године на Калемегдану. Дис је тада био и даље јавности непознат песник. Те године обојица почињу да

тројка која се скоро није растајала. Од њих је Сима био мало гордељив, мало понесен, мало одбијајући, док је Станимировић био врло доброћудан али у извесној мери и препреден, а Дис сушта доброта и безазленост. Живео је, како би рекло Јеванђеље, као птица небеска – од ничега. У дугом, овешталом реденготу, који му је био као нека униформа, за све прилике, црне, дугачке, неуређене косе, са наочарима које као да су упадљиво истицале његову кратковидост, кретао се као некаква дугачка, црна птичурина, разазнајући људе тек кад им се скоро унесе у лице, и кретао се као неки месечар, као да није од овога света, а кад би човека разазнао, његове црте развукле би се у неки радосни осмејак. Увек занесен у неке недокучиве сањарије, тргао би се кад би му човек препречио пут. А тада би увек предлагао, ако бисмо били негде у близини, да свратимо у ракициницу Ужичанина Златића, који је имао радњу са ужичким производима преко пута кафане „Коларац“ и увек има одличне клековаче и пршуте. Није могао проћи поред њега а да не сврн[е] у радњу и не попије стојећи једну или две кле[ко]ваче, – то је зависило од тога, да ли је имао у џепу 0,05 или 0,10 пара „динарских“.

[...]

Живео је у породици са братом студентом технике који је око 1904. год. био на завршетку студија. Тај му је брат био ваљда ослонац породице која се негде из околине Куманова склонила најпре у Чачак¹¹⁷, потом у Зајечар и најпосле, осиромашена јако, прешла у Београд. Сам Дис није имао свршене гимназије - напустио ју је по завршетку VII разреда, побунивши се нешто против наставника. У Зајечару га је Јаша упознао, кад је по казни био премештен из Београда у Зајечар, и Дис му је био увек симпатичан. Дис је уживао у Јашиној наклоности и пажњи, а ипак ми је, сав разбарушен и боем, казивао у „строгом“ поверењу да он Јашу цени високо као наставника, књижевника и политичара, али да је он ипак јачи од њега у – психологији. То му ипак није сметало да често навраћа у Јашину кућу и да се с њим погађа о аконтацији за своје будуће радове које спрема за божићни број (или ускршњи) књижевног додатка „Одјека“. Као што сам рекао, Јаша је Дису био врло наклоњен, али га није много озбиљно узимао. Ипак је у њему жалио промашеног младића, од кога је могло нешто испасти да је продужио с учењем и школовањем. Понекад би му понешто дао из свога џепа, не урачунавајући му то у „будући хонорар“, али сваки пут то није могао.¹¹⁸

[...]

А кад не би био у стању да искамчи никакав „форшус“, Дис би се задовољавао макар и са пола динара – за кафу у ракију код Златића. Па ипак Дис није био никакав алкохоличар, какав је касније – истина за неко време био Сима Пандуровић. Али како је у то време боемија обавезно налагала да се сваки пут цврцне која ракијица, то ни Дис није могао тој навици одолети. То је било оно време, кад је Јанко Веселиновић скоро стално пијанчио по београдским кафанама, а кад је за литар вина својим умилним гласом увесељавао госте код „Коларца“; кад су Митровић,

---

објављују своје песме у *Српском књижевном гласнику*. Заједно са Миланом Ракићем, чинили су песничку тројку која је често била називана *песницима песимизма*. Управо је Пандуровић био тај који је Диса увукао у свој боемски круг који се окупљао у Скадарлији, а који је основан насупрот елитном професорском кругу из Кнез Михајлове улице, а међу чијим члановима су били Јован Скерлић, Павле Поповић и Бранко Лазаревић који су често критиковали њихове песимистичке ставове и говорили како њихова поезија штетно утиче на нацију. У кружоку *песника песимизма* кретали су се и Антун Густав Матош и Душан Поповић.

¹¹⁷ Дисов отац, Димитрије Петковић, доселио се средином 19. века из села Табановци код Куманова у насеље Заблаће код Чачка и у том месту је држао механу. Изненадна очева смрт 1893. године означила је материјалну пропаст породице. Владислав Петковић је првих шест разреда основне школе завршио у родном Заблаћу, када се, 1897. године селе у село Прлите код Зајечара, а затим у Београд 1903. године, када објављује своју прву песму под насловом „Идила“ у *Српском књижевном гласнику* под добро познатим псеудонимом Дис (Оташевић 2015: 4).

¹¹⁸ Прву антологију издату у Ници у којој су објављене Дисове песме 1917. године саставио је Миливоје Павловић. Друго издање објављено је десет година након Дисове смрти са предговором Јаше Продановића (исто: 10). О Јашиним и Дисовим односима видети: Баковић, М. (2017). То је онај живот. *Дисово пролеће*, 48, 34–35.

Домановић, Милорад Сељанчица и своје животе и своје таленте проћердавали у бифеу злогласног Добросав Атанасковића¹¹⁹, који је већи помор учинио међу српским књижевницима него каква кужна морија.

Дис, и да је хтео, није се могао одати пићу, јер су му сретства оскудевала. А њих никад није имао на претек. – Једном је ступио са службом у неки квартал, после на царинарницу, за неког малог службеника, али се у служби није нигде могао одржати, јер за њега није била чиновничка каријера. Његов домен је била књижевност - поезија, за коју је одиста имао и смисла и талента. Али он није имао ни прилике, ни могућности да се развије, нити је био од оних песника који крче нове путеве и отварају нове видике. Он је био као свилена буба која из себе извлачи своја свилена влакна. А при том од саме књижевности се није могло у она времена, као данас, живети. При томе му је пало на памет – или по неком патриотском инстинкту, јер је пореклом био из тада неослобођених српских области, из којих је његова породица морала избећи од турског и арнаутског зулума – да се веже за либералну странку. Та се странка, после мајског преврата, претворила у националну-патриотску странку. Али јој та метаморфоза није била ни од какве користи: она је неповратно била преживела и бедно је вегетирала. Њене шансе за напредак или за долазак на власт биле су испод минималних. И баш у ту и такву странку уписали су се Дис и Сима Пандуровић и постали ревносни сарадници њеног партијског органа. Али, ни један, ни други нису се никад показали као задрти партизани.

Шта је Дису дало повода да се определи за једну странку, изанђалу, дотрајалу и оптерећену гресима прошлости које грађани у Србији нису заборавили, као ни то да се под прекрштеним именом уствари у њој крије стара курџонска странка коју су остале странке кривиле и оптуживале за многа непочинства у прошлости? Вероватно пример Пандуровића и још старијег: Стевана Сремца... Ма колико да смо Пандуровићу замерали на његовом касном страначком опредељењу, Дису смо сви некако гледали кроз прсте, мада се и он умео покатакд загрејати за своју партију и жучно бранити њену политику. Дис је био безазлен као невинашце, а душеван и племенит. Зато смо, унаточ Скерлићу који је умео мрзети и прогонити људе који му нису по ћуди с ретком упорношћу и необјективношћу,¹²⁰ сваки пут узимали у заштиту Дису и указивали му сваку помоћ, уколико смо били у стању. Зато смо га и увели у „Одјек“, да би зарадио коју цркавицу. Волели смо га!

Тако су ствари стајале док се Дис није оженио једном радницом из Монопола („монополком“)¹²¹ и док ја 1909. год. нисам отишао са службом у Скопље. Иза тога моје је интересовање прешло на други план и ја сам се с Дисом врло ретко састајао, кад бих дошао кући краћим послом у Београд. Одједном сам му ухватио траг на Крфу, кад је у септембру 1916. год. био дошао на Крф, с упутом да „утиче“ на Јашу да се не противи пријему закона о ванредном суду за официре.

Јаша је сматран као велики ауторитет. Њему су се устезали приступити и људи већег калибра него што је био Дис. То је Дису било врло познато. Ако је фамилијарно могао ући у Јашину кућу, према Јаши се није смео усудити ни на какву фамилијарност. Како би се усудио да

---

¹¹⁹ Добросав Т. Атанацковић. Потписан као издавач сатиричног листа „Страдија“ који је излазио двапут недељно од децембра 1904. до маја 1905. године. Власник и главни уредник листа био је Радоје Домановић и ово је уједно био једини сатирични лист који је Домановић уређивао. Епиграме је за часопис најчешће писао Милорад Митровић, док су се међу његовим сарадницима налазили и Алекса Шантић, Драгутин Ј. Илић и Милорад Павловић Крпа (Рошуљ 2017: 137).

¹²⁰ Круна вишегодишње нетрпељивости била је Скерлићева оштра критика Дисове збирке песама „Утопљене душе“ из 1911. године: „Књижевни критичар Јован Скерлић ‘Утопљене душе’ и Дисову поезију проглашава декадентном, неуком, грубом имитацијом, болесном... Скерлић је против ‘лажног модернизма’, поезије месечарства, сплина, пијанства, блуда, већ за ‘поезију здравља’. ‘Кад човек у 30 година објави овакву књигу од њега треба дићи руку’, каже Скерлић, а оштрица овог мача дуго ће сасецати Дисове гране“ (Оташевић 2015: 6)

¹²¹ Дис је 1911. године ступио у брак са деветнаестогодишњом службеницом *Дневног листа* Христином Тинком Павловић (1892–1968) (исто: 5).

и речи помене о ствари, ради које је био упућен на Крф! Ја се домишљам да је цела његова мисија била његов трик. Он је у то време био неки мали чиновник, и сигурно да би се извукао од неке глупе војничке дужности, морао је неком сугерирати да га пошљу на Крф ради „утицања“ на Јашу Продановића - одакле би му било лакше да се докопа Француске. При том је резонувао сасвим умесно: куд ја да спасавам режим, ако га није у стању спасти владина већина!¹²²

Јемчим на часну реч да ми Јаша ни речи није поменуо о некаквој Дисовој мисији код њега, нити би, с обзиром на односе и растојање између њих двојице, могло бити и помена о некаквој Дисовој мисији!

Али, ако та мисија није дала никаква резултата, помогла је Дису да добије пасош за Француску и да пређе, најпре у Ницу, а потом у Париз!

Нисам га затекао кад сам ја дошао на Крф, нити сам иза тога ма шта о њему чуо. Али некако средином 1918. год.¹²³ неки моји пријатељи добију вест од њега да се враћа на Крф и да ме поздравља. Јављао је да се у Француској грдно намучио и здравље нарушио. Приватно ја сам сазнао да је оболео од туберкулозе и да му је здравље знатно поремећено. Ипак, радовао сам се његовом повратку који је био већ најављен. Долазио је преко Бриндизија, где се имао укрцати на један мали брод који је одржавао везу између Патраса у Грчкој и Бриндизија у Италији. На несрећу на брод је наишао непријатељски сумарен који га је торпедовао. На тај бродић натрапала је и подморница, испловила на површину и позвала посаду да сместа напусти под брод. Кад се капетан - један млади лепи и отмени Француз коме је једва могло бити 24-25 год. успротивио да се том налогу повинује, па чак опалио из револвера на посаду подморнице, ова га је смакла митраљезом, а потом брод одмах топовском ватром потопила. Нико се са бродоца од послуге и путника није спасао. Том приликом утопио се и јадни Дис и једна моја школска другарица, ћерка Добре Ружића са троје деце... Тај је бродић на своме опасном путу више пута наилазио на подморнице, али је сваки пут добро пролазио, сем овога пута. Војне власти су рачунале да га подморница неће дирати зато што је минијатуран, али га је подморница задржала што је била сазнала да брод преноси, поред омањег броја војника и официра који су се враћали с опоравка, и мање количине муниције. Тако је злосрећни Дис настрадао кад је већ био на домаку Крфа и слободе, својих другова и пријатеља. Његове злослутне „Утопљене душе“ као да су биле предзнак утопљеног – тела.¹²⁴

[...]

---

¹²² Илићева сећања поткрепљена су касније потврђеним чињеницама из Дисове трагичне биографије: „У Првом балканском рату био је ратни извештач; у првом светском рату, трагичне 1915, налази се у маси избеглица које су се с војском повлачиле преко Албаније. Као и остали интелектуалци, с Крфа је послат у Француску. Изгнанство и одвојеност од породице тешко је подносио, уз то се разболео од туберкулозе, тако да није било изгледа да ће преживети рат. Судбина је ипак хтела да његова смрт не буде обична, банална смрт многих српских писаца: није умро од сушице већ се утопио у Јонском мору кад је брод, којим је путовао из Француске на Крф, торпедовала немачке подморнице“ (Деретић 2011: 111).

¹²³ Овде се Илић очигледно збунио. Ради се, наиме, о 1917. години.

¹²⁴ „[Дис] почетком маја 1917. године говори о својој одлуци да коначно напусти Француску: ‘Госпа Тинка ми јавља да је за последњи месец примила 114 круна. Њој се са Крфа иначе шаље 320 круна, и то на моје име. Она се чуди и не верује да сам јој послао 114 круна, јер зна врло добро да знам, како пролази и са оном сумом. Да се такав случај не би поновио и понављао, ја морам за Солун [...]’, и додаје: ‘Ето због чега једва чекам да ускочим у воз, на велики и тежак пут који ме ни мало не плаши’“ (Дрманац 2017: 24). У истом раду Мирко Дрманац открива до сада непознате детаље о Дисовој смрти, попут тачног датума смрти и податка да Дис до Грчке није путовао класичним путничким, већ војним паробродом под називом „Италија“, који је служио за транспорт војника Антанте на Солунски фронт, чиме је Дис евидентно довео своју сигурност у питање и ставио живот на коцку. Дрманац његову смрт жанровски карактерише као „политички трилер“ и инсинуира да је потапање „Италије“ заправо био „покушај атентата на чланове Југословенског одбора, чиме би спречили или бар одложили доношење политичке декларације која је била увод у дезинтеграцију моћне Аустроугарске монархије“ (исто: 25). Пријатељ и колега оплакан је у многим некролозима од стране Бранка Лазаревића, Владимира Станимировића, Милорада Петровића Сељанчице.

Овом приликом хоћу да се дотакнем још једне ствари. Реч је о држању Јаше Продановића у целој овој афери. Док је трајала цела солунска афера његов глас се слабо чуо. Његово пасивно држање падало је у очи. Не само мени, него и многим његовим пријатељима и непријатељима.¹²⁵ Чак и Љуба Стојановић говори о томе у једном писму упућеном Јовану Цвијићу, које се чува у архиви Српске Академије наука.

Откуда потиче то? Ако се остави по страни још свежа успомена на погибију његовог најстаријег сина Зорана, брига за другу двојицу његових синова који су били у војсци, мада су касније били ослобођени војне обавезе, и бриге за јединицу кћер која је остала у поробљеној земљи, онда ће разлог за његову осаму, за његову изолацију, за његов слаби интерес бити његово увређено самољубље и његово неслагање са вођством странке. Љуба Давидовић, Милорад Драшковић¹²⁶, Милош Савчић¹²⁷, Иван Павићевић¹²⁸ и др. из групе које је Скерлић

---

¹²⁵ У историјској литератури је ипак остало забележено мало другачије. У Архиву Србије у оквиру фонда „Министарство унутрашњих дела у избеглиштву“ похрањене су Стенографске белешке Народне скупштине 1916–1918. На страни 143 сачувана је Продановићева интерпелација и обраћање Председнику Министарског Савета 29. марта 1918. године поводом кршења члана 330. Законика о поступку војних судова који гласи: „Осуђени на робију, заточење и затвор неће се упућивати на издражавање ових казни све до свршетка рата [...] Зашто је Влада погазила члан 330. Закона о поступку војних судова“ (нав. према Шкодрић 2017: 45). Тешке су била ратне и политичке турбуленције које су задесиле српски народ – за самосталне радикале кључни немири одигравали су се на Крфу и тицали се Солунског процеса, Крфске декларације и суштинског неслагања око облика владавине будуће државе. Очигледно се Продановић са овим збивањима носио на један достојанствен и себи својствен начин. Мада и Грол, попут Д. Илића, опажа да „најбоље међу њима, попут Јаше Продановића, догађаји нису додиривали. Занимајући се скупштинским пословницима, нису видели да су много крупније ствари биле на дневном реду српске политике, те да догађаји у Европи нису најваљивали ништа добро.“ За Милана Грола сам Јаша Продановић био је ‘начелан и исправан, али наиван, слабог критеријума о људима и узан у идејама’, а најгоре од свега, био је ‘сав заузет чисто партијском борбом, без ширег хоризонта у данашњој ситуацији општој, и нашој националној’ (Лукић 2012: 427), на наредним страницама аутор детаљно описује догађаје који следе – јавно иступање републиканаца против монархије и конзервативних радикала, и отворен сукоб који је Јаша имао са регентом Александром када је у више наврата позиван код њега на саслушање – „поред Милорада Драшковића и Љубе Давидовића, у аудијенцију је одвојено био примљен и Јаша Продановић. Већ од почетка разговора с регентом Александром, оштро се успротивио Солунском процесу и начину на који се принц разрачунавао са до тада моћном Црном руком. Покушао је да га убеди у неправилност и неправедност смртне пресуде над осуђеним српским официрима [...] После аудијенције Јаша Продановић више се никад није видео с регентом и будућим југословенским краљем Александром Карађорђевићем. Незадовољан и огорчен смртним пресудама и прогоном официра црнорукаца, постао је један од најупорнијих и најдоследнијих противника будуће југословенске монархије Карађорђевића“ (Лукић 2012: 429). Трагични епилог солунске афере и начин поступања са црнорукцима још више их је уверио у исправност републиканске идеологије и неопходност раскола са ауторитативним, репресивним и недемократским режимом.

¹²⁶ Милорад Драшковић (1873–1921) био је српски правник, адвокат, политички радник и банкар. Политичку делатност обављао је у оквиру Самосталне радикалне странке, касније преименоване у Демократску странку. Драшковић је обављао функцију народног посланика у скупштини Краљевине Србије, док је врхунац своје политичке каријере доживео као министар у влади Краљевине Србије и касније влади Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Између Драшковића и Продановића дошло је до отвореног сукоба услед „личних нетрпељивости и обнављања старих расправа“ на Крфу 1916. године. Окршај је узрокован након неслагања око продужења посланичких мандата. На овом примеру назирало се несагласје и размимилажење у ставовима партије – „приликом разговора о чувању уставности, продужењу скупштинског мандата, међународним односима, стању војске, избеглица и омладине, ситуацији у окупираној Србији показало се опет неслагање између Јаше Продановића и Милорада Драшковића“ (Лукић 2012: 4). До коначног раскола између Продановића и радикала долази наредне године када он оштро осуђује руководеће ставове Николе Пашића и монархије након Солунског процеса и стрељања припадника организације „Црна рука“. Драшковић је скончао свој живот 1921. од руке комуниста.

¹²⁷ Милош Савчић (1865–1941), индустријалац, градоначелник Београда, народни посланик, министар грађевина, предузетник. Био је један од најбогатијих Европљана у то доба.

јавно обележио као „банкократе“, успели су да га избаце из седла, да му преотму вођство странке, којој је он некад био глава и мозак и да странку упуте у опортунистичке воде. Таквој ситуацији донекле је крив и сам Јаша који се вечито повлачио, ефасирао, вечито гурао друге испред себе, али је стварно вођство странке чувао за себе. Он је био творац њеног програма, главни уредник њеног партијског органа и стварни господар у посланичком клубу, господарећи њим суверено. Али, откако је с вођства странке отишао ћудљиви, али суверено честити Љуба Стојановић и за вођу изабран, баш по Јашиној сугестији, Љуба Давидовић¹²⁹ који није имао квалитете великог вође, десило се оно чему се он духовито потсмевао: промакли су „стражњи мимо прве.“ Поред Давидовића до израза су дошли: Драшковић и др. који су били људи опортунисти. Драшковић, док је Јаша био ту, није могао да се наметне за вођу, али је на Давидовића био од великог утицаја – може се рећи од пресудног, јер је од Давидовића био на вишем интелектуалном нивоу. Он је образовао клику која је, најпре потајно, а потом скоро отворено устала против Јаше, нарочито откад се он завадио с Драшковићем, тако да више нису ни општили.

[...]

Иако Јаша није имао никакве везе с црнорукцима (тако их зовем ради краткоће), иако се о њима – управо учесницима из преврата од 1903. год, у једном блиставом и надахнутом говору најпохвалније изразио и касније их узимао у заштиту у своме листу и у свима приликама – ипак ми се чини да је ова „афера“ утицала на њега да се за све време суђења у Солуну и боравка у избеглиштву држао у неку руку резервисано и по страни у свему што се у Солуну одиграло. Таквом његовом држању чини ми се да је допринела још једна околност, а та је: што су Солунским процесом била тангирана и два његова пашенога – Богдан Раденковић и – ја! Богдан је био отпуштен из службе, ухапшен, осуђен и умро у болничком затвору; ја сам био отпуштен из службе и интерниран на Крфу, иако никад нисам био члан организације којој су судили у Солуну.¹³⁰

Мени су донекле разумљиве Јашине скрупуле. Он је био човек суверене честитости и неограничене племенитости, правичан и далеко од сваког непотизма. Он се није хтео заложити ни за мене ни за Богдана, чини ми се чак и кад би глава била у питању. Можда су таква схватања била претерана, можда чак и за осуду, али се човек мора помирити са таквим схватањем. Није било друкчије његово држање ни кад је био у питању његов син Бора кога су као комунисту власти више пута хапсиле, претресале и прогониле, као и кад је за време окупације била у питању његова снаха Мица, жена Борина. Он није хтео нигде интервенисати – ни код домаћих, ни код окупаторских власти – у њихову корист. Тако је било и у овом случају. Његова вера у суд, као и вера свих честитих људи у Србији, била је неприкосновена. Они су имали прокушана искуства са судовима из времена најцрњих режима у Србији, кад су судови били независни и најсигурнији заштитници грађанских слобода. Међутим, у садашњим временима та вера била је поколебана; и влада и владалац учинили су све да се стара веровања подвргну ревизији. Нарочито су војни судови били подложни утицају власти. Уз то, Јаши је морало бити познато – што је скоро било ноторно – да је Петар Мишић, претседник нижег војног суда у Солуну, који му је неко време био друг у Скупштини, био стављен под суд за покушај убиства једног човека у Прахову 1912. год. – што га је чинило неподобним за судију

---

¹²⁸ Иван Иво Павићевић (1869–1926), познат под надимком „Лола“, био је политички радник, својевремено народни посланик и министар. Због учествовања у Ивањданском атентату осуђен је на двадесет година робије, али је у међувремену био помилован.

¹²⁹ Године 1912. долази на чело Самосталне радикалне странке (идеологија радикалног либерализма социјалне оријентације). Давидовић је овој странци оставио највећи печат и допринос од свих њених претходника. Године 1919. улазећи у коалицију са српском народном самосталном странком из Аустроугарске, ствара се Демократска заједница, односно Југословенска демократска странка чији је први председник такође био Љубомир Давидовић. Тадашњи симпатизери и чланови Демократске странке залагали су се за „социјалне реформе, аграрну реформу и за централистичко-унитаристички програм државног уређења“ (Petranović 1988: 95).

¹³⁰ О судбини Драгољуба С. Илића и Богдана Раденковића након афере с црнорукцима и Солунског процеса било је речи на почетку поглавља.

уопште, а још мање за претседника једног суда. Све га је то морало упозорити на неприличне ствари које ће се одиграти – и које су се одиграле – у Солуну и на опрезност у суђењу о њима и оцењивању његовог исхода. Али је чудновато Јаша остао – или се бар тако правило – према свему што се одиграло у том злочестом процесу – равнодушан. У накнаду за то он је касније, у Србији и у новим приликама испао највећи заштитник и бранилац осуђених у Солуну. Као да се старао да заглади своје грешке и свој немар из раније.

Не верујем пак, да су га на пасивно држање определили ни инцидент са Левићем¹³¹ у Драчу, ни реферат Давидовићев приликом његовог путовања у Ницу и Париз да упозна своје другове ма оним што је Драшковић сазнао да се спрема оптуженим официрима у Солуну. То своје пасивно држање Јаша је богато искупио својим каснијим на Крфу и у Србији. [...] Скупштина је постала поприште, на коме су се ухватиле у коштац снаге напретка и законитости, на чијем челу су се налазили Јаша, Дража Павловић¹³², Коста Стојановић¹³³ и др, са снагама реакције и мрака. Оживеле су намах све наде и озарила сва лица, и улило поверење и охрабрење. А није много прошло, и слобода је дошла на врховима бајонета српских легендарних јунака са солунског фронта. Слобода је тријумфовала на свима линијама над тиранијом. У новембру месецу вратили смо се у обновљену и уједињену отаџбину.

17 марта 1962. год.

Драг. С. Илић

ДИ-3

[Алекса Шантић и Мајски преврат]

Последњих дана месеца маја 1903. год у Београду се затекао наш национални бард Алекса Шантић. Био је гост Мила Павловића-Крпе, чија је кућа била право стециште – прави консулат свих југословенских родољуба који су у Србији гледали Пијемонт. И сам Крпа био је чест гост у кући Шантићевој и Ћоровићевој, имао веза и познанстава са свима угледнијим људима на целом словенском Југу. – Врло вероватно да је и он¹³⁴ био учесник мајске завере, мада ми он то никад није хтео признати, али је ван спора да је знао за њу. Он је умео бити врло дискретан, па су завереници имали разлога, баш да и није био члан завере, да многе ствари од њега не крију. Њега је познавао цео Београд, знао је да је на преком суду 1899. г. био осуђен на три године затвора у тешком окуву и да је од досуђене казне издржао нешто више од године дана. То му је донело поверење вођства завере, утолико пре што је он као новинар био врло активан у мучним данима 1902.–03.год. и био осуђен на више десетина година затвора за штампарске преступе. Као таквом било му је познато да ће се у ноћи између 28. и 29 маја извршити

---

¹³¹ Аврам Леви/Левић (1869–1941) био је шеф благајне у Првом светском рату. Иако без високог образовања, Левић је далеко догурао због својих организационих способности и познавања језика. Радио и као начелник главног Државног рачуноводства Министарства финансија у Краљевини Србији (Илић 2014: 64). „За време Првог светског рата водио је државну благајну, а приликом повлачења преко Албаније влада му је поверила на чување *Мирославево јеванђеље*. Склоњен је с положаја шефа благајне 1916. године због наводних незаконитих радњи приликом руковања благајном, те на његово место долази Милан Стојадиновић“ (исто: 990). На почетку немачке окупације 1941. године ухапшен је од стране Гестапоа и одведен у логор, након чега му се губи сваки траг (исто: 70 –71).

¹³² Драгољуб Павловић Дража (1867–1920) био је политички и академски радник, историчар са докторатом из филозофије, народни посланик и први председник Привременог народног представништва Краљевства Срба, Хрвата и Словенаца 1920. године.

¹³³ Коста Стојановић (1867–1921), научни радник и професор Велике школе и Београдског универзитета. Бавио се природним наукама. Активно сарађивао на капиталним часописима *Дело*, *СКГ*, *Глас српске академије наука*.

¹³⁴ Овде је реч о Милету Павловићу-Крпи.

уморство краљевског пара. Нервозан и нестрпљив и неспокојан узео је Шантића и повео у варош да вечерају.

Што се ноћ више ближила и он постајао нестрпљивији, он се исповеди Шантићу да ће се те ноћи догодити убиство краља Александра и краљице Драге. Може се замислити запрепашћење Шантићево који није био политичар но само књижевник и патриота. Није се смео задржати дуже код „Коларца“, повукао је Крпу и са њим заједно кренули да обилазе Београд. Место их није држало. Павловић није био много храбар, већ пре плашљив и малодушан, али исто тако готов да загази у авантуру без много премишљања. Шантић је био сав потресен и узбуђен, ~~лојалист и легитимист~~¹³⁵ он никако није умео схватити, како се може убити један краљ! Зар се, побогу, није могло наћи неко друго решење, на пример протеривање или томе нешто слично? Сав ојађен ишао је за Милом који га је водио неким улицицама и кафаницама, у очекивању да дође уречена помоћ, кад ће се одиграти припремљена крвава трагедија. Блудели су као ноћне авети, клонећи се од Теразија, а ухом увек упереним у Теразије и двор. Дошла је и поноћ и убрзо иза тога неко кратко пушкарање, па је опет све замукло. Миле се у први мах обрадовао, да се после мало поново озбиљно забрине. Поред њега се једва вукао злосрећно Шантић, сав занесен у јадиковке о томе, зар се није могло наћи неко боље решење и како ћемо изгледати пред страним светом. Мила су мориле друге бриге: шта ће бити ако пуч није успео и шта га сутра може снаћи, ако се дозна и за његово учешће. Довољно је да га позову на издржавање досуђених казни, па да из хапсе не изађе читавог века.

С злослутним мислима и јадам у души нађу се негде 4 часа изјутра у близини управе града Београда која се налазила у згради у којој је била и злогласна „Главњача“. Зграда је била цела осветљена. Крпа нагвири да упита има ли шта ново. Тада му рекоше да је управник Божа Маршићанин¹³⁶ смењен и да је за управника наименован Душан Вујић¹³⁷ кога је Крпа добро познавао. Крпа кликне од радости, јер је одмах погодио да је преврат у двору успео, јер је Вујића познавао као неког далеког рођака краља Петра. Утрчао је радосно код Вујића, повукавши са собом и Шантића који је морао престати са својим јадиковкама. Тамо им Вујић исприча како се одиграла дворска трагедија и о променама које су на брзу руку извршене, после чега се обојица запутише пут Теразија, а касније и Миловој кући где их је жудно чекала Милова стара мајка.

ДИ-6

Na putu ka vlasti

Nemci su proterani iz grada. Ne vide se njihove, na izgled surove prilike i njihove sive uniforme, koje su ulivale grozu i jezu. Samo se negde povlači sovjetska komora, beskrajne povorke natovarenih kola i konja čija me slika potseća na nekadašnju sliku srpske komore iz Balkanskog rata.

[...]

Svi smo stajali pod mučnim utiskom jednog službenog saopštenja a koje je objavljivalo spisak imena sto tri lica koja su streljana, zbog svoje saradnje s neprijateljem.¹³⁸ Od dosta poznatih imena tu su se

¹³⁵ Ауторово прецртавање.

¹³⁶ Божидар Маршићанин (1855–1921), управник града Београда под Александром Обреновићем, био је ухапшен од стране завереника, али је убрзо пуштен и након тога се потпуно повукао из јавног живота.

¹³⁷ Душан Вујић био је управник града Београда након преврата само неколико месеци (до октобра 1903. године). Ипак, није тачно да је Вујић одмах наименован за управника града. На ту дужност ступио је тек две недеље касније.

¹³⁸ Ради се о списку осуђених и стрељаних лица оптужених за колаборацију, објављеном 27. новембра 1944. године у *Политици*.

nalazila i imena trojice lica, koje je ceo svet nepodeljeno žalio, kao ljude, koji tu kaznu nisu zaslužili. To su bili Gligorije Božović, poznati književnik i publicista, daroviti čovek koji još nije bio dao punu meru svoga književnog talenta, Rista Jojić,¹³⁹ bivši ministar i poznati javni radnik i Aca Cvetković,¹⁴⁰ daroviti glumac sinovac Brane Cvetkovića.

[...]

Sećate se da je od mog sukoba sa Jašom oko proglasa za doček partizanskih odreda pri ulasku u Beograd, naši odnosi ostali malo zategnuti.¹⁴¹ Ja sam Jašu toliko voleo, da sam morao popustiti i trgnuti svoju ostavku na položaj člana glavnog odbora странке ali je među nama ostala mala ljutnja, mala osetljivost, izvesna laka zategnutost. Ja nisam, kao ranije, odlazio skoro svakog dana Jašinoj kući, pa ponekad ni utornikom, kad su se u kući okupljali, celo vreme okupacije, svi prijatelji Jašini pa i mnogi poštovaoci sa strane... A jednog dana dignemo se, moja žena i ja, da odemo Jašinoj kući da vidimo kako su i šta rade ono dvoje starih. Pri ulazu u kuću dočeka nas plač i vrisak mladih a u kući puna soba gostiju. Pitamo šta je i rekoše nam da su sad doznali, da su poginuli Jašin sin Bora i unuk mali Jaša¹⁴², kako smo ga u porodici od mилоште zvali. Pokušali smo da saznamo od koga su dobili vesti. Rekli su nam da su im doneli neki Borini drugovi. Nestalo ga je bilo na Sutjesci – njega i Veselina Masleše, ali nikoga od očevidaca nije bilo, da posvedoči njihovu smrt ili pogibiju. Kad su se posle sastali, njih dvojice, nije bilo među njima. To znači da su poginuli ili da su se utopili prilikom prelaza nabujale i plahovite reke¹⁴³. To je moglo tako biti, ali nije moralo i ja sam ih uveravao da još ima nade da nije tako ni bilo. Treba sačekati sigurnije vesti a dotle ne treba gubiti svaku nadu.

Micu¹⁴⁴ su slabo utešili naši razlozi, kršila je samo ruke i plakala beznaдежно. Onda smo ušli svi u Jašinu spavaću sobu, koja je služila i kao soba za prijem. Tamo smo zastali puno gostiju. Vest o Borinoj i

---

¹³⁹ Ристо Јојић (1886–1944) политичар, министар, учествовао у Балканским и светским ратовима. Својевремено председник Југословенске демократске странке у којој је био од њеног оснивања 1919. одмах након окупације 1941. године био је члан тзв. Комесарске управе под руководством Милана Аћимовића.

¹⁴⁰ Александар Цветковић (1900–1944) глумац, позоришни редитељ, комичар. За време окупације глумио је у позоришту *Централа за хумор*.

¹⁴¹ Види ДИ-9.

¹⁴² Зоран Продановић, прерано преминули син Боре Продановића и Јашин унук који се звао исто као његов син првенац.

¹⁴³ Борислав Бора Продановић (1892–1943), као и Веселин Маслеша јесу несрећно погинули утопивши се у Сутјесци 13–14. јуна 1943. године (Кучан 1996: 518; Каћавенда, Р. и Џивковић, Д. 1982: 512). Бора Продановић био је новинар и књижевник, симпатизер и члан КПЈ-а. Због свог политичког активизма често је био хапшен, а тридесетих година 20. века напушта новинарство и профилише се као адвокат након чега брани своје другове комунисте. Писао је песме за *Крфски забавник* и преводио са француског и руског језика (Крлежа 1965: 328). У међуратном часопису *Мисао* објављивао је песме посвећене девојци М.[илици] Ј.[овановић]. Након што се оженио њом, престао је да пише песме, али нису престале да га интересују женске теме, па су иза њега остали значајни преводи француских списатељица Сузан Норман и Жип (Перић 2003: 91). Између два светска рата био је сарадник *Политике* и њен дописник из Загреба. Из дневника Младена Жујовића сазнајемо, између осталог, да је Јаша „био под надзором полиције, која му је проценила рокућство и библиотеку и записала чланове породице. Иако ослабио, много је радио и јуначки подносио 'личне мукe, оскудичу, окупацију'. Истог месеца полиција је уhapsила Јашу Продановића заједно са снахом Милицом, женом sina Borislava, i odvela najpre u Upravu grada, a potom u banjički logor“ (Лукић 2013: 385). Не постоји никакав записник о његовом саслушању, јер је већ наредног дана пуштен, па о том хапшењу има мало података.

¹⁴⁴ Милица (Јовановић) Продановић (1897–1992) била је Борина супруга. Радила је као друштвена и политичка радница Народне Републике Србије, билиотечарка, а затим и управница Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ од 1944, па све до одласка у пензију 1961. године. Једна је од оснивачица Друштва библиотекара Србије чија је и била доживотна председница (Ђирковић 2009: 422). Била је члан Управе Савеза женских друштава Југославије. Основала је часопис *Библиотекар* који се бави теоријским и практичним питањима из науке о библиотекарству и сродним дисциплинама. Након завршетка рата била је председница АФЖ-а све до 1952. године. Након смрти Јелене Маслеше објавила је некролог с њеном фотографијом у *Библиотекару* 1967. године.

Jašinoj smrti prenela se brzo i sva rodbina i prijatelji pohitali su da teše i da se nađu na usluzi starima.¹⁴⁵

Jašu sam zatekao pribrana i staložena. On je i u velikim nesrećama umeo biti veliki i miran. Retko sam ga u životu video da suzu pusti. Umeo je stegnuti srce. Samo kad sam mu saopštio vest o pogibiji najstarijeg sina Zorana¹⁴⁶ – nije se mogao, zaplakao je kao dete. Bilo je to na ulici u Skoplju. U susret nam je išao Nušić. Zastao je i pozdravio se s Jašom i sa mnom pa je odmah produžio. Ali nije prešao ni nekoliko koraka, kad se kao nešto prisetio i viknuo za mnom: Iliću! Hitro sam se okrenuo. On me je pozvao prstom. Prišao sam mu.

On mi brzo reče: „Ovoga časa dolazim iz okružnog načelstva. Tamo su mi saopštili, da je Jašin sin Zoran poginuo na adi Ciganliji. Reci to Jaši, ja nisam imao hrabrosti da mu to saopštim.“

Šta sad da radim? Jaša je bio zastao i čekao me. Kako da mu saopštim? On je Zorana voleo kao prvenca – gotovo najviše. Ipak je trebalo nešto učiniti. Sustignem Jašu i ne čekajući da me on pita šta sam to razgovarao sa Nušićem stegnem srce i kažem mu: „Zoran je teško ranjen; načelstvu je stigao izveštaj pre nekoliko časaka.“ Jaša se skoro povede.

– Nisi mi rekao celu istinu! reče mi i uhvati se za glavu. On je sigurno poginuo! Hej, teško meni! I prvi put sam video suze u njegovim očima. Pa zastavši, kao da predahne, odmahnu šakom preko čela, odhuknu, pa dodade: „Samo, kako ćemo reći Persi? Ona to neće moći podneti!“

Našao sam izgovor da odem do okružnog načelnika, da vidim kako glasi telegram.

– Ta imaš da ideš! Znam ja sigurno. Samo se o pogibiji vojnika izveštavaju roditelji, a ne, kad je neko ranjen. A posle, ja najbolje znam svoje dete: nije on umeo da se zaklanja i čuva. Sigurno je poginuo. Ali dobro, idi, i razaberi me. Naravno, vest se potvrdila i Jaša je otputovao isto veče za Beograd. Tamo su mu potvrdili, da je Zoran istinski junački poginuo. Štab je posmatrao borbu sa Banovog brda. Bila je to ne borba nego prava klanica. Borba je bila samo na bajonet. Predaće se, reče neko iz moje okoline. Taj se neće predati, odgovori jedan drugi, koji je dobro poznao Zorana. Taj će pre pristati da ga iskasape, nego da se preda.“

I odista, tako je i bilo. Zorana su našli posle borbe sveg iskasapljenog: nisu ga takvog smeli Jaši pokazati. Video je samo rane na glavi od bajoneta. Zoran je i u borbi na Kumanovu bio teško ranjen a za vreme borbe za Beograd bio istinski branilac Beograda, kako ga je nazvao pesnik Milutin Jelić.

..... Sa Persom ići će teže, znam. Prosto sam se plašio da uđem u sobu. Srećom soba je bila puna sveta. A ipak ona je sedela ojađena, kao kakva antička Nioba. Sledena, sa ukočenim pogledom koji je odražavao očajanje. Stegnuo sam srce i pristupio joj. Bila je prisebnija nego što sam se nadao. A nije joj bilo lako.

[...]

U sobi je, pored ostalih, bila i Milica Dedijer, udovica poznatog profesora Jefte Dedijera, a mati Vlade Dedijera, novinara koji u to vreme još nije bio izbio na javnost. Milica je baš pričala kako joj je njena, ako se ne varam snaja, tvrdila da je Bora, na Sutjesci, dao svoga konja nekoj partizanki koja je bila bez noge, rekavši joj: „Evo ti, sestro moga konja, ti si bez noge a ja ću moći i peške“ To je sasvim odgovaralo Bori, koji je na mahove umeo biti izuzetno human i požrtvovan. To je bio, kako se čaršijski kaže, boemčina kome je valjalo tražiti para.

[...]

Bilo je to na dan 1. juna ove godine kad su preostali poštovaoci Jaše Prodanovića izašli, kao i svake godine, na njegov grob, da se oduže uspomeni na dan njegove smrti. Otkako sam bolestan i iz kuće ne

---

¹⁴⁵ Било је мишљења да су управо ове две трагичне смрти преломиле Јашу Продановића да прихвати ангажман у новој, комунистичкој власти: „Све се из основа окренуло када су патизани и Руси ослободили Београд. Донели су му тужне вести: да је погинуо његов унук, Зоранов син, који је носио његово име и презиме, а да је Бора умро. У исто време су му саопштили да рачунају на његову помоћ и сарадњу. (Јовановић 2008: 226).

¹⁴⁶ Јаша Продановић је у Првом светском рату изгубио најстаријег сина Зорана (1889–1914) који је служио као резервни потпоручник. Током одбране Београда, док су се други војници повлачили, херојски је бранио отаџбину и изубио живот на Сави (*Споменица Јаше М. Продановића*, Београд 1958, 149–152).

izlazim, ja nisam mogao prisustvovati toj tužnoj pažnji prema Jaši, ali je bila prisutna moja žena sa svojom sestričinom. Bili su i svi živi članovi Jašine porodice, sem Mila, koje je uvek bio „jandal od svatova“ i bio na grobu ranije, kad još nikoga nije bilo. Na grob je bio izašao i potpredsednik republike Aleksandar Ranković i više članova vlade republike Srbije i položili vence na Jašin grob. Bila je to jedna mala svečana pažnja, na kakvu nismo navikli od strane komunista, ali je verovatno inicijativa za taj pohvalni korak potekla od Rankovića, koji se prema Jaši uvek odnosio s pohvalnom pažnjom.¹⁴⁷

[...]

Jedna Jašina izjava pokazala mi je odakle je došla sugestija, da Jaša donese na svoju ruku odluku o pristupanju komunističkoj „koaliciji“. To je bilo u trenutku, kad se radilo o podeli portfelja među učesnicima koalicije. Nisam posle svega očekivao Jašinu posetu, koje su se između nas bile proredile, pa sam bio malo iznenađen njegovoj neočekivanoj viziti. Bio je došao kolima, koja mu je neko, koji je bio došao u ime Tita, ostavio na raspolaganje, pošto je, veli, stvar bila hitna. Kod komunista, video sam to kasnije, kao poslanik, ovo je išlo na vrat na nos. Pošto su o nekim pitanjima mesecima razglabali, kad se radilo o tome da se donese rešenje hitali su i insistirali, da se stvar odmah svrši, kao u vojsci – s rokom, kao da pretstoji smak sveta. Tako je i meni Jaša rekao, da mu je ostavljeno pola časa da se odluči. Na to mi je on rekao doslovno: „Ranije /t.j. u vreme donošenja prve odluke/ nisam imao s kim da se posavetujem, pa kako mi je Persa bila najbliža, posavetovao sam se s njom. A sad, kad su mi stavili kola na raspolaganje, doleteo sam do tebe, kao najbližega. Radi se o ovome: treba da se odlučim, koja od dva portfelja, što su mi stavili na raspoloženje, treba da izaberem. Pa kako nemam nikog bližeg i prečeg, s kojim bih se posavetovao, došao sam do tebe“

Nisam mu dao da završi. Skočio sam i poljubio ga: „Tako valja! – povikao sam, a ne bez ikakvih uslova! Komuniste treba čvrsto pritisnuti. Danas smo im potrebni – sutra će nas odbaciti kao smrdljiv sir!“

Nasmejao se i produžio:

– Nude nam, pored ministarstva građevina i socijalne politike koje ostaje rezervisano za Leku, kad se vrati, ministarstvo prosvete, koje bi meni najviše odgovaralo, jer sam ceo vek proveo u prosvetnoj struci, ili ministarstvo za Srbiju – novo ministarstvo, kakvo je stvoreno u svih šest republika, ali čiju ustanovu još sasvim dobro ne shvatam. Pa na koje da se odlučim?

– Pa zacelo primi portfelj ministarstva za Srbiju. Cela Srbija uprla je oči u tebe i od tebe očekuje zaštitu i spas!

Jaša se nasmejao:

– I ja tako mislim. Škola mi je dojadila sa svojim učiteljima i profesorima s kojima sam se celog veka bahtao! I ne sačekavši ni kafu, požurio je natrag.¹⁴⁸

[...]

---

¹⁴⁷ Продановићу су након његове смрти многе истакнуте личности одале почаст доласком на последњи испраћај, а многи од њих су му посветили дирљиве некрологе. Посебно се издваја некрологкоји је објавила Исидора Секулић у *Републици*, на дан 8. јуна 1948. године (Перић 2003: 107).

¹⁴⁸ Продановић је међуратни период провео као опозиционар, што му је омогућило да се активније посвети научном и књижевном раду (о његовом књижевном и публицистичком раду в. Ковачевић 1948, а за библиографију књижевних радова в. Војиновић 2003: 129.). Тек у марту 1945. године, због свог републиканског уверења, улази у владу и постаје министар за Србију у Привременој влади Демократске Федеративне Југославије, а након тога долази на функцију другог потпредседника Владе Федеративне Народне Републике Југославије. Упркос томе што је послератна Југославија имала једностраначко политичко уређење „бивша Republikanska stranka zbog svog političkog zalaganja za bolje, pravednije društvo, zbog javnog i aktivnog pomaganja Narodnooslobodilačke borbe i političkog uticaja i ugleda svojih prvaka, pre svih Jaše Prodanovića, ne biva ugašena već utopljena u Narodni front Jugoslavije (docnije Socijalistički savez radnog naroda)“ (Martinov 2007). Републиканци, иако нису били марксисте, подржали су нови политички поредак и државно уређење за које су се деценијама борили, још од почетка 20. века. О томе сведочи Драгољуб Јовановић: „Јаша је рекао: Грол и Драгољуб //Милан Грол и Драгољуб Јовановић, вође Демократа и Земљорадника; прим. Л. К.// могу да буду опозиција, ми не можемо, јер је у питању република. Верујем да то није био изговор да се остане на власти, већ искрено убеђење да је за њих главна република, свеједно каква“ (Јовановић 2008: 228).

Za samu stvar, ko je na Jašu uticao, nema nikakve važnosti u istorijskoj perspektivi. Ali ja sam smatrao za korisno, da izložim i razvijem i objasnim genezu jedne činjenice: kako je došlo do skoro naglog obrta i promene stava u Jašinom držanju. Možda će to nekome korisno poslužiti kad bude došlo do pisanja istorije onih istorijski teških vremena u državnoj strukturi Jugoslavije.

[...]

Bilo je teško sarađivati s komunistima – ni u koga oni nisu imale vere, od svakog su zazirali, u svakom gledali neprijatelja. Mnogi od njih jedva su čuli za Jašu, Grol im je bio deveta rupa na svirali. Oni su sve držali za buržujsku bagru, sa kojim se treba na konspirativan način obračunati. Ipak priznajem, oni prema Jaši, naročito Tito i njegova bliža okolina, ophodili su se najkurtoaznije. Oni sitni i mali, nekulturni i neobrazovani, bili su zli - zli u punom smislu te reči. Jaša je na sve sitne pakosti i zlosti gledao s visine s izvesnom filozofskom resignacijom: on je u svom dugom, političkom životu video mnoga zla i neuputnosti i umeo se snaći i zauzeti potreban stav. Sećam se samo, kako se samo malo ljutnuo, kad je utvrdio, da je Udba noću otvarala njegov sto u kabinetu. Požalio se malo Titu, a kad mu je ovaj rekao, da možda i njemu to isto čine, i da se ne treba ljutiti, jer služba bezbednosti vrši svoj posao, rekao je „pa možda“ – ja sam se čudio, kako je tu stvar primio s takvom ravnodušnošću.

[...]

Jaša je bio navikao da vidi u životu više zla, nego što su mu komunisti počinili, u prvo vreme iza njihovog dolaska na vlast, komunistima i da suviše blago reagira na njihove ispade. Ja sam to onda tumačio – starošću.

[...]

Nismo mi imali ambicije da od „Republike“¹⁴⁹ učinimo neki veliki list javnosti. Računali smo da ćemo s našim oskudnim sretstvima uspeti da naš list rasturamo u jednom skromnom broju primeraka. Ali smo već na prvom koraku naišli na smetnje i neprilike.¹⁵⁰ „Politika“ je jednostavno odbila da štampa naš list u svojoj štampariji, za šta je imala širokih mogućnosti. Ipak je to ona učinila u vrlo kurtoaznoj formi. „Borba“ nije htela ni da čuje. Tako smo naišli na dosta dobar prijem u biv. štampariji „Pravde“

---

¹⁴⁹ *Република* : Орган југословенске демократске странке (излазио од 1907. до 1956 уз многе прекиде и забране). Последњи власник и уредник листа (1954–1956) био је Владимир Симић (својевремено и председник Савезног већа Народне скупштине ФНРЈ), којег Илић и спомиње у записима. Детаљније о *Републици* видети на почетку поглавља.

¹⁵⁰ О неприликама које Илић надаље спомиње нема много речи међу званичним историјским изворима, иако је познат незваничан рат комуниста са подређеним политичким странкама у тадашњој влади. *Република* се тада финансирала из средстава државе и по први пут у историји свог излагања чак повећала обим страна на дванаест. Према Илићевим сведочењима, а и другој литератури, лист је за време комунистичког режима био никад читанији и излазио је у највећем тиражу – неретко он јесте садржао оштру критику друштвеног и политичког поретка – „*Republika* је, dakako, imala i određene rezerve i kritičke primedbe u pogledu stanja u društvu, položaja radničke klase i seljaštva, određenih praktičnih životnih problema (gradski prevoz, pitanje snabdevanja građana prehrambenim proizvodima, odećom, obućom, ogrevom itd.), dakle u pogledu ispunjenja svojih političkih i društvenih ideala. Ona je svoje kritičke opaske isticala u uvijenoj formi, služeći se aluzijama i paraboličnim pričama a ponekad i koristeći tada vrlo popularan samokritički metod“ (Martinov 2007). Поред тога, на страницама овог листа једном седмично су се могле прочитати вести из свакодневног културног и политичког живота Југославије (Милан Богдановић и Станислав Винавер су често били аутори ових чланака), спољнополитички преглед (који је уређивао Д. Илић) и други текстови из области моде, забаве, фељтони и др. Последњи број часописа изашао је из штампе 16. октобра 1956. године. Уредништво се по том питању обратило публици и као разлог навело финансијске потешкоће. За пуних једанаест година лист је непрекидно излазио праћен политичким притисцима и (ауто)цензуром. Уредници и сарадници настојали су да имплицитним, а неретко и експлицитним садржајем, текстовима и хуморескама, аналитички критикују и прате развој нове државе, њених друштвених односа и вредносних система, њен политички и економски напредак и да, на себи својствен начин, одрже дух републиканске (демократске) странке и том процесу националног питања дају свој печат – „*Republika* i saradnici okupljeni oko nje izražavali su svojom uređivačkom koncepcijom ubeđenje i veru u novu državu ravnopravnih naroda i često isticali da ona predstavlja otelotvorenje njene ideje o slobodi, pravdi i jednakosti koje se mogu ostvariti jedino u republikanskom obliku vladavine. Do poslednjeg časa svog izlaženja *Republika* se trudila, koliko je mogla u datim okolnostima, da ostane verna principima bivše Republikanske stranke. I u zaglavlju poslednjeg broja stoji da je njen partijski organ“ (isto).

braće Sokića, koja je sad nosila naziv „Rad“. I mada su nas radnici i mašinsko osoblje rado primili, uprava štamparije, na čijem se čelu nalazio neki Šaranac, – jedan ljuto zagriženi Bosanac, – činila je, u vrlo, inače, kurtoaznoj formi, sve moguće smetnje i prepreke. Naročito otkad je „Republika“ počela naglo skakati u tiražu. Stalno smo imali kubure s hartijom, koja je u to vreme bila stroga racionisana. Stalno smo morali pribegavati intervencijama viših instancija, stalno smo morali kuburiti i natezati. Kubure su se vremenom povećale umesto da se smanje. Pri tom su cene hartiji, radničkim uslugama i materijalu stalno skakale. „Republika“ je tajno bila proglašena opozicionim listom, potom organom reakcije, najposle je izdata tajna preporuka, da niko od članova partije ne sme kupovati i čitati „Republiku“. Organizacije za „rasparčavanje štampe“ odbijale su da se prime rasturanja našeg lista pa je to na kraju učinila i „Politika“, koja se u prvo vreme bila primila toga posla imajući u svima mestima u Srbiji sopstvenu službu rasturanja. Ona je to učinila, kad je utvrdila da se na pr. u Zagrebu „Republika“ rasturala u 5000 primeraka – više nego i sama „Politika“. „Borbu“ niko nije čitao. To je u „Republici“ bilo puno stvari, koje je čitalačka publika rado čitala. I sami članovi partije čitali su je rado, a naročito zbog rubrike „Spoljno politički pregled“ koji sam ja uređivao. Ne govorim to iz samohvalisanja, nego zbog toga, što je ta rubrika sadržavala puno obaveštenja, koja se na drugoj strani nisu mogla naći. Spoljna politika u štampi bila je strogo dirigovana i jednolična, pa su ljudi tražili oduške na drugoj strani.

U nekoliko mahova javni tužilac je intervenisao, tražeći povod da se bilo kako zakači za „Republiku“: Jednom je čak pozvao na saslušanje našeg saradnika Nikolu Radojevića i odmah ga uhapsio, zbog njegovog razložnog pisanja protiv rđavog hleba – čime se osetio pogođen „Žitopromet“ čiji se generalni direktor skoro javno žalio, da mu je naš list omeo, da kao „stručnjak“ postane ministar – ali je Jašina intervencija spasla situaciju. Inače je bila široko odomaćena praksa čim se protiv koga digne „pritužba“, da se isti stavlja u pritvor, pa se onda isleđenje nastavlja.

To nas je spasavalo i izvesna unutrašnja cenzura, koju smo sami sebi nametali. Inače bismo ugasili sveću odavna. Naš list je skakao u tiraži – što je smetalo komunističkoj štampi. Bili smo doterivali – od početnih 8000 primeraka do 70.000. Osećali smo da bismo bez velikog napora mogli dogurati do 150.000 primeraka i naročito smo kočili povećanje tiraža. To je prvi zapazio Vlada Simić, koji je kao vlasnik lista i predsednik Savezne skupštine, bio u stalnom doticaju s komunistima i bio u stanju da oseti njihove želje i planove. On je prvi i bez znanja redakcionog odbora, izdao nalog, da se obustavi dalji porast tiraže lista. Mi smo se kasnije s tim saglasili, jer nam se ta mera u onom trenutku učinila korisnom i oportunom. I onda je list počeo ići u sunovrat – ili se bar tako meni činilo. Ali šta smo mogli? Bili smo u situaciji Muhameda, koga je đavo kušao. Đavo je držao vrabca u stisnutoj šaci i pitao: živ ili mrtav? Muhamed je bio u mučnoj dilemi: ako kaže da je vrabac živ đavo će samo stegnuti šaku i vrabac će biti mrtav. Ako kaže da je mrtav, đavo će rasklopiti šaku i pustiti vrabca da odleti. Nas nije đavo morao mnogo ni stezati: svaki čas mogao nas je zadaviti.

Jaša je tu situaciju najbolje osećao i upućivao nas je na umerenost i toleranciju. Ja sam mu sve moje rukopise donosio na cenzuru i on je sve manje-više odobravao. Mnoge stvari sam radi njega i pisao – naročito moje „dokolice“ – da ga razonodim i potsetim na njegovu borbu iz mladosti.¹⁵¹

Ali naša autocenzura i naša uzdržljivost nije nam ničemu služila: samo smo sekli granu na kojoj smo sedeli. Kao i svi, koji su došli na vlast iz manjine, – i to kakve! – komunisti su od svačega zazirali i sve uveličavali. Mi smo bili uvereni da će doći dan kad ćemo biti likvidirani i nismo za tim žalili, kao i ostali koji su, jači i mnogo brojniji, pre nas iščezli i potonuli. Zato mi se uvek činilo, da se nije trebalo istrčavati i sebe ograničavati, kad je unapred svima nama bilo jasno da nećemo moći izbeći sudbini koja nas čeka. Ovo Vladi nisam mogao nikad oprostiti.

A kad su šikane počele bivati sve više nespretno i dosadne, rešio se i Jaša, da otvoreno istupi. On je to učinio sam i na svoju ruku, ali smo se svi tom njegovom istupanju jako obradovali. On je u jednom broju „Republike“ iz 1946. god. objavio svoj znameniti članak „Između čekića i nakovnja“, koji je izazvao veliki odjek u javnosti. U njemu se pokazao stari i veliki Jaša s nešto ublaženim tonom i sa izvesnom setom između redova, koji je komunistima prebacivao, što su nas – republikansku stranku –

---

¹⁵¹ Драгољуб Илић је у *Републици* своје козерије и инвективе писао под псеудонимима Доколичар и Тешан Подруговић.

stavili između čekića i nakovnja, po kome s podjednakom snagom udaraju komunisti i reakcija. Prebacivao im je, s izvesnom lamentacijom, što su dopustili da nas led i tuča bije sa strane, odakle smo „očekivali da nas sunce greje“: Ovo poslednje bilo je svakako citirana fraza u narodnom stilu, kojim se Jaša obilato služio, jer mi nismo tražili ništa od komunista za sebe, već samo za narod i u javnom interesu.

Članak je izazvao pravo oduševljenje među nama, jer je članak bio dat u štampu bez znanja redakcionog odbora i objavljen u poslednjem času. Sećam se da sam tim povodom ja napisao jedan napis, koji se završavao Njegoševim rečima:

Zabobonji, Starina Novače
S vrh klisure, ka si naučio

jer se Jaša ponekad potpisivao pseudonimom „Starina Novak“.

Bože, da ti je bilo samo videti, kako su sunuli komunisti – kao osice. I to niko od glavešina, nego sve oni mali, sitni i neznani.¹⁵²

[...]

Ja ne pišem istoriju, nije mi to struka, niti sam se ikad tip poslom bavio. Posložim svoje uspomene, pa i to bez nekog naročitog sistema – kako mi pod ruku dolaze. Imao sam mnogostruke veze i poznanstva, bavio se politikom, mnogo što šta čuo, saznao i zadržao, pa smatram da će ove moje beleške nekad i nekome biti od koristi. Tim pre, što se izvesni detalji ne mogu više nigde naći, ili ako se i nađu, lako njihova sadržina može biti iskrivljena i izopačena. Ja sam se ipak starao da kazujem nepristrasno, bar u granicama moga saznanja i mojih shvatanja. Starao sam se i kraj svojih simpatija, da ostanem na visini i objektivan.

Ja jako žalim, što je Jaša, objavljivanjem svojih uspomena u „Republici“, vrlo brzo zastao sa svojim kazivanjima.¹⁵³ Posle izdanja svog poslednjeg dela o srpskim ustavima, on se zamorio. Ubrzo iza toga on se ozbiljno razboleo – bio je u pitanju njegov život. Lekari su bili izgubili svaku nadu. To je bila prva njegova ozbiljna bolest, otkako ja pamtim. Kriza je srećom prošla za petnaestak dana. Svi smo bili srećni kad se pridigao. Ali je ta bolest, prividno kratkotrajna, bila osnov na koji se – dve godine kasnije – nadovezala druga, koja ga je odnela za nekoliko dana.

Ali ta ga je bolest toliko potresla, da ga je lišila svake radne sposobnosti. Mi to nismo uviđali. Zanosili smo se da će sve proći kao i ranije – lako i bez dubljih potresa. Ali smo se prevarili. Po jednome mogli smo zaključiti da je bolest bila ozbiljnija, nego što su to lekari uviđali – nije bio više u stanju da produži pisanje svojih uspomena, a još manje da izda drugu knjigu o Ustavima, za koju je prikupljao građu godinama. Nudio je svome sinu Milu da on tu knjigu dovrši, jer je građa bila tu, sređena, ali se ovaj nije hteo prihvatiti tog posla. Jaša bi se možda mogao latiti pisanja svojih memoara, koji su za našu istoriju mogli biti daleko važniji od izrade dela o srpskim ustavima za koje će se možda naći čovek ili grupa ljudi, koji bi, kao stručnjaci ili istoričari, možda mogli bolje obraditi no i sam Jaša. Ali ono što je Jaša propustio da opiše: period naše istorije od 1880 pa nadalje, u kome je i sam živo učestvovao, neće se naći niko, ko bi to mogao učiniti kao Jaša. Jer ne samo što je taj period u prste poznao, duboko i

---

¹⁵² Ово Илићево казивање, уколико се ослонимо на досадашњу афирмативну верификацију и аутентичност његових записа и узмемо за претпоставку да је заиста веродостојно, представља врсно историјско сведочанство о политичком и друштвеном профилисању Републике међу послератним режимским новинама. Ова ситуација упечатљиво и веродостојно одсликава неуспели покушај интегрисања републиканаца са комунистичким методама управљања државом. Описи тадашњих неприлика у уредништву, потешкоћа са издаваштвом и штампаријама, цензуре, аутоцензуре и аутосаботаже листа умногоме се поклапају са историографским чињеницама о положају републиканаца у тадашњој влади.

¹⁵³ Овај мемоарски текст објављен је у Републици, у броју 18, на дан 5. марта 1946. године, стр. 3, а касније објављен и у Шкодрић 2017: 64. Иако Јаша за живота није написао своје свеобухватне мемоаре, у оставини коју су Народној библиотеци Србије поклониле Милица и Борјана Продановић пронађена је једна књига која никада није (п)описана у његовој библиографији. У питању је књига написана славеносрпским језиком у стилу његовог просветитељског идола Доситеја Обрадовића, за коју се претпоставља да је издата 1928. године (Пантић 2003: 18).

intimno, nego imao prikupljeno i dosta materijala, koji bi samo trebalo da mu služi kao potsetnik, i koji je on trebalo da zadahne svojim živim duhom, pa da imamo najbolju istoriju njegovog vremena. Ja sam posle njegove smrti razgledao jedan deo toga materijala. Pošto sam mogao razabrati iz njegovih, više lakonskih beležaka, ali da iz toga materijala oživim koji period naše istorije – nisam bio u stanju. Stoga s vajkanjem i pomišljajem da je Jaša propustio, da napiše i iza sebe ostavi ono što bi bilo najbolje i najinteresantnije u periodu u kome je živeo i delao. To je veliki gubitak i teška žalost za sve, koji su njega poznavali i znali šta je on bio u stanju od sebe da da. Onako skrhan porodičnim brigama, prinuđen da radi kao Crnac, da bi mogao da opstane, osuđen na jedan pravi ropski rad, on nije bio u mogućnosti da dade punu meru svoje izuzetno briljantne inteligencije i svojih najviših sposobnosti.

Ali mi nismo ovo razumevali. Nastojavali smo da iz njega isteramo što se više moglo. Naročito sam ga ja potsticao, posle bolesti, da produži sa pisanjem svojih uspomena. On mi je stalno obećavao i tražio rok da mi da svoje napise – i nije uspevao da stigne. Moja žena i ja nudili smo se da pišemo po njegovom diktatu, ali se on branio, da nije u stanju da diktira i nikad nije nikome diktirao: sve što je u životu napisao - a toga je bilo tušta i tma – ispisao je svojom rukom.

[...]

Bolest je, dakle, bila u njemu – potajna i teška, koju mi nismo opažali ali ju je on osećao. Varali smo se svi kao i lekari. Ko će poznati čoveka!

[...]

Bolest, a verovatno i teškoće s komunistima, i stalna i uporna nastojanja Jašina da ih navede na poštovanje zakonitosti, naveli su ga da se ukloni – da podnese ostavku. Ali i sama pomisao ta izazivala je kod svih nas prosto užasavanje. Ne po tome, što smo se plašili za sopstvenu situaciju, nego što smo se bojali da ostavimo narod, da se sam suoči s komunistima. Nije u celoj zemlji bilo takvog autoriteta, koji bi se mogao suprotstaviti komunistima. Iz naših redova nije bilo takvog lica, koje bi moglo zameniti Jašin autoritet. Bez Jaše nije bilo vredno ni sarađivati, niti bi to imalo kakvog značaja i smisla. Samo sa njim, uz njega, pa čak i pored njega, svi drugi, samo šipka uz bubanj. Stoga smo mi svi graknuli kao jedan glas, da ne može biti pomena da on istupi iz vlade da bi njegovo povlačenje predstavljalo pravo dezerterstvo. Dok živiš i dok te komunisti budu trpeli, ti moraš ostati u vladi. Tebi nema naslednika. Pa i posle tvoje smrti – dodao je u šali Leka Tomić – mi ćemo te držati na ivici groba, kao ustanici Hajduk Veljka, da plašiš neprijatelja!¹⁵⁴

[...]

Posle Jašine bolesti otišli smo on i ja s porodicom u Vrnjačku Banju, kamo smo išli skoro svakog leta. Jaša se u banji dobro oporavio i odmorio, ali nije više bilo u njemu one vedrine i optimizma, koji je uvek ispoljavao. Išli smo kolima, mada nas je ministarstvo unutrašnjih dela od toga odvrćalo, zbog nesigurnosti puta pri prolasku kroz Šumadiju, ili nam preporučivalo, da nam da oružanu pratnju. Mi smo odbili i jedno i drugo. Mirno smo prošli kroz Gružu i pored sela Grošnice, carstva Raje Nedeljkovića,¹⁵⁵ gde se baš tih dana odigralo ubistvo jednog člana opštinskog odbora – komuniste.

Ali što smo više zalazili u novu godinu, na Jaši se sve više primećivala fizička promena koja je pratila i njegovo duševno raspoloženje. Starom oboljenju prostate pridružila se i laka šećerna bolest, koja nam je pričinjavala veliku brigu. Pritom od starog išijasa, od koga je u mladim godinama teško patio, počeli su mu srašćivati krajnji kičmeni pršljeni što mu je pričinjavalo prilične bolove i otežavalo kretanje. No sve bi to on vedro podnosio, da nije bilo posvednevnih patnji, koje su mu zadavali svakodnevni molioci, kojih se nije mogao otresti, ali preko čijih teških molbi nije mogao čovečanski preći. Komunisti su teško grešili. Za najsitnije krivice odmah su hapsili i držali ljude dugo u pritvoru. Za političke, pak, krivice sprovodili su ljude na Goli otok, negde u blizini Briona, gde su okrivljene podvrgavali najnečovečnijem tretiranju.

---

¹⁵⁴ О политичким турбуленцијама и односу републиканаца и комуниста в. Lukić 2013.

¹⁵⁵ Радисав Раја Недељковић (1911-1996) био је предратни комуниста, командант Крагујевачког партизанског одреда и комесар бригаде. Након ослобођења био је у Влади Народне Републике Србије најпре министар пољопривреде, па потом министар правде. Иначе, Недељковић је рођен управо у Грошници крај Крагујевца.

[...]

Odijum za sve to padao je više na Jašu i republikansku stranku nego na komuniste, koji su bili uzročnik svih nepočinštava. Nazivali su nas najpogrdnijim imenima: vodonošama, sakadžijama, ulizicama, podrepašima i ko zna kakvim sve pogrdnim imenima i epitetima.

Mi smo im bili za sve krivi, mi držimo režim, bez nas bi se on davno srušio, itd. Crnje nas nisu mogli mrzeti nego što su nas mrzeli.

[...]

Ali pravo preneraženje pretstavljalo je, kad nam je jedne nedelje pod jesen 1947 god. došla u posetu Jašina žena, Persa, posedela vrlo kratko vreme i zbog više posetilaca u kući izazvala moju ženu i zamolila je da je isprati. Sa toga ispraća moja žena se vratila nešto uznemirena, ali ja nisam na to obraćao pažnju. I tek kad su gosti otišli ispričala mi je, da me je Persa molila da češće navraćam kod Jaše i ne izostajem tako dugo, jer je Jaša postao strašno nervozan i prgav da se ona plaši za njega, jer mu je, pre neki dan, kad je on zaboravio ključ – našla u fijoci brovning-revolver. Bila je jako uplašena. Upitala je Jašu, otkud mu revolver, i čemu će mu? Odgovorio je da mu ga je, po traženju, dao Ranković a tražio ga je, „za svaki slučaj – da mu se nađe u nevolji“. Molila je samo, da češće navraćam kod Jaše, jer ga ja uvek razonodim.

Odista, ja sam vrlo često odlazio kod Jaše. Dok smo stanovali u susedstvu u Paliluli – ja sam to učino posvednevno a i on češće kod mene. Ali otkako smo stanovali na dva kraja Beograda, odlazio sam znatno ređe. Zato je on češće navraćao do mene, pošto je imao kola. Ali nikad nije proteklo nedelju dana, da ne navratim kod njega a češće i do dva puta. Sad sam smatrao da su mu tu ćerka i unuka i zet i da mogu svoje posete prorediti. Ali nisam propustio ni jedan četvrtak – njegov utvrđeni dan posete – a da ga ne obiđem. Ali me je jako zbunio revolver, koji je Jaša nabavio ko zna kad i zbog čega. Obično on nije imao tajni za mene, često i najintimnijih. Ovo mi nije poverio. Jaša nikad nije imao nikakva oružja i nije umeo njime baratati, otkako je pod kraljem Aleksandrom Obrenovićem razrešen oficirskog čina, nikad više nije uzeo oružje u ruke. Neki njegovi mlađi prijatelji, među kojima su bili i Skerlić i Grol, jedno vreme, kad su u modi jako bili dvoboji, išli su na Topčidersko brdo, tada skoro pusto, i vežbali se u gađanju iz revolvera, ali Jaša u toj modi nije učestvovao.

[...]

Slobodno se kretao po varoši, istina retko, zbog starosti, ali odbijao je sva upozorenja i sve mere bezbednosti, bez kojih ni Đilas ni Moša ni u Skupštinu nisu dolazili, otkud sad ovo?

Taj me je problem živo interesovao ali se nisam usuđivao tražiti objašnjenje od Jaše, plašeći se da se on ne razljuti na Persu koja je u brizi učinila diskreciju. O toj stvari, čiju zagonetku nisam bio u stanju da rešim ni tad ni danas nisam razgovarao sa Persom nikad, a s Jašom se nisam usuđivao. Čak ni sa jednim članom porodice od kojih je Daca bila upućena u sve, dok je Mile bio na strani, poslanik u Holandiji. Jedino sam stvar poverio Vladi, koji na to saopštenje nije ničim reagovao. Posle Jašine smrti govorio sam samo Raki Zlatičaninu, koji se takođe uzdržavao, da se po toj činjenici izjasni. Najgoru reakciju pokazao je jedan bliski prijatelj koji nikad nije bio oduševljen sporazumom s komunistima, a ipak prema Jaši očuvao stari respekt i ljubav. On je rekao, da je taj revolver bio logički završetak nesrećne saradnje s komunistima. Razočaranje, koje je Jaša doživeo s komunistima nije se moglo završiti ni s čim drugim do – revolverom.

To je shvatanje očajničko i krajnje pesimističko. Jaša ničim rđavim nije zadužio srpski narod, da bi mu kao nagrada sledovao revolver. Po mom mišljenju moguće su tri alternative:

1/ Jaša se plašio da u starosti, koja se pomalo ispoljavala, ne doživi duhovnu degradaciju. On se toga više plašio nego smrti. Samo fini i vrlo bliski posmatrač mogao je primetiti to strahovanje. Priznajem, da ga je memorija počela pomalo izdavati, ali je on još uvek imao jaču memoriju od svih nas, mlađih, u svojoj okolini. On je imao čudesnu memoriju koja je, po mom shvatanju, osnov svake veličine. On je i pre svega, mnogo godina ranije, stavljao svoju memoriju na probu. Iako sam bio 17 godina mlađi od njega, nisam bio u stanju nabrojati četiri bana iz narodne pesme, koje je on znao naizust: varadinski, slankamenski i još dva druga, kojih se nikad nisam mogao setiti. Navodim to kao uzgredni primer, na kome je on često probao svoje pamćenje. Sećam se i ovoga: prvih meseci po dolasku komunista na vlast. On je u sali Kolarčevog Narodnog Univerziteta održao s Rodoljubom Čolakovićem jedno

predavanje o Svetozaru Markoviću. Čolaković se za svoja predavanja služio beleškama i većim delom ga čitao. Jaša je svoje predavanje, prožeto duhovitim uzgredicama, narodnim anegdotama, kao i uvek održao bez ikakvog potsetnika, navodeći često i citate napamet. Kad je pokrenuta „Republika“ bilo je stavljeno u dužnost Ljubi Radovanoviću, kao najboljem poznavaoцу ustavnih prava, da napiše jedan članak o srpskim Ustavima. Svi smo pregledali taj članak i nismo mu našli nikakve zamerke. Ipak, reda radi, dali smo taj članak na pregled i Jaši, i on mu je odmah našao zamerku, u tome što je zaboravio na jedan Ustav! Na jednom, kako se to kaže narodnom zboru, pred Narodnim pozorištem, na kome se izređalo više govornika, koji su svoje govore čitali, Jašin govor, koji je „govoren“ bez ikakve zabeleške ili potsetnika – pravo govornički – bio je burno pozdravljen.

I tako dalje. Mogao bih citirati još dosta primera iz novijih vremena a već i da ne govorim o njegovim govorima u nekadašnjoj srpskoj Narodnoj skupštini u kojoj je poslovníkom bilo zabranjeno čitati svoje govore. Danas govore svi čitaju i laka govornička veština pala je sasvim u zaborav. Njegov govor bio je uvek briljantan, prožet duhom i duhovitošću. Samo mi se u poslednje vreme činilo, da se na našim sednicama nešto uzdržavao da govori i tu dužnost prepuštao Vladi i Leki – po čemu se ja dosecam da se plašio da se ne pozna, kako njegova briljantna rečitost pomalo – jenjava. Naravno, da je i sad uvek stajao visoko iznad nas sviju, ali tek mogla se uočiti njegova bojazan.

2/ Jaša se očajno plašio da na njega ne naiđe neka hronična bolest, koja bi ga oborila u postelju na dugo vreme – da se ne „zaleži“ kako se to u narodu kaže, pa da bude na teretu i sebi i drugima. Sećam se kad smo jednom razgovarali o beogradskom trgovcu Marku Vuletiću, koji je u beogradskoj čaršiji važio za vrlo čestita i ispravna čoveka. Njemu je, u dosta dubokoj starosti, kad je posao u radnji počeo naglo da opada, ministar finansija dao mesto u poznatom zavodu Hipotekarna banka. Mnogi su osuđivali ovaj postupak kao sinekuru, koju Marko, kao napredan čovek, nije smeo primiti. Ja sam ga pred Jašom pravdao zbog bolesti i godina. Jaša, koji je s njim bio dobar prijatelj, osuđivao ga je žestoko. „A šta će, star i nemoćan čovek, nije mu bilo drugog izlaza, - pravdao sam ga ja. Začudio me takav odgovor, koga sam se setio kad mi je pao na um Jašin revolver.

3/ Jaša je potajno strepio od bolesti raka. Od te opake bolesti njemu je u porodici umrlo više članova a na prvom mestu majka i brat Tasa. Majka ranije, a Tasa u dosta dubokim godinama. Kasnije posle njegove smrti, obolela je od te bolesti i ćerka Daca a i žena Persa, umrla je od iste bolesti. Iako mu žena, po narodskom nije bila nikakav rod, da bi se moglo govoriti o nasleđu, meni je poznato mnogo slučajeva, u mojoj i meni bliskim familijama, da se rak javlja kao nasledna bolest, ma kako to medicina i lekari osporavali. I od te bolesti strahovao je Jaša potajno. I gledajući muke onih, koje je ta dugotrajna i neizlečiva bolest odnosila, mogao je doći na misao, da, ako se bolest potvrdi, sebi revolverom prekrati muke. Jaša se nije plašio smrti nego umiranja, dugog i strašnog umiranja – onoga što je Boža Knežević lepo izrazio u jednoj svojoj misli: „Daleko je od svesti do smrti, a nije daleko od života do smrti“.

U četvrtu alternativu, onu bezbožnu i nemilosrdnu, koju sam napred pomenuo, ne ulazim i otklanjam je potpuno, ne pitajući se, da li sam u pravu ili ne.

Samo priznajem, ovim nisam rešio pitanje revolvera, koji je ostao misterija i koga sam pronašao na dan njegove smrti u njegovom ormančetu i željno strpao u džep, krišom od Perse, koju prva dva dana nismo puštali iz očiju ni časka, plašeći se da ne učini što od sebe. Tek kad nas je uverila, osećajući da je pratimo, da ništa od sebe neće učiniti, mogli smo dahnuti duhom. Taj sam revolver predao Vladi i ovaj ga predao Rankoviću.

Trudio sam se da u ovom napisu iznesem istine i shvatanje stvari onako, kako su mi bile poznate, čak i u odnosu na Jašu, koji mi je bio najdraža ličnost, koju sam ikada poznao. Ali, izuzev slabosti prema njemu, trudio sam se da budem do kraja objektivan i da ne iskrivljujem istorijske činjenice, koje bi mogle ostati skrivene i nepoznate.

6 oktobra 1963 god

Beograd

Drag.S. Ilić

ДИ-8

О Јовану Дучићу

О Дучићу сам писао на више наврата, у вези с разним згодама, које су се одигравале за време нашег заједничког живота у Атини, у време Првог светског рата. Он је тамо доспео, чини ми се из Софије, која му је била прво место службовања по завршеним студијама.¹⁵⁶ Атина му је била друго место, у коме се он био прилично одомаћио, и где је имао много познаника. Он сам је био врло комуникативан, и лако је склапао везе и познанства и до доласка Богдана Раденковића¹⁵⁷ био први секретар Посланства. Са доласком Богдановим он је потиснут на друго место – што му, као изванредно амбициозном – није ни мало годило. Али је он према Богдану имао великог решпекта, и признавао му његове велике заслуге, као националном раднику. Иначе, он никоме ништа није признавао, све је омаловажавао, све багателисао. Себе је узимао као мерило свему: изнад њега није било никога. Све што је српски народ дао, бар у новије време – то је био он.

Кад споменух његове студије, морам поменути и две ствари, о којима је он нерадо говорио: о његовом школовању и његовим годинама. О свом школовању никад није говорио и није му било пријатно, да му о томе ико ишта спомене. Стога су се сви клонили, да о томе поведу разговор. Мени се пак чини, да сем Учитељске школе, он није имао никакве друге дипломе. Знам извесно то – од Мила Крпе,¹⁵⁸ који је нашим питомцима из српских крајева ван Србије слао, по Пашићевом упуту, сваког месеца њихове стипендије за школовање на страни – да се Пашић, као министар спољних послова, жалио, кад му је једном приликом поменуто, да Дучића натера да сврши школу или да му прекине стипендију, – одговорио: „Јест, па да на мене скоче сви самосталци!“ Дучић није припадао ниједној политичкој партији у Србији, али како су се за њим заносили људи око „Дневног листа“ и Скерлића, Пашић га је стрпао међу самосталце, млађу групу око Скерлића, Грола, Куманудија и др. Тако је Дучић остао „на студијама“ више година, интересујући се за све, од жене до литературе, али сумњам да је имао дипломе са Универзитета, било онога у Женеви или у Паризу. Каква разлика у том погледу између њега и Скерлића! Док је Скерлић свршио Велику Школу, која је у то време претстављала Универзитет, па потом отишао у Лозану где је и докторирао, Дучића никакве школе ни дипломе нису интересовале. Он је сав запливао у литерални свет и литерална струјања тога времена, у Женеви и у Паризу, али за стицање уредног школовања и дипломе није се старао. Он је појудно упијао у душу све, што се у књижевном свету онога времена око њега дешавало али систематских студија није вршио као на пр. Ракић, који је сва књижевна струјања будно пратио и о књижевности био у стању да дискутује, као прави ерудит. Дучић ничега продубљеног, студиозног није имао. Њему је његов велики таленат био накнада за све. Он му је био извор свега и задовољавао све његове амбиције. Стога је он мало читао и то овлаш, и сви његови написи, сјајни и блистави у стилу и изразу, одају ту његову слабост – површност. Она је као сјајан лак, којим су превучена сва његова дела. Све би то говорило у прилог схватања, да он није имао уредне школске спреме. Не мислим озбиљно, да је она преко потребна безусловно било за чиновничку каријеру, било за књижевну, али се њен недостатак опажа, штрчи често упадљиво, или пада у очи при студиозном истраживању.

Ја то само узгред помињем. У оно време школске квалификације биле су неопходан услов за нормалну каријеру у служби. Да се то десило данас, на то нико не би ни главе осврнуо. Али у оно доба, кад се без уредне дипломе није могла правити каријера, чуди ме, да је Пашић прешао преко тога. По владајућем закону, чиновничку (указну) каријеру није могао правити

---

¹⁵⁶ Прво место Дучићевог службовања је, заправо, био Истанбул, али је ту остао само неколико месеци.

¹⁵⁷ Богдан Раденковић (1874-1917) краће време радио је у српском посланству у Атини, и на то време реферира Драгољуб Илић. Било му је суђено на Солунском процесу и током истраге умро је у затвору.

¹⁵⁸ Миле Павловић Крпа (1865-1957) био је истакнути национални радник, књижевник, публициста, и пријатељ већине истакнутих српских књижевника и уметника.

службеник, без дипломе о уредним, завршеним универзитетским студијама. То је био формални, законски атрибут, који се није могао заобићи. Али Пашић је умео некад бити широкогруд, и затворити очи пред много којечим, што увек није било у складу са законом.

Дучић је умео заобићи и једну другу законску препреку. При отпочињању чиновничке каријере сваки је дужан био поднети документа о своме школовању – школским квалификацијама, као и – поред другог, своју крштеницу, венчаницу (ако је жењен) и др. Чиновничким, такозваним пензионим фондом руковала је тада Управа Фондова, која се доцније претворила у Хипотекарну Банку. Дучићу је ова установа безброј пута тражила крштеницу, јер је она била основа за стицање пензионих права. Дучић би са циничним осмехом причао, кад би се повела реч о његовим годинама, како њега ни Управа Фондова није била у стању натерати, да открије своје године, а камоли ће то учинити нама, који беспослено чепркамо по туђем буњишту.

Био је болесно осетљив у питању година, више него икаква уседелица. Формално је био несрећан, кад би се повео говор о годинама. То је било познато свим његовим пријатељима, па су понекад уживали да га наједе. Ни Влада Ђоровић, Мостарац, није био у стању да му ишчепрка крштеницу, али је, како ми је после првог светског рата сам причао, успео, да помоћу неких других података, установи, разуме се приближно, годину Дучићевог рођења. И по тој рачуници, Дучић је 1916. год. могао имати око 48 година, што би значило, да је рођен око 1870. год.

За толике године његово понашање чинило се неозбиљно и ветропирасто. Његове, пак, године није одавао његов горштачки стас и појава. Изгледао је личит и снажан. Сам нам је признавао, да је свако јутро, пошто би се дигао, ишао у купатило, а после по пола часа радио гимнастику, да би, како вели, одржао физичку кондицију. После би доручковао, и иза тога долазио у канцеларију. Балугџић¹⁵⁹ је то толерисао, а ни ми му нисмо чинили замерке. Сав посао око састављања извештаја Балугџић је узимао на себе, управо, тај посао није никоме поверавао, а сву бригу око шифрирања и отшиљања извештаја, примио сам ја на себе. Понекад ми је помагао Богдан, док је још био здрав, а најчешће [бисмо] узели неко лице ван Посланства, да пише шифре, добровољно, које сам ја сипао као из рукава. Кад би се радило о изградњи ноте на француском језику, онда би тај посао преузео Богдан. Он је био изванредан зналац француског језика, да му није било наћи пара у целом ресору министарства спољних послова, као и за више других источних језика. Балугџић, иако је провео у иностранству више година, и говорио врло течно француски и немачки, није био у стању сам написати тачно једну ноту. Исто тако и Дучић, који је располагао фином фразом, на француском и италијанском језику – које је говорио курентно, као матерњи језик, није се усуђивао узети израду ноте, због тога, што је грешио чак и у ортографији.

Тако је он био ослобођен сваког посла у канцеларији. Стога је долазио на посао у пола десет или једанаест часова, па и то, да се који час осврне, а онда је одлазио код „Дарданела“.¹⁶⁰ Ми му нисмо узимали за зло, што је тако неуредно долазио на „посао“, али ми је понекад истински било криво, што понекад није хтео чак ни да прочита послате извештаје. Кад сам био расположен и не тако претерано заузет, ја бих му укратко прочитао садржину извештаја. Иначе бих му тутнуо извештаје, па нека чита. Он би понекад прочитао извештаје, колико да буде у току, па би ми их брзо вратио, и отишао на своју свакодневну забаву код „Дарданела“ – кибицовање.

Балугџић би писао извештаје новинарски – такав му је био и стил, али не сажето и кратко, него описно и развучено.¹⁶¹ У његовом извештају било је занимљивих саопштења и добрих опсервација, и у сваком случају били су интересантни. Али га је упропашћавала – проливеност.

---

¹⁵⁹ Живојин Балугџић (1868-1941) на посланичку дужност у Атини ступио је 1912. године, пошто је пре тога био секретар посланства у Истанбулу, те конзул у Битољу, Скопљу и Солуну.

¹⁶⁰ Ресторан у Атини, где су се за време Првог светског рата окупљали Срби избегли из домовине или на служби у српском посланству.

¹⁶¹ Исто овако карактерисао је Балугџићеве извештаје и Црњански у својим *Ембахадама*.

И у том погледу, Дучић је имао право, што их је понекад читао летимице. И само министарство га је у неколико махова опомињало и препоручивало му, да буде краћи већ и по томе, што су његови издаци за телефонску службу много коштали министарство. Али је Балугџића било тешко од тога одучити, као и Дучића навићи, да бар чита депеше, ако ништа друго.

Насупрот Дучићу, Балугџић је био изванредно вредан. Долазио је рано ујутру, и пошто би се окупао у хладној води и лети и зими, пријањао је на посао. Кад бисмо ми редовно у девет часова долазили у Посланство, све је чекао готов њихов свакидашњи рад. Онда би он напуштао канцеларију и, формално, витлао по вароши. Могао си га срести свуда и на сваком месту. Његову лепу и симпатичну појаву, елегантно одевену и увек без зимског капута, са невеликом и проседом брадом, познавао је сваки Атињанин. Он је познавао цео свет, застајао и живахно разговарао са многобројним познаницима. Личио је на вредну пчелу, која слеће са цвета на цвет. Пред подне свраћао је у канцеларију, и истоваривао свој товар. Све је носио у глави. Ујутру би сав материјал обрадио.

А Дучића је мрзело бар да прочита. Ми му нисмо на томе ни на другоме замерали. Мени је било познато, да је у српској државној штампарији било – још за времена Ђуре Јакшића – установљено место коректора, које је било чиста синекура. То је место било установљено за заслужне књижевне раднике, које их је ослобађало сваког посла и бриге за насушни хлеб, како би се могли посветити само свом књижевном послу. Та се бенефиција доцније проширила и на више других надлештава. Такву бенефицију уживао је после Јакшића Јанко Веселиновић. Такво место је било у позоришном одбору. Такву синекуру био је сам себи установио Радоје Домановић у министарству просвете (после 1903).¹⁶² Такву је синекуру уживао Павле Ранковић,¹⁶³ а Иво Ћипико, откако је прешао у Србију, није ништа радио. Кад му је једном приликом Жика Рафаиловић¹⁶⁴ приметио: „Да ли Ви, господине Ћипико, још штогод радите, до што само сваког првог дођете да примите плату?“ Иво Ћипико се обрнуо на пети, и рекао: „До виђења, господине министре!“ И после само сваког првог појављивао [се], да прими плату.

На тако нешто смо помишљали, кад се радило о Дуки: не тражи му нико да ради у канцеларији, само нек се посвети свом једином послу – своје књижевном стварању. Али чинило нам се, да ни у том погледу, Дука, како смо га од милоште звали, није ништа радио.

Ја управо и не знам кад би он и могао да ради. Јутром се дизао касно, долазио у канцеларију, осврнуо се у њој два-три часка, па онда одлазио у „Дарданеле“. После ручка одлазио на обавезни вист, па затим – лети – у Шалер, на купање, онда – касније – вечеравао, често сам, па затим одлазио поново у „Дарданеле“. За вечером често му је био гост један трговац из Београда – млађи човек – неки Радош Томић, у коме је нашао захвалан аудиториум. Пошто њему – као дипломати – по његовом схватању – није одговарало друштво једног „трговчића“ – то га је он своје друштву код „Дарданела“ претставио као „секретара посланства“. У њему је Дучић нашао захвалног слушаоца, који му је правио друштво до дубоко у ноћ. Томић, који је уистину био добар човек, био је блажен, што је могао проводити време поред једног Дучића, па га је слушао, као први хришћани Јована Златоуста.

„Дарданеле“ су сачињавале управо две кафане, које су се налазиле једна наспрам друге, на врху главне атинске улице. Ту се скупљала атинска златна младеж од пет часова по подне на „фајф-оф-клок“ и остајала често до дубоко у ноћ. Кафана, у коју је Дучић редовно долазио, звала

---

¹⁶² Овде Драгољуб С. Илић није сасвим прецизан. Наиме, Домановић после преврата 1903. године није био писар у Министарству просвете, већ у Државном архиву, који је, додуше, био под ингеренцијом овог министарства.

¹⁶³ Павле Ранковић био је минорни књижевник, а био је познат као власник и уредник политичког дневног листа *Звоно*, који је излазио у три наврата – од 1908. до 1911, од 1914. до 1915. и од 1923. до 1929. године. Између два светска рата имао је своју штампарију.

¹⁶⁴ Живојин Жика Рафаиловић (1871-1953) био је официр, а доцније политичар. Истакао се као агент српске владе у Старој Србији и Македонији уочи Балканских ратова. Између два светска рата био је народни посланик, два пута министар, и најзад бан Вардарске бановине.

се „Мезон доре“.¹⁶⁵ У њој је Дучић проводио по целе ноћи а често свраћао и пре подне. Ту се састајао са младим људима и женама, беспосленицима и нерадним, младим светом, који се ту састајао ради „кибицовања“ – парења очију – признатим и непризнатим литератима, који су побожно слушали његове бескрајне козерије, и примали се да на грчки преведу његове песме. После је те песме, отштампане у „Месаже д-Атен“¹⁶⁶ или коме другом грчком листу,¹⁶⁷ делио својим познаницима, који су му проносили славу, или помоћу којих је заснивао своје љубави. Он је у тој кафани и по другим ресторанима, имао своје „мале“ којима се погледом удварао, често немајући никаквог присног односа, ни додира с њима. Грчка жена, која на улици никад неће погледати мушкарца, у тим ресторанима врло је склона том кокетовању погледом, а није с раскида ни за ближе познанство. То је нека врста перверзије, својствена изузетно грчкој жени. Нису тамо „на истоку“ искључене ни друге врсте перверзија. Довољно је само да се сетимо, да је античка Грчка била постојбина „платонске љубави“ а и „лезбијске“. Дучићеви партнери нису били често и његови вршњаци, али он је горштакчи изгледао, младалачки више него што је био по годинама, а и својом сјајном козеријском виртуозношћу могао је остати на висини и међу много млађим од себе. Он је поред свога песничког својства, могао импоновати и својим дипломатским статусом.

Али кад је избила афера са женом једном грчког поморског официра – у којој није било ничег компромитујућег, сем неколико слика, исечених из новина, и неколико преписа његових песама, преведених на грчки, он се био страшно узортио. Кад је Балугџић успео да ту ствар смири, јер му је Дучић на часну реч дао уверавање, да између поменутих даме и њега није било ничега, мени је пала на памет једна друга афера, којој је била у своје време позорница Врање. О тој афери писала је београдска штампа, због чега он после није марио Београд. По среди је била љубав Дучића и жене једног инжењера из Врања.¹⁶⁸ Помињало се и неко дете.¹⁶⁹ Било је много буке и осуде Дучића. Жена се развела од мужа. Пошто је узалуд настојавала да приволи Дучића, да је „као частан човек“ узме за жену, пошто ју је развео од мужа, кад у томе није успела, препуштена самој себи – отишла је у глумице.¹⁷⁰ Доцније се удала за др. Владимира Дворниковића, професора Универзитета, и сад је удовица и живи врло повучено.¹⁷¹ Како се пред Пашића, који је био познат као врло моралан – породични човек, Дучић тада одбранио, није ми тада било познато. Доцније сам слушао, да је добио уверење неког лекара, да је – импотентан, па да никако није могао бити отац детета, које му је стављано на терет.

---

¹⁶⁵ „Maison d'ore“.

¹⁶⁶ *Le Messager d'Athenes* су биле француске новине штампане на француском језику које су излазиле на територији Грчке. Основао их је Антоан Занетаки-Стефанополи у мају 1875. у Атини. Током свог века су имале два дисконтинуитета у штампању – у периоду од 1920. до 1923. (од Венизелосовог пораза на изборима до његовог повратка) и, између 1941. и 1945. у знак протеста против немачког присуства. Коначно су престале да се издају 1961. године, након смрти Жане Стефанополи, кћери оснивача. Биле су намењене богатој, писменој јавности с међународним контактима, као и с идејом промоције француског језика (Dalègre 2020).

¹⁶⁷ Овај податак веома је значајан, јер помена о овим грчким преводима Дучићевих песама нема у досадашњим библиографијама.

¹⁶⁸ Ради се о Јованки Јовановић, удатој за инжењера Тасу Тодоровића, коју је Дучић упознао у кући вајара Томе Росандића. Мало после овог сусрета, Таса Тодоровић добио је службу у Врању, а Дучић, тада секретар српског посланства у Софији, често је свраћао код њих.

¹⁶⁹ Јованка је са Тасом Тодоровићем имала троје деце. Пре познанства са Дучићем родила је сина Душана и кћер Наду, а доста касније сина Јовицу, за кога је, чак и у београдској штампи, колала прича да је Дучићев син.

¹⁷⁰ Јованка Јовановић била је истакнута глумица Хрватског народног казалишта у Загребу, а после удаје за Владимира Дворниковића (1932) и пресељења у Београд, била је глумица београдског Народног позоришта. Занимљиво је да је била алтернација Жанки Стокић у *Госпођи министарки*.

¹⁷¹ У време када Драгољуб С. Илић пише ово сећање на Дучића, Јованка Јовановић је већ преминула. Умрла је два месеца раније, 6. јануара 1963. године.

Било како било, овај случај потсетио ме на случај врањског инжењера и на Дучићевог Паска Заде, са којим су били:

Сви мужеви добри
И све жене часне!

и чинило ми се, да Паско Заде није случајни лик Дучићеве поетске маште, него можда жива реминисценција сопствене личности.

Једном приликом поставио сам му питање – тобож наивно задивљен: „Како, Дука, Ви излазите на крај са толиким женама? Треба мало да себе поштедите, јер не треба да заборавите, да ви нисте само свој, него целог српског народа?“ Он ми је без устручавања одговорио: „А, Драги, не трошим се ја колико изгледа. Мени је жена екстаза, мој кошмар. Она је мени потребна за мој песнички занос, ентузијазам. Ја без жене не могу да живим, да постојим – али са женом немам много физичких односа“.

То је била као тренутна исповест. После тога ми је много што-шта јасно.

Балугџић је био права супротност Дучићу. За њим су атинске жене просто лудовале – могао их имати на избор. А он, чудновато – што је опет перверзија своје врсте – тражио је и налазио само дебеле жене и жене средњих година. Његова „мера“ је била: четрдесет година, двадесет зуба и осамдесет килограма. Све младе жене називао је „идиоткама“. Једно време имао је за пријатељицу жену једног грчког поморског пуковника. Била је ружна као враг, али је испуњавала два друга услова: четрдесет година и осамдесет ока! Говорио сам му у шали: „Шефе, што је онај пуковник нашао ружну жену, може му се и опростити, слеп је; али шта је Вама пало на памет, да је пронађете у тридесет две?“ Он се слатко смејао. Шта ћете? Разни људи, разни укуси!

Много касније чуо сам другу причу о Дучићевом случају са женом из Врања. Миле Продаговић, који је био конзул у Печују, кад је Дучић био посланик у Будим-Пешти, казивао ми је да му је Дучић причао, како је добио извештај од своје бивше пријатељице, тада чланице загребачког казалишта, да им је умро у двадесетој години, њихов заједнички син.¹⁷² Наравно, причајући то, Дучић није показивао никакве ожалашћености; није имао времена за то. Он је имао сажаливости једино према сопственој личности. Према томе верзија са лекарским уверењем о импотентности могла је бити само нека ујдурма, да се Дучић извуче из шкрипца. Али он је мени, кад се реч повела о тој афери, с таквом аверзијом говорио о тој његовој пријатељици, да је то било просто одвратно. Причао ми је, како га је она стално уцењивала и како је и афера с тим дететом била само ујдурма, да га пљачка. И кад су му дозлогрдиле њене уцене, он се ње отарасио. Може у томе бити и нешто истине, али извесно и жеље Дучићеве, да се отресе једне везе, која му је постала досадна.

Дучић је у питањима новца био врло осетљив. Иако је између чиновника, после посланика, имао највећу плату, увек је кубурио с парама. Узајмљивао је у току месеца од свију нас – истина коректно враћајући учињену позајмицу – али сву је плату трошио само на себе. Не сећам се да је коме шта дао. У ресторану, где смо се заједнички хранили, увек је келнеру Ђорђу, који нас је служио, говорио: „Ђорђе, салату, али пуно, пуно.“ А имао је, одиста, курјачки апетит.

Али кад смо код јела, да вам саопштим једну згодну анегдоту. Кад је дошао са студија и са службом ступио у министарство спољних послова, Дучић се трудио да уђе у најотменије београдске кругове. Отмене – или бар које су важиле као такве – београдске куће отвориле су му широм врата, и често се утркивале, која ће лепше примити и угостити највећег – како се тада сматрало – српског песника. Младе девојке кружиле су око њега као лептирице око светлости. Он им се удварао без разлике у годинама очарављујући их својим козеријама, у којима је био ненадмашан. Његова сладуњава ласкања годила су младим девојкама и женама, па је Дучић био радо виђен у многим породицама. Једном приликом, кад је једно овеће друштво било на вечери

---

¹⁷² Дучићев и Јованкин син Јовица убио се због неузвраћене љубави.

у винограду познатог београдског адвоката и богаташа, Алексе Новаковића,¹⁷³ Дучић је пажљиво одвајао лук од ђевапчића, који су претстављали велику атракцију те пољске гозбе. Гледао то Миле Крпа, који је био вероватно његов вршњак, али у сваком случају добар друг и пријатељ, па ће му с другог краја стола гласно добацити: „Ако, ако Јово, доста си јео лука без меса, сад мало пробај меса без лука!“

Миле Крпа, ближе познат у њиховом ужем кругу као „безобразни Миле“, за кога је Шантић сковао један пакостан стих:

За зубе се језик трпа
кад наиђе Миле Крпа

био је присан друг оном целом уском кругу, кога су називали „мостарски кружок“, али су се између себе сви задевали и правили радо вице на рачун један другог. Он, Миле, волео је „масне“ вице па ма се то односило и на самог њега. Иначе је био одиста духовит човек који је радо био у свакој чорби мирођија, али иначе врло добар друг, племенит и готов да сваком притече у помоћ. Али његов „испад“, коме се није надао, збунио је Дучића, који се иначе ретко збуњивао, па је остао нем као у једном случају с Бором Продановићем. Десило се то код „Руског цара“ у Београду. За једним великим столом, са једним већим друштвом седео је Дучић и по његовом обичају „понтифицирао“ како смо ми били уобичајили да у шали називамо његове дуге монологе. За столом до његовог седео је Бора Продановић,¹⁷⁴ са својим омањим друштвом. Дучић је, да се чује, излагао неке своје теорије врло гласно, које су навеле Бору, да му добаци како та његова схватања не вреде п̄ луле дувана. То Дучића такну до дна срца, па како је он у то време био у зениту славе и чувености, гласно ће добацити Бори:

– Зар се тако говори човеку, кога је Српска Академија наука изабрала за свога члана?

На то ће му Бора, кога је тешко било збунити, и који је сваком на свету говорио „ти“, добацити, исто тако гласно:

– Па нисам ја ништа крив за твој избор. Ако је ко крив, то је Академија!

Сва се сала грохотом насмејала. Дучић је оћутао, јер није знао шта да одговори.

Крај свег његовога шлифа, кроза њега је с времена на време пробијао горштачки примитивизам, сировост које ни он сам није био свестан и коју није умео да савлада. То пробија, то блесне магновено па се опет брзо смири. Дучић није био у стању савладати своју хвалисавост, своју жељу, да се истакне, да предњачи, да бриљира, али кад је потребно и да се удвара, да покушава да се додвори моћнима. Утркивао се у Атини, да нађе какву мисију, да оде до краља Петра, који је живео код Волоса, да гласно прича, како је он, краљ, прави антички мудрац, и да свака његова реч пада, као кап олова у воду, и да је све што мисли и каже оличена мудрост. А иза леђа је – истина – говорио о њему с највећим багателисањем. И уопште свима изнад себе удварао се, да би после, чим им окрене леђа, оговарао их, ниподаштавао, потцењивао, говорио просто с багателисањем. То је та црта код њега, која говори о његовој сировости, о нижим вредностима у њему, о недостатку карактера. Јер у основи, Дучић је био велики примитивац.

Слепо је веровао у своју величину и неговао култ своје личности, али не на начин Јосифа Висарионовича-Стаљина, чија је крвава, деспотска диктатура, сурова, на начин азијских

---

¹⁷³ Алекса Новаковић био је један од организатора Мајског преврата и убиства краља Александра Обреновића 1903. године. Био је таст главног организатора Ђорђа Генчића.

¹⁷⁴ Борислав Бора Продановић (1892-1943) био је син Јаше Продановића. Био је публициста, учесник Балканских ратова и Првог светског рата. Од 1920. године био је члан Комунистичке партије. Од 1924. до 1930. године био је дописник *Политике* из Загреба. У Другом светском рату борио се у редовима Народноослободилачке војске и погинуо у бици на Сутјесци. О његовом страдању Илић пише у свом мемоарском запису ДИ-6.

сатрапа, еуфемистички названа „култ личности“, него је мислио, и не само мислио, него и веровао, да је он највећи у свему. Нарочито радо је говорио о политици. Није му ваљало све што се ради у Србији. „Шта је твој Јаша¹⁷⁵ или Давидовић,¹⁷⁶ или Драшковић?¹⁷⁷ Видећеш, говорио ми је, кад ја, Алекса (Шантић), Ренда (Риста Радуловић),¹⁷⁸ Васиљевић,¹⁷⁹ Стојановић¹⁸⁰ и други моји другови дођемо у Скупштину! Препородићемо је, оплеменити, ублажити ваше сурове борбе, и повести српски народ другој и друкчијој будућности!“ Све у таквом тону. Свуда: ја и моји другови.

Ја сам му говорио: „Ви, Дука, нисте за политику – немате политичког смисла, ни темперамента. Ви нисте ни за чиновничку каријеру. Кад бих имао власти, ја бих Вас ослободио свих материјалних брига, и свију чиновничких дужности и упутио Вас, да се само посветите послу, за који сте створени, који Вам лежи и за који сте богом предодређени. А да вам поверим вођење једног надлештва, као што је заступање земље на страни, то не бих учинио ни у лудој памети. Ваш је домен литература и ван ње Ви нити имате подобности, ни интересовања. Свако треба да остане, што кажу Немци, на свом послу.“

Тако сам му ја у више прилика говорио, управо кад сам хтео да зауставим бујицу његових тирада, или кад сам хтео да га мало наједим. Он би тада поскочио, па би, жучно млатарајући рукама, засуо ме бујицом речи.

– А, то би ви хтели: да отстраните све, који вам могу сметати, да ви слободно вршљате. Моја књижевна каријера нема никакве везе са мојом чиновничком каријером. Напротив. Ја желим и хоћу да постанем шеф надлештва, шеф мисије на страни, да покажем своје службеничке способности и врлине, да испољим и наметнем нова схватања и отворим нове путеве. Доста са вашим традиционализмом и уским шовинизмом. који жели све да монополизује, да таба на утрвеним стазама. Ми ћемо наметнути нова, савремена схватања и кренути новим путевима, удахнути нови пут старој рутини. Итд.

То су све биле само речи – само речи. На делу, Дучић није имао правог интереса ни за што, изван своје сопствене личности. Све његове приче о новим људима и новим путевима звучале су празно и лажно. Било ми је дубоко јасно, да нити ће он основати нову странку, како је често говорио, нити ће кренути неким новим путевима, како је претио. Све су то биле пуке фразе, које су ми на крају досадиле, и одбиле ме од њега. А у прво време радознало сам га и радо слушао. Имао је фину, елегантну фразу и шармирао све око себе. После сам видео, да су то научени клишеи, које је у бескрајним варијацијама, непрестано понављао, да ми је престао бити интересантан. Онда се он окренуо на другу страну, па у прво време нашао у Томићу а касније у Брани Миленковићу,¹⁸¹ захвалног слушаоца. Обојица су били нежењени, па су могли пристати да му праве друштво до дубоко у ноћ, сваке вечери и да блажено слушају оно, што сам ја касније назвао, неправедно, Дучићевим преклапањима.

---

¹⁷⁵ Јаша Продановић.

¹⁷⁶ Љубомир Давидовић, политичар, оснивач и до смрти председник Демократске странке.

¹⁷⁷ Милорад Драшковић, банкар и политичар, аутор Обзнане. Убио га је 1921. године у Делницама комунистички атентатор Алија Алијагић.

¹⁷⁸ Ристо Радуловић (1880-1915), Мостарац, публициста и политичар, члан Младе Босне. По избијању Првог светског рата интерниран је у логор у Араду, где је преминуо.

¹⁷⁹ Јово Васиљевић, припадник организације Млада Босна.

¹⁸⁰ Сретен Стојановић (1898-1960), најмлађи припадник организације Млада Босна, доцније академски вајар, декан Факултета ликовних уметности и члан Српске академије наука и уметности.

¹⁸¹ Бранислав Брана Миленковић био је службеник Министарства финансија уочи Првог светског рата, а 1923. године напустио је државну службу и постао познати адвокат. Његово име везано је за велику трагедију, када је жандарм Ђорђе Живаљевић 1930. године силовао и убио његову сестру Даницу. Брана Миленковић остао је, међутим, најпознатији по томе што је за време Другог светског рата у његовом стану у Призренској улици у Београду живео Иво Андрић.

Иначе Дучић ми је био врло драг, па сам му опраштао (одбијао на дару, како би се то чаршијски казало) многе његове неупутности. Чинило ми се, да он ништа не ради, ништа не чита. И Ракића су жене привлачиле и он је њима посвећивао доста времена, можда на други начин него Дучић, али он је налазио времена и поред њих и за сталније чиновничке дужности, и да се књижевно развија и ради. Дучић [је] све своје таленте истрошио у ноћним седељкама и понтифицирању. За две године, колико смо заједно провели у Атини, он је, чини ми се написао само две песме. Све оно, што је излазило испод његова пера, чинило ми се изванредно, савршено, артистички, али са призвуком извештачености и лажног сјаја, као варак, варљиво. Нека ми се опрости, ни његов патриотизам не изгледа ми искрен, већ проникнут нотом веризма. Једном речи, док је Ракић импоновао и као човек, и као друштвени радник и као уметник, Дучић се сав истрошио у вербализму и празном ћаскању.

Све је ипак говорило, да се налазим у присуству једног великог духа, једног громадног талента, кога нисам био у стању упоредити са било којим живим парњаком. Ја сам Ракића врло ценио, био ми је ближи и као човек и као песник, него Дучић, али сам имао утисак, да је по таленту Дучић изнад њега. Дучић је имао много духа, сав врскао од варница духа, био фин козер, блистав, кад га човек први пут упозна али је његова драж опадала, што га је човек ближе упознавао. Ракић је био природан – господин човек у својим манирима и поступцима, и боље приликовао нашој средини. Дучић је био, осећало се, страни изданак, рођен и одгајан у покрајини ван Србије. И ми се њему нисмо свиђали и он нама није штедео критике, често врло ацербне и незаслужене. Ја то не само да знам, него се ни он није устезао да нам остентативно предочи. То његово туђинско – како би се рекло – васпитање долазило је до израза – ређе, признајем, али врло драстично.

Кад се једном повео разговор о убијству аустријског престолонаследника, Фердинанда, он је доста жучно критиковао поступке београдских завереника, који су дигли руку на једног наследника престола и довели до компликација, које су изазвале светски рат. „Ми смо имали – рекао је у раздраженој дискусији – туце владооца, па смо их волели. Имали смо рђаве законе, по смо им се покоравали. Имали смо туђе владе, па смо их трпели. Не може се на такав начин насртати на владалачке животе!“, рекао је, од прилике те речи у великом раздражењу полемике, на шта се ни ја нисам могао уздржати, него сам лупнуо песницом о сто и узрујано дрекнуо: „Е, не може се, Дука, тако легитимистички судити о људима и догађајима у свету. Ако са таквим идејама ви мислите да дођете у Србију, ми ћемо вас моткама најурити!“

Избезумљени Дука скочио је, скочио је и подигавши руке, као у одбрану, добацио ми: „Станите, Драги, ја сам у Вашем погледу видео нож!“ Скочили су и други, спремни да интервенишу, плашећи се да између нас не дође до обрачуна. Тргуно сам се и ја. Видео сам да сам прекардашио. Али ми је дуго требало, док сам се повратио. Међутим Дука је подвио реп, и убрзо наставио разговор о другим стварима, као да међу нама није било ништа. Али од тога доба његово држање према мени имало је сенку извесне уздржљивости, извесне резерве.

Није прошло ни два месеца, ми смо се растали: ја сам био отпуштен из службе и интерниран на Крф, а Дучић је остао у Атини.¹⁸² Али за отправника послова, кад је Балугџић отишао за министра двора, није постављен Дучић, као што би, можда; био ред, него један старији службеник,¹⁸³ који је без великих квалификација, али сталожен, провео више година као службеник на Истоку.

10. марта 1963. год.

у Београду

Драг. С. Илић

---

¹⁸² Дучић је у Атини остао до јула 1918. године, када је именован за посланика Краљевине Србије у Мадриду (од децембра 1918. године био је посланик Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца).

¹⁸³ Реч је о искусном дипломати Матији Бошковићу.

ДИ-9

Мој први и последњи сукоб са Јашом

Са Јашом Продановићем¹⁸⁴ упознао сам се 1904¹⁸⁵. год. а ородио се 1907. Скоро за пуних 44 године мој однос са њим остао је најприснији и најинтимнији, и ако нас је делила разлика у годинама од 17 година. Што смо више залазили у године, та је разлика у годинама све више ишчезавала и сродничка веза постајала дубоко лична љубав и симпатије биле ван свих граница и ограничења. Ја сам Јашу дубоко и искрено волео, ценио његове ненадмашне квалитете и поштовао његову огромну величину. Јер нема ни најмање сумње, да је Јаша био изузетан човек по својим моралним, интелектуалним, и другим квалитетима. Ја не знам шта значи и претставља велики човек, али ако таквих доиста има, Јаша несумњиво спада у ту категорију. Наша узајамна љубав и непомућено пријатељство трајало је све до његове смрти – 1. јуна 1948. год. Иако се дешавало да се по неки пут пољутимо један на другог, та је размирица била кратког века и није остављала никакве трагове. И поред свега тога ја сам био у стању да се узвисим изнад све моје љубави и поштовања и да критички и објективно сагледам све његове поступке и да их несебично и непристрасно процењујем. Наравно, да је то ишло врло тешко, некад чак и болно, јер ја сам за Јашу имао највишу слабост кад се радило о његовој личности и поступцима и признајем да сам понеки пут био готов да му по штошта опростим, што бих другим оштро замерио.

---

¹⁸⁴ Јаков М. Продановић (10/22. април 1867 – 1. јун 1848) био је научни и политички радник, сарадник Етнографског института, књижевни критичар, професор, публициста и редовни члан Српске академије наука на Одељењу друштвених наука. За време школовања, у Србији све више долази до „израза радикални покрет и његове борбе са династијом и двома конзервативним странкама, либералном и напредном“ (Ковачевић 1952: 1). Одједи тог идеализма и активизма допирали су до свих напреднијих духова, па је, сходно томе, када је 1886. године дошао у Велику школу, Продановић већ припадао радикалном струјању. Упркос томе што се махом за живота бавио друштвеним дисциплинама, Продановић је 1890. године на Великој школи завршио природне науке. Већ као студент је објављивао радове који су надмашивали домете академског круга. С тада још непознатим песником Милорадом Митровићем и историчарем Миенком Вукићевићем основао је социјалистичку групу из које је проистекао „Одбор за издавање целокупних дела пок. Светозара Марковића“ које се сматра капиталним и првим издањем Марковићевих списа (Ковачевић 1952: 1–2).

¹⁸⁵ Илић је тада био на студијама права. „За време студија издржавао се тако што је објављивао прилоге у листу *Одјек* (1904–1915), а током живота био је уредник, сарадник или дописник политичких и сатиричних текстова више важних листова попут *Вардара*, *Републике* и *Књижевних новина*. У *Републици* је објављивао и уређивао под псеудонимима Тешан Подруговић и Доколичар. Други псеудоними били су Свифт, Милон, Дрил. Уређивао је популарну рубрику ‘Доколице’ (‘На доколице’) и неки од ових текстова су сачувани у његовим мемоарским списима“ (Малић 2020: 262–263) у запису ДИ-48.. Такође је у листу *Република* уређивао популарну рубрику „Узгреднице“ (рубрику под истим називом је уређивао Домановић у *Одјеку*). Читаву деценију пре уређивања *Одјека*, Продановић је најпре сарађивао на часописима *Народна мисао* (1890), радикалном часопису *Дело* (1894), затим и *Звезди* Јанка Веселиновића. Након 1901. године нашао се међу оснивачима и првим члановима редакционог одбора *Српског књижевног гласника*. Занимљиво је истаћи још једно Продановићево рано, можда и прво уредништво – током последње деценије 19. века, још пре *Народне Мисли*, он је раме уз раме са генерацијским друговима Милорадом Митровићем и Настасом Петровићем (такође радикал социјалиста, касније Министар унутрашњих послова) покренуо лист *Српска мисао : за области књижевности, науке и друштвеног живота* – „лист је излазио као орган једне социјалистичке групе на Великој школи, у којој су поред Јаше Продановића били Настас Петровић, Милорад Митровић и други студенти левичарски оријентисани. Изашао је у свега четири броја, али се убрзо угасио; Јаша Продановић је онда покренуо *Народну мисао*, која је била нешто дужег века“ (Лукић 2012: 2). У кратком периоду (1904–1905) уређивао је и *Самоуправу : лист политички, економски и књижевни : орган Народне Радикалне Странке* са дипломатом и новинарем Светиславом Симићем. Ипак, ни то није био први лист на којем је Јаша оставио свој уреднички печат – он је још као ђак другог разреда ниже чачанске гимназије почео сарађивати на дечјем часопису *Голуб* (Голуб, III, 1881, бр. 9 (1. септембар), 143; нав. према Војиновић 2003: 128).

Јаша је био живахног темперамента, умео бити пргав и напрасит, лако падао у ватру, али се брзо и повраћао и старао на све начине да погрешку поправи, да се умили, као дете. Али је на махове умео и бити неправичан, праскав као жабица, али и лако повратљив. Али у нормалним приликама посве објективан и признавао сваком своје. Није ни непријатеље – а било је и таквих – мрзео и никад у животу – а ја се бар тога не сећам – није учинио неправду хотимично, неког прогонио или некоме учинио пакост. Био је хуман у највишем степену, и највећи моралиста, који је од морала начинио свој категорички императив. Етика је била његова врлина, коју је ширио свуда око себе, и наметао својој околини. Морал је био његов највиши домет. Његова морална личност највиша је вредност у нашем друштву.

Морални лик Јаше Продановића и као човека и као јавног радника високо отскаче изнад свију његових савременика и задире далеко и у прошлост и у будућност. Управо, ту је сва његова особеност и величина. Једино сам му замерао, што се није успео, или хтео сконцентрисати на једном пољу, где би био извесно недостижан, него је широко захватао на свима странама. Но то је више питање темперамента, него жеља да блиста или да се истакне. Њему су били доступни сви домени јавног пословања и на свима пољима неупоредиво се истакао. Али да се посвети само књижевности, или само журналистици, или само политици – он је широко захватио све. Човек се мора дивити његовој активности и његовој радљивости. Али често пута су га и саме неприлике упућивале на то. Морао је радити и зарађивати за своју велику и потребиту породицу.

Политика и новинарство били су ипак његов основни домет, на које је заорао најдубљу бразду. Довољно је само напоменути, да је пуних десет година уређивао „Одјек“ пунећи понекад цео лист.¹⁸⁶ То је био напоран, херкулески посао, који је не само исцрпљивао човека, него убијао и душу. А где је био његов многоструки и разноврсни други рад!

Али ја се удаљих од свога предмета. Враћам се на предмет који је и био циљ овога написа.

Комунисти су увек практиковали једну тактику: убацивали своје присталице у друге странке, као кукавица јаје, и китили се радо туђим перјем.

[...]

Но већ на десетак дана пред улазак партизанских одреда у Београд проносили су се гласови, да треба припремити свечан дочек партизанским трупима у Београду. У ту сврху појавиле су се комбинације о солидарном иступању свију партија, како би дочек био вид општег одушевљења и захвалности Београђана својим ослободиоцима.

---

¹⁸⁶ Према Божидару Ковачевићу (1952: 2) Продановић је сарађивао на сваком броју листа од 1902. до 1912. године, што се поклапа са Илићевим сведочењима. Према његовој краткој биографији у Шкодрић 2017: 10, наводи се период уређивања између 1903. и 1912. године, када је, између осталог, редовно је биран за народног посланика Самосталне радикалне странке. Рукописи Николе Станаревића (истакнутог новинара, сарадника *Политике*) који се чувају у Архиву Српске академије наука и уметности, такође наводе 1902. као иницијалну годину Јашиног уредништва *Одјека* (Н. Станаревић, *н. д.*, књ. I, 44–45, нав. према Лукић 2012: 2), што се подудара и са другим историјским изворима и сведочењима да је Јаша „десет година водио главну реч у органу самосталних радикала“ (Лукић 2012: 423). Међутим, оно што намеће недоумицу око тачне године Јашиног престанка сарадње на овом листу јесте податак који је Мирослав Пантић изнео на округлом столу о животу и делу Јаше Продановића одржаном у Пироту 2000. године (саопштење је објављено у истоименом зборнику у Пантић 2003), где он износи делове интервјуа непознатог новинара са Јашом, објављеном у „Правди“, на дан 8. децембра 1940. године, под називом „Два сата у библиотеци г. Јаше Продановића“, у оквиру едиције разговора зване „Кроз библиотеке наших писаца“ – „Засебан простор заузимају и многи наши и стари часописи.“ Ту су били на окупу ‘сви наши нови и стари часописи (...) у комплетима, или са малим недостацима.’ ‘Немам само лист који сам ја уређивао **седам** година’, тужио се тада Продановић. – ‘А то је *Одјек*, који је у своје време био добро познат читалачкој публици. Имао сам и њега све до Светског рата, а тада су ми га однели аустријски официри, вршећи претрес у мојој кући. Данас бих дао много кад бих га могао негде купити!’ (Пантић 2003: 12, истакла Л. К). Ово сведочење наводи на преиспитивање коначне године престанка његове сарадње са *Одјек*ом – да ли је то заиста била 1909. када постаје министар народне привреде најпре у влади Стојана Новаковића, а затим у влади Николе Пашића, или је пак само Продановић скромно (пр)оценио свој допринос овом листу.

[...]

Са тим прогласом Јаша је дошао право код мене, не могући због хитности посла и краткоће времена сазвати остале чланове главног одбора и умоливши ме да текст прогласа прегледам, поправим или допуним, додавши, да ће човек који му га је донео, доћи већ сутрадан по њега. Код мене се био затекао Јашин син, Миле и нас двојица примимо на себе, да текст прегледамо и евентуално допуномо или изменимо.

Посао смо свршили за врло кратко време. Миле је био за проширени манифест, у коме би било поменути и неки националистички елементи и улога Србије у општем ослободилачком покрету и њена мисија као Пијемонта. Ја сам инсистирао на много скромнију формулацију, познавајући комунистичку осетљивост у свима сличним питањима. Сложили смо се да се не треба много удаљавати од предложеног текста, али кад се радило, да се у тексту помене улога Црвене Армије, у делу ослобођења, сложили смо се да се она стави испред улоге партизанског покрета и тиме подвуче значајнији утицај и важност Црвене Армије над акцијом и улогом партизанског покрета. Бар у границама ослобођења Београда и територије Србије. Учинило нам се да је случајна грешка, што је партизанска акција стављена испред улоге Црвене Армије. Историјска правда – баш ако та „грешка“ и није била случајна, него хотимична – налагала нам је, да све бар у неколико поставимо на право место. Нисмо ни у сну сањали, да ће баш ту настати размимоилажење између нас и творца предложеног прогласа.

Нас двојица смо веровали да ће овај ситни детаљ, наизглед ситна пермутација промаћи незапажена и ја сам с поуздањем отишао до Јаше, и предао му стилизацију наше верзије. И док ју је Јаша прихватио сасвим благонаклоно, били смо изненађени, кад је он дошао сутрадан поново код мене и саопштио нам, да његови анонимни (за нас) саговорници нису у потпуности прихватили нашу верзију него су му донели нову, своју, коју ми је оставио, да је по могућности час прегледам и вратим му је сутра.

Поново смо се састали Миле и ја и утврдили: да је „нова верзија“ у ствари понављање старе, прве, са неколико промењених израза. Што нас је посебно изненадило, било је што смо и у новој верзији нашли изразе схватању: да се победа над Немцима и ослобођење земље има приписати на првом месту ослободилачкој акцији Народноослободилачке војске и партизанских одреда, па тек после акцији Црвене Армије. Према томе, ни фраза у првобитном тексту није била никаква омашка пера, како смо ми веровали у први мах, него израз интимног уверења или мегаломанијског схватања. Али унаточ свему, и ми смо донекле парафразирали нашу првобитну верзију, и ја је такву поново однесем Јаши. Предавајући је да ако се наш напис не буде ни овог пута свидео његовим саговорницима, да он, Јаша, даде нову редакцију нашег предлога. Он се сагласи с тим па смо се најљубазније растали.

Сутрадан ето ти поново Јаше. Поново иста ствар. Поново исто незадовољство. Јаша такође није ништа написао. Ја сам се томе и надао, јер што је више залазио у године, све га је више мрзело да пише. То ће се касније испољити у још јачој мери. Ограничава се на најнужније записе, сем кад је било у питању нешто што је волео. А како је било некад! Написати новински чланак, чак и малу студију – то је за њега било, као попити чашу воде. Ја у животу нисам срео човека, који је лакше, брже и складније писао. Стога је иза себе оставио, како сам каже, у библиографском прегледу својих научних, књижевних дела, чланака и написа – да је иза себе оставио неколико хиљада натписа. Али сад! Тешко му се било накупити, да напише један манифест. То извесно није била интелектуална деградација, него нешто, што нико од нас није у тим приликама разумевао.

Кад смо сутрадан Рака Златичанин и ја отишли до Јаше (Миле, или је знао или предосећао – тек није се уопште појављивао) нашли смо овог врло узбуђена. И мада нас је обојицу волео као своју децу, кад смо му споменули проглас, осуо се на нас, као никад у животу. Он је умео тако да плане, неумесно, неодмерено, плаховито, урагански, али је то било махом у породици. Рекао нам је најпре, да су сви разговори прекинути, да су комунисти, видевши нашу упорност (исто као и њихову) да не одустајемо од наше верзије – одустали од сваке заједничке акције, да је комунистички преговарач повукао свој предлог, а ако ми т.ј. републиканци осећамо потребу да на том митингу узмемо учешће, можемо своје учешће пријавити преко претседништва збора, који ће бити благовремено објављен.

Саопштивши нам ово укратко, Јаша је све више падао у ватру. Запонушио је од беса, као да смо му ми нанели највећу увреду. Готово да није знао шта говори..... али не, не, он је увек знао шта говори. Само га је по неки пут јарост заносила, као да се својим гневом опијао. И у тим тренутцима умео је да буде неправичан опако.

Шта нам све није рекао! Те како смо кукавице које су се завукле у своје мишије рупе, па ту беспослено седимо и нагваждамо, тражећи длаку у јајету, док се ови људи (комунисти) већ четири године ломе по шумама и гудурама, мучећи се горе од Христа, гладни, жедни, болесни и често беспомоћни. И сад ми, сити и пијани, гледамо сваку тачку и запету, споримо им оно, што им нико, па ни историја не може оспорити. И све у том тону, без милости и предаха.

Глава ми се заносила. Нисам могао увидети, чиме сам то заслужио Јашин толики гнев. Али сам за чудо било цело време необично миран. Нисам покушавао да се браним ни да му упадам у реч. Било је ту толико увреда и покуда, да нисам сматрао за потребно, ни да једном речи реагирам.

[...]

Кад је Јаша завршио, пошто се истутњио и повукао, очевидно донекле посрамљен и покајао, дигао сам се са Раком и кренуо кући, и ако је Јашина жена Перса, која се увек старала, да све неповољне ствари стиша и изглади, брзо улетела и покушала да нас задржи. Ја се нисам хтео зауставити и убрзано сам корачао пут моје куће, до које ме је Рака допратио. А кад сам стигао кући, сео сам и написао Јаши кратко писмо, и рекао, да после нашег данашњег сусрета увиђам, да мени више нема места у главном одбору републиканске странке, па га молим, да ми оставку неопозиво уважи. Уједно сам га замолио, да призове Златичанина, који је недужно повукао сав гнев, који је очевидно био мени намењен. Ту је справедљивост дужан Раки који је са својом оданошћу био пример несебичног пријатељства и правог обожавања његове личности. За себе сам, колико се сећам, једино додао, да мислим да ничим нисам дао повода за онакву „фуру“, какву сам извукао, али да то неће ниуколико изменити моја осећања према њему.

*

Колико сам био изненађен, кад сам још исто вече – већ касно у вече – добио од Јаше поруку писану оловком на истом мом писамцету, у којој ми укратко ставља до знања, да ће се и он повући са свих положаја у партији ако ја останем при својој одлуци. Стари уцењивач! Знао сам ја то, као што је и он знао моју претерану слабост према њему.

Нисам му ништа отпоручио. Пустио сам да протекне та ноћ, која по народском схватању доноси савет.

[...]

Тога „сутра“ дошла ми је ненадано у посету Дара, супруга Владе Симића¹⁸⁷. Ја сам Дару и волео и ценио као паметну као паметну тактичну и мудру жену, али како смо становали у разним деловима вароши, далеко једни од других, слабо смо се посећивали. Ни на крај памети ми није било, откуд ова неочекивана посета. Веровао сам, да је нешто у вези с њеном децом или с Владом, који се још није био вратио из заробљеништва. Кад оно ради се с мојом зачкољицом с Јашом. Признала ми је, да ју је упутила Перса, стари, дипломатски посредник, да утиче на мене, да се изглади неспоразум између мене и Јаше. Изнела ми је све сентименталне разлоге, које сам и сам познавао, и молила ме, да све предам заборава, да Јашу не напуштам у овим тешким тренутцима. Уз то, нису у Београду ни Влада ни Лека (Алекса Томић).¹⁸⁸ Поновила ми је, да се Јаша и сам потресао свим оним што се у тренутку збило, да се каје због своје пренагљености и нервозе, са болести, која ми је позната, и да са своје оданости према Јаши не терам мак на конач.

---

¹⁸⁷ Владимир Симић (1894–1974), члан Републиканске странке, Други светски рат провео је у заробљеништву. Био је председник Савезног већа Народне скупштине ФНРЈ у периоду од 1946. до 1953.

¹⁸⁸ Алекса Томић (1948–1953), републиканац, након ослобођења члан Президијума Народне скупштине ФНРЈ.

- Даро, рекао сам, и сама можеш осетити да између Јаше и мене не треба никаквог посредника. Треба да протекне извесно време, да се смире извесне озледе, а изван тога, у односима између Јаше и мене, као што сам и њему самом поручио, неће се ништа изменити. Можеш се вратити и рећи Перси, да су се моја прва узбуђења смирила, али да се тренутно не могу одвратити од моје одлуке. Ја сам дуге године остао без узбуђења у позадини, па ту улогу могу и даље продужити. Тако се безуспешно завршила Дарина мисија, али ја сам предосећао, да ће ме прва тежа ситуација навести, да све предам забраву, и да се Јаши предам без резерве и озлојеђености.

28. јуна 1963. год.

У Београду

Драг. С. Илић.

ДИ-11

[Једна Крпина анегдота]

Миле Крпа је био пријатељ са српским принцем Арсенијем-Арсеном¹⁸⁹, млађим братом Петра Карађорђевића који је био раскалашан пијанац, коцкар и женскарш. Тада је Петар био у емиграцији у Женеви (ово се дешава коју годину након Великог рата). Арсен се жени богатом принцезом Аурором, како би могао да настави свој „весели живот“. У то време Арсен одлази у Париз и добија венеричну болест, док у међувремену његову младу жену салеће неки официр при чему му она шаље писмо у Француску да се „налази у великој опасности“. Док се Арсен вратио, већ је било касно. Арсен је пронашао официра и усмртио га у двобоју бранећи своју част, међутим како му то није било довољно, покренуо је и бракоразводну парницу против своје жене. Док су још били у браку, родио се Павле – бригу о њему преузима Арсенов брат Петар, док Арсен наставља свој „пустоловни живот“. То дете се враћа у Србију са неких 8-9 година заједно са Петром, „мирно, љупко, пристојно дете... ни мало налик на остале Карађорђевиће!“ Ради се заправо о принцу Павлу који је, након смрти свог брата од стрица Александра, постао краљевски намесник свом братићу Петру и бива протеран из земље приликом војног пуча 27. Марта 1941, након чега кнез Павле проводи цео рат најпре на неком острву,¹⁹⁰ а потом у Јужној Африци (стр. 2). О Павлу је писао и Миле Крпа у својој књизи „Напуљске шетње“ коју је написао након што га је пратио у Италију у својству гувернера.¹⁹¹

Све ми је ово и друго причао Миле Крпа, који је био чест гост у двору и био у великој интимности с кнезом Арсеном.

11.9.1962.

У Београду.

Драг. С. Илић.

---

¹⁸⁹ Друговали су заједно у „Пелрогражу“, мисли на Петроград.

¹⁹⁰ Кнез Павле Карађорђевић био је интерниран на Маурицијус.

¹⁹¹ Павловић, наконведеног времена са кнезом Павлом у Напуљу и на путу за Рим, у писму из 1907. године пише краљу Петру Карађорђевићу: „Ред је на завршетку упитати се: да ли је бављење Њ. В. Кнеза Павла у Напуљу показало стварног успеха у здравственом погледу? – Одговор: Њ. В. Кнез Павле повраћа се у Отаџбину опорављен, долази здравији, долази здрав, физички свежији и јачи и – (опростите Величанство!) и – тежи за десет кила [...] Кад би се знање на килограме мерило, ја би рекао: Кнез Павле доноси собом неколико вагона нових упечатака, низ пријатних, незаборавних усмена којима се и дух и душа и свест и карактер образују, а којима се свест о животу и његовим задацима, као и свест о дужностима диже на један виши ниво. Мирне савести могу рећи: ја сам Њ. В. Кнезом Павлом потпуно задовољан и уверен сам да ће, како Ваше Величанство, тако и Њ. В. Кнез Арсен, бити задовољни Њим“ (Кос Вујовић 2015: 19–20).

Пишући о кафани „Коларцу“, рекао сам на једном месту ово: Међутим, „Коларац је више био познат по Орфеуму¹⁹², који је основао Брана Цветковић, који је био глумац, сликар, литератор, новинар, памфлетиста, једном речи, многоструко обдарен човек.¹⁹³ - - - - - Његови скечеви, куплети и вицеви брзо су прелазили градске оквири и понављали се по целој Србији. Јер није било паланчанина, да при доласку у престоницу, не приложи своју лепоту Бранином Орфеуму и не пренесе у свој крај, шта је видео и чуо код Бране. Више се није говорило „Бранин Орфеум“ него: хоћемо ли код Бране? Брана је био нешто више од једне установе за забаву и разоноду – био је појам.

Интересантан је животни пут Бране Цветковића, коме нећете наћи имена ни у једној антологији ни енциклопедији.¹⁹⁴ Родио се у Краљеву¹⁹⁵, тада још забитој паланци која се једно време била прочула више по Чебинчевој афери,¹⁹⁶ него по чему другом. Ту је свршио гимназију и био изабран за питомца на страни, па у Немачкој студира агрономију. Да би добили што више школованих људи, срезови и општине тада су слали своје питомце за студирање медицинских и других наука којих у Србији није било, да би што пре дошли до стручњака, који су у заосталој Србији били преко потребни. Тако је и Брана био изабран да студира агрономију, за коју су стручњаци били преко потребни. Али „Браца Брана“ који се још тада јављао у дечијим листовима, кад се нашао једном у Минхену, тада најпознатијем уметничком месту у Европи, обдарен способношћу за сликање и глуму, уписао се у место на агрономију, у сликарску Академију. То, наравно није могло остати дуго тајна, и стипендитор, како се данас каже, био је принуђен да своме стипендисти откаже љубав, кад га није био у стању приволети, да пригрли студије ради којих је био послат у Минхен. Сличан случај, ма да не потпуно идентичан, био је и

---

¹⁹² Оснивач је сатиричног кабареа „Орфеум“ по којем је увелико био познат у регионалним, па чак и европским културно-уметничким оквирима. Позориште је са прекидима радило од 1899. године све до јесени 1929, а идеју о увођењу овог типа забавно-културног програма међу београдску публику, Цветковић је добио док је као млади студент боравио у Немачкој – „Студирајући у Минхену, Брана је имао прилику да види како изгледају Орфеуми у Немачкој, а и у Бечу. По угледу на њих он 1899. године у Београду ствара своје приватно позориште – театар ведре уметности, које се једноставно звало ‘Бранино позориште’ или још популарније ‘Бранин Орфеум’“. Када је отворен Орфеум, у *Вечерњим новостима* објавили су: „Појава Браниног позоришта је појава једног усменог сатиричног дневног листа“ (Одавић 1992: 13).

¹⁹³ Цветковић је био вишеструко надарен. Своје свестране таленте манифестовао је на различитим уметничким пољима – бавио се глумом, режијом, сценографијом, приповедањем, поезијом, комедиографијом. Сматра се да је био водећи сатириста прве половине 20. века и да је, поред Јове Јовановића Змаја, био најплодоноснији дечји писац. Упркос свом позамашном опусу (сматра се да је написао преко 1000 превода, 2000 дечјих песама, 1000 рапорта, 1000 епиграма и других чланака или стручних текстова), већина његових радова је остала у рукопису и није одштампана, те је мало тога сачувано.

¹⁹⁴ Истина је да се Брана Цветковић не наводи у Скерлићевој историји књижевности (1912) где су простор добили чак и мање значајни књижевници. Он се као писац дечје књижевности не наводи ни у касније састављеним историјама књижевности, попут Деретићеве (2002) или Предрага Палавестре (2013). Цветковић ни у своје време није био цењен од стране научне и интелектуалне заједнице, већ је сматран комедијашем и *орфеумцијом* (Пејчић 2022: 41).

¹⁹⁵ Вероватно је у питању превид, званичан податак је да је Бранислав Цветковић рођен у Књажевцу и да је гимназију похађао у Београду, што и доказује његов родни лист.

¹⁹⁶ Судски процес из 1894. поводом завере против монархијског режима, назван по Михаилу Чебинцу. Чебинчева афера се заиста и односи на Краљево, стога постоји могућност и да није превид, већ да је Илић имао погрешан податак о његовом родном месту.

са даровитим Стевицом Христићем, чувеним композитором и аутором балета „Охридска легенда“. Њега је отац послао у Минхен да студира Вишу трговачку Академију, али је њега привлачила музика, и њој се одао, држећи оца пуне две године у заблуди. И кад је овај ипак начуо, чиме се његов даровити син бави, Ускратио му је даље издржавање. Али промућурни чика-Никола (Христић) нашао је пута и начина да придобије Јашу Продановића, у то време заступника министра просвете и црквених послова, да га он прими за питомца министарства. А касније га митрополије пошаље као свога питомца, да студира црквену и духовну музику у Риму, те тако је добри Стевица ипак добро прошао.

Брана није био те среће. Њега није имао ко прихватити, и пошто је једном изгубио стипендију, више није имао помоћи ни од куда. Он је био среће Мила Павловића-Крпе и Жике Балугџића,¹⁹⁷ који су, обојица избегли из земље, и били упућени, као што каже Јеванђеље, да у зноју лица свог једу свој насушни хлеб. Горак је био тај хлеб, док су били принуђени да се потуцају од немила до недрага. А сва тројица су били изузетно даровити. Напокон су успели да испливају. по цену каквих жртава, то они знају. Зато ни школовање ове тројице није било уредно и систематско па ипак су успели, силом свога бесконачног труда и своје обдарености, да избију на површину. Али је чини ми се само чика Миле успео да заврши школу.¹⁹⁸ Друга двојица силом свога талента избили су на површину. Обојица су радили на ондашњим немачким шаљивим листовима – нарочито на онда чувеном „Флигенде летер“¹⁹⁹ и др. и од те сарадње издржавали. Брана, вероватно и по мањим позориштима, која су му, касније кад се вратио у земљу, послужила за углед. Вероватно, да је из њих црпео материјал за свој Орфеум прерађујући га и дајући наш колорит њиховом материјалу.

Познавао сам добро обојицу: чика-Мила, с ким сам последњих година његовог живота био у највећој мери интиман, и Брану, који ми је био нешто стран. Али и један и други имали су духа у изобилју, само се један од другог битно разликовали. Зато ћу се на овом месту задржати само на Брани, остављајући да о чика-Милу говорим на другом месту другом приликом.

Чим је наступио на позорницу у земљи, Брана је ступио у напредњачку партију. То је била већ дотрајала, изанђала, назадњачка странка, која се већ истрошила у служби династији и у борби с народом. Несрећа је наших младих људи, што своју животну каријеру почињу у ненародним и конзервативним странкама.

[...]

И наравно, као сваки млад и жустар човек, Брана се истицао као ватрен присталица напредњачке странке. По распаду напредњачко-радикалске коалиције... напредњачка странка обрела се у опозицији.

[...]

---

¹⁹⁷ Живојин Балугџић, доцнији политичар и угледни дипломата, морао је да напусти Србију 1894. године, пошто је у листу „Народни пријатељ“ објавио оштар антиобреновићевски памфлет под називом *Рушите двор*.

¹⁹⁸ Школу је завршио и Цветковић који је дипломирао на Академији ликовних уметности у Минхену. Имао је талента за сликање, што је већ у Реалци приметио тада познати сликар Ђорђе Крстић, који је и инсистирао да пође у Немачку и студира сликарство уз помоћ државне стипендије (Одавић 1992: 8). Као млади студент у туђини, Брана није запоставио своју љубав према глуми и успевао је да паралелно са студијама посећује позориште и слуша предавања на једној позоришној школи. У периоду патријархалне културе и крутих, ригидних погледа на глумачку вокацију, сликарство се чинило као светлија алтернатива.

¹⁹⁹ Аутор сећања вероватно мисли на немачки хумористично-сатирични недељник *Флигенде Блетер* [*Fliegende Blätter*], који је излазио између 1845. и 1944. године у Минхену, а у ком је Цветковић редовно објављивао своје карикатуре. У дигиталној библиотеци Хајделберга могу се пронаћи сви бројеви часописа у отвореном приступу <https://digi.ub.uni-heidelberg.de/diglit/fb>.

Погибија краљевског пара, Александра и Драге Обреновић, 1903. год. одвела је напредњачку странку у бескомпромисну опозицију новом режиму у Србији.

[...]

У ту средину Брана је вртоглаво улетео и страсно се упустио у борбу, смртно се замеривши двору и режиму, који је „ново стање“ подржавао. Он је својим бодљикавим пером забадао у најболнија места, која су тиштала нови режим и двор. Својим грким алузијама, које није закон о штампи, или кривични закон могао прогонити, он је болно заједао и двор и режим и поједине чланове краљевске породице. Па, како је био изузетно духовит, његове ситне песмице, крилатице, његови стршљенасти епиграми, саркастични и духовити скечеви наилазили су на лак и пријатан пријем и код оних, који се нису слагали с писањем „Правде“²⁰⁰ и политике коју она води. То је на Брану бацило велику сенку и донело му велика непријатељства и покуде, на су и они, који су уживали у његовим књишким творевинама, багателисали га и називали га погрдним именом, Брана „Орфеумџија“ и слали многе покуде и погрде на његово име, и званично чинили многе препоне и сметње његовом раду. Али скоро једнодушно су га осудили сви, и пријатељи и противници, кад је једног дана у „Правди“ објављена кратка и неупадљива белешка: како се, тобож, пронело да је „ових дана“ у двор унесена, као поклон једна нова колевка. То је била јасна и провидна алузија на принцезу Јелену, јединицу ћерку краља Петра. Та белешка, проткана другим провидним алузијама, на краља Петра, које су га приказивале глупим, старим, излапелим, приписивана је Брани, који је водио ту рубрику и није наишла на одобравање чак ни код људи, који нису били ни монархисти или легитимисти, јер је принцеза Јелена била чедна девојка и несумњиво најбоље дете краља Петра. Сви су га тада оштро осудили, сматрајући, да част породице треба да остане изван свих полемика, алузија и недопуштене борбе. А можда Брана није ни био писац те неукусне белешке, али пошто је он, истина анонимно, водио ту рубрику, она је стављена њему на терет.

Ја се не сећам, да је Брана у својој политичкој активности и публицистичкој делатности учинио веће испаде од онога о принцези Јелени и другог који је био крајње неукусан и нехуман: према Љуби Живковићу,²⁰¹ тада на гласу адвокату и борцу против режимског апсолутизма, кад је овај тешко оболео и пропљувао крв, па стога морао ићи у Египат на лечење. Згадили су му се сви поштени људи, кад је он том приликом написао један краћи епиграм, чији су ми стихови остали у сећању:

Глас се чује, сад крв пљује
Љуба Негоје,
Баш је право, то је ђаво
Дошо по своје!

Љубу Живковића, смелог борца, изврсног оратора, политичка јавност називала је Љуба Негоје по једном добру у Румунији које је својину, на добротворне сврхе, отаџбини завештао Велимир Тодоровић, ванбрачни син Кнеза Михаила, а чију је масу заступао Љуба Живковић.

Неукусност је грђа од глупости и тежа понекад и од злочести. Брана се није много пута њоме огрешио.

За дивно је чудо многострука и разноврсна активност овога човека. Руководио је својим лаким позориштем, за њ писао разне, ситне комаде, скечеве, преводио, радио позоришне декоре²⁰², сликао, бирао музику, радио у новинама, уређивао два недељна листа²⁰³, који је

---

²⁰⁰ „Правда“ је, као опозициони лист, покренута септембра 1904. године, и до Првог светског рата Брана Цветковић је највише својих текстова објављивао у овом дневном листу.

²⁰¹ Љубомир Живковић (1863-1940) био је угледни правник и политичар, оштар противник краља Александра Обреновића. Након преврата, био је министар у влади Јована Авакумовића, па га је стога „Правда“ оштро нападала.

²⁰² Након повратка из Минхена је дебитовао као глумац у Народном позоришту у Београду, а затим је ту ангажован као декоративни сликар. „Крајем 1893. вратио се у Бгд и отворио сопствено кабаретско

махом сам испуњавао, пратио, све дневне, друштвене и политичке догађаје и на њих, на њему својствен начин, реагирао. Ни један важнији политички и друштвени догађај није могао промаћи без његовог коментара²⁰⁴. Притом се бавио књижевношћу. (познате Бранине приче, које је у посебним издањима објављивао.) Истина, на том пољу није постигао неки важнији успех. Осећало се да му недостаје књижевна култура. Али што се тиче духа, имао га је на претек. Листови које је уређивао: „Ласта“ и „Сатир“ били су бољи но слични листови тог времена: пуни искрица и духа, ситних шала и вицева, који су потсећали на тадашње бечке и пештанске листове, којима се, вероватно, инспирисао, али су за ширу публику претстављали велико разонођење.

*

Све што се у Србији и околним земљама дешавало, није могло промаћи мимо њега а да се не осети његов хумор, или његова ведра пародија, често и његова оштра сатира и реаговање.

Кад је у Паризу отворена велика светска изложба, која је тада (око 1900. год.) претстављала право светско чудо, Брана је њено отварање поздравио лаком песмицом, која се убрзо певала не само у његовом Орфеуму, него и у целој Србији, па и преко њених граница:

Изложба је у Паризу
Ја већ посло моју Лизу,
Са свих страна сад свет врви
Свак би хтео да је први.

Сва Јевропа биће тамо.
Енглеска ће фалит само;
Није могла да се пожури
Сметоше је силни Бури²⁰⁵.

позориште – ‘Први српски орфеум’, који је радио најпре у кафани ‘Булевар’, а од 1899. у Боторићевој пивници. У ‘Орфеуму’ је неговао ревијални програм који је садржавао скечеве, политичке и дневне рапорте, кратке сатиричне сцене, инсцениране пикантне шале, гротескне песме и игре. До почетка балканских ратова ово позориште је било непрекидно добро посећено. Од 1900. до 1911. повремено је радио декор за представе београдског НП. Заједно са Б. Ђ. Нушићем и М. Сретеновићем основао је 1905. прво Дечје позориште у Бгду.“ (Енциклопедија СНП).

²⁰³ Цветковић је имао изузетног дара за писање. За живота је уређивао хумористичне часописе *Сатир*, *Ђаво*, *Церекало*, *Сатирац*, *Виц*: „још у првом разреду гимназије издавао је руком писани шаливи лист ‘Ђаво’, а у реалци је покренуо литографски сатирични лист ‘Церекало’ и почео да пише духовите епиграме“ (Одавић 1992: 7). Био је редовни сарадник Политикиног додатка за децу. (Енциклопедија Српског народног позоришта). Поред епиграма, хумористичких и сатиричних комада, Цветковић је писао и позоришне рецензије за београдске листове (Одавић 1992: 10). Био је оснивач и главни уредник опозиционарског хумористично-сатиричног листа *Сатир : забавни лист*, који је излазио мање од годину дана. Праћен честом (ауто)цензуром, лист је био под константном присмотром све док се убрзо није у угасио. У његовом уредништву сарађивао је са Сремцем, Нушићем, Драгомиром Брзаком, Милетом Павловићем Крпом, Милорадом Митровићем. Поред епиграма, странице часописа пуниле су хумореске и карикатуре.

²⁰⁴ „Ниједан догађај није могао да прође а да не буде обрађен у Браниној духовитој верзији. Тако се кроз мозаички програм чувеног ‘Орфеума’ исмевао партијско-политички живот, страначки сукоби, скупштинске зађевице, подвале, интриге, министарске афере. Двораном се орио смех, одјекивали аплаузи и овације, тако да је Бранино позориште сматрано ‘најведријим кутком Београда’. После Првог светског рата, ‘Орфеум’ је наставио са својим представама, с тим што је Брана сада имао нове кандидате за своју сатиричку оштрицу. Карикирао је ‘нове богаташе, афераше и дрпароше’, који су се нагло обогатили на рачун државне касе“ (Театрослов).

²⁰⁵ Алузија на Други бурски рат, најскупљи и највећи рат који је водила Велика Британија, а на чијем је исходу, упркос Браниној сатири, изашла као победник 1902. године. „Иако је то био највећи и најскупљи рат у којем су Британци учествовали између Наполеонових ратова и Првог светског рата (потрошивши више од 200 милиона фунти), водио се између потпуно неједнаких протагониста“ (Енциклопедија

Што је главно то ми знамо:
И Србија биће тамо.

Шта ће ко да изложи:

Београд ће уређење:
Водовод и осветљење.
Јагодина ових дана
Тајно кљука пет ћурана –
У Паризу нек се знаде
Јагодина шта имаде.

Лесковац ће ћевапчиће
Ћевапчиће и ражњиће –
Још кад викне: врије, врије!
Да задиви Паризлије.

Крушевац ће све племиће,
А Врање ће – магариће,
Пирот – ћилим и пешкире,
А Ужице – пеленгире²⁰⁶.

Ништа није могло промаћи ведром и будном оку „орфеумџије“ Бране. Било да су у питању чкиљави фењери по београдским улицама, турска калдрма, електрично осветљење, које је, у белкијским рукама, често остављало Београд у мраку, или трамвајски саобраћајни дефицити. Духовито, често и врло оштро, је реагирао на све појаве око себе.

Београдом, новом џадом, свуда раде:
Овде руше, тамо буше, камен ваде.
У коцкама, благо нама, сви сокаци –
У рупама, тешко нама, сви буџаци –

Ноћу, кад је један сат, Скадарлијом ломиш врат.

Електрика, наша дика – лампе светле.
Ал у сјају не чекају прве петле.
Електрици нек је част,
Али боље гори гас.

А трамваји, благо наји, као птица!
То је свима грађанима олакшица.
Двајес пара, чуда ствара, свуда вози,
Благо нама, ципелама, па и кози!
Судари се трамвај клет.

[...]

Британика). Британска војска бројала је више од милион војника, док је Бугарска имала око 88000. Рат је трајао непуне три године. Велика Британија јесте учествовала на Светском сајму у Паризу 1900. године.

²⁰⁶ Србија је након добијања независности по први пут добила прилику да учествује у једном догађају ових размера и склопи нове трговинске и економске сарадње. Припрема је трајала годинама, и с поносом се неговала и представила аутентична сељачка традиција, па су се тако међу изложеним производима нашли сиреви, вина, тканине, народне ношње. Међутим, поред традиционалног, Србија је имала да изложи један невероватан изум – аналогни рачунар за решавање диференцијалних једначина, до тада невиђен у свету, који је изумео Михаило Петровић Алас.

И ваздан таквих скечева, шала и зађевица. Ја вам све то наводим по сећању и не знам је ли тај огромни материјал остао где забележен. Све би то претстављало један огроман опус, који је увесељавао и разонођавао Београђане, који нису имали много дистракција. А пуно ми је ствари ишчезло из сећања – прошло је од тада можда и десет година. На многе ствари, које нису биле од велике важности, пао је вео заборава. И нисмо ми те скечеве и беспослице нарочито учили, неко их је певао, рецитовало, казивао цео Београд, цела Србија. И та забава није била скупа и била је приступачна свима и најсиромашнијој класи. Поред тога, на Браниној позорници често су се продуцирали и паланачки уметници – богомдани таленти, који су најчешће пропадали по паланкама: Коста Илић – Циганка,²⁰⁷ Шваба лакер, који је изванредно претстављао пијане Швабе, којих је у то време било доста у нашој средини, круте подофицире, и приглупе војнике. Посећивали смо Бранино позориште (у које се временом претворио његов Орфеум) не баш што смо уживали у карикирању и потсмевању Шваба и Јевреја²⁰⁸, него што смо осећали духовну потребу за разонодом. Кад би осетили потребу за вишом духовном разонодом, одлазили смо у Народно позориште. Али свакодневна забава је био Брана кога иначе нисам много марио због његових политичких погледа. Али и сами Јевреји листом су долазили, да гледају Брану. Ја сам их нарочито посматрао и примећивао, да се нису љутили на његове шале, које нису биле прожете пакошћу ни злбом, ма да су Срби тих времена имали много повода да се љуте на Јевреје...

Сматрао сам за потребно да учиним ову малу дигресију у вези са казивањем о Брани, чијој сам успомени посветио мало више пажње, бојећи се, да се но штошта не изгуби у току времена, кад већ наше велике едисије, као Станојевићева Енциклопедија²⁰⁹ и Свезнање његовој интересантној личности нису посветили никакву или врло слабу пажњу.

Али Брана није остајао дужан ни другим својим суотачаственицима. Ниједни избори нису промакли, а да се он својим политичким противницима није одужио својим пригодним, духовитим епиграмима често пропраћеним пригодним карикатурама, свакоме пронашавши покакву „закачку“ или фалинку – што би дотични излагало потсмеу. А већ не би прошао ниједан Ускрс, а да он не пошаље својим противницима своја чувена „ускршња јаја“. Та „јаја“ нису увек била пристојна, али су била духовита и врло тражена. Изгледа да је Брана у том погледу наследио Војислава,²¹⁰ чија су „јаја“ била понекад врло „мрсна“ и чији поетски ставови, иако су били у усменом оптицају, не би могли ући ни у једну антологију. Миле-Крпа ми је казивао да је чак и Дучић – ко би то рекао – оставио читаву збирку раскаланих пародија својих „дубровачких сонета“. Ја сам се много трудио да до њих дођем, али ми то није пошло за руком. Можда – и врло вероватно – да је то била пука измишљотина. Ја сам пуне две године провео уз Дучића, у Атини и не сећам се да је он икад ма рекао какву неукусност а камоли да ју је ставио у стихове. Ђура²¹¹ је пак, себи болест навукао песмом.

[...]

---

²⁰⁷ Коста Илић био је пуне три деценије члан више тзв. путујућих позоришта, посебно оних Гавре Милорадовића и Драгутина-Гуте Јовановића. Истакао се у женским улогама, а посебно играјући тзв. жене из народа, нарочито Циганке, због чега је и стекао надимак.

²⁰⁸ Присуство Јевреја у Београду сеже још у 9. век, међутим, тек у време владавине династије Обреновић у 19. веку донети су први прописи први прописи који се у потпуности односе на јеврејско становништво и регулишу њихова одређена права и обавезе. Ради се је о указу Михаила Обреновића из 1861. године којим се делимично одобрава Јеврејима насељавање, живот и рад и по унутрашњости Србије, а касније и закону краља Александра I Карађорђевића из 1929. године („Закон о Верској заједници Јевреја у Краљевини Југославији“) који говоре о о статусу, правима и обавезама Јевреја у Србији (Albahari, A. 2020).

²⁰⁹ Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка је капитално дело историчара и универзитетског проф. др Станоја Станојевића (1874–1937), а излазило је у четири тома, у периоду од 1925. до 1929. године.

²¹⁰ Аутор мисли на Војислава Илића.

²¹¹ Аутор мисли на Ђуру Јакшића и гласине да је, поред туберкулозе, боловао и од сифилиса.

У сукобу са Браном људи се нису увек добро провели. Најгоре је ипак у том погледу прошао Милорад Петровић – Сељанчица. Милорад је био учитељ у, Београду блиском селу, Реснику, те је могао често допаркивати у престоницу. Надимак „Сељанчица“ дошао му је од прве збирке његових песама из сеоског живота, које је носила назив „Сељанчице“, и која је, као новина, добро дочекана у јавности. Из тих кратких, сажетих песама, које су одисале мирисом сеоског цвећа, имале нечега пасторалног, – избијало је нешто ново, младо, свеже, ненавикнуто и неуобичајено, па су једнодушно поздрављене у јавности. Наравно, лако стечена слава и глас делују као ново вино, и Милораду се његова прочућост попела у главу и спопала га мегаломанија. Притом га београдско, боемско друштво радо дочекало и увукло у своје кругове²¹², - те се Сељанчица, како су га од тада звали, почео више бавити у Београду, него у своме селу. И песме, које је и даље објављивао и на брзу руку састављао, стале су губити од своје свежине и новине²¹³. Притом се стао опијати, по угледу на своју савремену браћу по Аполону, који нису избијали из ракицинице Добросава Атанасковића прекопута од „Коларца“. А у пијанству се човек најлакше посвађа. До такве једне свађе и споречкања дошло је једног дана између Бране и Сељанчице. Брана је рекао, да Милорадове песме не претстављају ништа, да је то за нацилук, као и шнајдерски посао, и да је он у стању писати без по муке и дан и ноћ, трезан и у пијанству. И за доказ тога, обавезао се свечано пред свима присутнима, да за годину дана сваког дана објављује у „Правди“²¹⁴ по једну песму по Сељанчицином маниру. То се прочуло по целом Београду би сви су с радозналошћу очекивали даљи развој догађаја. И одиста, већ у првом броју „Правде“ појавиле су се прве пародије Бранине а, после, идућих дана редовно. Грабли смо се за „Правду“ коју нисмо, иначе, радо узимали у руке, и прво што смо тражили, била је последња страна, на којој су биле штампане Бранине пародије. Многе од њих биле су толико успеле, да су неки саветовали Сељанчици, да би најбоље било, ако хоће да се освети Брани, да прикупи све те пародије и изда нову збирку песама, под својим именом. Наравно, да је било и врло баналних и неукусних, али се мора признати, да није био нимало лак посао, избацити сваког дана, неизоставно, по једну пародичну песмицу по Сељанчићевом маниру.²¹⁵

Знао сам пуно тих песмица јер су се свуда понављале али су ми ишчезле из сећања. Ипак се сећам завршетка једне такве песмице:

Ти одфрца пола срца,
Пола стоји!
А твој Мура пола тура,
Јади моји!

---

²¹² Често је седео с Владиславом Петковићем Дисом, Борисавом Станковићем и Чича-Илијом Станојевићем.

²¹³ „Књижица г. Петровића је свежа, ведрa, пријатна - права лепушкаста сељанчица. Али она је монотона као обзорје и живот сеоски, једностранa мотивима, претерано оптимистична по ономе што писац види на селу и што држи за достојно да се у стихове стави. Та оскудица надахнућа, та скученост хоризонта главна је мана целе наше младе поезије, целе, без и једнога изузетка. 'Сељанчице' се дају читати, то је књижица од вредности, али колико је све то далеко од праве поезије!" (Скерлић, нав. пр. РТС : Век од смрти Милорада М. Петровића Сељанчице 2021)

²¹⁴ Године 1907. је у „Правди“ објављен анонимни чланак који је Петровића окарактерисао „баснословно неталентованим човеком који је с полићем у руци и прљавим гаћама ушао у литературу“. Сима Пандуровић је о Петровићу говорио као о „безосећајној незналици“ и „шарлатану који записује све што чује по сеоским механама, сокацима и пољима“. (РТС 2021).

²¹⁵ „Колико је неисцрпан био његов дух најбоље се види из чињенице да је пуну годину у 'Правди' пародирао по једну песму Милорада Петровића - Сељанчице“ (Одавић 1992: 27).

Ове пародије формално су убиле Сељанчицу. Пијанство и незгоде у породици, уз то се навезла туберкулоза, која је чест пратилац судбине наших, српских књижевника, и докрајчила овај живот, чији је почетак толико обећавао.²¹⁶

Али прави триумф постигао је Брана својим пародијама „Лепа Јелена“ од Офенбаха која се давала тих дана у Београду и у Европи, а нарочито пародијом „Кавалерија Рустикана“ од Маскањија, од које је он начинио своју „Артилерију рустикану“²¹⁷. Оне су код београдске публике доживеле урнебесан успех, а нарочито последња, која се давала безброј пута у Бранином позоришту. Она је постигла и значајан материјални успех, и помогла, да се Брана мало оковарне и уздигне..... Сви смо ми, цео Београд и Србија, певали, звиждали и дерали се:

Лете коњи све у кас,
Прапорца се чује глас.
Час сам овде, тамо час,
Ал за Ускрс ту, код вас.
Јурим свуда, као луда,
Ал за Ускрс ту је ваш
Таљигаш!

Наравно, да је у томе било и много духа и бесмислица али све је текло весело, јер смо били млади, а младост је и лудост и весеље и радост и све. Она не види ништа, не спутава је ништа и не чини замерке ничему. Једном речи: била је Младост. Али говорити о књижевној вредности ових пародија, које су неки покушавали, да уврсте у књижевне категорије – не може бити ни говора. По њима Брана не заслужује да се уврсти у ред књижевника²¹⁸, као ни Нушић по свом комаду „Пут око света“. У ту категорију ја бих уврстио и Добричанинов комад „Заједнички стан“²¹⁹ који је доживео незапамћен успех, обишао пола света и своје писцу обезбедио вилу на мору и велику материјалну корист. За мој рачун, то су духовито искоришћене ситуације, али што има слабе везе с правом литературом.

Брана није био те среће, да види неке велике хасне од свога позоришног и литерарног рада. По мом мишљењу, он је сам крив, јер се несрећно умешао у политику, која врло често не зна да прашта. а и прилике су биле такве: ни најзначајнији наши књижевници нису могли да живе од свога књижевног рада. Сви су они са грешним Шантићем могли да узвикну:

Ја стихове своје вазда дајем – цаба!

Нисам био у стању да до краја пратим рад Бранин, јер сам 1909. год. отишао из земље и с малим прекидима вратио се у земљу тек 1919. год. али сам Брану срео на Крфу 1917. год. по његовом повратку са Корзике, где је живео као избеглица. На Крфу је покушао да обнови своје позориште, али није успео.²²⁰ Место тога, „Српске новине“ које су излазиле под уредништвом

---

²¹⁶ Након Првог светског рата Милорад Петровић Сељанчица је био прокажен јер је у окупираном Београду био, уз Бору Станковића, најагилнији сарадник „Београдских новина“ које је издавао Војни генерални гувернеман.

²¹⁷ Његова „Артилерија рустикана“ настала је као оперска пародија и, након премијере из 1906. године је приказивана наредних 20 година. Поново је приказивана у београдском позоришту Централа за хумор током Другог светског рата.

²¹⁸ Иако је издао само једну књигу за свога живота, *Брана за децу у речи и слици*, Брана Цветковић се сматра једним од најталентованијих стваралаца књижевности за децу. Објављивао је дечије песме у „Политици за децу“ (чији је и био покретач) од 1935. до 1941. године. Вештина, духовитост и лакоћа израза само су неке од одлике његових песама у којима је изгледало као да се са позорнице директно обраћа деци.

²¹⁹ Аутор мисли на комедију познатог позоришног и телевизијског глумца Драгутина-Гуте Добричанина, по којој је 1960. године снимљен и филм.

²²⁰ Непотпуна информација. Цветковићево позориште је, у ограниченом капацитету и ресурсима, радило на Крфу, са премијерном представом 24. фебруара 1916. године. Он је у Крфском позоришту приказивао

Бранка Лазаревића, Милосава Јелића, и Драгољуба Филиповића, писца „Косовских божура“ објавили су неколико Браниних хумористичких натписа и то је све.²²¹ Виђао сам како носи на фуруну ђувеч, што је спремила његова жена. По повратку у земљу Брана чини ми се није ни покушавао да обнови своје позориште. Прилике су биле нове и друкчије а он се, канда није успео снаћи слично трговцу, који, кад банкротира, више се никад не подигне.²²²

После рата Брана се посветио новинарству дечијој литератури, одакле је некад и почео (стартовао, како би се рекло данашњим језиком). Примила га је „Политика“ у којој је, уз обилну сарадњу Андрије Лојанице²²³, уређивао т.зв. „Дечију страну“. Никад „Дечија страна“ није била боље уређена него од како су њено уређивање предузела ова двојица духовитих писаца. Од Змаја, није било бољих настављача једне традиције, која је са Змајевом смрћу, била скоро пресахла. Један и други лако су писали стихове, да је им у томе могао бити пречац само Миле Крпа, који је исто тако врло лако писао стихове, и сипао их као из рукава.

Брана је умро доста пре Лојанице²²⁴. Његов погреб био је без помпе и заслужене пажње. Јер, ма шта се мислило, он је био изузетно даровит човек, и у другим приликама, он је могао више од себе дати и од трајне вредности. То не искључује схватање, да је он обогатио и задужио српску литературу, српску глуму, и српско новинарство и дечију књижевност обилатим прилозима, од којих неки могу сачувати трајну вредност²²⁵.

1964. год.
У Београду

Драг. С. Илић

(фрагментарно) чак и своје раније представе из Београда, прожете снажним националним духом (Одавић 1992: 21–22).

²²¹ Цветковић је за време рата објављивао у „Српским новинама“ и „Забавнику“ родољубиву поезију и прозу.

²²² Овај податак није тачан. Брана Цветковић је поново покренуо своје „Бранино позориште“ 1927. године, и оно је потрајало неколико година.

²²³ Драгољуб Илић записао је своја сећања и на Андрију Лојаницу која су објављена у монографији *Сећања Драгољуба С. Илића*. Прир. Александар В. Савић и Мирољуб Јовановић. Народна библиотека Ужице, 2013.

²²⁴ Брана Цветковић умро је 1942. године у окупираном Београду. О његовој смрти известила је сва тадашња штампа. „Нема више нашег Бране.. Угасио се живот једног ванредног човека, једног сјајног уметника и посца, једног неисцрпног хумористе... Умро је на дан свога рођења а погребен на дан своје крсне славе... Сахранила га је престоничка општина, али не као сиромаша, него као заслужног сина поносног Београда“ (*Коло* 1942: 4).

²²⁵ Објављено поводом 40 дана од Бранине смрти: „Појава Бране Цветковића, писца, сликара и гмуца значила је у нашој средини пуно откровење. Он је многим радовима дао нове облике. Његов епиграм, хумореска, цртеж и карикатура маркантно су означавали време, појаву и прилике. Целокупно његово дело, мерено и строгим критичарским мерилима и остављено времену као најнепристраснијем судији, претставља и значи крупан допринос у подизању српске културе, а поглавити у стварању и развијању вредног хумористичног позоришта, чији је он не само творац него до сада и најплоднији писац и најизразитији глумац“ (– С. „Брана: Живот и дело“, у: *Коло* 1943: 10).

Кад сам први пут Видео Мила Павловића – Крпу, није ми се свидео. Било је то у редакцији листа „Одјек“²²⁶, негде подјесен 1904. год. Ушао је у сарадничку собу као ветар – омален, крутељаст, с великим калабреским шеширом, који га је свега поклапао, без горњег капута, који како сам доцније сазнао, није носио ни у јесен ни зими, климнуо нам главом у знак поздрава, и одмах пришао зидном телефону, који је у то време и у самој престоници био редак, зазвонио и кад му се телефонскиња јавила, довикнуо доста јасно полуокренут према нама: „Вежите ме госпођице са госпођом том и том.“ Сви су се у соби, где су били обично млађи сарадници и гости, гласно насмејали – што је он и хтео. А кад се телефонскиња мало после јавила, брзо, јер је све бројеве, не тако многобројне, знала напамет, он је обавио свој разговор, обесио слушалицу, климнуо нам главом као и при доласку, и отишао као што је и дошао.

Тек кад је отишао запитао сам другаре у соби:

- Бога вам која је ово лудија?
- Их, зар не знаш? Па то је чувени Миле Крпа. Њега у Београду зна и свако куче.
- А то ли је тај Миле Крпа! – Знао сам га по чувењу, иако га нисам лично познавао!²²⁷

²²⁶ Павловић (1865-1957) и Јаша Продановић су били другови још од основне школе, а своје пријатељство неговали су годинама. После доласка на престо краља Петра I Карађорђевића, Крпа постаје један од најважнијих Јашиних сарадника на *Одјеку*, листу Самосталне радикалне странке. Почетком октобра 1902. године постао је члан Редакције и уз Продановића је био од почетка оснивања гласила. Године 1903. постаје главни уредник *Одјека*. Након раскола радикалне странке 1901. године, *Одјек* постаје највише прогањано гласило, па је за време Крпиног уређивања било забрањено чак тридесет три пута (Живуловић 2004: 124). Наредне године, након избијања Руско-јапанског рата, Павловић-Крпа по дописничкој дужности одлази у Петроград, „одакле је извештавао као кореспондент органа самосталних радикала *Одјека*“ (Кос Вујовић 2015: 10–11) и као дописник *Политике* по налогу српске владе, док главну уредничку функцију у *Одјеку* преузима Љубомир Стојановић. Интересантно је споменути да је Крпа, са својим нераздвојним дугогодишњим пријатељем Стеваном Сремцем био сарадник *Политике* од самог оснивања листа, где је објављивао многе чланке о истакнутим савременицима. Био је познат по својим шаливим епиграмима по којима се највише и прославио. За живота је уређивао и био сарадник у чак сто десет листова (исто 2015: 13). Иако је доста писао, објавио је „само“ осам књига: *Слике и карактери из српског друштва* (1888), *У сутон* (1890), *Напуљске шетње* (1911); *Из рата, записи* (1913); *Војвода Мишић од Суворора до Марибора* (1922); *Приче о незнаном јунаку* (1927); *Стеван Сремац* (1936); *Анегдоте из живота наших књижевника и уметника* (1953) (Ђоковић, Ђоковић 2013: 352).

²²⁷ Крпа је био неуморни путник радозналост и несталног духа и за живота је пропутовао много и упознао је велики број савременика који су били репрезенти политичког и културног живота једне епохе. Попут многих писаца савременика који су се „отискивали у друге земље и потом пунили странице књижевних листова путописним импресијама“ упознао је већи део Европе и то не као „обичан путник, већ као ерудита који је о њима унапред доста знао, па одлазио с циљем да види оно што је најзначајније“ (Бојовић 2013: 87). На својим авантурама кретао се међу књижевницима, политичарима, краљевима, намесницима, уметницима, војсковођама. Са многима се често дописивао и те преписке уредно чувао. „Преживео је Павловић шест ратова, владавину пет кнежева и краљева као и два намесништва док је за време нове власти 1947. године као ‘неподобан’ био избачен из Удружења књижевника Србије“ (Димитријевић 1963: 7, нав. према Ђоковић, Ђоковић 2014: 350), у које је примљен тек две године раније. Године 1954. је поново враћен у Удружење. Посматрајући хронолошку линију његовог животописа и стваралаштва, долазимо до закључка да је Павловић био интелектуалац несталног и немирног духа, временски и просторно нестабилан и неомеђен, али идеолошки доследан – вечити опозиционар: „када су његови пријатељи самосталци састављали владу, навијао је за демократе Љубе Давидовића, а када је Давидовић састављао владу приближио се републиканцима Јаше Продановића“ (Живуловић 2004: 305).

Другари ми зачас изрецитоваше:

За зубе се језик трпа,

Кад наиђе Крпа!

И углас се закикоташе.

Тај ми је епиграм, који се приписивао Шантићу, био познат изодавно као што ми је било израније познато и много штошта друго. Али поштено да признам, сви гласови и приче, које су кружиле око имена Крпиног, нису ми били много симпатични, па нисам много хитао, да се упознам с њиме лично. Наиме, слушао сам, причало се, па и у штампи је било неких помена, да он скупља, као хрчак, заоставштине преминулих књижевника. Одиста, и мени је лично било познато, да је Милорад Митровић, који је од дужег времена боловао од туберкулозе²²⁸, издао својој фамилији формални налог: да Мила Крпу ни за живу главу не пуштају у његову близину, ни у тренутку смрти, ни после његове смрти. Толика је фама била створена око Крпиног имена, да су се људи прибојавали да га пусте у своју близину. Био је постао као неко страшило, кога се требало прибојавати, јер све, чега се дочепа, односи као сврака и више не пушта из шака...

У самој ствари, то је само донекле тачно. Чика Миле је доиста волео да сабира књижевну заоставштину преминулих својих другова, али поглавито ето, да их сакупи и сачува, али не из материјалних користи. Ја сам се касније лично уверио, кад сам постао скоро посведневни гост у његовој гостољубивој кући. Он је имао доста разноврсну колекцију слика и врло лепу књижницу²²⁹. Више су људи подизали њему књига и слика него он другима. Он није умео казати: нема, кад је имао и одбити помоћ, кад је био у стању да је пружи. Сто пута су други оштетили њега него он друге.

Али је скоро несумњиво, да он ни своју библиотеку, ни своју колекцију слика није у потпуности набавио из својих сретстава, него је морао много добијати на поклон или узимати па не вратити, или на који други начин. У време, кад смо нас двојица постали врло блиски, његова библиотека била је скоро сва распарчана и растурена, иако је, по мојој оцени, морала бити прилично велика, док је из његове колекције слика његове највредније примерке однео Вељко Петровић, као управник Народног Музеја – наравно за музеј.²³⁰ Најпре је неке слике пописао као реткост и на њу ставио забрану отуђења писмену, а из саме колекције која је прекривала више зидова у његовом стану, однео оно што је претстављало највећу вредност: б комада слика оригиналне радове Ђуре Јакшића и послао на изложбу у Лењинграду, па је приликом затварања изложбе поклатио лењинградском музеју, а после се смиловао и четири откупио по 20-000 комад, иако су оне у то време вределе свака најмање пола милиона. И то у

---

²²⁸ Милорад Митровић и Миле Павловић били су чланови литерарне књижевне дружине под називом „Венац“, где су се здружени песници састајали како би читали поезију и представљали своје радове. Међу не тако бројим члановима ове дружине нашли су се и Антоновић Милан, Продановић Јаша, Селић Ђорђе, Маринковић Сава, Рајичић Душан и Љотић Павле (Живуловић 2004: 56–57). Међу њима је био и Бранислав Нушић, те су своје прве радове објављивали у илустрованом листу едукативног карактера *Српче*, у чијој се редакцији Нушић тада налазио, заједно са Милорадом Митровићем, Војиславом Илићем, Љубомиром Ненадовићем, Милованом Глишићем и другим истакнутим песницима. Лист је излазио у периоду од 1882. до 1886. године.

²²⁹ Милорад Павловић поседовао је импозантну колекцију књига, рукописа и слика. Био је познат по својој особини да сакупља и чува разна документа, међутим једном приликом је то могло да га кошта главе. Када му је аустријска окупаторска полиција провалила у стан ради претреса 1915. године, Крпа је у подруму чувао „шифроване и нешифроване извештаје, писма, адресаре, упутства за теренски рад и други оптужујући материјал“. Убрзо су закључили да писма потичу од Николе Кашиковића, након чега је он ухапшен. Годину дана касније, након што је откривено да су Никола и Стоја Кашиковић били сакупљачи војних информација, најпре су осуђени на смрт, а затим им је казна преиначена на десет година робије (Живуловић 2004: 239).

²³⁰ Било је то након Другог светског рата. Вељко Петровић био је директор Народног музеја од 1944. до 1962. године.

време кад Чика Миле није готово имао шта да једе. Тако се, ето, бива великодушан и постаје добротвор – на туђи рачун. Тако је могао да поступи само човек – лалинског карактера, који је увек био готов да служи свима режимима. Од Велико-Србина постао је човек који се удварао комунистима и служио им понизно, и добијао награде за животно дело и друге.²³¹

Чика Милу се, много раније, углавном замерало на његовом држању у процесу по Ивањданском атентату, кад је био ухапшен ни крив ни дужан и осуђен²³². Њему се ни тада није имало шта друго приговорити до то што се у затвору и казао – малодушан и готово стално плакао. Ако му је то био највећи грех – нека му и буде. Али он није никога потказао, никога лажно теретио, нити против кога лажно сведочио. Није учинио ништа недостојно што би га искључивало из друштва. Пашић је и клеветао своје другове на суду, и испољио право вероломство, и примио – што се после назвало 40.000 сребрника, као Јуда из Кариота, па му све то није било никаква сметња да до дубоке старости остане на челу највеће странке у земљи и дуго година министар и претседник владе. Чика Миле – како сам га одувек звао – није никад истицао ни говорио да је изузетно смео човек, мада исто тако није волео да говори о свом држању на преком суду. Сам ми је причао о једној згоди, кад је у Рашкој, приликом повлачења 1915. год. нагао у бекство, кад је дежурни ађутант ушао у Мишићеву собу и јавио да су непријатељски авиони на помолу. Мишић га је једва задржао. И он је то казивао без улешавања, без цифрања, као човек свестан своје малодушности – као нешто сасвим природно. Човек је или храбар или није – он ништа против тога не може. Од људи не треба тражити више но што су у стању да даду²³³. Чика Миле ми је исто тако без женирања испричао, како је готово плакао кад су га позвали у полицију 1946. или 1947. год. у вези са преузимањем часописа „Наука и техника“²³⁴ и Института Никола Тесла од дотадашњих њихових уредника, које је полиција пошто-пото хтела да преотме. Иако је чика Миле једва нешто преводио и сарађивао само толико, да би зарадио коју злехуду пару, био се толико уплашио од овога саслушања да се скоро потпуно изгубио. Једва сам га смирио, убедивши га да за њега не може доћи ни до какве одговорности, иако сваки контакт с УДБОМ није нимало пријатан. Исто тако се био страшно уплашио, кад је дошло до преузимања чехословачког Посланства у Београду после насилног преврата у Прагу и насилне смрти чехословачког министра спољних послова Масарика.²³⁵ Он је као стари познаник и сарадник Томаша Масарика (оца) био радо виђен у чехословачком Посланству у Београду. Али кад су дотадашњи чехословачки руководиоци били принуђени да се склоне у Швајцарску или у Америку, чика Мила су звали у нашу полицију и саслушавали због неких ствари (слика и др.), за које су сумњали да су их бегунци код њега склонили. Због тих позива био се сасвим избеумио од страха. Једва сам успео да га смирим. Међутим, све се свршило на томе, што га више нису призивали у Посланство, где се раније био сасвим одомаћио, нити га питали за савет и од њега тражили мишљење о појединим лицима или питањима, као што су то раније чинили. Он је раније све те услуге чинио из чисте љубави

---

²³¹ Због зближавања са новом влашћу – иако је био један од потписника по злу чувеног Антикомунистичког апела – Вељко Петровић био је презрен од грађанских кругова.

²³² Након Ивандањског атентата на краља Милана 1899. године одлежао је Павловић тринаест месеци у пожаревачком затвору, иако је био осуђен на три године. Године 1900. је амнестиран услед краљеве женидбе са Драгом Машин (Живуловић 2004: 112).

²³³ Године 1914. након избијања Првог светског рата, Павловић је премештен из штаба Дринске дивизије у штаб Прве армије као дописник, преводилац и лични секретар команданта армије Живојина Мишића. Крпа је, између осталог, и Мишићев биограф – године 1922. објављује дело *Војвода Мишић од Суворора до Маршбора* које је настало из записа његовог ратног дневника (Кос Вујовић 2015: 12). Један од његових задатака на Солунском фронту је био да „бележи историју“, како је војвода говорио (Трајковић, Вучковић 2011: 420).

²³⁴ Часопис за време рата није излазио. Друштво за унапређење науке и технике „Никола Тесла“ реиздаје часопис од 8. априла 1946. године, када је Министарство унутрашњих послова одобрило његов рад. Часопис је излазио све до јуна 1954. године, када је променио наслов и наставља да излази као нови часопис „Тесла“.

²³⁵ Ради се о преврату којим су комунисти 11. марта 1948. године преузели сву власт у Чехословачкој. Син Томаша Масарика, Јан Масарик, убијен је дан раније.

према Чесима које је врло несебично волео и чинио им разноврсне услуге, увек пријатељски и несебично, као прави Славен.

Стога се, дакле, чика Милу не може уписати тежак грех, ако у неким тежим околностима није успео да испољи ту личну храброст. Имао је он и светлих момената, као на пр. у чувеном Фридјунговом процесу, кад се, одиста смело, па могло би се рећи, лудо одважно показао, да га је претседник бечког државног суда са претреса удаљио и запретио да ће против њега подићи и кривичну тужбу. Ја сам о томе у посебном напису говорио, па сматрам да није потребно на ту се ствар враћати. Само сам сматрао за потребно да истакнем и подвучем да је храброст врлина којом нису сви људи подједнако обдарени. Они који су радо замерали чика Милу његово слабо држање за време преког суда, радо заборављају кукавичлук Пашићев пред истим судом, иако се њихово држање и поступци никако не могу поредити.

*

У животу чика Мила могу се разликовати неколика периода. Младићски, или боље рећи дечачки, док се још налазио у Учитељској школи у Београду, док је још „социјализирао“ у друштву с Јашом Продановићем, Савом Маринковићем, каснијим адвокатом у Шапцу и других врло претенциозних социјалиста који су касније избили на површину. Чудно је заиста колико су мало они тада ценили Васу Пелагића кога су они таксирали као „социјалисту утописту“ – док су себе сматрали као следбенике „научног социјализма“ и док му данашња генерација подиже споменик у Београду. Мора да је чика Миле још у то време пао полицији у очи, кад је већ тада искључен из школе и морао бежати у иностранство. О свом боравку тамо он није много марио да прича. Само ми је, сећам се, казивао да га је, кад је стигао у Минхен, прихватио Љуба Стојановић, тада и сам студент, и сместио код себе у стан, за неко време. Чудо је и било, како су се у то време – деведесетих година прошлог века – млади људи непромишљено усуђивали на бекство у иностранство – у емиграцију.

[...]

Да живот у емиграцији није био нимало лак ни пријатан, чак и кад би емигранту сретства за живот на неки начин била обезбеђена – лако је разумети.

[...]

Распитивао сам пуно пута људе који су то могли знати, какво је држање чика Милову било у емиграцији. Јер врло често се дешава да људи који су у туђој земљи упућени да живе од сопственог зноја – лако попузну и поклецну, и радо улетају у разне авантуре. За чика Мила ми нико није умео учинити никакв приговор. [...] И мило ми је што могу потврдити да код чика Мила ни у једном тренутку и ни на којем послу част и образ нису долазили у питање. Он је могао неколико година слушати Вунта²³⁶ и друге немачке професоре и научнике, мучити се и злопатити и остати морално и национално чист и целовит, И завршити школе, вратити се у домовину и стечена звања и искуства ставити својој домовини на расположење.

Ја сам у посебно запису изнео²³⁷, какав је био почетак његовог службовања, као и откуд је дошао његов надимак „Крпа“ – бар по његовом личном казивању. Други су то казивање оспоравали, па су дали и друго тумачење које изгледа ближе његовом темпераменту. они су ме уверавали да је његов надимак потекао отуда: што се чика Миле ни на каквом послу није могао дуго и трајно задржати – све је радио на парче, кршио и састављао. Чак ни Јаша ми није умео објаснити, откуда му је дошао тај надимак: настао је тако, па га је свако прихватао, не распитујући се ближе о његовом пореклу и историји. Ја сам у прво време мислио да чика Милу

---

²³⁶ Вилхелм Вунт (1832–1920) био је оснивач експерименталне психологије, психолог, лингвиста и филозоф.

²³⁷ ДИ-66 Ивањдански атентат, пренет делимично у машинопису испод.

није право кад га човек ослови тим надимком, али сам се касније уверио да га се он нимало не женира, а понекад се је на тај надимак сам одазивао, као на телефону²³⁸.

[...]

Али, кад у мислима поредим чика Мила и Балугџића, ја Милу дајем извесну предност, јер је био и остао увек човек на месту. Ја сам био у могућности да упознам све врлине и мане његове и могу потврдити, заједно са Јашом који га је најбоље познавао, да је чика Миле био и остао човек обдарен многим врлинама и даровима, многоструко талентован, али хотећи све, није успео да своје дарове доведе до пуног израза и савршенства.

Ја сам у посебном запису изнео, са којих хе разлога чика Миле доспео пред преки суд који је био образован у вези са Ивањданским атентатом на краља Милана. Чика Миле је био апсолутно невин, али ипак осуђен на три године робије, од којих је годину издржао у оковима као најцрњи злочинац. Тај преки суд, помоћу кога се краљ Милан хтео обрачунати са својим политичким противницима, иако није оставио трагичне последице иза себе као при суђењу у Зајечару за Тимочку буну – оставио је најмучнији утисак код свих људи који су на било који начин били уплетени у тај процес.

[...]

Чика Миле није имао правог и дубоког интереса за унутрашњу политику, као ни Јаша Продановић за спољашњу. Јаша би увек говорио: шта ја имам да бринем за спољну политику, ето ту Пашића, па нека он брине. И просто је несхватљиво колико је он слаба интереса имао за ствари које не спадају у чист домен унутрашње политике, где се осећао у свом елементу. Чика Миле није био такав. Иако је одговарао пред преким судом и био осуђен, прави домен његовог интересовања било је све што је имало било какве везе са спољном политиком, управо са свим што је стајало у вези и што се односило на нашу и друге словенске земље на спољно-политичком плану. Ја то приписујем у првом реду што је (по матери) био пореклом из Призрена, а познато је колико су Призренци, без разлике, били патриотски настројени. Пред тога, кад се вратио из емиграције и потражио службу, Андра Николић, тада министар просвете у Србије, ставио му је у дужност да у накнаду за то обиђе Босну и Херцеговину и успостави везе с тамошњим српским првацима, са којима су пом. везе од времена окупације Босне и Херцеговине биле знатно отежане.

[...]

Пошто можда нећу касније имати прилике да испричам једну анегдоту у вези с краљем Александром, то ћу учинити овом приликом.

Краљ Александар наставио је традицију свога оца. Позивао је у дом свој чика Мила, уз друге виђеније личности, као нпр. Ива Ћипика који је врло волео дворску кујну и дворске вечере. Краљ је врло уживао у похлепности и прождрљивости Ива Ћипика који се нимало није устезао да поручује – мимо јеловника – све што му душа зажели, иако се нико никад не сећа да је Ћипико било кад кога на част позвао.

Тако се десило да се чика Миле затекао по позиву у двору сутрадан (6. јануара 1929. г.) по извршеном државном удару, кад се краљ Александар прогласио за диктатора и сву власт узео у своје руке.

Надајући се да ће чика Миле бити обрадован овим његовим актом Александар ће му се весело обратити:

– Па како вам се свиђа мој нови акт?

---

²³⁸ Данашња претпоставка је да је надимак Крпа добио је јер су тадашњи омладинци, поред школе, завршавали и још покоји занат, а Павловић је завршио обућарски. Ово потврђују и Илићева сећања из записа ДИ-66.

– Баш као да сте сели голом..... на јежа! Ето!

– Марш, мајку ти мангупску! одвратио је Александар који је псовао као кочијаш и није, кад се наљути, водио рачуна кога има пред собом.

И истерао га из куће. Чика Миле више није крочио ногом у двор.²³⁹

Тако се завршила дворска каријера чика Милова, коју многи нису марили и симпатисали. Радоје Домановић отишао је у службу двору. Одвојио се од своје странке и Јаше који му је био и кум и више него сродник, кад нису биле задовољене његове амбиције да доспе на положај министра и буде кандидован за народног посланика. Он се тако увек издвајао и будирао кад нису биле задовољене његове личне амбиције. Одоврљавао би се, како би се то народски рекло. То се помало испољавало још од онога будаластог сукоба код „Такова“, кад се тешко замерио Јаши. То одоврљавање испољило се нарочито, кад се удружио са принцем Ђорђем и кад му је овај ставио на расположење сретства за покретање једног сопственог политичког листа који је он уређивао с неким неуравнотеженим официрима.²⁴⁰ Чика Миле није никад тако поступио. Иако су му многи замерали што је постао „дворски чанколиз“ и „лижисахановац“ – он никад није застрањивао и према Јаши је очувао до последњег даха присан и одан однос. Иако је једно време и уређивао „Одјек“, он то није узимао као основ да у партији и у друштву стекне неки изузетан положај. Никад није застрањивао и до смрти је остао одан и лојалан своме старом друштву. Домановић је био пуст и недисциплинован, што се народски каже: нит се води, нит се преже. Чика Миле, иако није био Домановићевог талента, није био ни његовог пустог и неукротивог темперамента. И ако би се хтело да учини поређење између Домановића и чика Мила – а ја сам их обојицу добро познавао – могло би се рећи да је чика Миле био бољи, а Домановић чвршћег карактера.

То не значи да је чика Миле био слабог карактера. Не. Био је само мекши и мање отпоран, док је у Домановића било нечега од наше хајдучке расе.

*

Да оставим ова докона поређења између чика Мила и Домановића, па да се вратимо поново самоме чика Милу.

Што је време више одмицало он се све више предавао јавним и специјално патриотским пословима. Пашић га је радо упућивао у разне мисије и по поверљивим пословима. Суверено поштен и исправан, он је Пашићу служио као повереник за везе с босанско-херцеговачком омладином која се школовала на страни, као и за везу с националистичким елементима у Аустро-Угарској (Хрватска, Чехословачка)²⁴¹. Стекао је добрих веза и у Русији²⁴². Жив, окретан,

---

²³⁹ Крпа је годинама био чест и омиљени гост на двору краља Александра. Међутим, „5. јануара 1929. пред укидање Видовданског устава и објаву личног режима Милорад Павловић је краљу искрено рекао шта мисли о том потезу, па је за сва времена био најурен са двора“ (Живуловић 2004: 305–307).

²⁴⁰ Ради се о листу *Нови покрет*, коме је власник и једно време главни уредник био Радоје Домановић. Домановић је лист издавао током 1906. године. Изашло је укупно 248 бројева.

²⁴¹ Блиско је сарађивао са Николом Пашићем и био му врло поуздан сарадник. Пашић је преко Крпе завршавао најосетљивије послове са Босном и Херцеговином (Живуловић 2004: 79). Након вести о анексији Босне, у Београду избијају масовне демонстрације чије је Нушић био преводник, а Крпа један од главних сарадника. С обзиром на то да је Крпа био још активнији политички за време анексионе кризе, окупаторска Аустрија му забрањује улазак у Босну и Херцеговину: „Анексиона криза у Босни и Херцеговини заоштрила је политичку ситуацију, појачала прогон Срба и око земље још више стегла обруч. Професору Павловићу, због његових веза са ‘политички непоузданим’ Србима, био је забрањен улаз у Босну и Херцеговину“ (Трајковић, Вучковић 2011: 417). Из овог периода његовог живота потичу пријатељства са Владимиром Гађиновићем, Богданом Жерајићем и Гаврилом Принципом (Ђоковић, Ђоковић 2013: 351). Скривајући се иза лажног имена, као тобожњи обућар, прошао је кроз целу Босну и Херцеговину тада под аустроугарском управом и о томе објавио монографију *Православље у Босни и Херцеговини*. Књигу је објавио под псеудонимом П. М. Томић (Трајковић, Вучковић 2011: 416). На својим честим путовањима у Босну је боравио и у Мостару код Алексе Шантића (Живуловић 2004: 86). У истом

комуникативан, зналац скоро свих словенских језика – прави полиглот, он је био жива веза за многоструке односе не само на словенском Југу, него и далеко изван његових међа. Захваљујући промењеној политичкој клими и сређивању унутрашњих прилика у земљи, Београд постаје жижа, у коју су се стицали погледи свију политичких уздања на целом словенском Југу. Сви су се погледи обртали у правцу Београда и чика Миле стиче везе и познанства као ретко који политичар међу Словенима. Да би се укочили и паралисали тај неодољиви полет и замах, аустро-угарска влада планира један велики велеиздајнички процес који би компромитовао српско-хрватску коалицију и бунтовну Србију. Уједно би аустро-угарској влади дао повода за оружану интервенцију на Србију. Стога она спроводи анексију Босне и Херцеговине, оглашује царински рат Србији и припрема велеиздајнички процес у Загребу и Фридјунгов процес у Бечу.

Да се не задржавам сувише на овим разноврсним подухватима аустро-угарске дипломатије и њеног генералштаба, па да се задржимо нешто више на Фридјунговом процесу, у коме је чика Миле одиграо бриљантну улогу која би била довољна да му за сва времена очува славу у нашој историји.

Ја сам чешће говорио с чика Милом о тој чувеној афери која је за сва времена компромитовала аустријско министарство спољних послова. Ко је дао идеју да се онако намагарчи и насамари аустријско министарство спољних послова, нисам био у стању тачно утврдити. Чика Миле је приписивао себи у дело саму идеју, али се мени чини да је цео план сковао неки виши – по свој прилици сам Пашић, вероватно сам, него са својим блиским сарадницима. У томе подухвату крупну улогу је одиграо и сам чика Миле и ко зна ко још поред њега.

[...]

Колико је Пашић полагао на чување државне тајне показате вам анегдота коју сам чуо из уста Милана Ракића, познатог песника и нашег еминентног дипломате. Ракић је тада био консул у Приштини, али је повремено долазио у Скопље и тада је било право уживање провести једну ноћ у друштву с њим и за кафанским столом, кад се он показивао ненадмашним и занимљивим козером.

Десило се то приликом ступања у службу Љубе Михаиловића,²⁴³ Милана Ракића и др Милана Милојевића. То су били тројица наших елитних кандидата који тек што су се били вратили из иностранства са школовања. И сву тројицу заједно прими једног дана Пашић, кад су дошли да му се захвале на постављењу. После кратког ћаскања коме се Пашић, по изузетку предао, сва тројица запитају, има ли какву препоруку да им да при одласку на нову дужност у Битољу и Приштини?

периоду је доста путовао и по северној Далмацији и Задру, где је био у контакту са Марком Царем и Савом Бјелановићем (Исто: 88). Провео је неколико година у Босни радећи као обавештајац, па су 1898. године аустроугарске власти разматрале да му забране улазак у земљу. Павловић је у то доба био против владајућег режима и династије Обреновић, о чему су говорили његови епиграми због којих (претпоставља се) никако није успевао да се запосли као професор у Београду. Своје шaljиве епиграме је најчешће објављивао у у листу *Геца* који је уређивао са Јованом Скерлићем и Ристом Одавићем. (Кос Вујовић 2015: 13). Сарађивао је у много београдских и српских листова и часописа (у младости махом опозиционарских, против обреновићевске владавине), али је највећи траг оставио на Веселиновићеву *Звезду и Дневни лист*.

²⁴² У Москви је стекао велики број познанстава, једним делом „захваљујући главном сараднику часописа *Славјанскаја Известија* Василију Корабљову, кога је Крпа раније угошћавао у Србији“ (Живуловић 2004: 140). У Лењинграду се зближио и са кнезом Арсеном Карађорђевићем, а након повратка у Београд прати кнеза Павла на југ Италије као његов лични предавач (165).

²⁴³ Љубомир Михаиловић био је каријерни дипломата. Каријеру је отпочео као комзул у Битољу, па у Риму, те као посланик на Цетињу. Током Првог светског рата много је урадио на српској пропаганди као посланик у Вашингтону.

– Е, децо – одговориће Пашић, кад ме питате и добро сте се сетили да ме питате - могу вам као најважније у нашем послу препоручити: да најбрижљивије чувате сваку државну тајну – тајну коју вам ми као светињу поверавамо или до које сте дошли у својству службеничком. Чувајте државну тајну као очи у глави, па и више од тога. Дипломатски службеник који не уме да очува државну тајну налачи на девојку која није умела да очува своје девичанство. Ето, толико, па се по томе управљајте!

[...]

А све иде за тим да покаже: колико је Пашић у државним пословима био обазрив и неверљив и колико је полагао на очување тајности у државним пословима.

Вероватно да је чика Миле – можда у споразуму са другима (сам ми је казивао да је све то било складно организовано) израдио познате записнике са седница управног одбора „Народне одбране“,²⁴⁴ који су требало да компромитују најугледније личности из редова српских руководиоца и државних службеника. Вероватно да је и Томаш Масарик – у то време најугледнији чешки и уопште словенски политичар на Словенском Југу – имао знатна удела у припремању ове знамените преваре. Удешено је тако да један жандармеријски наредник дође у везу с аустријским агентима и понуди им да им за једну приличну своту прода та „важна документа“ која су требало да прикажу роварења Пашићеве организације против суседне монархије. Чак је удешено да Пашић „заборави“ кључеве од фијока од стола у кабинету и омогући агентима да у његовом одсуству придигну пом. документа и ставе их на расположење аустро-угарском војном аташеу у Београду.

Ко је иоле познавао Пашића, његове методе рада, његово кунктаторство, његову бескрајну обазривост, његову суверену неверљивост, његову тајанственост морао би бити упозорен да са више критичности и обазривости приступи употреби на така јевтин начин добијених докумената. Скоро да је било искључено да Пашић заборави кључеве од свога стола, као и у таквом баналном столу држи тако компромитујућа документа. Да кључеве заборави – то се још и могло десити. Али да тако значајна документа држи у једном баналном писаћем столу – то се Пашићу који је зазирао скоро и од сопствене сенке – није могло десити – искључено, апсолутно искључено.

[...]

Европа је живела у највећем узбуђењу још од септембра прошле године, кад је Аустро-Угарска грубо, војничким чизмама погазила Берлински уговор и прогласила анексију Босне и Херцеговине. ... Европа се налазила на ивици рата у време кад је аустро-угарско министарство спољашњих послова, преко др Фридјунга,²⁴⁵ покренуло аферу која је требало да увери свет да је аустријска влада била принуђена да приступи акту анексије покрајина које су јој биле поверене на управу и администрацију, како би учинила крај хушкачкој пропаганди која се водила са стране коалиције и српске владе и која је грозила опстанку и интегритету монархије. За доказ својих тврдњи аустро-угарска влада подигла је, поред велеиздајничког процеса у Загребу, упереног против српско-хрватске коалиције, преко др Фридјунга оптужбу против српске владе, набацујући јој све велеиздајничке акције против интегритета и опстанка аустро-угарске монархије. У потврду својих теза др Фридјунг је изнео на јавност документа – записнике са седница удружења „Народна одбрана“ из Београда, који те бунцијске и конспиративне радње најбоље потврђују и доказују.

---

²⁴⁴ „Народна одбрана“ била је национална организација основана у Београду 1908. године, у време анексионе кризе, са задатком пропаганде међу Србима и другим Јужним Словенима у Аустроугарској и Турској. Њен члан био је и Милорад Павловић Крпа, као и Љубомир Давидовић, Бранислав Нушић, Војислав Танкосић и други.

²⁴⁵ Хајнрих Фридјунг, аустријски историчар и публициста, заведен лажним документима подметнутим од стране српске тајне службе, оптужио је вође Хрватско-српске коалиције, на челу са Франом Супилом, за велеиздају. На судском процесу се открило да су оптужбе неутемељене и то је уздрмало углед аустроугарске дипломатије.

Проглас анексије Босне и Херцеговине био је велики поклич на узбуну. Пашићу је акт анексије био познат неколико месеци раније. Чика Милу биле су стигле поруке од сарајевских српских првака: Јефтановића,²⁴⁶ Кашиковића,²⁴⁷ Шоле²⁴⁸ и др. још у марту 1908. год. о припремама за анексију, те су и он и српска влада само глумили изненађење и пренераженост над тим актом, јер друкчије нису могли ни чинити. Поруке су чика Милу коме приступа у Босну и Херцеговину аустријске окупаторске власти нису више дозвољавале, као ни Јовану Скерлићу.

[...]

Сам чин анексије наишао је у целом српском народу на највећу осуду и најжешћу реакцију. Наједном су престале све партијске размирице које су често пута биле крупне и заоштрене, скоро непријатељске. Наједном, као по команди, све су оне биле потиснуте у страну и цео свет се окупио око своје владе, као што се то увек дешавало у трагичним часовима које је земља проживљавала. ... Цео народ је одједном инстинктивно предосетио да је у питању опстанак нације и да свим унутрашњим сукобима треба учинити крај.

[...]

Тешко је речима или на било који други начин дочарати тешку атмосферу коју је Србији створила незаконита и самовољна одлука аустријске владе. Цео српски народ био је дубоко ојађен.

[...]

У уводу ове главе ми смо поменули како је чика Миле учествовао у намештању ове афере. А кад је она избила на јавност и лица поменута у написима објављеним у листу „Ноје фраје пресе“²⁴⁹ подигла тужбе против професора Фридриха за лажно оптужење, онда се пред бечким судом развио процес који је заинтересовао цео свет. Као сведоци похитали су да се нађу пред судом, поред Мирослава Спалајковића који је у то време био начелник министарства спољних послова, још и Љуба Давидовић, министар просвете у пензији, др Божа Марковић, редовни професор београдског Универзитета и бив. немачки ђак, поред лица из Хрватске, Чешке и др. угледни грађани и политичари.

[...]

Но прави јунак испао је чика Миле који је немачким владао као прави Немац и својим духовитим упадицама избио из такта самог претседника суда. Ја као да сад гледам пред собом чика Мила како пародише гневни говор претседника суда који је чика Милу одузео реч

---

²⁴⁶ Глигорије М. Јефтановић (1840–1927) био је српски народни вођа, политичар, трговац (Српски биографски речник 2004).

²⁴⁷ Посматрано из угла културне, књижевне, али и политичке историје, ово познанство, а касније и велико пријатељство било је од изузетног значаја. Крпа је у Кашиковићевој *Босанској вили* објавио преко сто педесет биографија знаменитих савременика (Ђковић, Ђоковић 2013: 351). „На основу преписке између Кашиковића и Крпе, можемо закључити да је број Крпиних текстова које је објавио у *Босанској вили* знатан. Ако је судити по овако потписаним прилозима објављеним у *Босанској вили*, Крпа је аутор текстова о Ђури Јакшићу (1896), Браниславу Нушићу (1897), Змају (1904), Милени Миладиновић (1905), Јанку Веселиновићу (1906), Милораду Ј. Митровићу (1907), Стевану Сремцу (два прилога 1907) и Алекси Шантићу (1913)“ (Трајковић, Вучковић 2011: 416). Међу важним именима књижевника савременика, претпоставка је и да је Крпа аутор једног од првих прилога о тада још увек непознатој књижевници Јелени Ј. Димитријевић, а у питању је текст из двоброја 5/6 из 1899. године.

²⁴⁸ Атанасије Шола (1878–1955) био је национални и политички радник из Херцеговине. Након Првог светског рата био је председник Земаљске владе Босне и Херцеговине до доношења Видовданског Устава.

²⁴⁹ *Neue Freie Presse* био је дневни бечки лист који је излазио у периоду од 1864. до 1939. године. Бројеви су обрађени и дигитализовани и могу се наћи на сајту Аустријске националне библиотеке, <https://anno.onb.ac.at/cgi-content/anno?aid=nfp>.

упоређујући његов говор са говором бечких пиљарица и згражавајући где је такав језик могао научити! Чика Миле је још у дубокој старости могао дословно цитирати гневне речи претседникове, пуне претње, који му је предочавао да се, ако тако продужи, лако од сведока може претворити у оптуженог и бити стављен на оптуженичку клупу. Зато му је, удаљавајући га са седнице, предочио да се не удаљава из града чије гостопримство ужива, јер се може десити да се од сведока може претворити у оптуженог.

Тако се чика Милу није пружила прилика да до краја изобличи тужиоца који је ипак у бечким круговима уживао велики углед и да се предочи суду с каквим људима има посла, кад се они служе лажи и фалсификатима да би извели на оптуженичку клупу људе, од којих су неки били и немачки ђаци, а сви угледни политички људи и народни претставници, високо цењени у својој земљи, па и изван ње.

Али он је био јунак дана, о коме се не без симпатија говорило и у самој бечкој јавности, док је у Београду при доласку био дочекан с правим тријумфом. То су били најлепши дани у животу чика Мила, који су бацили у засенак све што се о њему у ранија времена препричавало или проносило. А и он је похитао натраг кући да, не дај Боже, аустријском претседнику којим случајем не падне на ум да своју претњу и у дело преведе и чика Мила не посади на оптуженичку клупу. Јер с аустријском бирократијом није се шалити: то је била најокрутнија бирократија на свету. Јер ако се за Турску радо препричавала она анегдотица о слепцу који је на домаку турске границе узвикнуо: „Овде негде мора да је турска граница, јер осећам како Турска – заудара!“ тако се у близини аустријске границе слободно могло рећи: „Ух, овде негде близу мора да је аустријска граница, јер осећам како базди – њена бирократија!“

Цео српски народ, кад је чуо, био је захвалан чика Милу на његовом смелом иступању у једној држави која је сматрана већом полицијском државом но и сама апсолутистичка Русија. Тај његов подвиг остаће трајно у аналима српске историје и служиће на част успомени његовој за сва времена. То су била велика, херојска, али и тешка времена. Дешава се, али врло ретко да човек доживи своју победу, свој тријумф, али много чешће да свој трнов венац носи целога живота. Чика Миле је доживео свој велики час који је остао запамћен, али мање признат и награђен, јер је у животу, под старе дане нарочито, доживео много горких часова. Ако Његош мисли и верује да чаша жучи иште чашу меда и да помешане најслађе се пију - вара се љуто: чашу меда свако радо жели, али чаше жучи нико није рад и не жели да је испије, ма и помешане. Чика Миле је испио много горких чаша, незаслужено!

Одласком из Београда – почетком маја 1909. год. – растао сам се с његовом средином, па и са чика Милом и моје је интересовање кренуло другим правцем и за другим идеалима. Са старим друштвом и са старим многобројним пријатељима одржавао сам слабе везе, па и живот у Београду пратио тек кроз дневну штампу. – Иако сам о чика Милу слушао понешто, не бих био у стању много шта рећи у том периоду од скоро десет година – колико сам био отсутан из Београда, у који сам се вратио тек крајем 1918. год. – иза Првог светског рата.

Али и овако удаљен и преокупиран другим пословима и другим бригама, нисам потпуно губио интересовање за чика Мила. Читао сам књигу „Напуљске шетње“²⁵⁰, насталу на путовању са принцем Павлом кроз Италију, налазио да је добро написана, иако нешто компилована, иако мање занимљива него чика Љубини²⁵¹ путописи из Италије. Није ми се пак свидело његово вечито смуцање око двора. Али је била стара слабост да призива и да се окружује људима без веће вредности и осредњим, а да се клони људи који нешто значе и претстављају.

[...]

---

²⁵⁰ У периоду од 1906. до 1908. године Крпа је боравио у Напуљу као гувернант и лични тотор кнеза Павла Карађорђевића, којем је, године 1911, посветио рукопис *Напуљске шетње*, објављен 1911. године. Истовремено, Павловић је водио богату преписку са пријатељима, сарадницима и краљем у којима је интерпретирао своје импресије града, знаменитости, пејзажа.

²⁵¹ Мисли се на *Писма из Италије* Љубомира Ненадовића.

Иначе, понеки пут кад бих дошао у Београд – што се није дешавало често, сретао бих га на улици – лети мало разбарушеног, зими с његовим калабреским шеширом, увек без зимског капута и увек ужурбаног, као да га неко гони. Али, сем обичног поздрава никад међу нама није било ближег односа.²⁵²

За време Првог светског рата нигде га нисам срео, мада је кроз Атину, где сам био службом, прошло пола Србије. Али сам слушао да је цело време, до растурања српске Врховне команде, био са војводом Мишићем, у његовом штабу.²⁵³ Са њим се, после евакуације Србије, прошао кроз Албанију, доспео на Крф и после пратио Мишића у Италију. Из свакодневног општења и разговора с Мишићем, иза Другог светског рата написао је своје мемоаре које је касније уступио Војној академији или неком војном историјском институту. Али су Милову богату архиву, његове успомене, необјављене књижевне радове, његова драгоцене документа из времена до прве окупације Србије однели у четири велика сандука аустријске окупационе власти²⁵⁴. Чика Миле је иза окупације у много наврата све чинио да ту архиву и документа поврати, наше власти су га у том покушају широко помагале, сам је путовао у Беч, ушао у траг тој архиви, али ништа није могао учинити да је натраг добије. Са том архивом отишла је у недођин и богата историјска, архивска, књижевна и културна грађа, за којом чика Миле никад није престао жалити. Ја мислим да је ту било изванредног историјског и културног материјала, јер је чика Миле био, чини ми се, после Вука највећи скупљач најразноврсније историјске, књижевне и уопште културне грађе. Он је скупљао и прибирао што никоме никад ни на ум не би пало. Као хрчак прибирао је све, почевши на пр. од парчета хартије, на коме је песнике Јован Јовановић-Змај био нацртао, приликом једног разговора с чика Милом о Змајевом брату Корнелу, на кога је Змај у то време био много љут, дугме које ће му у наслеђе оставити, ако овај пре њега не умре - до аутентичних историјских и књижевних докумената од трајне вредности. Његова кућа била је прави мали музеј, још у време кад сам с њим постао врло присан; каква ли је пре тога морала бити мени је било лако замислити. Нарочито за време прве окупације Србије, кад су Аустријанци били крваво острвили на све што је српско и односили и развлачили све што су стигли и где су могли веровати да ће моћи наћи документацију за оправдање своје чудовишне агресије на Србију. Мора се признати да је чика Мила био човек с најразноврснијим везама и с широким кругом познанстава међу најугледнијим људима и јавним посленицима на целом словенском Југу, па често пута и далеко ван њега. Стога су Аустријанци с правом могли веровати да ће у његовом дому и у његовим архивама моћи пронаћи и таква документа која би правдала иступање Аустрије против Србије. Права је жалост што српска влада није енергичније иступила и омогућила чика Милу да до својих хартија дође, на којима су му многи завидели и сумњичили га да је до њих на недопуштен начин долазио. Мени није познато, уколико су тачни ови пакосни наводи, али ми је аутентично познато да је песник Милорад Митровић, који је дуго времена боловао од туберкулозе, препоручио својој браћи пред смрт да чика Мила не пуштају у његову близину ни пред смрт, ни после смрти. Мени се чини да су сви ти гласови били злуради и претерани које су једни преносили до других, с генерације на генерацију. За великог Вука

---

²⁵² Тек након рата када су обојица живели поново у Србији развили су приснији пријатељски однос, те се Крпа често поверавао Илићу.

²⁵³ Након што је кренуо у рат, Крпа је „у свој нареднички ранац ставио је рукописну збирку Сремчевих необјављених прича и Масарикова писма. Нажалост, у његовом стану остала је обимна дугогодишња преписка, међу којима су биле и шифроване депеше. Крпа то, како је сам у мемоарима признао, није имао срца да спали, већ је сакрио у подрум куће у улици Милоша Великог 19, где је становао са мајком и женом“ (Трајковић, Вучковић 2011: 417).

²⁵⁴ Током кратке окупације Београда 1914. године, у стану Милорада Павловића боравио је аустријски генерал Мразек, „који је по ослобођењу Београда, како наводи Крпа, побегао из стана ‘срећом, ништа не дирнувши’. Међутим, приликом новог освајања Београда од стране Аустријанаца, почетком 1916. године, док је Крпа са генералштабом српске војске одступао, извршена је преметачина у његовом стану. ‘Из новина сазнајем’, сећао се Крпа, ‘да ми је мајку и жену ухапсила окупаторова полиција запленивши у мом стану преко десет хиљада разних рукописа. Лудео сам од бриге како да им помогнем?’ Полиција је, имајући информације, очигледно по диктату из Беча, упала у стан професора Павловића, ухапсила Крпину мајку и супругу Матилду, и запленила преко десет хиљада страна разних рукописа (Трајковић, Вучковић 2011: 418).

Караџића мени су меродавни људи који су били добро упућени у ствари говорили: да је он из цркава, манастира и сл. складишта покупио и продао у иностранство многобројне старе црквене и манастирске књиге и рукописе којих је било на хиљаде. Чика Миле никад није био у стању починити таква непочинства. Напротив, мени је лично познато да су њему људи и појединци однели и затајили многе ствари, књиге и документа. Он је био добродушан и доброћудан и никоме није био у стању ништа одбити, готов свакоме наћи ће се у помоћи. Да није било мене који га је стално потстицао, управо нагонио, он се никад не би усудио да од Вељка Петровића тражи своје слике од Ђуре Јакшића које је био посудио музеју за изложбу у Лењинграду.²⁵⁵ И Петровић би му их смотао – не верујем за себе лично, али за Музеј извесно, да би се неке додворио. Знајући то, ја сам га стално гонио да тражи, док се Петровић није смиловао да му их исплати – по багателној цени. Само је Миле био хвалисав – нешто више него што је требало, волео понекад да се закити и туђим перјем – али никад није био нечастан и нелојалан!

Из једне сиромашне породице која је с муком излазила на крај, чика Миле никад није ни гајио амбицију да се обогати и живи на високој нози. Све за чим је жудио по повратку у отаџбину са студија у Немачкој било је да својој мајци која се целога века злоупатила с мужем и децом прибави изванредан мир и спокојство у старости. Чинило нам се, кад би понекад говорио о мајци, да би јој радо скинуо с неба и само сунце – само да је задовољи и прибави јој мир и спокојство. Ја сам у другом напису испричао, како га је његова трговина с месом и јајима одвела, сасвим недужна и не некрива пред преки суд у Ивањданском атентату и како је тешко искупио своју младићску лакомисленост и себи навучао потсмех и поругу. Али и његова мати која је доживела дубоку старост умела се нежном пажњом и старањем одужити и своме сину и његовим пријатељима. Познато је како се она примила да води бригу и старање о двојници бећара и небрига, какви су били чика Миле и Стева Сремац²⁵⁶. они су били два боема и два матора момка, око којих старање није било лако. Сремац је становао код чика Мила и у критичном часу пред хапшење у Ивањданском атентату спасао неке чика Милове хартије, кад је полиција банула и стан и стала вршити преметачину. Миле и његова мати одужили су се Сремцу највећом пажњом, бригом и старањем. Он му се први нашао на помоћи, на глас да се Сремац тешко разболео у Соко бањи, окупио и сабрао све лекаре, остао поред њега до његовог последњег часа, допратио његове посмртне остатке до Београда, оплакао га и ожалио као најприснији и најнежнији пријатељ и организовао његов величанствени погреб у Београду. – О Сремцу ми је чика Миле казивао ваздан доживљаја и анегдота које није објавио ни у својој књизи о Стевану Сремцу, од којих извесне није могуће ни објавити. Али једну малу хоћу ипак да овде испричам.

Сремац је врло волео мачке и једну држао и у својој соби у чика Миловом стану. Чика Милова мати љутило се помало због штете коју је мачка причињава, а и због тога што спава у Сремчевој постељи, поваздан кад он није туна, а и ноћу, нарочито кад је хладно, подвлачи се Сремцу под ноге. Мајка се понекад и озбиљно љутила и праскала: „Оматорили сте, па подетињили! – говорила би. – Уместо да чувате жену и гајите децу, вама маторим замлатама мачке праве друштво! Пих, на врат вам се попеле!“

---

²⁵⁵ Књижевник Вељко Петровић био је тада (након Другог светског рата) управник Народног музеја.

²⁵⁶ Када је почео да ради као предавач у Нишкој гиманзији, 1891. године, Миле Павловић упознао је Стевана Сремца и Божидара Кнежевића (Живуловић 2004: 81). Касније су живели заједно у Београду, у Павловићевом дому. Често су посећивали познату кафану „Дарданели“. „Искрено пријатељство везивало је Крпу и књижевника Стевана Сремца. Сремац је целог живота био нежења, велики боем и чувени козер. Пријатељство је датирало још из заједничког професорског службовања у Нишу. У истој школи предавали су Сремац, Крпа, Светолик Ранковић, Божа Кнежевић и др. Преласком у Београд, наставило се Сремчево друговање са Крпом. Када је Јанко Веселиновић 16. септембра 1894. године покренуо *Звезду*, редакција је, поред кафана, била место окупљања београдске књижевне боемије. Ту су, поред Сремца, свраћали Крпа, Милован Глишић, Драгутин Илић, Милорад Митровић, Радоје Домановић, Бранислав Нушић, млади Скерлић и др. Професор Милорад Павловић – Крпа је у свом животопису записао о Сремцу: ‘Никада нећу заборавити другарство тог духовитог човека који је целог живота бежао од брака, али никад и од љубави.’“ (Трајковић, Вучковић 2011: 415)

И деси се да Сремчева мачка остане скотна. Стара је опомињала Сремца да је отера, јер му се може десити да му она начини пачарис. Али ведри и доброћудни Степа само се слатко смејао. Али једнога дана деси се оно од чега је Милова мати зазирала, а Сремац није надао: мачка се омази у Сремчевој постељи – шест слатких мачића! Стара је праскала до неба, док се Сремац слатко смејао. „Ето ти што си желео: нећеш децу, ето ти мачића! – Сад си мачји тата!“

Али тај однос присности и срдачности, какав је постојао између чика Мила и Сремца који се сматрао као члан породице, није се никад могао успоставити између чика Мила и Ива Ћипика коме је он указао после рата исто онако широко гостопримство као некада Сремцу. Ћипико је био човек друге врсте и никад се није могао упоредити са широким, хуманим и нашим човеком, какав је био Сремац.

Чика Миле је био човек који је био навикао да у својој кући увек има по каквог госта. О анексији Б. и Х. његова кућа била је пуна Босанаца и Херцеговаца који су – сироте избеглице из домовине – налазили вазда склоништа и уточишта у чика Миловој гостољубивој кући.²⁵⁷ Он је био нека врста консула и заштитника чију су несебичну помоћ уживале избеглице и бегунци из свију словенских земаља који се у сопственој земљи више нису смели задржати било из каквих политичких или родољубивих разлога. Његов дом личио је на турски хан, у коме се спавало и по поду, кад није било места у постелама. Кроз његове чисте руке протекло је и протицало небројено благо које је штедра Пашићева рука дарезљиво пружала свима гоњеним и невољним. Нико међу свима нашим познатим људима није имао толико и тако разноврсних веза и нико као чика Миле није уживао толико поверења код иначе неповерљивог и претерано опрезног Пашића. Сва давања стипендиста на старни и разне исплате поверљиве природе ишла су преко чика Мила. И ништа се од свега тога није, како се то каже, залепило за његове прсте, како се то иначе дешава.

[...]

Његов дом био је право стециште, кроз које су пролазиле масе националних и социјалних револуционара, свих врста и свих нијанси, почевши од босанских револуционара и четника: Принципа, Чабриновића, Грабежа до Воскара Владе; и од чехословачког Масарика до Бенеша и његових последника; од пољских националних револуционара до претставника Лужичких Срба; од социјалних револуционара, преко Троцког, до бунтовника свију фела и праваца. Све је познало и све прошло кроз гостољубиви дом чика Милов. То је била широка река којој ја не бих био у стању да обележим ток и међе²⁵⁸.

Кад се све то има на уму, што се у том гостопримљивом дому не би могао задржати и један Иво Ћипико који је, уз то, био прави љубитељ оклапине и лаког и јевтиног живовања!

Ја сам Ћипика упознао у Атини. Пре тога сам само о њему слушао и истински се одушевљавао његовим књижевним талентом, кад се у нашој јавности појавио и свет освојио нечим свежим и дотле ненаслућеним. После је прешао у Србију и ова га свесрдно прихватила и стала му стварати његову књижевну репутацију.

Ћипико се са службом нашао, за време Првог светског рата, негде близини српско-грчке границе и чим је 1915. год. под јесен наступила евакуација, обрео се лако у Солуну, а не много иза тога и у Атини. То му је било лако извести, јер он никакве озбиљне дужности није имао, нити се хтео примити. И тада и касније, кад смо се у земљу повратили, он је службу сматрао неком врстом синекуре и у своје надлештво навраћао само кад је требало примити плату. Књижевницима се у Србији вазда гледало кроз прсте и свака њихова се служба сматрала неком

---

²⁵⁷ „У време анексионе кризе и Фридриховог процеса у Бечу, Крпа је постао ‘незванични опуномоћеник Босне’, а његова кућа у Милоша Великог 19 – ‘херцеговачки конзулат’. У њу су свраћали и у њој боравили младобосанци: Владимир Гађиновић, Богдан Жерајић, Гаврило Принцип“ (Трајковић, Вучковић 2011: 417).

²⁵⁸ Павловићева фамилија била је позната по помагању сиромашним ђацима, те су кроз његов дом прошли многи којима је било потребна помоћ око смештаја и додатних прихода.

врстом синекуре. Тако је то ишло од Ђуре Јакшића, преко Јанка Веселиновића па надаље и против тога се скоро нико није бунио. Књижевници су сматрани као размажена деца нације, па се тако гледало кроз прсте и Ђипику. Ја сам у једном посебном напису забележио, како су се сукобили Ђипико и министар Живојин Рафајловић, кад је овај покушао да Ђипика задржи на послу: једноставно је окренуо леђа своје министру и изашао из његовог кабинета. Сад га већ нико није био у стању задржати ни на каквом послу, сад кад је био ван земље и кад се одао једном ружном и зеленашком послу. Облилазио је кафанице, прчварнице и сарафнице у Пиреју и Атини које су биле пуне војника и избеглица и од њих куповао српске банке (папирни новац златне вредности) и ефективне динаре по три или три и по драхме за десет српских динара. То су исто чинили и јеврејски и грчки сарафи у Солуну, Пиреју и Атини, док се избегличка сиротиња које је било на све стране – злопатила да не може црње бити. Ми о овоме Ђипиковом пословању не бисмо ништа знали, као ни о његовом присуству у Атини, да нам то нису доставиле поједине избеглице које су сваког дана долазиле на јадање у Посланство. Ма колико да нам је криво било на Грке и Јевреје који су немилосрдно и бездушно побијали српски новац где су стигли, где су стали. Утолико је наш гнев на Ђипика био већи. Згадили смо се управо на њега. Једва смо чекали да дође да му изразимо свој гнев и своје негодовање. Али пре него што се он по дужности пријавио српском Посланству, десило се тако да је он ушао у моју собу и претставио се свима. Дотле га ја нисам познавао лично, до преко његових дела и по чувењу. Не могу исказати какав је утисак Ђипико на мене оставио – вероватно због онога што сам слушао шта чини по Атини и Пиреју. Омален, здепаст, ћоравиз као слепи миш, са цвикером са дуплим диоптером, неугледан, запуштен и оскудно одевен, са качкетом који се овде могао видети код амала и са очима које те нису отворено гледале. И уопште, чинио је јадан утисак. Био сам бесан и потајно сам наговестио Дучићу да га не доводи за наш сто у ресторану. Зачудо, Дучић је био такав човек, свима свашта праштао, кад их је волео. Умео је наћи пуно извињења и опроштаја за Ђипика. После подне нам је причао смејући се да га је водио на ручак у свој ресторан (где је повремено навраћао), али га није могао склонити да се из Пиреја, где је становао у неком хотелчићу последњег реда и хранио у некој прчварници, пресели у Атину, у неки пристojни хотел. Није хтео ни да чује: „Ћа говоримо! То је за мене претерано скупо! Пенги њет! Ћа говоримо!“

Више није свратио у Посланство. Сретао сам га после у главној атинској улици, где су обично биле сарафнице, како се вуцара од сарафа до сарафа и нешто с њима домунђава. Похитао бих да се брзо изгубим међу светом да ме евентуално не би препознао. Стид ме је било од његова стида. А није много прошло, па се изгубио сасвим из Атине. По чувењу сазнали смо да је отпутовао на Крф, где се искрцавала српска војска, где се од војника могло вероватно више ћарити него овамо од избеглица. А вероватно да су постепено приспевале паре из суседне Албаније, које су наши војници оставили у свом јадном повлачењу кроз Албанију. – Одахнули смо кад се бар нама скинуо с очију. Доста смо имали кубуре с разним хоштаплерима који су са свих страна нагрнули за нашом војском и избеглим светом, као шакали. После смо чули да је успео да се додвори принцу регенту Александру који га је одвео са собом на фронт. Та веза се наставила и после, кад је Александар постао краљ и Ђипика чешће позивао у двор на дворске обеде и свечане закуске, где се он, по казивању чика Мила, понашао као права бараба.

Оставићу да о томе периоду говори чика Миле који је располагао обилним материјалом о Ђипику и умео га лепо приказати. Мени је само казивао, како му је Ђипико поткрадао угаљ из подрума, док је код њега становао, да не би трошио свој угаљ из подрума и како му је једном приликом смотао златна дугмета са маншетни на кошуљи, али се није стидео да после то чика Милу и јавно призна – на шта се овај великодушни и помало нехатни и безбрижни човек није ни наљутио.

Најпоследње се повукао у своје родно место у Далмацији, где је и умро, ни од кога озбиљно нежаљен.

*

После ове краће диверсије враћамо се поново чика Милу.

Слушајући о чика Милу пре него што сам га ближе упознао, човек би могао помислити да је то неки страшни утилитарац, вазда спреман да материјално искористи сваку прилику која му се укаже. Мада ми је постао врло близак касно, у његовим позним годинама, нисам код њега открио ни трага неке амишности, похлепности и грамзивости. Био је симпатичан старчић, у дубоким годинама, али још доста свеж, физички и духовно. Пензија му је била мала, управо никаква, иако је он морао имати високи службенички стаж и високе квалификације. Право је чудо како су га надлежни фактори били толико запоставили, како нису водили рачуна о њему. Сам се он није умео, ни хтео снаћи, ни умео гурати и лактати. Чак га нисмо били у стању нагнати, нити наговорити да тражи да му се материјално стање побољша мада је имао многобројне везе и познанства. Није био научио да моли и богоради. У њему је био чврсто усађен понос и гордост. Више је волео да се мучи но да мољака. А могао би то, с правом. Благоје Нешковић,²⁵⁹ тада човек на високом положају, и његова браћа, били су код њега на бесплатном стану за време школовања. Могао му се обратити за помоћ. Није хтео, не из ината или пркоса, него што му понос није допуштао да мољака: у животу он је био научио само да даје, а не да моли и прима. Само му је средњи брат Нешковић²⁶⁰ доносио, кад би се вратио с каквог пута по иностранству, по какав ситан поклон – мало кафе или чаја. Чак се ни Моши Пијаде који је у то време био на врло високом положају и био чика Милу, своје старом наставнику, веома наклоњен, није хтео обратити ни за какву помоћ или услугу. Тако исто ни Кочи Поповићу који га је с времена на време походио. Био је врло поносит и није се дао склонити да икога моли. Али је било више пријатеља из иностранства који га нису заборавили и с времена на време слали му по неку ситницу. Нису знали да је он у великој невољи, а да су могли и слутити несумњиво га не би заборавили, јер је он био добротворан, вазда готов да свакоме помогне, кадгод је то био у стању. С времена на време код њега бих затицао песнике Симу Пандуровића и Владу Станимировића како код њега – доручкују: хлеба премазаног машћу и кафу. То је једино био у стању да им пружи, иако обојица нису били у горем стању од њега. Сима је, истина, тада био без икаквих надлежности, осуђен на губитак „националне части“. Јаша је радио да га рехабилитује, јер човек одиста није такву казну заслужио, али млади који су такву казну и донели, нису хтели ни да чују. Најпосле – ваљда после две године – сагласили су се да му поврате пензију, али су тражили да Сима поднесе молбу, као кривац, а Симу на то није било могуће склонити, јер се није осећао кривим, ниуколико. Али и без пензије – што није било лако – Сими је било лакше него чика Милу, јер је имао два сина која су била у служби и помагала оца. Влада пак имао неку пензију, мада њему није било никад доста. Од како сам га познао – а то је било још са Универзитета – вечито је био у оскудици и вечито гладан. Али се он није устезао ни да затражи, али Сима је био поносит, није умео да моли. Чика Милу било је све то познато, па куд би изјутра свратили до њега, он би им сам понудио доручак, сиромашки и – оно што је имао – убого. Сам он, и кад би био без гроша, једва би се усудио – овда-онда – да затражи банку-две, да би у суседној кафаници попио кафу или чашу пива. Жељан је био свега – то се видело и осећало. Његова супруга Неда – једна спретна и помало препредена Словенка-Хрватица – узела би му приликом пријема пензије или каквог хонорара све до последње крајцаре, јер је она водила старање о кући, али се и пажљиво опходила према њему. Ја сам се старао да му помогнем колико сам био у стању, али је то све било ситно и недовољно. Успео сам некако да му мало побољшам пензију, али све је то било прекратко. А нисам био у стању наговорити га да било с које стране затражи помоћ. А од „нових људи“ није било ни очекивати да се било ко сети чика Мила и да му укаже било какву пажњу.

Онда је стао прибегавати ономе што му је било најлакше: стао распродавати своје књиге и рукописе. Неко који се први сетио шта се може десити послао је из Народног музеја или из неких од библиотека експерте који су прегледали на брзу руку слика и ређих књига под забрану за отуђење. Они су извршили попис свега што је њих интересовало и написмено

---

²⁵⁹ Након Другог светског рата, овај револуционар био је генерални секретар Централног комитета Комунистичке партије Србије и потпредседник Владе ФНРЈ, све до сукоба са Титом и повлачења са свих дужности, 1952. године. Као студент Медицинског факултета становао је код Крпе од 1931. до 1933. године.

²⁶⁰ Реч је о Боривоју Нешковићу, историчару, писцу књиге *Истина о Солунском процесу*.

саопштили чика Милу да пом. предмете не сме отуђити, док музеј или библиотеке не одлуче и писмено га извести, да ли ће они или неће откупити предмете који су им се чинили од интереса. Али их нису откупљивали – у недостатку сретстава.²⁶¹

[...]

Како је чика Миле био наиван и безазлен као дете показаће и следећа прича која ми је једном приликом испричао, са сузама у очима, од стида, сам чика Миле:

Чика Миле имао је једну прилично пространу и удобну кућу на Топчидерском Брду – на оној страни према Сави, према месту које се негда популарно звало код „шест топола“, у улици – чини ми се – Миодрага Давидовића. Сећам се да је кућа била у пространом дворишту, затрављеном и ненегованом, само с неколико гранатих дрвета-багремова. Никад нисам питао чика Мила како је до те куће дошао – женирало ме. Замислите ви српског књижевника с кућом – одиста права аномалија и донекле женантно. Чика Миле је могао имати кућу: био је радан, маран и штедљив човек: преко његових је руку прошло пуно пара, туђих и сопствених. Он је био један од највреднијих људи које сам познавао – окретан, спретан, сналажљив, способан да заради. При свему том – кућа је нешто што се тешко могло замислити код једног српског књижевника онога времена. Јаша Продановић је од оца наследио толико да је у своје време могао купити две куће. Љуба Стојановић је, истина, зарађивао више од њега, али је своју с муком стечену и поштenu заслужбу пласирао у кућу кад се распродавала позната „Митрополитова башта“, иако је био и остао бећар-нежења. И он и други пријатељи били су сколили Јашу, кад је добио наслеђе, да купи готову кућу у Теодосијевој улици, у близини Љубе, али га нису успели наговорити. Доста ми је, – говорио је, – што ми је обезбеђена јама на Владановцу (Новом гробљу), те се бар с те стране не морам бринути за стан – а за остале ме слаба брига. Кад су га пријатељи потсетили на децу, одговорио је лаконски: „Нека се свако брине за себе! С моје стране доста је да их изведем на пут и настојим да постану честити и поштени грађани, а за кућу – слабо ме је брига! Ако им је до тога стало, нека је сами стекну. Ни мој ћаћа није мени кућу оставио!“ – Нушић, шта је у животу спискао и проћердао, могао је подићи или купити десет кућа, али он је себи изградио само гробницу и назвао је „мој дом“. – На крају пута он је ипак себи подигао пристојну кућу испод стадиона, али тада више није било ни његовог зета Миме који је био у стању расточити цара Радована благо, ваљда се и његова жена Дара смирила од карата,²⁶² а и самог Нушића су ваљда напуштали његови љубавни бесови, па је успео да одвоји нешто у страну и тако подигне кућу. Наши савременици су ипак нешто друкчији. Чак и Милан Богдановић који је ту негде скоро стекао своје мирно уточиште у „алеји великана“, пошто му није успело да очува кућу коју је у своје време био, на преварен начин, изградио више Цветкове механе. Код Јаше и социјалиста кова Светозара Марковића била се дубоко укоренила она народна реч: „Да је кућа добра, и курјак би је имао!“ Нове генерације нису таквог схватања!

Чика Миле, иако је био близак таквом схватању ипак је – по свој прилици ради своје мајке којој би, да је био у стању, скинуо и месец с неба, – купио кућу, можда од својих уштеда, а пре бих рекао од мираза који му је донела његова прва жена – Немица. – Кућу своје друге жене Словенке која је и сад у животу спискали су за време окупације.

Сад можда није важно што је он купио кућу, него што ју је купио на Топчидерском брду, у крају удаљеном од центра и тешко доступном, која га је одвајала од света и осуђивала на седантеран живот, док је он био сав од нерава, покретан и комуникативан. Истина он је и у својој новој средини успео да окупи симпатичан круг пријатеља који су га редовно обилазили и одржавали неку врсту литерарних седељки. У тим временима поникла је једна врло

---

²⁶¹ „С обзиром на своју јако ниску пензију од које није могло да се живи, Павловић је прибегао ономе што је му је засигурно пало најтеже – да рукописе, књиге, уметнине које је сакупљао годинама мора да замени за новац, што је и урадио 1941. године када је продао Народној библиотеци добар део својих рукописа, писама и слика“ (Живуловић 2004: 330).

²⁶² Нушићева супруга била је позната као један од најстраственијих београдских коцкара.

симпатична књига – писана а не штампана, илустрована пригодним сликарским радовима и испуњена прозним и стихованим саставима коју сам касније имао прилике да разгледам и о чијој судбини иза чика Милове смрти ништа не знам. После опреме ове књиге чика Миле је наставио да спрема друге, али махом испуњене својим прозним или стихованим саставима и до своје смрти испунио је око седамдесет сличних књига, с најразноврснијим садржајем, увек врло интересантне, о чијој судбини ништа не знам. Биће да их је његова жена све уновчила. Но о томе нешто касније.

Та осамљеност навела је чика Мила да ту кућу прода. Непознато ми је колико је за њу добио. И преселио се у град.

[...]

Њега смо оставили како се премишља шта да чини с понудом сина Ристе Одавића да му да на зајам суму не баш тако незнатну од 400.000 дин. које је добио за своју продату кућу на Топчидерском брду. Мора да је камата и друга обећања јако заголицала чика Мила кад се одлучио да младом Одавићу даде на зајам тражену суму. А после тога – после тога више никад није видео ни камате, ни своје главнице: Ристин син је све спискао на берзанским спекулацијама... Онда су потекле тужбе многобројних поверилаца који су били преварени и изиграни као и чика Миле, и млади Одавић обрео се у затвору. Све су тужбе говориле вишемање како је Одавић на преваран начин измамио од тужилаца веће или мање суме уз свечано обећање повериоцима обезбедити велике користи, па од тога није ништа одржао. – Тужиоцима се придружио и чика Миле који је био један од најтеже оштећених. Тада се умешао и отац ухапшеног.²⁶³ Он је нарочито навалио на чика Мила да повуче тужбу, као највише оштећен, обећавајући, у име старог пријатељства, да ће и он припомоћи да његов син измири сва потраживања чим се буде нашао на слободи. Он је чинио тако убедљива обећања, да је чика Миле по други пут подлегао примамљивим речима, па је одустао од тужбе. Остали мањи повериоци били су обештећени, па су и они то исто учинили, и тако се млади варалица нашао једног дана на слободи. Али чим се то десило, он је под разним изговорима и ко зна каквим сретствима нашао начина да добије пасош и стругне у иностранство, оставивши своје лаковерне повериоце на цедилу. И тако је наш чика Миле, захваљујући својој лаковерности и меком срцу добио, што се каже, шупаљ нос до очију. То је било негде пред Други светски рат. Чак и за време окупације Одавићев отац уверавао је чика Мила да ће га његов син измирити – само нек се стрпи. И чика Миле је живео у стрпљењу и у нади, али није дочекао да ма и паре види од свога неваљалог дужника. Он се, по чувењу, пребацио у Америку и чика Миле није више ни речи о њему чуо. А сам се за време окупације добро намучио, а ни време после ослобођења није му донело ништа боље.

Кад год бих га дирао због те „финансијске операције“ толико би се потресао да сам му сузе у очима видео.

И умро је као пуки сиромах!²⁶⁴

*

Од почетка окупације²⁶⁵ у Миловом дому бив. Крунској ул. бр. 38²⁶⁶ били су се нагурали немачки официри који су бирали најлепше куће и станове и населили. Често би из кућа које би

---

²⁶³ Драгољуб Илић наводи да није у питању познати књижевник, већ друга особа с истим именом.

²⁶⁴ „Својим пријатељима давао је новац на зајам и на крају је материјално пропао. Новац од продаје куће 120.000 динара оставио је да има за старост, али тај новац је 1936. посудуио Ђорђу Одавићу, који му више није враћао. Није хтео да га тужи, јер је био син његовога пријатеља Ристе Одавића. Остао је да живи са малом пензијом“ (Живуловић 2004: 321–322).

²⁶⁵ Илић мисли на окупацију Београда у Другом светском рату.

²⁶⁶ У време кад Илић пише своје успомене, ова улица се звала Пролетерских бригада. Данас је то опет Крунска улица.

одабрали избацили све ствари, па би се сами унутра распртили, и не помишљајући куд ће се денути толики свет који би најурили на улицу. Пред повлачење, из Милове куће понели су, „за успомену“ још и неке слике и друге ствари. Тешко се живело у тим годинама. То себи може претпоставити само човек који је – робовао. Милу је донекле помогло само то што су и он жена говорили немачки као свој матерњи језик. Мени, иако сам доста разумевао немачки, стегао би се језик при додиру с њима да често нисам био у стању ни речи прословити. Само ме је неки унутрашњи бес распињао!

Али, и после одласка Немаца, у Милов стан населили су се други, наши, које му је доделила наша команда. Важило је скоро као правило, да где год су били Немци, и наша команда заузме собе за потребе својих службеника и обвезника. Изгледало је нажалост као да се смењују две окупације. Миле се дуго није могао опростити нежељених гостију. Али, мимо тога, његова радна соба била је вечито крцата светом. Било је ту уметника, књижевника, политичара, лица која траже помоћ, добру реч, утеху, савет, препоруку. Помоћ више није био у стању да пружи, као некад, али је све чинио што је било у његовој моћи, јер је сад и сам био упућен на туђу помоћ. Пензија му је била мала, никаква. Али, сећали су га се његови пријатељи из иностранства, па су му с времена на време слали по какву ситницу: мало кафе, мало чаја, мало шећера, мало дувана, понешто употребљаваног рубља и одела за њега и жену. Било га је стид да прима – њега који је целог века био навикао да дели, да поклања. Али, невоља је била добро залупала на његова врата. Било је часова кад је био жељан свега. Излазио би радо до старог друштва код „Барајева“ или у кафанице у Александровој улици. Цео свет га је познавао и призивао у своје друштво, поручивао му чашу пива или кафу, јер су сви знали да – нема. Био је врло поносит и нерадо примао част. Али апетит га је служио до болести и док му није било забрањено ово или оно јело. Патио је од старачких недуга и слабости у вези са годинама. Дубока старост је исто тако велика недаћа, као и кратак век младости. Стидео се да ма шта затражи од другог. За неких десетак година што сам га обилазио скоро посведневно није се усудио да од мене затражи никад више од по какву ситну позајмицу да би пред вече могао отићи до пријатеља који су га очекивали пред за уобичајеним „штамтишем“. Био је необично образли, иако је међу светом често титулиран као „безобразни Крпа.“

Код њега су навраћали и звани и незвани. Поред познатих књижевника који више нису били у моди или били у немилости, као Сима Пандуровић, Милан Вукасовић и Влада Станимировић, навраћали су скоро посведневно и други који су се умели снаћи и у новом режиму, као Љубиша Јоцић и др., који да би измамили било шта од чика Мила, обећавали су му златна брда. Наравно да је остало на варљивим обећањима. Неки Ненад Ставјел²⁶⁷, новинар за кога сам тада први пут чуо и који је после успео да оде као „Политикин“ дописник у Индију и тамо се задржи неколико година, замолио га је да му за „Борбу“ напише краћу студију о Стевану Сремцу, сазнавши да је Миле већ једном раније о њему написао читаву књигу²⁶⁸ – па кад је рукопис добио, изгубио се и никад му ни хонорар није платио, нити рукопис вратио. У редакцији су се пак изговарали да им о неком рукопису који је предат редакцији – није ништа познато. И на томе је и остало. – Код чика Мила виђао сам знане и незнане, признате и непризнате, женске и мушке, пристојне и оне које су биле познато непристојне. Све се гурало, тискало, лактало, увијало и превијало – све у нади да нешто научи, докучи, да нешто сазна и после уновчи и ћелепири. Све се гурало, све се тискало око чика Мила. Ја сам му пуно пута говорио да се курталише тих назлобрзих, недотупавних, злочестих и хохштаплерски настројених насртљиваца, али он никога није умео одбити, никога не саслушати, никоме ускратити помоћ – ако је био у стању да је пружи, или одбије савет који ако није помогао, вазда је био добронамеран.

[...]

---

²⁶⁷ Дописник *Борбе и Политике* и доцније уредник *Илустроване политике*. Написао је књигу о Индији, као и о Индокини.

²⁶⁸ Један од аустријских официра који је живео у његовом стану за време рата је приликом повлачења однео првобитни рукопис о Сремцу са собом.

Још један редован гост чика Миловог дома био је и принц Ђорђе. Он је понекад долазио у пратњи своје жене – „принцезе Радмиле“ – коју сам ја познавао као гимназисткињу, а касније као секретара суда. Она је била поређи гост, док је Ђорђе био права напаст. У кућу, на коју се он наврзне, долазио би редовно сваког јутра, у тачно одређено доба, али понекад и после подне. Тако се нудио и код мене, али сам ја умео наћи начина да га одвратим од тога. А кад је он то осетио, никад више није ни покушавао да се наметне. Био је врло честољубив, али и – досадан. Прек и осетљив. Са Милом се споречкао, кад му је овај затражио да му стави на расположење свој ауто Форд да га одвезе до Шапца, где је требало да одржи некакво предавање о старом Шапцу, у коме је некад као наставник службовао. Није га изричито одбио, али је престао долазити у његову кућу – једном за свагда.

[...]

Нарочито је био велики и упадљив број других посетилаца, од којих многе нисам ни познавао. Било је међу њима мушких и женских. Како је чика Миле с њима на крај излазио. не знам ни сам. Стога да би могао радити – дизао се врло рано. Ваљда пошто је рано легао, није могао дуго да спава. Лети је то било још и којекако, али је зими, кад се угаљ добијао тешко и у мирно време, а немоли за време окупације, било посве незгодно и неудобно. Соба у којој је радио и примао, била је пространа али не много удобна и оскудно намештена. Зими се рђаво грејала – због несташице угља. Тек после подне била је мало боље загрејана. У неком отрцаном кожуху, чика Миле је цело време седео и писао – како је могао од посетилаца. По цело пре и после подне преметао је неке веће и мање бележнице и из њих преносио у неке кратке (ђачке) свеске или у дугачке и дебеле тефтере који су личили на књиговодствене књиге – своје забелешке и сећања на људе и догађаје. Кад је био нарочито расположен ударао би по књигама: „Видиш, оваквих сам испунио близу 80! Ту је и повест и литература. То је моје животно дело. Нешто ће остати. Мораће ме читати и проучавати. Видеће се једног дана да нисам узалуд живео и радио!“ И одиста, чега ти све није било унутра! Једна књига била је пуна епиграма, понекад врло успешних и духовитих, сатиричких и јетких; неки пут опет врло осредњих, јевтиних и баналних – рекао бих простих. Али је, одиста, било право чудо како су му стихови ишли од руке – глатки и лаки; писао их је, што кажу, као други прозу, с једном неубичајеном лакоћом. Просто да се човек и диви и чуди, као онај Молијеров „грађанин-племић“ што није могао доћи к себи, кад су му открили: да је он целога века говорио – прозом. – Јаша који је Мила познавао боље од нас свију и с којим је другогао целога века – није могао просто веровати да је он своје сентенце у стиховима које је објављивао у „Републици“ под насловом „Кинеска мудрост“²⁶⁹, писао у време кад их је и објављивао (1954-56), него је то морао чинити много раније, док сам ја био присутан кад их је писао – не увек наравно. То није била велика и оригинална мудрост и надовезивала се на разне туђе мисли које он у ранијим годинама прибирао из разних туђих збирки које су под општим називом „афоризми“ издавали многи француски и немачки издавачи и давао им песнички вид. Мора се признати да му је то лако спретно полазило за руком, као што је риме и сликове као вадио из рукава. Имао сам додира с разним писцима и морам признати да нико тако лако није низао стихове и ритмове као чика Миле.

Интересантно је да поменем да је чика Миле имао и неколико стихованих врло порнографских написа. Један од њих био је објављен у његовој раној младости. Издавали су их неки мали штампари из, чини ми се, Балканске улице и растурали кришом преко ситних препродаваца по сајмовима и панађурима по унутрашњости. [...] – Интересантно ми је нешто слично причао и Винавер и да је с неким сличним „издањима“ боље прошао него са својом књигом „Гоч гори“ или неком другом од својих издања. Шта можете, често пута такви су људски укуси: перверзни!

Далеко би ме одвело кад бих хтео све да изложим шта ми је све Миле казивао, како се у животу прометао и о чему је све писао. Једном приликом дао ми је једну своју штампану

---

²⁶⁹ Павловићеву антологију афоризама, епиграма и филозофских мисли у стиху *Варнице или Кинеска мудрост у Републици* је одштампао Јаша Продановић. Неки од стихова посвећени су управо њему, лојалном дугогодишњем пријатељу какав је био Јаша.

књижицу која је носила наслов „Код три шешира“. У њој су објављене неколике његове приповетчице без велике вредности, али је име ауторово било означено само иницијалима „М.П.“. Ја то наводим само као библиофилски податак. Поменуо сам да је он оставио близу осамдесет писаних великих укоричених књига и можда тридесетак неукоричених у којима је садржан огроман материјал који вреди преиспитати²⁷⁰. Јер, чини ми се, да је чика Миле после Вука највећи сабирач свега и свачега и унутра се мора налазити и добрих ствари. Уосталом бољих од дела која се данас на свет издају и од којих често ни траг неће остати.

Али, нажалост, већина од тих књига-рукописа још за његова живота је распарчана. Нешто је продао он сам, кад му се јавила потреба за новцем. А кад он, јадан, није био потребит! Нешто је пак распродала његова жена после његове смрти. Признајем да је и она живела у врло тешким приликама – како за време његовог живота, тако и после његове смрти²⁷¹.

Имао је врло велику библиотеку, у којој није било неких чувених примерака као у библиотеци Јаше Продановића, али је ипак било реткости. Сву је ту библиотеку распарчао нешто он, нешто жена, нешто пак његови сродници, а нешто пријатељи који су узимали књиге на послугу па их више нису враћали. То исто тврдило се и за чика Мила што их је узимао на позајмицу, па више никад није враћао. То се пак не би могло рећи и за његову збирку слика, до које је вероватно дошао куповањем, прибирањем и поклонима. На сличан начин и њему су слике разносили. Дешавало се тако да су поједини библиотекари из Београда, Скопља, Ниша, Крагујевца долазили и издвајали што им се свиђало из библиотеке или из колекције, откупљивали по багателним ценама и односили, пуштајући чика Мила да чека месецима на исплату. Било је жалост гледати како су га малтретирали и уцењивали, као да у питању није била државна него каква шпекулативна и уцењивачка установа. Приликом процењивања и издвајања понекад су се и случајно затечени гости мешали у тај неукусни пазар и успевали да заштите чика Мила који би стајао беспомоћан, готов да пристане на све што се тражи и понуди. Једном сам се и ја умешао кад се радило о уступању једне собе и неких других ствари пок. Стевана Сремца, које је откупљивао за нишки музеј кустос, сматрајући Сремца као грађанина и књижевника Ниша. Једва сам одбранио чика Мила од једног дрског адвоката кога је службеник музеја био повео као саветодавца и који је дрским речима настојавао да збуну Мила и придобије (у име патриотизма) да пом. ствари поклони музеју. Под утиском дрског става пом. адвоката Миле је на крају пристао на понуђену суму, не хотећи да га сматрају као – уцењивача.

Сви су тражили поклоне и апеловали на дарежљивост и племенитост којима није било места, јер чика Милу не би никад ни на ум пало да растури и расточи предмете које је неколико деценија сабирао, да није било љуте невоље. Ја и не сумњам да би он све што је сабрао и с великим трудом сакупио завештао заједници, да је имао од чега живети. Зато су све његове колекције, све књиге и сви рукописи, све што је чувао и скупљао преко пола века отишли на разне стране за чанак сочива. Све је то било непотребно, све те принудне и друге мере, кад човек види како се данас расипа, како тешке паре одлазе у мутну Марицу. Било ми је дубоко жао човека који је ипак знатно учинио за ову земљу, који је дочекао да у дубокој старости буде жељан свега, да очекује милост са стране – човек који је ипак био честољубив и поносит као ретко који ко и човечан до сржи.

---

²⁷⁰ За Крпом су остале опсежне белешке, од којих су неке и објављене. Његова писана заоставштина данас се чува, највећим делом, у Народној библиотеци Србије, а део се налази и у Архиву Србије у његовом личном фонду (Лични фонд Милорада Павловића Крпе), као и у Архиву Југославије. Ову волуминозну архивску грађу од изузетног значаја Архив Србије откупио је у два маха – године 1956. од самог Крпе лично и две године касније, након његове смрти, од његов супруге Неде Павловић. Данас се она похрањује у осам архивских кутија које складиште многе личне белешке, преписке, рукописе, књижевне и новинарске текстове, приповетке, песме, епиграме, приказе, биографије о значајним личностима и друго (Кос Вујовић 2015: 13–14). Грађа која је похрањена у Народној библиотеци је дигитализована, а грађа у Архиву Србије публикована у *Милорад Павловић Крпа. У фондовима и збиркама Архива Србије*, Архив Србије, 2015.

²⁷¹ „Живео је пуне деведесет и две године. На самрти му је Јанко Веселиновић рекао: „Миле, ти ћеш све нас посахрањивати, па ћеш још педесет година живети од наше славе као наш савременик који ће далеком потомству причати као жив сведок о Војиславу Илићу, Сремцу, мени и другима.“ (RTS 2015).

И тако, ако се неко и некад буде интересовао за чика Мила и његово дело биће принуђен да трага на много страна, да податке прибира и у Београду, на неколиким местима, и у Шапцу, и у Крагујевцу, и у Нишу, и у Скопљу, и у Пожаревцу, и где ти је све знам. А чика Миле није заслужио да буде тако распарчан. Ја не мислим да је он био изузетно обдарен човек – каквих је у нашем племену било једва неколико, али је био многоструко обдарен и корисно послужио у многим пословима. Поред тога био је ретка добричина, изузетно хуман и добродетељан човек. Добре људе не треба заборављати, ако ни због чега а оно због њихове добротe. Поред тога он је имао и других врлина, због којих треба да његово име остане забележено и запамћено у нашем народу који је он волео и за који се целог века залагао.

Част нека је његову имену и његовој успомени!

10. априла 1964. год.

У Београду.

Драг. С. Илић.

ДИ-21

Иво Ћипико

Једна од најнесимпатичнијих личности коју сам срео у Атини био је свакако тада већ добро познати књижевник Иво Ћипико. Са пропашћу државе, у Грчку, а посебно у Атину сјурило се мноштво олоша. Било је међу њима дефранданата, војних бегунаца, коцкара, афераша, тајних и јавних проститутки, шпијуна, отпадника, одметника и чега још све не. Али од целе те булументе најнесимпатичнији ми је био сусрет са Ивом Ћипиком.

Водећи се са службом, чини ми се, при шумарском газдинству у Ћевђелији Ћипико је био међу људима, који су први прешли грчку границу. Не осећајући се много безбедним у Солуну, због близине бугарске границе и солунског фронта, који је био у стварању, он се за сваки случај спустио до Атине.

Не бисмо ни знали за његово присуство у Атини, да то није неко дојавио Дучићу. И овај се постарао да га пронађе, доведе у Посланство, и претстави свима нама. Ја га дотле нисам познавао лично – знао сам га само по имену и његовом књижевном раду. А сад ми се указала прилика и – мислио сам – задовољство, да га и лично познам.

Био је то алкав, неугледан, прљав, као буљина кратковид човек, који је остављао бољачки утисак. Нико у њему не би познао писца, који је изненада избио на површину својим слатким и сочним приповеткама, који је за све претстављао право откровење. Кратковид до слепила, он се туђио, он се клонио људи, он се повлачио, избегавао додир са светом. Дучић је био сав усхићен њиме: књижевник, сабрат, али такав, који није за њега претстављао нелојалну конкуренцију. Стога је желео да га лансира у свет, да га уведе у друштво, у нашу средину, да га учини присним, и пријатељским, човечанским. Али се Ћипико није ни мало одушевљавао, није марио за нас, за људе у опште, клонио се, повлачио у се, у неку сопствену љуштуру, као пуж. За све време колико је боравио у Атини – а то је могло бити два три месеца – једва смо се видели три четири пута, и увек на кратко време, и увек би га пронашао и довукао Дучић.

Заинтересовали смо се мало поближе, у чему Ћипико проводи време, чиме се бави, где пребива, како живи. И сазнали смо чињенице, које су нас управо запањиле и згадиле нам се. Наиме, становао је не у Атини, него у Пиреју, у неком бедном и прљавом хотелчићу, куд наврћу морнари и убоги свет. Хранио се исто тако по прчварницама, ашченицама, каквих је или

сличних пре педесет година било пуно у Београду, прљавих, неугледних, које су држали људи из Македоније, печалбари, и у којима су се хранили најубогији радници и ђаци. Дучић га је, не без тешкоћа, одвео у један од првих ресторана. Али кад је сазнао да ће Дучић платити, пристао је радо и добро се набокао. Али је после тога продужио по старом. Мислили смо да је у оскудици, као и толико другог света, и били готови да га помогнемо од своје сиротиње – да одвојимо од својих уста. Забога у питању је наш велики књижевник и ми смо били готови да га помогнемо на сваки начин. Али се показало нешто друго – нешто, што нас је пренерезило. Људи су долазили и причали нам, како се вукао – то је права реч – око сарафских тезги и ћепенака, око кафаница и хотелчића, свуда где се био станио српски избеглички свет, како вуња и купује српске банке и плаћа за њих три до четири драхме а ове после претвара у злато. Атина је обиловала златом и његова продаја била је потпуно слободна. И сам сам га лично видео како цуња око сарафнице при дну главне улице, како трампи неке јаде, како разговара и цењка се. Било ме је срамота, да му се јавим. Испричао сам ово Дучићу који је био тежак опортуниста. Он се само насмејао. Имао је широку индугенцију према књижевницима, нарочито кад се радило о оним изван граница Србије. Са смехом је причао, како му је сам Ђипико признао, да носи два ћемера опасана око тела, крцата наполеонима. А живео је као пас. После сам приметιο и сам како је око паса надувен као трудна жена. Згадио ми се. Нисам га после могао ни да смислим.

Кад је у Атини нестало српских банкнота, Дучић или неко други у шали рече Ђипику, да у српских војника, који су стигли у Крф, има непресушни извор банака и да се би се на томе могао начинити леп посао. А чује се, вели, да у суседној Албанији има још и више, и да би се тамо одмах „преко баре“ банке могле купити по багателној цени, јер Арнаути не маре новчанице. Ђипико се грчевито ухватио за ту мисао, па како у то време није било неких специјалних отежица за саобраћај с Крфом, дигне се и оде хитно до тамо. К сније, кад сам у јуну или јулу 1916 год. отишао на Крф, да у споразуму с Богданом и Балугџићем, упознам Јашу²⁷² и још неке посланике са афером о размени новца у Атини, као и са још једном другом ствари, која ће играти доста крупну улогу у каснијем солунском процесу – казивали се ми да је Ђипико и ту радио исто, што и у Атини. Врзмао се од логора до логора, који су били размештени по околним селима за одмор и опоравак српских војника, и од њих куповао њихову последњу злехуду заоставштину. Само што Ђипико у том послу није био једини и толико слободан као у Атини. Било је, наиме, чак и међу народним посланицима (радикалним специјално) људи, који су се бавили том недостојном трговином. Радисав Томић, самостални посланик, указао је на таквог једног посланика на скупштини, на некој седници од 13 априла 1918 год. рекавши: „Тај посланик није ни прошле године био на седницама скупштинским, па га нема ни сада. Он се стално налази у Женеви, где, како сам сазнао, купује српске новчанице од Бугара, и врши спекулације.“ (гласови: ко је тај посланик?) То је Илија Јосимовић.“

[...]

Ива Ђипика нико није узео у уста. Он се на неки начин додворио Александру Карађорђевићу, ушао у његову милост, и после, у Солуну, постао његов „дворски поета“, а у Југославији, касније, његов скоро редовни гост за столом.

Морално отупео, циник, неосетљив, одрвенио, он своје мане није крио, није их се стидео. Кад сам касније с Милом Павловићем – Крпом разговарао о Ђипику, и рекао му да се мени чини, да је Ђипико у својим „Пауцима“ насликао себе, он ми је дао за право. Причао ми је о њему и још многе друге ружније ствари, јер га је он добро познавао, пошто му је Ђипико две године био бесплатан киријџија.

[...]

Његово име било је већ познато у уметничком свету али се он обрео у Атини без икаквих сретстава, једино са својом виолином, која му је створила глас. Дучић је, ко зна како, први дошао у контакт с њим, и заузео се, да му на неки начин обезбеди живот и опстанак у Атини, јер смо чули да се страшно злопати.

---

²⁷² Мисли на Јашу Продановића.

[...]

Стога се одлучимо да Стевици²⁷³ нађемо некакво трајније запослење. Дучић и Андра Кумануди²⁷⁴ успеју, да са власником угледног елегантног и елитног биоскопа склопе споразум, по коме би Стевица за награду од 6 драхми, отсвирао по две тачке сваког вечера, у предаху између чинова. Тада је још владао неми филм и музика је између чинова свирала ради разонођења публике. Није тога било по свим биоскопима – тек по неком. Ни награда није била богзна како велика. Али с њом се опет могло на неки начин животарити. У међувремену ми бисмо се постарали да му нађемо још какво запослење.

Стевица је понуду – одбио. Рекао нам је једноставно, да је он уметник, а не кафански свирач, и да он неће да своју уметност – профанише.

Пред тим и толиким поносом ми смо се згледали запањени. Више нисмо били у стању ништа за њега учинити. После, и њему се замео сваки траг.

18 – маја 1960. год.

У Београду

Драг. С. Илић.

ДИ-26

Јаша и Домановић²⁷⁵

23. маја 1902. год. скоро сви дневни листови објавили су под разним насловима вест о тучи која се догодила код „Такова“ између Јаше Продановића и Радоја Домановића. Кад кажем „разни листови“ морам напоменути да је у оно време у Београду излазило не као данас два-три политичка дневна листа него изистински више листова, јутарњих, поподневних и вечерњих. Истина, тираж тих листова – чак и владиних, субвенционисаних, како се онда називало, није често пута износио ни неколико стотина или можда хиљаду примерака, али сви су они тек на неки начин егзистирали-животарили. Први лист у европском смислу, модерни информативни лист коме унутрашња политика није била главни домен, те су га радо с подсмехом називали „пиљарички лист“ – била је „Политика“ која се појавила годину дана касније од догађаја о коме желимо да вам причамо, па и њој је требало дуго, дуго времена да стане на солидне ноге.²⁷⁶

---

²⁷³ Алудира на Стевицу, главног јунака из *Паука*. Даље га тако и ословљава.

²⁷⁴ Андра Кумануди је у то време био трговачки агент у Солуну и радио и за српску владу.

²⁷⁵ Овај мемоарски запис је првобитно објављен у Шкодрић 2017: 74–93. Међутим, сматрала сам да је сврсисходно интегрисати га у предметно-истраживачки корпус ове докторске дисертације, а затим га и аналитички обрадити попут осталих Илићевих записа из два разлога. Најпре, иако је публикован, запис је само пренет у машинопису без пропратних анотација, напомена или разјашњења друге врсте који би описане историјске ликове и збивања сместили у одговарајући културноисторијски контекст и додатно приближили читаоцу пренети архивистички документ. С друге стране, специфична тематика овог записа по свим критеријумима потпада у окосницу предметног оквира ове дисертације, и баца другачије светло на овако важан догађај из угла трећег лица. Иако је у питању мемоарски запис секундарног типа (аутор се присећа туђих сећања), занимљиво је Илићево сведочење и шпекулације о односу Продановића и Косаре Цветковић, због које је, наводно, дошло до овог сукоба.

²⁷⁶ *Политика* је ипак угледала јавност у јануару 1904, док су током 1903. биле у току уређивачке припреме.

Глас о тучи између два блиска пријатеља – једног познатог политичара и јавног радника и другог угледног књижевника²⁷⁷ – притом још и два најљућа противника режима – дочекан је с разумљивом сензацијом, отвореном или притајеном злурадости.²⁷⁸ Режимска штампа, на првом месту „Мале новине“²⁷⁹ Пере Тодоровића, које су сматране као полуслужбени орган двора, забележиле су тај инцидент с разумљивом злурадошћу.²⁸⁰ Пера Тодоровић, најомрзнутији, али и најинтелигентнији међу живим новинарима, чије је име опозициона штампа, по инвенцији Мила Павловића Крпе, писала малим словима: пера тодоровић, као да се радило о каквој ствари или живини – донео је белешку о поменутом догађају, као да је била у питању каква најкрупнија политичка афера, и пропратио га ретко пакосним коментаром. Злурадости и пакости, одиста, било је места. Било је, заиста, за чуђење и препаст, како су се могла потући два велика пријатеља и два блиска сродника (Јаша је у Пироту венчао Домановића и крштавао му децу)²⁸¹, два најприснија сарадника, два најљућа опозиционара, два највећа противника режима.²⁸²

---

²⁷⁷ У то време Домановић је радио као писар у Министарству просвете и црквених послова, док је Продановић предавао у Гимназији краља Александра I (Првој мушкој гимназији).

²⁷⁸ Како су обојица били државни службеници, није необично што је вест о њиховој тучи проузроковала сензацију тих размера, иако ни један ни други нису желели такав епилог нити им је то ишло у прилог као опозиционарима. Исто тако, није нимало необично што је Министарство просвете и црквених послова захтевало да се обојица по том питању изјасне при чему ни један ни други нису одговорили на питање шта је био повод расправе. Домановић се бранио речима: „У нашој узајамној препирци дошло је до сукоба између мене и г. Продановића због извесног питања, које је расправљано у нашем ужем кругу пријатеља, и које га као интимну ствар не желим ни у ком случају провлачити кроз званична акта“ (Влатковић 1987: 119), док Јашина изјава представља кратку демагогију у форми једног пасуса.

²⁷⁹ *Мале новине : дневни лист за свакога* (1888–1903). У питању је режимски лист који је излазио из штампе све до смене власти 1903. године, иако је и у доба Обреновића добијао више судских забрана. Мото гласила био је: „Орган свију који слободу љубе, истини теже, правду врше, споразум траже, творе шта говоре и тиме служе отаџбини и српској мисли“ (Кисић, Булатовић 1996: 103). По много чему су ове новине спадале у категорију таблоидне и жуте штампе, јер је Тодоровић, поред неверификованих друштвених догађања, скандала и чаршијских говоркања које је претварао у новинске чланке, објављивао и наручене вести чија је функција била да наруже одређену личност. Још крајем осамдесетих година 19. века јављају се новине чији су власници приватна предузећа и које „имају извесну политичку боју, али који се не обраћају више једној политичкој групи но широј публици, и зато су разноврснији и шаренији садржајем“ (Скерлић 1911: 71).

²⁸⁰ О овом инциденту писао је и Милан Јовановић Стојимировић у својим мемоарима (2008).

²⁸¹ Јаша и Домановић нису били само блиски пријатељи, већ и кумови.

²⁸² Домановић је, уз Јашу, био један од најжећих критичара власти. Његови опозиционарски ставови нису творевина тек 20. века нити су тесно везани за смену династија. На формирање његових политичких (социјалистичких) идеја умногоме је утицало управо познанство и пријатељство с Продановићем, којег је упознао у Пироту док је још радио као учитељ у Пиротској гимназији. Прикључењем Народној радикалској странци, Домановић постаје један од најотворенијих критичара обреновићевског режима. Управо из ових разлога, 1895. године је био службено премештен у Врање. Због свог гласног политичког ангажмана отпуштен је из државне службе 1898. године, с немогућношћу да се у истој поново запосли. Посао је изгубила чак и његова супруга Наталија Ракетић (1875–1939) на месту учитељице у Основној мушкој школи у Лесковцу. Због тешке финансијске ситуације, Домановић се с породицом сели у Београд, упориште књижевних и културних токова, али и заоштрених политичких односа. У Београду се одмах спријатељио с много познатих књижевника и политичких истомишљеника, између осталог с Јанком Веселиновићем и Милорадом Митровићем, који га уводе у круг сарадника Јанкове „Звезде“. Домановић се издржавао од тек понеког написаног књижевног или новинског чланка и био је у незавидној финансијској ситуацији. Он је живео у доба „које је било изванредно погодно за сатиру, а веома тешко и неповољно за сатиричаре“ (Влатковић 1987: 111). Пред сам крај 19. века, објављује приповетке „Демон“ и „Укидање страсти“ чиме се по први пут представља и афирмише као сатиричар. Након увођења „свадбеног министарства“, Веселиновић и Домановић добијају места у државној служби захваљујући њиховом пријатељу и сараднику у *Звезди* Павлу Маринковићу ког су још звали и Паја провадација и Паја Бунда (више о Павлу Маринковићу видети у спису о Јанку Веселиновићу чији је био кум). Овим реформама у политичкој структури Краљевине Србије Домановић поново добија посао са сталним

Одиста, било је места радовању и злурадости!

По опису у „Малим новинама“ догађај се одиграо на следећи начин:

„Ономад (21. маја)²⁸³ на св. Константина, на седници уобичајеној, Јаши Продановићу наједном падне на ум да за члана овога књижевног клуба предложи једну даму коју је он рачунао за достојну да уђе у ово друштво.“

„На то је Домановић рекао прекорно г. Продановићу:

- Шта, мало ти је што чините напољу, него би то сад хтео да унесеш и у овај клуб!

„Продановић се нађе увређеним и у тренутку шамар пуче.

„Јаша се извињавао и пружио руку Домановићу ради измирења. Али Домановић који је дотле мирно правио цигарету, дочепа чашу и хитну је право у чело г. Продановићу. Но овај врдну, чаша пролете и размрска се о главу невинога г. Нушића који се био дигао и очекујући Јанка (Веселиновића) био се ослонио на врата.

„Нушићу је нос морао бити оперисан.“²⁸⁴

Догађај је делимично био неверно приказан у „Малим новинама“ које ће се на исти навратити у свом коментару у бр. од 10. јуна 1902. год.²⁸⁵

Ствар се уистину овако одиграла:

Јаша је са неколико ближних пријатеља основао књижевно-уметничко удружење²⁸⁶ коме је претседник био Сима Матавуљ који се био сасвим одомаћио у Београду. У удружење – које је по

примањем – године 1900. постаје писар у Државној штампарији, а годину касније писар у Министарству просвете и црквених дела. Међутим, његова нарав и интернализовани, утопијски осећај за социјалну правду се ни овога пута нису мирили с владајућим системом и све већом диктатуром и ограничавањем слободе говора, те он наставља да кроз своје приповетке критикује власт – у „Српском књижевном гласнику“ он објављује „Краљевића Марка по други пут међу Србима“, „Вођу“ и чувену „Страдију“. У свом времену оне [сатиричне приповетке] су значиле много и као књижевна појава и као политичка оптужба, и као друштвена историја. Али баш зато наш најбољи сатиричар, ‘српски Гогољ’, југословенски Карл Краус, како га је једном приликом назвао Крлежа, морао је да страда и да буде прогањан“ (Влатковић 1987: 116). Скерлић његове приповетке назива правим друштвеним манифестом и политичким догађајима (1914: 303). Како је Домановић био незгодне нарави и кратког фитиља, успео је чак и са Павлом Маринковићем, који му је једном помогао, да дође у сукоб. За време његовог живота, уосталом, и пре и касније било је оваквих момената. Сукоби, друштвене неправде, премештаји, отпуштања, борба за суву егзистенцију, алкохолизам и немаштина утицали су на озлојеђеност и дубоку разочараност његову. Ма колико несхватљиво звучали ови Домановићеви испади, узимајући у обзир околности под којима је одрастао, живео и радио, као и његову хиперсензитивност и темперамент, назиру се покушаји разумевања његових поступака. Њега је режим на један подли начин скрајнуо и „убио га бедом, несигурношћу, премештајима, казнама, несташицом, неизвесношћу, свим тим опробаним средствима која се тлачитељски системи обрачунавају с бунцијама, поготово с онима који писанијама дижу народ на буну“ (Влатковић 1987: 121).

²⁸³ У званичним изјавама потврђен је овај датум.

²⁸⁴ „Новине су, као и увек готово, донеле погрешне notiце о целој ствари, а вечно склоне да праве сензације у јавном мњењу измислише како г. Нушић пада у несвест и како ће тешко остати жив јер му је мозак повређен. Нушић је врло лако ударен, без моје намере, случајно. С њим сам заједно седео у његовој кући и он је разговарао и шалио се на рачун тако сулудих notiца у истоме тренутку када су многи из јавног мњења заједно с новинарима оплакивали његову прерану смрт, констатујући тиме губитак за нашу књижевност“, стоји у званичној Домановићевој изјави (Влатковић 1978: 119).

²⁸⁵ „Мале новине“ су излазиле свакодневно, међутим два броја из маја и јуна на које Илић реферише нису сачувана.

²⁸⁶ Друштво српских књижевника и уметника основано 1902. године представљало је неку врсту претече данашњег Удружења књижевника Србије, званично основаног 1905. које је најпре бројало пет чланова – Симу Матавуља, Јована Скерлића, Добросаву Ружића, Живојина Дачића и Ристу Одавића. Први

замисли требало да обухвати све угледније, махом опозиционе књижевнике, уметнике и новинаре – било је учлањено и доста њих који строго узевши нису припадали опозицији, као на пример Бранислав Нушић, опортуниста који је служио све режиме на свету, или Јанко Веселиновић који се после партијског лудовања у Мачви полако прикључио режиму, или Сима Матавуљ који је био без политичког обележја. Иако удружење није никако припадало кругу „мокре браће“, који су се удружили да „заједнички банче“, као што малициозно тврде „Мале новине“, ипак је било тачно да је седиште удружења – управо место где су се његови припадници најрадије састајали била кафана „Таково“ на Теразијама које данас више нема. Строго узевши то и није било седиште удружења, него у кафани је био резервисани сто, око кога су се окупљали књижевници који су били учлањени у удружење – нека врста „штамтиша“²⁸⁷, какви су у то време били веома одомаћени и у моди не само у нас него и на страни. Управо, та нам је мода и дошла са стране: мали интимни кутићи, резервисани само за интимне другове и пријатеље – интелектуалци и др. Таквих столова је било: код „Париза“ – за радикале – искључиво; код „Албанеза“ на Теразијама – за професоре махом; код „Империјала“ – за професоре Универзитета; код „Балкана“ – за тзв. патриоте; код „Гранд-хотела“ – за офицере, итд. Било је ту и лумпераја и пијанки, али Књижевно удружење било је ипак врло пристојно и далеко од свих поступака који би се могли обележити као „пијаначки“ или којима би могао приличити цинички епитет „код мокре браће“, који су му пришиле „Мале новине“.

Јаша, који је био иницијатор за стварање таквих друштава и одржавање таквих састанака, настојавао је увек да та удружења увећа и прошири. Познато ми је то из сопственог искуства, кад смо много касније ми, пријатељи и чланови републиканске странке имали своје редовне недељне састанке код „Руског цара“, „Србије“, или „Задужбине“ – већ према томе како су нас кафеције трпеле или по наредби полиције сељакали или нам отказивали гостопримство. Јаши су ти састанци годили и ми смо њему за вољу те састанке одржавали, мада су они полицији јако боли очи. Можда је и тада – годину дана пре преврата од 1903 год. то био мотив, са кога су одржавани и састанци књижевног удружења, који су били састављени већином од противника режима.

На састанку на дан празника цара Константина и царице Јелене Јаша је предложио да се у чланство прими Косара Цветковић,²⁸⁸ наставница Више женске школе. То је она особа коју не именују „Мале новине“, али помињу да је због ње дошло до туче.

Цветковићева је врло рано стекла глас „еманциповане девојке“.

председник удружења био је Симо Матавуљ. Избор нових чланова спроводио се тајним гласањем и само годину дана након оснивања, име Косаре Цветковић нашло се међу примљенима заједно са још једним женским именом: „na redovnim godišnjim skupštinama 1906. i 1907. godine za nove članove Srpskog književničkog društva izabrani su sledeći pisci: Kosara Cvetković, Hristina Ristić...“ (Богавац 2007: 103). Косара Цветковић је оправдала њихово поверење и у наредним деценијама обогатила српску књижевност својим прозним, песничким и преводилачким остварењима у много већој мери него што јој то икада можемо признати, с обзиром на то да ће велики број њених радова објављених под многобројним псеудонимима остати неразрешеног ауторства, расут и непописан по периодици.

²⁸⁷ *Stammtisch* (дословни превод с немачког „редовни сто“) је група људи који организују редовне састанке у локалу (кафићи/ресторани/барови/сале за састанке) и сам (углавном велики и често округли) сто, којим се ова група окупља. *Stammtisch* није званични, већ само пријатељски састанак.

²⁸⁸ Косара Цветковић (Горњи Милановац, 1886 – Београд, 1953) неправедно је запостављена у српском књижевном канону: „У времену када се, скоро век од првих издања, њени преводи и даље прештампавају, можда је важније поставити питање зашто ни савременици нису добро познавали и адекватно вредновали њено стваралаштво“ (Недељковић 2010: 90). Њен стваралачки, преводилачки и књижевно-уметнички рад умногоме је обележио читаву једну епоху, најуже посматрано, српске културе. Косара Цветковић је била уметница вишеструких талената, па се тако, у ретким биографским белешкама, „уз име Косаре К. Цветковић наводи да је била и врстан педагог, писац, илустратор, карикатуриста, полиглот, виртуоз на виолини и флаути, па чак и фотограф“ (Исто). Године 2022. по Косари Цветковић названа је једна улица на Звездари чиме је, макар делимично, афирмисан њен лик и дело.

Шта се у то време подразумевало под епитетом „еманципован“ тешко би се могло рећи. То на сваки начин није била еманципација какву је исповедала настрана Енглескиња леди Панхурст²⁸⁹ која је по Енглеској правила бучне испаде, борећи се за женско право гласа, па једном приликом – на неком политичком збору опалила је шамар Винстону Черчилу.²⁹⁰ Черчил је у то време био мање познат политичар него што је то испао касније, али је био обележен као одлучни противник женског права гласа. А женско право гласа сматрало се – у Европи и даље као основно обележје женског „ослобођења“. За то ослобођење залагали су се у то време – које нам је било врло блиско – сви напредни духови. Веровало се – као и у толике друге заблуде којима данас нико не придаје ама баш никакве вредности – да ће еманципација жена донети преображај друштва – ново препорођено време. И док су многе напредне земље признале женама право гласа, са којима оне већ не знају шта да чине – у Швајцарској која је некад важила за најнапреднију земљу у свету, жене тек у неким кантонима имају право гласа само на општинским изборима, док га немају уопште за изборе за парламент. И кадгод се, и дан данас врши плебисцит о женском праву гласа на парламентарним изборима – жене увек остају у мањини, и то баш помоћу женских гласова.²⁹¹

На еманципацију жена у нас се увек гледало – бар у то време – као на покрет за ослобођење од свију друштвених „предрасуда“, а поглавито као покрет за „слободну љубав“ – право на слободно располагање „својим телом“ – на ослобођење духовно и телесно. А паланачко јавно мњење – Чачка и Ужица, у коме је Цветковићева отпочела своју службеничку каријеру,²⁹² сматрало је као „еманципацију“ и то: што је она – прва иза Косова – понела кратку косу, каква се дотле виђала само код профаних женских глумица, певачица, варијеткиња, тинг-тангловки и уопште код тзв. „јавних женски“, као и са разлога што је носила кратку сукњу (до чланака, а не као данашње жене: до колена па и преко колена) и што се за њом није фундао шлеп који је дизао и скупљао прашину. Замерало јој се што је одлазила – два три пута годишње – у берберницу да јој поткрате косу. Дотле се у берберници жена није виђала и важило је као правило „навалиле као жене у берберницу“ кад се хтело да обележи да какав посао не иде, и што се није устручавала да у друштву седне пред кафану и попије кафу или чашу пива. Одиста, такви „иступи“ збуњивали су и запрепашћивали паланачког ћифту који је у таквим смелостима гледао подобност и готовост и за све друге „смелости“. У Ужицу је живела једна весела девојка

---

²⁸⁹ Емелин Панкхерст [Emmeline Pankhurst] (1858–1928), била је енглеска револуционарка, боркиња за женска права и вођа британских суфражеткиња. Емелин је спроводила оштар и ратоборан политичко-еманципаторски ангажман који је често изазивао опречна мишљења у јавности, док су, заправо, њене методе биле реципрочан одговор опресији енглеске владе. Истина је да није она та која је физички насрнула на Винстона Черчила 1909. године, који је тада био на функцији државног секретара унутрашњих послова, већ једна од њених колегиница, активисткиња Тереза Гарнет (1888–1966) [Theresa Garnett]. Без обзира на чињенично стање ствари, Емелинин активизам је у јавности био озлоглашен као субверзиван и терористички.

²⁹⁰ Интересантни су примери интернализоване мизогиније чак и код еманципованих и образованих особа попут Илића.

²⁹¹ Жене су на нашим просторима стекле право гласа 1945. године на основу Закона о бирачким списковима, док су Уставом Федеративне Народне Републике Југославије из 1946. „жене изједначене са мушкарцима у свим областима државног, привредног и друштвено-политичког живота“. Занимљиво је да из теорије одмах приступило пракси, па су тако жене моментално укључене у јавни и политички живот, па се тако међу првим министаркама наша и Митра Митровић.

²⁹² Косара Цветковић најпре је завршила чачанску гимназију у генерацији са Јашом Продановићем 1882/83 (Недељковић 2010: 94), а касније се и запослила у Основној мушкој школи у Горњем Милановцу. Након тога је радила у Основној женској школи у Чачку. Упркос томе што је била једна од најбољих предавачица, неправедно је оцењена рђавом оценом од стране надређених након чега се повлачи из службе и посвећује се развијању других талената (Недељковић 2010: 95–96). У државну службу враћа се 1894. године, али као наставница цртања на Вишој женској школи у Београду: „Када је, после дугог и исцрпљујућег ходања заобилазним путем, најзад дошла на место које јој је нуђено одмах по свршетку школовања, Косара К. Цветковић се обрела у окружењу изузетних стваралаца и личности, као што су Катарина Богдановић, Надежда Петровић, Исидора Секулић, Милица Јанковић, Паулина Лебл и друге професорке Више женске школе“ (98).

која се дружила с мушкарчићима свога узраста, те су је сви звали мушкобаном, а кад је научила да свира у флауту – дали јој надимак „Јока лаутара“ и којом се, због таквог гласа, нико није усудио оженити.

[...]

Ту новотарију, ту смелост без преседана подстакао је код Косаре велики социјалистички покрет коме се на челу налазио Светозар Марковић. Али више је вероватно да ју је на то побудило другарство са Јашом Продановићем који би се могао сматрати као настављач и последник Светозара Марковића – најистакнутији омладинац своје генерације, у кога је Цветковићева била лудо заљубљена. Та кротка, та нежна, та смерна, та чиста и чедна идила која би могла подсећати на њене далеке узоре Абелара и Хелојзе²⁹³ или на љубав Петрарке и Лауре, потрајала је преко пола века – још дуго времена пошто се Јаша оженио и засновао породицу. Ту идилу у духу, у осећању и наклоности Косариној (како смо њу сви звали), није ништа реметило, ни бунило то што Јаша није одговорио на њену љубав, што се оженио и што Јашиној жени та платонска љубав није остала непозната – чак и многим између нас, Јашиних пријатеља. Јашина жена и без тога имала је много такта и у многим деликатним приликама знала заузети врло примерен став. Она је Косару радо примала у свој дом исто тако радо и присно, као и некад кад су њих две биле добре другарице. Ни сен сумње, ни дах љубоморе није никад пао на ову чедну идилу. Њу је на груб, простачки и неочекиван, пијаначки начин пореметио својим испадом Радоје Домановић.²⁹⁴

За оне који су радили и деловали у социјалистичком покрету тај девичански, више него платонски однос између „друга“ и „другарице“ није био ништа неуобичајено и ненормално. Вероватно да је то дошло из Русије где је Чернишевски проповедао начело: „Умри, а не дај пољупца без љубави!“ Јаша је Косару волео као другарицу из детињства, бдео над њеним интелектуалним развојем, учио је и упућивао и неговао један однос пријатељства и заштите, какав се чувао кроз цело њихово пријатељство. Међу њима није било ничега изван тога и преко тога. Он у Косару никад није био заљубљен – Косара у њега целог века. Вероватно да због тога, кад се Јаша женио – а он се оженио врло рано – у 21. год. – тек што је пустио цуцлу из уста, како смо га вечито дирали – она се није удала и остала је целог века – девојка. То звучи мало парадоксално може бити. Али ја ћу вам открити једну малу тајну. 1927. или 1928. год. Косара је оболела од рака у материци и оперисана у санаторијуму др Јове Јовановића, у оно време чувеног гинеколога који је онда имао свој санаторијум у згради где је сад хотел „Ексцелзиор“. Било јој је тад 40 год. На његово, а може се рећи опште изненађење, испоставило се да је Косара била – вирго интакта! То се после рашчуло међу њеним колегиницама, па су вицеви пљуштали на њезин рачун!

[...]

Случај Косаре Цветковић и Јаше Продановића, ако се он може обележити као неки „случај“, није био ни необичан, ни усамљен.

[...]

Не износим ја ове донекле ласцивне случајеве да бих заголицао нечију машту или нечију похоту. Иако волим духовите причице, не марим нимало одурну порнографију и наведене примере износим ради илустрације, колико су моји другови, моји вршњаци или савременици уносили чистоте и идеализма у своје социјалистичке односе и своја социјалистичка схватања. До тога они нису по свој прилици дошли сопственим искуством. Чистоту покрета и идеализма у

---

²⁹³ Пјер Абелар [Pierre Abelard] и Елоиза Даржантеј [Héloïse d'Argenteuil] симбол су слободне љубави у средњем веку.

²⁹⁴ О њиховом односу и сведочењима о томе из других извора детаљније у уводу овог потпоглавља.

односима међу друговима препоручивали су сродни покрети у братској – како се у то време уобичајено говорило – Русији.²⁹⁵

[...]

Велики етички и чистуначки став који је Јаша Продановић својом особом и личним примером наметнуо својој странци, својој средини и својој околини, надахнут је васпитањем понесеним из социјалистичког покрета, чији је он првих година био верни присталица. У самој ствари, етика је била највиша врлина и одлика Јаше Продановића: он је њом зрачио око себе и ударио жиг периода у коме је живео.

Тај однос према Цветковићевој, ту чистоту, ту чедност није био у стању да схвати Радоје Домановић. Он је према Јаши гајио истинско и непатворено пријатељско и сродничко осећање, какво му је уливало старешинство по годинама и ауторитет који је Јаша уживао у друштву. Високо обдарен, он је у ствари био велики примитивац, са урођеним и наслеђеним злим инстинктима, са којих је била позната у своме крају његова породица. Није можда овде место да се о томе говори, али кад би се брижљиво проучила историја породице Домановић, од њеног пресељења из Херцеговине²⁹⁶ до завршетка другог светског рата или можда и после – чини ми се да би се могао написати обимни сензациони роман који би запањивао свет који је Домановића познавао и запамтио по његовој епској улози у борби против режима последњег Обреновића.

Док је био трезан – што му се ретко дешавало – тешко је било наћи тако слатка и тако драга човека. Није било бољег козера од њега. Никад нисам слушао тако слатког причала који је умео занимљиво и забавно говорити него што је то био Радоје. Боље, занимљивије и забавније него што је писао, али само кад је трезан или бар тек мало ђефлеисан. За писање он никад није имао довољно времена. Радио је онако, на парче, на дохват, како би му дошло под перо. Кад је био поднапит, из њега је дух врцао као што избија бујни и бистри планински поток, елементарно и силовито. То ништа није било извештачено, намештено, срачунато на ефекат. Не. Све је текло природно, неуздрано и ненаметљиво. Домановић је уз то био, кад је говорио, и помало глумац који је својим речима давао и адекватне глумачке гестове и ефекте. Тада је био неодољив. Али је он сав свој дух, сав свој таленат расточио по кафанским седељкама, за кафанским столом, у ћаскањима и разговорима и усменим казивањима. Слушао сам га много пута. Оно што је он расуо за кафанским столом и у усменим казивањима много је више и духовитије него оно што је на хартију ставио или иза себе оставио. И онда је био велики – да није трпео поређење. Био је сладак, питом, благ – да му човек приђе и да га пољуби – јагње господње. Да је тада било поред њега стенографа, па да бележи његова казивања – било би то права литература, чиста и непатворена. Али он није био у стању да се среди, да се смири, да обузда своје инстинкте, да дисциплинује своју вољу, да стиша своје нерве, да се преда једном срећеном животу и једном систематском раду.

*

Срећом, тај унутрашњи сукоб, брзо се смирио, захваљујући више умешности Јашине жене Персе, но Јашиној попустљивости. Јаша је био прилично рчин и лако застрањивао. Перса је умела све изгладити, све довести у ред. Била је необично тактична и умешна, тако да је убрзо све предато заборавау – бар привидно, и два пријатеља која су се опет нашла на заједничком послу, обновили су стару присну сарадњу. Убрзо био је покренут и „Одјек“²⁹⁷ као орган и

---

²⁹⁵ Илић мисли на социјалистичке идеје које су млади радикали преузимали из Русије.

²⁹⁶ Према истраживањима њихово порекло је из села Домановићи у Херцеговини (Јанјић 2015).

²⁹⁷ Након што је 1. октобра исте године одобрено излагање „Одјека“, Домановић постаје њихов стални сарадник. На овај начин, он и Јаша Продановић, тадашњи уредник „Одјека“, постају једни од најгласнијих опозиционара који су жестоко критиковали краљевски режим или према њиховом мишљењу тиранијску репресију. Радоје је уређивао рубрику „Узгреднице“ у којој је оштро нападао власт кроз неке од својих најбољих књижевних остварења, због којих је на двору био озлоглашен као највећи противник краљевске династије и чак се нашао на краљевој листи за одстрел. За време кратке сарадње с „Одјеком“,

гласило самосталних радикала који су се коначно отцепили од радикалне странке. Њему је власник био Љуба Живковић²⁹⁸, а Јаша главни уредник и најважнији сарадник, док је и Домановић који је остао без службе остао један од његових најусрднијих сарадника. Време од 1902. до маја 1903. год. био је период најуспелијег литерарног и публицистичког рада Домановићевог и најприсније политичке и новинарске сарадње Продановић – Домановић.²⁹⁹ У том периоду поникла су најважнија књижевна дела Домановићева: „Страдија“, „Данга“, „Мртво море“, „Вођа“ и др. Упоредо с њим развијао се и Продановићев публицистички и политички рад који је у његовим смелим, одважним, књижевно писаним, снажним чланцима достигао свој највиши домет у нашој публицистичкој и новинарској радњи. Продановић је давао тон и смер кампањи против ненародног режима у Србији; Домановић му је редно следовао и примао његове сугестије или његова упутства. Та заједничка сарадња дала је не само плодне резултате, но се често пута није могло с поузданошћу разазнати шта је ко од њих двојице у листу написао.³⁰⁰ „Узгреднице“ – белешке које су одисале духовитошћу, сатиром³⁰¹ и једом – биле су стална рубрика у листу – биле су заједничка рубрика која је излазила непотписана, и тешко би се могло издвојити, шта је у њој било Јашино, а шта Домановићево. Неколико пародија на теме из „читанчице“ – уџбеника за основне школе – као што су биле: „Не бежи од школе“, „Вук и лисица“ или „Суз, Мартине“ које би се пре могле приписати Домановићу него Јаши, јер су стилем, тоном и начином обраде пре потсећале на Домановића и народне умотворине, него на озбиљног политичара коме је главна преокупација била политика.³⁰² У „Одјеку“ из 1903. год њих двојица су заједнички написали хумористички подлистак „Ко рђав лист издаје ономе ништа не помаже“³⁰³ – у десетерцу, подражавајући народној песми.³⁰⁴

Та присна сарадња била је тако блиска и посведневна да је једне године пре другог светског рата професор Бранко Миљковић који се спремао да напише студију о Домановићу замолио Продановића да му обележи у листу шта је његово а шта Домановићево, па Јаша није

Домановић је написао запажене политичке чланке „Марксисти на пракси“, „Наши државници“, као и неколико приповедака попут „Божје сузе“, „Тхе, шта ћеш“, „Ча-Ђорђев ђогат“.

²⁹⁸ Љубомир Живковић (1863–1940) био је правник, политичар, члан Радикалне странке и министар правде у Влади Јована Авакумовића. Крајем 19. века, након повратка са студија права из Париза, нарочито се истакао својим политичким ангажманом и опозиционарском уређивачком концепцијом као власник „Одјека“ због чега је овај лист био забрањен чак 35 пута за то кратко време (Јовановић 1935: 423).

²⁹⁹ Домановић је политичка превирања око Мајског преврата дочекао без службе и редовних примања, али на врхунцу славе и стваралачке снаге.

³⁰⁰ Према стилу писања је данас, у највећој мери, то ипак могуће одредити.

³⁰¹ „По свој природи negacija, osporavanje, satira, pa, razume se, i Domanovićeve satira, svoju suštinu ostvaruje na taj način što neku pojavu, stanje, ideju, ličnosti, opredeljenje, moral i štošta drugo razobličuje, 'čisti' od iluzija nametnutih ili prihvaćenih o tim pojavama, od spoljašnjeg dekora koji joj daje lažni sjaj, ali i pravo građanstva“ (Вученов 1983: 85). Међу својим савременицима, Домановић није био усамљен у сатиричним делима, већ су се у овом књижевном облику стварали и Милорад Митровић (сатира у стиху), Бранислав Нушић и Стеван Сремац. Оваква форма била је најпогоднија за књижевнике опозиционаре који су најчешће на овакав начин оштро критиковали власт.

³⁰² Заправо се испоставило да Продановић јесте аутор ових текстова, што најбоље указује на то колико су сличан стил писања имали и у којој мери су им се теме преклапале.

³⁰³ Тачан наслов је „Ко рђав лист издаје ништа му не помаже“.

³⁰⁴ Димитрије Вученов је 1964. објавио монографију *Радоје Домановић – Сабрана дела I–III*, у издању Просвете, у којој је, уз помоћ Јаше Продановића док је још био жив, успешно пописао све чланке које је Домановић написао за „Одјек“. На том попису нашла су се 42 чланка, потписана псеудонимом или непотписана. Поред поменутих чланака, уредник овог пројекта пронашао је још четири чланка на страницама „Одјека“, а који до тада нису били објављени у његовим сакупљеним делима – „Обрасци лепога стила“, „Погађање“, „Прносе се обеспокојавајући гласови“ и „Страдија“. О овом пројекту детаљније је писано у Живановић, В. (2020). Digitisation of complete works of Radoje Domanović (1873–1908) – First Eight Years of the Project. *Преглед НЦД*, 36, 48–58.

био у стању да с поузданошћу све учини. Јаша је волео Радоја као своје дете – размажено мезимче; Радоје је гајио према Јаши прави култ и поштовање какво се не сусреће сваког дана.

Мора да је Домановић био добро „под гасом“, кад се усудио добацити Јаши једну гадост која је овога за срце ујела. И он је на њу тренутно и плахо реагирао – како у другом случају не би никад поступио.

Јаша је био плаховите нарави, пргав и напрасит, често пута до неправичности и непромишљености, али брзо повратљив. Сви смо ми – из његове ближе околине, на сопственој кожи искусили и осетили његову плаху нарав, његова жена и деца понајвише.

[...]

Требало је да се деси нешто изузетно и несвакидашње да га преко мере узбуди и разјари, па да Јаша тако необуздано плане и иступи. Иначе је он био душа од човека: најбољи и најпоузданији друг и пријатељ какав се у животу може срести. Па како би лако плануо, тако се лако и повраћао. И не само што се повраћао, него се и старао да се умили, да заглади и поправи – на све могуће начине. Јер, нормално, он никад није био неправичан, свесно – никад, а тренутно – могућно.

Па је у случају са Домановићем Јаши магновено било јасно како је грубо реаговао на Домановићев испад, и док су пренеражени другови и пријатељи поскакали иза стола, а неки се упутили и ка излазу, Јаша је хитро пружио руку Домановићу и замолио га да му опрости. Али Домановић који је дотле привидно миран завијао цигарету (фабричких цигарета у нас је у то време слабо било) као да се није било ништа догодило – хитро дограби пивску чашу испред себе и снажно је хитну у лице Продановићу. Овај срећом хитно мрдну главу у страну, те га чаша промаши али закачи мало нос Брани Нушићу који је до Јаше седео и крв зачас обли лице Нушићево. Поскакаше и остали, одвојише и изведоше Домановића, док се друштво растури. Повређеног Нушића одведоше у болницу, где му крв зауставише и нос превише. Повреда није била озбиљна, али већ истога дана пукао је по Београду глас о тучи међу књижевницима, а зачас се створила весела песмица:³⁰⁵

Код „Такова“ крв се пуши,
Пола носа оде Нуши!³⁰⁶

*

Последице овога сукоба међу пријатељима и сродницима нису изостале. Иако су жене – са обеју страна – све учиниле и постигле да се сукоб изглади и преда забораву власти су друкчије поступиле и једва дочекале да оштро иступе против „изгредника“. После кратког саслушања министар просвете казнио је Продановића премештајем у Зајечар, а Домановића у Пирот.³⁰⁷ Још

³⁰⁵ У изјашњењу које је Домановић дао Министарству наводи се: „Новине су, као и увек готово, донеле погрешне notiце о целој ствари, а вечно склоне да праве сензације у јавном мњењу измислише како г. Нушић пада у несвест и како ће тешко остати жив јер му је мозак повређен. Нушић је врло лако ударен, без моје намере, случајно. С њим сам заједно седео у његовој кући и он је разговарао и шалио се на рачун тако сулудих notiца у истоме тренутку када су многи из јавног мњења заједно с новинарима оплакивали његову прерану смрт, констатујући тиме губитак за нашу књижевност“ (Влатковић 1978: 120).

³⁰⁶ У хумористичном листу „Сеља“ објављени су слични стихови (број за 30. мај 1902):

„ [...] На све стране крв се пуши,
Пола носа оде Нуши,
Тако бива кад се пије,
Нос ће доктор да зашије.
Али ко ће спрати бруку
'Књижевници' кад се туку“ (Исто: 117–118).

³⁰⁷ Званичне изјаве које су обојица актера оставили Министарству просвете и црквених дела пренете су у целости у Влатковић 1987: 118–121.

је ту прилику искористио да и Милана Грола такође премести у Неготин, зато што се усудио да брату краљице Драге даде слабу оцену из француског језика.

Сва режимска штампа једногласно је гракнула како је казна била благо одмерена. Пера Тодоровић је нашао да то није никаква казна уопште. Са законског гледишта он је донекле био у праву. Министрово је право да врши размештај службеника. Према томе, премештај једног државног службеника, по нахођењу Тодоровића, не може се сматрати као казна, кад уз тај премештај следи и накнада селидбених трошкова. И Тодоровић злослутно предвиђа, управо сугерира: да казна тек треба да дође. И, одиста, да је био у стању, Тодоровић би обојици откинуо главу као птићима – толико су се они били закрвили. Одиста, два пријатеља, у друштву са Милом Крпом, начинили су од Пера Тодоровића најомраженијег новинара у Србији. Кад је Јаша касније написао свој бриљантни чланчић „Суз, Мартине“ – неку врсту малих песама у прози, које потсећају на Тургењева и по својим складностима могли би се уврстити у антологију српских прозних политичких састава – Скерлић је потегао из Скадарлије у Јашину кућу да га загрли и честита му, док је Тодоровић, прочитавши га, бризнуо у плач! Стари циник (стари не по годинама, него по цинизму) који је с неком врстом поноса говорио да је за нападе јавности „имун“ – заплакао се – ваљда први пут у животу – кад је прочитао Јашин напис. Стога није никакво чудо што му се свака казна за Јашу и Домановића чинила малом и ситном.

Па ипак њему није било суђено да дочека последице неке теже казне над овом двојицом својих љутих противника. Обојица су, па са њима и Грол, одбили да отпутују на своје ново место опредељења и поднели су оставке на државну службу.³⁰⁸ То је за Продановића и Домановића претстављало велико искушење, јер су обојица били оптерећени великим породицама, а књижевне зараде биле су тако ништавне да се од књижевног рада мучно могло и животарити. Али су они ту жртву прихватили с уобичајеним стојицизмом, какав је био у њиховој навици и спремности на све жртве кад се радило о њиховом политичком убеђењу.

*

Али, кад су уминула та херојска времена два блиска сарадника у политичкој арени стала су се раздвајати. Промена на престолу, до које је дошло 29. маја 1903. год. није за Јашу Продановића донела никакву промену у положају, начину живота и навикама. Радоје Домановић је доживео разочарење у својим очекивањима. Јаша се вратио својој школи и настави; Домановић, писар министарства просвете и црквених послова³⁰⁹, немаран и недисциплинован, ненавикнут на текући административни посао, није хтео ићи у школу, нити пак се посветити послу, на који је био враћен. Он је свој посао сматрао као синекуру, какав је на пр. био коректорски посао у Државној штампарији, који је био створен за Ђуру Јакшића, да би га ослободио од обичног чиновничког пословања и да би се могао посветити књижевном раду. После њега та је синекура додељена његовом зету Војиславу Илићу, а после су се ређали и други даровити књижевни посленици, неки пут мање заслужни од оних који су им претходили. Касније, било је сличних места у државним надлештвима и ван Државне штампарије која ниједан није државни орган није установио, али која су сами службеници по својој вољи или ћуди установили. Они су само сваког првог у месецу навраћали да приме плату и то им је био сав рад у току једног месеца. То није, на пр., било познато министру Жики Рафајловићу,³¹⁰ кад је

³⁰⁸ Домановић 2. јуна 1902. године службено бива премештен у Пирот, међутим након одбијања остаје без службе: „Пошто ми Господин Министар просвете није изволео уважити молбу, којом сам тражио месец дана одсуства ради уређења својих приватних послова, а мени није могућно одмах отићи у Пирот, где сам неправедно премештен, принуђен сам да овим актом поднесем оставку на државну службу. С одличним поштовањем, Радоје Домановић, Супл. гимназије св. Саве“ (Влатковић 1987: 120).

³⁰⁹ Након турбулентних догађаја на политичкој и друштвеној сцени 1903. године, Домановић се поново враћа у државну службу као писар у Министарству просвете и црквених дела, међутим како је тај посао налазио досадним и неинспиративним, подноси молбу за једногодишње плаћено одсуство и усавршавање у Минхену. Молба му је одобрена, те он са својом породицом тада одлази у Немачку и овај период је, заправо, један кратак период његовог живота када он није учествовао у политичком животу Србије.

³¹⁰ Живојин Рафајловић (1871– 1953) био је српски политичар и национални радник.

једном приликом срео у ходнику службеника министарства шума књижевника Иву Ђипика и запитао га: кад он долази на дужност? Ђипико који је уживао милост краља Александра само се обрнуо на потпетици и добацио своје министру: „Збогом, господине министре!“ – Други су били мање осииони и невоспитани, али су ипак уживали синекуре. Таква синекура била је и комесарски положај у народној банци који је Јаша Продановић доделио тада већ у годинама песнику Драгиши Станојевићу:³¹¹ таква синекура био је и положај у Бајлонијевој фабрици пива Бори Станковићу; таква синекура и положај у фабрици шећера на Чукарици Љуби Суби³¹² и касније, у истој фабрици, Драгољубу Филиповићу,³¹³ песнику „Косовских божура“ итд, итд.

Домановићу је и та синекура у министарству просвете била мала, па му пријатељи израде да добије годишње отсуство с платом да оде у Немачку ради књижевних студија. Али, место књижевних студија, Домановић је обилазио музеје, сликарске галерије, изложбе и томе слично и студирао – сликарство. Одједном, открио је у себи дар за сликарство и покушао да нешто ради у томе правцу, али без икаква резултата. Много више времена Домановић је посветио обиласку минхенских пивница, тако да се једном речи може рећи да је његов боравак у Минхену био просто једна залудница, као и боравак Боре Станковића у Паризу. За обојицу је пак била истинска потреба да још много уче и науче, да у додиру са Западом продубе и оплемене своје истински велике таленте. Ни један ни други нису ни језика научили, а камо ли што друго.³¹⁴

*

По повратку из Немачке Домановић се неко време задржао у Министарству просвете, али је убрзо био премештен у Државну архиву. Ресорни министар нашао је да Државна архива, као синекура, боље одговара Домановићу него Министарство просвете, у коме је он само запремао место једног активног службеника. На глас о томе премештају Мита Лукић³¹⁵, тада сарадник „Одјека“ написао је кратку шаљиву песмицу која је остала у кругу сарадника и која је гласила:

Ових дана сва кафана
Тражи зверку Раду;
Он се скрио у архиву
Да га не познаду.

Ако, ако стара сврако,
Бар те гледам живу:
Постарај се да ти дела
Доспу у – архиву!

Цео се свет, одиста, чудео шта ће он у Архиви, али Домановић је био нетрпељив, свађалица, па како није тренутно било погоднијих места где се ништа не ради и где се плата прима без икаквих обавеза, тренутно му је нађено место у Државној архиви. Бора Станковић је

---

³¹¹ Драгиша Станојевић (1844–1918) био је српски правник, политичар и књижевник, посебно познат по преводу Ариостовог спева *Бесни Орландо*.

³¹² Након више покушаја да разрешимо и верификујемо овај надимак, чини нам се да је у питању глумац Љубомир Суботић (1844–1917) који је био члан Српског народног позоришта од 1868. године. Није искључено да је Љубомир био у сродству са Јованом Суботићем (1817–1886), познатим политичарем и књижевником, некадашњим председником Матице српске у Новом Саду, јер је потписан као приређивач његових *Епских песама* из 1898. године (Живановић 1967), а и истовремено су живели у Новом Саду, а касније и у Београду тј. Земуну.

³¹³ Драгољуб Ј. Филиповић (1884–1933) био је српски песник.

³¹⁴ Домановић се враћа у Србију наредне, 1904. године, разочаран јер се упркос уложеном напору и смени политичких играча, ништа значајно у земљи није променило. У овом тренутку он своју политичку борбу наставља сам најпре оснивајући свој опозиционарски лист „Страдија“.

³¹⁵ Мита Лукић био је доктор наука, представник београдске елите пореклом из Војводине, директор Српске трговачке академије у Београду (Нолјевас 2019: 609). Аутор је *Речника страних речи и израза* из 1928. године заједно са др Драгољубом Обрадовићем. Преводио је с мађарског за *Босанску вилу*.

нашао место у главном органу радикалне странке „Самоуправи“, док му није пронађено место у Бајлонијевој пивари.³¹⁶ Тако су тренутно збринута два ретка талента, од којих ниједан није хтео да ради.

Ја лично почео сам стицати утисак да се Домановић никако у потпуности није измирио са Јашом. У дубини његова срца тињала је увреда коју му је Јаша нанео. Томе се придружило и осећање самољубља, поноса, гордељивости и самоуверености, какво је код Домановића било у великој мери развијено. Па кад у новом режиму није добио никакав изузетни положај – најмање министарски, како је он очекивао – па о изборима није био чак ни кандидован за народног посланика – онда се он почео озбиљно одоврљавати од самосталне странке и од породице Продановић, чији је раније био свакодневни гост. А кад је долазио гледао је да то буде кад Јаша није био код куће. Ово са разлога што Јаша није давао вина. У шали би говорио: „Што сам не рабим, ни другима не дајем!“ У ствари, он није хтео Домановићу пружити прилику да се у његовом дому опија. Његова жена Перса била је сажалјивија па би кад Домановић дође гледала да набави мало вина од „Белог јагњета“. Зато јој је Домановић увек галантно љубио руку и додавао: „Ти си права кума, прави род, а онај ми рчин није кум: ја само тебе признајем!“

У том понашању и таквим речима имао је и неки призив горчине и осећања незадовољства. То осећање стало се још више појачавати, кад се Домановић стао дружити с фрндерима и незадовољницима у странци које је претерана препотентност и незадовољена сујета сврставала у редове који су вечито фрчали против вођства странке и покушавали да створе одвојене листе и на тај начин ослабе изгледе својој сопственој странци. У тим лутањима он се стао приближавати двору – управо принцу Ђорђу, тада наследнику престола који је већ тада правио разне глупости и испаде, који су на крају крајева довели и до његове абдикације за престо. – Овај је Домановићу омогућио да покрене један недељни листић коме је дао популарни назив „Страдија“, који је сам издавао, сам попуњавао, али га није успео уздићи до његове популарне приповетке под истим насловом која му је обезбедила за вечита времена славу у српској књижевности.³¹⁷

[...]

У исто време то приближавање двору и друговање с принцем Ђорђем донело је Домановићу и одликовање – орден, онај орден од кога је он у раније време био начинио такву карикатуру, да се читав низ година нико од напредних људи није усуђивао да прими и понесе орден.³¹⁸ Одјек те карикатуре био је толики да је, касније, Јаша Продановић одбио да прими

---

³¹⁶ Бора Станковић радио је од 1906. до 1913. године као контролор државне трошарине у Бајлонијевој пивари на самом дну Цетињске улице.

³¹⁷ Домановић на Божић 1904. године покреће свој самостални лист под истим називом као популарна приповетка – „Страдија“. У овом часопису Домановић није оставио превише књижевних радова, већ су се текстови махом тицали актуелних политичких тема. Због финансијских потешкоћа, лист престаје с излажењем већ након шест месеци. Кроз ове чланке осећа се његово разочарање и недостатак стваралачке енергије коју је имао пре Мајског преврата. Сада, огорчен што се ништа на политичкој сцени није променило с променом династије, Домановић постаје уморан од борбе с ветрењачама и све се више одаје бoемском животу. Током 1906, он је покренуо још један лист који такође није дуго опстао – „Нови покрет“, на ком је радио раме уз раме с генералом Драгутином Окановићем (1872–?), који је припадао организацији „Црна рука“. У овом листу, Домановић је оставио недовршено своје најобимније дело „Краљ Александар по други пут међу Србима“, као и два текста која можемо посматрати као „његов финални политички манифест“ – „Радикалној демократији“ и „Разговор с демократијом“ (Живановић 2015).

³¹⁸ Домановић је и сам најпре осујетио сваки вид државног одликовања у једном новинском чланку у свом листу „Страдија“: „Оно мало неодликована света у Србији мисли да је богзна какво задовољство прикачити орден на груди, или се свакодневно прсити са каквом розетном и орденском значком. Али није то баш тако дивно. Кад човек добије орден, тек тада се обзире око себе и гледа ко још носи тај орден тог истог степена. Гледа човек у каквом је друштву. И кад добро разгледа и размисли, онда се грдно разочара, озлоједи се, и место задовољства, изгуби вољу и на орден и на живот. Иде кући суморан, затвара орден у фиоку да га никако више не види очима“ (3. март 1905). Критиковање лицимерних и непотребних одликовања већ је било његова тема и у истоименој приповеци. Скерлић је ову

орден којим га је као свога министра био одликовао краљ Петар за његове разноврсне заслуге на просветном и културном пољу, као што је доцније опет одбио да прими положај државног саветника – што се сматрало као изузетна и највиша почаст у државној служби и чиновничкој каријери. Одбијање тих почести сматрало се онда као увреда по самог владоца што је повлачило најтеже последице. Било је две врсте кандидата за Државни савет: скупштинских и – краљевих: Јаша је био краљев кандидат. Одбијање те почести сматрало се као тешка увреда краљу. Јаша се некако извинио краљу, истакавши да је целом свету било познато његово гледиште на ордене и његово мишљење о Државном савету.³¹⁹ Још у првим програмима радикалне странке Државни савет био је на нишану и његово укидање предвиђано је као једна изричита тачка тога програма. Он није могао себе демантовати и променити начелно гледиште радикалне странке о државном савету који је азил за уморне политичаре и државнике, а не место за још сувишне активне и агилне политичаре, те је требало пре одликовања и пре његове кандидације и њега питати за мишљење. Тако би се избегао један бламаж и једна излишна полемика.

[...]

Краљ је уважио Јашине погледе и одустао и од одликовања и од кандидатуре за државног саветника. Но по томе се може ценити колико је Домановић био успео да своје погледе, управо своју духовиту карикатуру о орденима и одликовањима наметне својој генерацији. Али зато је цео свет с потсмехом и багателисањем говорио о Домановићу, кад се прочуло о његовом одликовању. Сматрало се то као нека врста издаје самог себе, своје прошлости и своје борбе, као нека врста духовне деградиције. На синекури му нису завидели. Она уосталом није била богзна каква, а после и свет се био навикао на ту врсту књижевничких синекура, па му је више приговарао због моралног срзавања него због тог књижевничког дембелисања и нерада.

Домановић се више никаквог посла није хтео прихватити, никакве дужности примити. Он је у томе погледу потсећао, донекле, на данашње „слободне књижевнике“ који су своју „слободу стварања“ наопако схватили, а још више на оне варљиве борце ранијих времена који су створили ону познату крилатицу: „Зашто смо се борили!“ која их је овлашћивала на привилегије најразноврснијих врста.

Домановић је гледао у карикатури све чега би се латио. Писао је о кафани, у бифеу Добросава Атанацковића³²⁰ који се налазио негде на месту где се данас уздиже величанствена палата „Градске кафане“. Тај Атанацковић, бив. робијаш, један на изглед доброћудни и добродушни, али уствари препредени Ужичанин, претстављао се као тобожни мецена књижевника који је много њих својим производима – ужичким производима – отерао у смрт као целат. Његова магаза позади дућана била је књижевна радионица, у којој је Домановић оставио и свој дух и свој белег. Он је ту радио, на дохват и на крпат, на искиданим парчићима хартије, у тешкој кужној атмосфери дима и задаха од алкохола. Он би ту појео кифлу-две, а попио богзна колико вина, пива, ракије. После, кад би изашао, подбуо и подадуо, он би у свом неисцрпном хумору, трљајући очи које су се склапале, потсмешљиво објашњавао: „Штипа кифла!“ Штипа за очи кифла, а не ракија!

Домановићеву приповетку назвао „најширим и најизрађенијим његовим послом“ и „најбољом политичком сатиром српском“ (Скерлић 1914: 303).

³¹⁹ Ипак, Јаша Продановић је примио орден од Тита 1945. године.

³²⁰ Добросав Атанацковић био је деведесетих година 19. века командир ноћне страже коју је увео још кнез Милош Обреновић неколико деценија раније, 1828. године. Пореклом Ужичанин, убрзо је отворио продавницу познатих ужичких производа под називом „Ужички конзулат – Санаторијум Добросава Атанацковића“, која се налазила на углу Македонске и Коларчеве улице. Код њега је се скупљала „сва београдска бодемија, почев од Јанка Веселиновића па до Петровића ‘Сељанчице‘“ (Јовановић 1964: 253). У овом друштву се очекивано нашао и Радоје Домановић.

Завршио је живот од цирозе јетре, кад су га други почињали.³²¹

Алкохолизам је био дубоко укореван у целој његовој породици. Његова рођена матер одрекла се од њега и искључила га из наследства и сву своје личну имовину оставила своме другом сину Милошу. Но и ту се испоставила тачном она народна реч: ни добру теци, ни злу остави. Ја сам тога Милоша који је стуцао на пијанство сву наслеђену очевину и мајчевину виђао за време последње непријатељске окупације како на Каленића пијаци – проси.

Своју склоност пијанству Домановић је, нажалост, завештао и своме потомству. То је болна и језива трагедија које је болно и сећати се. Зато прелазим преко тога са жалошћу.

Домановић је био душа од човека кад је био трезан. Али, кад је био пијан – а у то се лако и брзо извржавала његова „загрејаност“ – онда је било најбоље клонити га се. Спопадао га је неки бес, нека осиноност, нека суровост; глас му је постајао рапав и потмуо, очи које су иначе гледале љупко и мило, пуниле се крвљу. Човек просто да не верује да је то онај исти Радоје кога сте малочас слушали како вас заносно забавља и насмејава. Као да су у њему живела два човека: један мек и питом, други суров, сиров и бесан. У тим тренуцима за њега није постојао никакав ауторитет. Попустили би све стеге и обзири и тешко ономе ко би му се у тим тренуцима замерио. Нешто дивље и сирово сиктало је из њега. Он би за час од човека начинио пачавру и ругобу. У тим часовима био би ружан и немогућ!

Последњи испад учинио је о погребу Јанка Веселиновића, кад је у говору по завршеном опелу, пред многобројним скупом који се стекао из Мачве и многих српских крајева опсовао (с глаголом) мајку земљи Србији која, тобож, није умела да сачува једног свог великог сина! Као да је Србија била крива што су Јанко (и Домановић с њим) улудо проћердали свој млади живот!³²²

Још једном је блеснуо његов књижевнички геније, кад је о комеморативној вечери у Народном позоришту у част Милована Глишића одржао, иако полупијан, изванредну козерију о Глишићу. То је био последњи одблесак његовог књижевног генија, пре него што ће за вечито утрнути 4/VIII 1908. год.

Ваља одати признање принцу Ђорђу који се у невољи сетио Домановића и његовој породици послао помоћ за сахрану.

*

Овом приликом да поменемо још и то: да ни Јаша Продановић, иако доследан својим принципима, није до краја остао упорно противан орденима. На неколико месеци пред његову смрт (1. јуна 1948. год.) претседник Републике Тито одликовао га је неким високим орденом. Јаша је пријем ордена мало срамежљиво правдао тиме: што га је добио од – народног режима!

*

А Косара Цветковић, због које се и десио догађај код „Такова“, доживела је неславни и помало трагични крај свога живота. Надживела је Јашу две-три године³²³ али њена префињена артистичка интелигенција претрпела је слом на неколико година пред смрт: код ње је наступила амнезија мозга која је избрисала сва сећања и све успомене из младости. Кад ју је на годину дана пред смрт обишао Миле Павловић – Крпа она је у разговору с њим одавала потпуну равнодушност за све. Једва се сећала Јаше и на питање да ли јој је познато да је Јаша умро,

---

³²¹ Домановић је преминуо пола сата иза поноћи 17. августа 1908. године у Београду, након дуге и неуспешне борбе са туберкулозом. Сахрањен је на Новом гробљу у Београду.

³²² О вулгарној псовци коју је Домановић „над мртвим Јанком Веселиновићем бацио у лице домовини за немар према онима који су је највише волели“ пише и Влатковић у 1987: 117.

³²³ Умрла је 28. јануара 1953. године, што је четири и по године након Јашине смрти.

одговорила је само да јој је познато, без ичега даљега. То је трагични слом једне племените интелигенције која такав завршетак ни по чему није заслужила.³²⁴

12. септембра 1960. год.

У Београду

Драг. С. Илић

ДИ-66

Ивањдански атентат

[...]

Међу ухапшенима, суђеним и осуђеним био је и Миле Павловић-Крпа.

Мила Павловића познавало је пола Европе. То је можда претерано рећи али не би било претерано, ако би се рекло да је то био један, у своје време, међу најпознатијим људима на словенском Југу, а исто тако и у Русији, у Чехословачкој, Пољској и на др. странама. Крпу је познавао цео свет, а и он исто тако.

Ја сам га упознао врло рано – некако 1904 или почетком 1905 год. Он је долазио редовно у редакцију „Одјека“, у који сам ја био тек ступио као сарадник, новинар-почетник, репортер – оно што је др Мита Лукић називао у шали „сотрудник ногами“ – трчкало. Павловић кога су сви радије звали „Крпа“, навраћао је скоро сваки дан, али није био тзв. „стални сарадник“, мада је неко време – после забране „Одјека“ у 1903 год. – био и његов главни и одговорни уредник. Он се – по некаквој несталности своје природе, ваљда, нигде није коначно задржавао: сарађивао је и у „Одјеку“, и у Скерлићевом „Дневном листу“, и у Јакшићевој „Штампи“, у новосадској „Застави“, мостарском „Народу“, поред многобројних других књижевних листова и часописа, али ипак најрадије у „Одјеку“. То је сасвим складно одговарало његовом живом и немирном темпераменту. Сви су га пецкали, дирали и затракивали, понекад често и врло „масно“, но ни он ником није остајао дужан. Имао је духа на претек. Нарочито је волео масне шале и вицева. Тако је и писао. Примера ради да наведем једну његову „допуну“ једног епиграма Милорада Митровића, објављеног у „Одјеку“, који се односио на Жика Ружића, адвоката, једног прилично празноглавог радикалног адвоката који је, мада већ у годинама, зими и лети, у свако доба године, излазио из куће, вечито закићен ружом у рупици од спољног капута. Због тога су га сви звали „Жика Ружа“, боље познат под надимком него по правом имену. Сећам се тога Митровићевог епиграма који је гласио:

У младости име су ти дали,
Жиком Ружом сви су тебе звали.
Прође младост, прође доба славно,
ти си, Жико, прецветао давно.
Али нешто остало је ипак:
Место руже сад, Жико-шипак!

³²⁴ Оливера Недељковић, ипак, у свом раду реферише на један предговор из Косариног превода који је објављен 1953. године као и на то да је радила до саме смрти: „У поговору трећег издања *Приповедака за девојчице и дечаке*, 1953. године, Јованка Хрваћанин описује дубоку старост ове књижевнице: ... у фотељи крај прозора са саксијама, проводи своје старе дане плодни преводилац и омиљена учитељица Косара Цветковић, коју ни читаоци ни њене ученице нису заборавили. Целога живота она је не само волела што је добро и лепо, него је и свој живот испунила радом и љубављу за омладину“ (2010: 100, укинута курзив Л. К.).

Дотле Митровић. Миле га је допунио на следећи начин:

Али слагач – неки стари глупак –
Место шипак, сложио је – шупак!

Сасвим у Крпином жанру.

Јаша – ја кад поменем Јашу мислим само на мога драгог Јашу Продановића кога на други начин нисам у стању да поменем – Јаша је Крпу врло волео, али га није високо ценио. Били су одлични школски другови, а пријатељи остали до смрти. Није ценио његову несталност, непостојаност, извесну слабу истрајност, чак извесну превртљивост. Али је зато сматрао и то је савршено тачно – да је врло и многоструко обдарен, али да се никад није могао средити, концентрисати, удубити, усредсредити. Зато, говорио је, ништа велико и није ни дао у животу, нити ће то икад бити у стању. „Ради све на парче, накрпат, као прави Крпа!“ Све помало, од свега помало, али ништа велико, ништа значајно, ништа трајно, ништа што ће остати, што ће га преживети!

По томе сам и ја дуго веровао да му је надимак „Крпа“ долазио отуда. Много, много касније, кад смо се боље упознали и прилично зближили и кад сам видео да га ништа не женира што га ословљавају са „Крпа“, запитао сам га једног дана, откуда му тај надимак? Јер, слушао сам како се радо одазива на тај надимак, како је, кад би се одазвао на телефон, скоро без изузетка одговарао да је на телефону Миле Крпа или просто Крпа. Али је мени, с обзиром на знатну разлику у годинама, увек било женантно да га ословљавам тим надимком, него сам га обично ословљавао са „чика Миле“, мада смо се пуно пута другарски задевали и пецкали. И ево шта је он тим поводом испричао.

По завршетку школовања у иностранству, Немачкој и Аустрији, где је слушао философију и педагогику код онда чувеног професора Вунта у Јени – врати се у земљу и пријави код министра просвете Андре Ђорђевића да добије место у гимназији – по могућству у Београду, где су му у то доба живели и родитељи. На то ће му министар:

„Лепо, лепо, младићу али пре тога и ви мени морате учинити једну услугу: морате наћи пута и начина да нађете Босну и Херцеговину и да ми поднесете извештај. Прођите, прокрстарите је целу, гледајте, посматрајте, заснујте пријатељства и успоставите везе са људима – једном речи, будите патриотски мисионар. Кад тај посао обавите и поднесете ми извештај, место ће вам бити обезбеђено – пре тога не!“

Да се ово правилно разуме ваља потсетити на чињеницу да је од анексије Босне и Херцеговине Аустрија строго затворила све границе између Србије и Босне и Херцеговине. После Херцеговачког устанка Аустрија је хтела да пресече све везе између ове две покрајине, па је свима сретствима бранила приступ у њих, па донекле и у Санџак. Стога је српска влада прибегавала свим сретствима да ову забрану изигра и омогући додир и одржи српски дух у овим класично српским покрајинама.

Миле се прими ове мисије и схвати је потпуно мисионарски. Од министра добије неку малу помоћ, а за све остало се сам побринуо. Јер, то путовање претстављало је велики подухват, скопчан с многим тешкоћама ако не и опасностима. На том путу једино сретство за издржавање служио му је један занат. У то време, па и много касније, радницима који су изучили занат служило је као сретство „вандрокаштво“. Без икаквих сретстава они би помоћу свога заната често пропутовали целу Европу, па и свет, упознавајући тако многе земље и одржавајући голи живот ситним пословима које су узгред обављали и при којима им је становништво радо излазило на сусрет. И Миле је изучио један занат. Наиме, не само он, него и читава њихова група – група младих социјалиста онога времена – научила је понеки занат. Миле, Јаша, Богдан Јанковић,³²⁵ Сава Маринковић, Тодор Поповић – Тоша „Гида“³²⁶ – сви су изучили понеки занат –

---

³²⁵ Богдан Јанковић био је професор и народни посланик. Најпре је био социјалиста, а касније је приступио Радикалној странци.

да би се приближили радницима и не би остали чисти интелектуалци, Пелагићеви „капуташа“, него да би могли живети од рада својих руку.³²⁷ Све је то било у духу онога времена. Младићска фантазија којом се у своје време заносио и Толстој који је био „испекао“ обућарски занат и сам правио себи чизме. Тако је и Јаша изучио књиговезачки занат, а Миле – обућарски. Све је то било више-мање половично аматерски или испод тога. Миле је ипак добро изучио, како се то каже, крпачки посао код једног крпача у суседству, који вероватно није никад израдио једног честитог пара ципела, али је ударао пенцета, закрпе, „фасле“ и томе слично и од тога сиротињски живео. Томе се послу и Миле приучио седећи по цело по подне у бедној уџерици, у којој је његов крпа имао своју радионицу.

Ето, са тим занатом Миле је прокрстарио целу Босну и Херцеговину – од Бијељине да Сарајева и Мостара. Са „пинклом“ на леђима ишао је од места до места, правио познанства с људима, крпио им обућу, ту на лицу места, пажљиво мотрећи и тувећи све што би му се учинило корисним и интересантним за оне који су га пратили. При том је склапао познанства, казујући се свима угледнијим Србима, примајући поруке и обавештења која су му пружана. Ту је поникао глас и легенда о „Крпи“ која га је начинила познатим и чувеним и створила му основ да се њом поноси кроз цео живот. На томе путовању од више месеци склопио је познанства и везе, какве није имао ниједан његов савременик на читавом Словенском Југу – посебице за Босну и Херцеговину, чији је он постао амбасадор за читав век.³²⁸

*

Тренутно нас ипак занима питање, због чега је непосредно Миле доспео пред преки суд. Ја сам често пута питао чика Мила о томе, али је он увек нашао начина да разговор забашури и избегне да о томе говори. Морам признати да он није био хвалисавац и није истицао своје врлине и заслуге. Али и поред тога мени је било стало да што од њега лично чујем, да што више докучим. Али он који ми је толико других ствари и догађаја причао, није се могао навести да о своме случају говори подробније. Ја сам то донекле и разумевао, мада ми се чинило да у његовом целокупном држању на преком суду нема ни помена о каквој некоректности или неисправности. Једино што су му замерали било је то – што је био малодушан и што је – плакао.

Али, храброст је врлина – ако је врлина уопште – која није урођена сваком човеку и не може се у школи и из књига научити. Ја сам касније Мила врло често посматрао и могу посведочити да је био човек слабијих живаца који нису у стању да поднесу тешка узбуђења и да без потреса погледају опасност у очи. Али ретки су људи који су то у стању да учине у свима приликама и под свима околностима, како је то, на пр. био Јаша Продановић, човек, као средњевековни витезови, без страха и мане, човек који је тако рећи за страх био имун.

Сам чика Миле испричао ми је без устручавања један свој несвакидашњи случај. У Првом светском рату чика Миле био је додељен на службу војводи Живојину Мишићу, с којим се повлачио цело време 1915 год. све до Крфа. У повлачењу, тако, стигну једног дана до Рашке, где се војвода Мишић са штабом задржао неки дан. Немци на неки начин докуче да се штаб налази у Рашкој, па су послали један авион да га бомбардује. Мишићев штаб налазио се у некој мањој сеоској кући изван вароши која је била крцата пуна војске у повлачењу. Испред куће у којој је био штаб налазила се једна пољаница коју је била притисла комора. У једном тренутку утрчи ордонанс официр и сав уплахирен саопшти војводи да се један непријатељски авион појавио у близини Рашке. Рече ли то он или не рече, кад Миле клипну и полете на врата да бежи из собе, где је дотле мирно разговарао с војводом. Мишић га шчепа за пеш и задржа:

---

³²⁶ Тодор Поповић се доцније није бавио политиком. Био је публициста и књижевник. Надимак је добио по својој првој објављеној новели *Гила*.

³²⁷ Илићево сећање призвано из Крпиних прича можемо назвати секундарним мемоарским записом. С тим у вези, овиме се потврђује претпоставка о изучавању заната међу тадашњим омладинцима и прича о томе како је Павловић добио свој познати надимак.

³²⁸ Као што је наведено у ранијим напоменама о Илићевим записима о Крпи, Павловић је под велом свога тобожњег заната боравио у Босни и Херцеговини примарно као Пашићев обавештајац.

– Шта је, куд си навро? – запита мирно и задржа га. Па машивши се руком за џеп извади златну табакеру коју је био добио на поклон од регента Александра, отвори је и пруживши је према Милу рећи ће:

– Има ту две врсте: ове овде су цигарете „муфтаки“, а ове друге „џабалуком“. Узми коју хоћеш, запали и седи!

– Згрануо сам се на толику присебност и хладнокрвност – причао ми је Миле – постидео се и остао. Остао преко своје воље. И мислио: зар он, човек који има жену и децу, у чијој је руци судбина толико хиљада људи, може се рећи и земље, тако мирно и прибрано резонује, а ја који немам ни кучета ни мачета, па се сав усплахирио и нагао да бежим, као последњи паничар! Не, не, Миле, остани где си, па што ти господ даде! Што њему и толиком свету буде, нека буде и теби!

– А кад је прошла узбуна, – наставио је причу Миле, – и нас двојица попили кафе које је војвода поручио, Мишић коме је ордонанс поднео извештај, рећи ће ми:

– Видиш, нисам ни ја од камена, нисам ни ја заштићен од бомби, али ја имам и мало логике. Авијатичару није баш стало да пронађе војводу Мишића и да гађа баш њега, са сигурношћу да ће га пронаћи и погодити. Него је, са велике висине, на којој је летео, приметио неки облак, неку устумараност, неку узбуну. Помислио је да је то војска, да су то трупе у покрету. И онда је природно што је своје бомбе сручио изнад њих, уместо што би насумице гађао неку усамљену кућу, с уверењем да се ту сместио неки штаб. Срећом што је место трупа била комора: коњи и запрега који су били подигли прашину и привукли пажњу непријатељског авијатичара. И као што видиш, уместо да сам се повео за тобом и полетео као гуска у маглу, где бих у гунгули могао можда и страдати, остао сам овако у кући и хвала господу није нам се обојици ништа десило. Страдало је само нешто стоке и има нешто штете, али од људи страдао срећом није нико. А сад, у то име још по једну да запалимо. Разбрал'с!

Али је зато чика Миле, кад је требало, умео, као што каже народна песма, „и на страшном месту постојати“. Кад је 1903. год. „Одјек“ био сваки час забрањиван, скоро из броја у број, и на крају коначно забрањен и на његово место покренут „Исти Одјек“ – он се не само примио за уредника него и за тзв. одговорног уредника. Одговорни уредник је, по правилу, било такво непознато и непризнато, опскурно лице, тзв. „уредник за хапс“ – обично какав бедник који би за стотину динара био увек спреман да уместо уредника пред судом одговара за штампарске кривице и да иде у хапс. То није био лак занат и ретко га се кад примао какав интелектуалац. Нарочито је то било тешко у оним изузетним приликама пред погибију последњег Обреновића, кад је династички бес био узео такав хук, какав се пре тога никад није запамтио. Чика Миле се примио тога тешког задатка и за кратко време до краљеве погибије, навукао себи преко три стотине година затвора по правоснажним судским осудама! Истина, ретко кад су одговорни уредници одлазили на издржавање казне по штампарским кривицама: обично би благовремено клиснули у иностранство. Земун је срећом био близу, и увек се налазило пријатеља који би благовремено скренули пажњу осуђеном да се спрема његово хапшење, па би он пребегао у Земун. Ту, на домаку Београда, он би сачекао шест месеци док казна не застари, па би се опет мирно вратио кући. Али се могло десити да га у оним опаких временима последњих недеља режима Обреновића претуку или премлате агенти режима или да на који други начин изгуби главу. При том, чика Милу се мора признати да је свуда и у свима приликама био потпуно солидаран са својим друговима, да никад није поклекнуо или приклонио главу – био је потпуно човек на своме месту.

А што се у затвору показао малодушан – у затвору, али не пред судом и не пред судијама и јавности, то му разуман човек мора донекле и опростити.

Врло је мало познато данашњој генерацији да је Јанко Веселиновић, један од првих и највећих српских боема, био 1890³³⁰ године ухапшен и одлежао извесно време у притвору због утаје државне порезе и да се бекством у Београд³³¹ спасао да не буде јавно суђен и осуђен, док краљица Наталија није дефицит попунила и учинила крај кривичном гоњењу Јанковом. Још мање је познато како је до те „утаје“ дошло, па ћу вам ја то испричати нешто по својим обавештењима, а нешто по казивању Мила Крпе који је с Јанком био најинтимнији друг и пријатељ.

Јанко је био немиран и несталан дух, сав устрептао, увек задихан и узаврео коме је било тешко смирити се. И школу је с муком свршио, не зато што је био неинтелигентан, него што му неко унутрашње неспокојство није дало могућности да се стиша, да се среди, да учини одлучан избор између путујућег глумца и просветитеља народног. Лепо грађен, снажан, наочит, добар певач, добар другар, весео брат, он се није могао сасвим предати школи³³², као што није могао

---

³²⁹ О овом немилу догађају постоји мало података да се уопште и одиграо. Најдетаљније о томе писао је Станоје Филиповић описујући тадашња политичка превирања у Коцељеви између радикала и либерала: „Промена радикалске власти била је много драстичнија, крвавија. Пошто је направио дефицит у општини, Јанко је смењен с дужности председника“. Након тога је скоро две године био ван службе и без средстава за живот (1963: 72). О овом инциденту записан је један епиграм Милорада Павловића Крпе, пун „грубе и оштре алузије на његову коцељеачку аферу:

Јанко, познат приповедач млади,
Из епохе нове,
Ових дана нои роман гради
И 'Новац' се зове.
Оцртане ту ће да се нађу,
За роман је Јанко уз'о грађу
Из општинске касе“ (160).

Ови злослутни Крпини стихови настали су након што га је Јанко првобитно провоцирао у свом часопису „Звезда“, о чему ће бити касније речи. Овај догађај кратко спомиње и Драгољуб Влатковић у својој монографији *Суђења српским писцима* (1987: 94). Он је чак цело поглавље посветио једном суђењу Јанку Веселиновићу из 1898. године, приликом ког је осуђен за повреду части Пере Тодоровића и Владана Ђорђевића написавши чланак за „Дневни лист“ под насловом „Прилог ка биографији једног ниткова“. Веселиновић, као и уредник листа Светозар Николић добили су по три месеца робије, међутим Јанко се и овога пута провукао траживши помиловање од краља Александра (93–94).

³³⁰ То се десило непуне две године након што је Јанко Веселиновић изабран за председника општине Коцељева. У истој студији Филиповић истиче да је Јанко званично био на функцији председника општине од краја марта 1899. до септембра 1890, када се, највероватније, одиграо догађај о којем пише Драгољуб Илић на основу усмених сећања Мила Павловића Крпе.

³³¹ У Београд Веселиновић долази 1893. године када бива постављен за помоћника уредника „Српских новина“ које тада уређује познати српски приповедач Милован Глишић. У овој редакцији родило се пријатељство које је трајало до краја Јанковог живота. Двојица писаца били су и у широј јавности познати као „стриц и синовац“ како су се називали међу собом. По овим надимцима били су и остали познати културним и књижевним круговима чак и у каснијим генерацијама (Филиповић 1963: 109). Веселиновић је брзо смењен са овог положаја и, на основу неколико оскудних докумената пронађених у Државном архиву Србије, долази се до закључка да је и пре тога више пута премештан на различите дужности.

³³² Са непуних 18 година, Јанко се запослио као учитељ у Свилеуви, мачванском селу. Након тога, радио је у селу код Пирота, па поново у родној Мачви, да би на крају изразио жељу да заврши телеграфски курс у Бечу. Због свог начина живота, курс није успео да заврши и вратио се у Београд (*Просветни гласник*). „Септембра 1884. године поднео је оставку на учитељску службу са образложењем да намерава да настави школовање. У јесен исте године обрео се у Бечу, са жељом да заврши телеграфски курс, али је у

остати привржен жени, ради које се хтео убити док је није задобио. Исто тако није никакво чудо што је врло рано приступио радикалној странци која је онда била у опозицији и претстављала нешто радикално и левичарско, као јуче социјализам или данас комунизам.³³³ Наравно, све сагледано у временским односима и сразмерама. Прогоњен са свога радикализма, он се као учитељ ни годину дана није могао скрасити у једном месту: био је премештан из места у место, тако да је обредио скоро сва села у Мачви. На крају га је његов радикализам довео и на положај претседника општине у Коцељеви. Напустио је, по налогу партије, свој учитељски позив, кандидовао се и био изабран за претседника општине у Коцељеви – напреднијем селу, на које су либерали полагали право. Мачва се уопште сматрала као традиционално упориште либералне странке која ову „отимачину“ Јанку никад није могла опростити, ни заборавити. Али, Јанко је био пуст и осيون, мада честит и ваљан, те се слабо освртао на приговоре владе и претње либерала. У напону мушке снаге, у 28. години, скоро друкчије није могло ни бити. Младост не зна за страх, као што не уважава ни разбор.

Било је то о изборима 1890. год.³³⁴ Они који су у нас узимали учешћа у изборима последњих година, никако не би били у стању себи створити слику избора у Србији од пре 60 и 70 година. Ту није владао систем једне партије, у којој се вршио избор између строго одређених личности;³³⁵ то није била жива борба међу разним партијама – смирена, тиха, одмерена утакмица снага, него снажан покрет маса, жива мобилизација узбурканих маса, распламтела страст, узбуђење и изборна грозница. На биралиште се одлазило као у сватове, са музиком, под заставама, са развијеним барјацима, на коњима и колима, са песмом – захуктано и бучно. Страст је пировала. Свака странка је настојавала да изведе сваког свога присталицу, до последњег, до болесника, до невољника и парализованих.

У Србији је тада бирачко право било ограничено – везано за цензус. Само, Србија није тада претстављала никакав изузетак: у свима суседним државама, скоро у целој Европи владао је тај систем. Опште право гласа тековина је познијих времена. Право пак гласа за жене још је познијег датума. Ми смо га стекли пре Енглеза, а у Швајцарској жене ни дан дањи немају право гласа, изузев у неким кантонима, и то само за општинске изборе. Тај цензус износио је 15 динара: тј. право учешћа у изборима имало је само оно лице које је, поред других услова (године, итд.) плаћало 15 динара непосредне порезе. За данашње прилике и схватања та сума може изгледати ништавна и безначајна. Али за ондашњу, примитивну, сиромашну и оскудну Србију, то је претстављао значајан износ, који је искључивао из учешћа у изборима и јавном животу широке слојеве народа, а на првом месту сељаци и раднике. Против те примитивне и

престоничком граду брзо заборавио своје обавезе. Телеграфски курс, који је требало да почне тек на пролеће, није ни уписао, а време је проводио у забави, песми и свирци. Креће се у разним друштвима и свуда је радо приман, пре свега због комуникативности и свог топлог баритона. Вратио се кући у фебруару 1885. године да би се убрзо потом нашао у Београду, међу полазницима телеграфског курса, али ни овог пута никаквог успеха није било. Недовољно одговоран према себи и својој породици и вечито жељан кафанског живота, и овога пута је остао без жељене дипломе...“ (Бранко Шишић, *Знаменити Шапчани и Подринци*, Шабац 1998, нав. према Пековић 2013: 46).

³³³ У његовом раном стваралаштву се нарочито осећа јак утицај Светозара Марковића.

³³⁴ „Радикали су први пут у Коцељеви узели власт у своје руке – тврди осамдесетогодишњи Живан Јовић, стари радикал, дугогодишњи општински деловођа и кмет – марта 1888, избором Јанка Веселиновића за председника општине, и нису је пуштали неколико година. До јанковог избора дошло је захваљујући његовој популарности; као књижевник је већ био познат, као човек племенит и добродушан, као политичар романтик и наивко, а то је ишло у рачун радикалским првацима; био је велики противник тероризма, корупције и сваке друге злоупотребе власти; зато су сиромашнији сељаци видели у њему свој идеал, човека који ће им притећи у помоћ, који ће их заштитити, разумети. А великом броју доколичара свиђао се Јанко који је многе слободне часове провео у кафанама, у песми, пићу, досеткама и шалама“ (Филиповић 1963: 71). На основу више сведочења стиче се утисак да је Веселиновић, упркос својим навикама и неодговорности према свом здрављу, био наиван и добродушан човек, те да је ову утају спровео како би помогао својим политичким друговима, а не из личних побуда, о чему сведочи и Драгољуб Илић.

³³⁵ Драгољуб Илић ова сећања пише у време социјалистичког једнопартијског система.

реакционарне институције чули су се гласни и многострани повици, али требало је да прође врло много времена док се она није, најпре, унеколико, реформисала и ублажила, па најзад коначно укинула.

Иницијативу за ту значајну реформу покренула је влада самосталних радикала под претседништвом Љубе Стојановића, кад је дошла на власт 1905 год.

Интересантно је да у Србији тих времена није било посебне установе за прибирање пореза и приреза, него су тај посао вршиле општинске власти, као и данас, поред својих других функција. Доцније су установљена пореска одељења, као засебна установа која је стајала под надзором министарства финансија. Наравно да је услед слабе контроле долазило до чешћих злоупотреба. Мора да су те злоупотребе биле узеле већега маха, кад је као једно од сретстава за њихово сузбијање један народни посланик – Драгић Самуровић из Мачве³³⁶ – поднео Скупштини предлог: да за проневеру пореског новца одговарају солидарно држави како општински орган који је проневеру починио, тако и бирачи који су га изабрали, кад се из његове имовине штета не би могла подмирити.

Наравно да од овога предлога није било ништа; он је пао у воду као и толики други, зато што се на бираче који су, по једној познатој демагошкој пароли радикалској, бирачи претстављали народ који је „извор и утока власти“, није смело ударати. Свако време има своје паролe које падају у заборав чим избори протекну или чим режим падне с власти.

[...]

За стицање бирачког права било је довољно да се пореској власти пријави за разрез и задужење прихода, на који би разрез непосредне порезе могао достићи износ од 15 динара, а да претходна или упоредна уплата тога износа није услов обавезан за увођење у бирачки списак. По том објашњењу, дакле, за увођење у бирачки списак било је довољно учинити пријаву пореза, без обзира да ли ће порески обвезник бити у стању и кад платити разрезани порез. Смисао изборног закона није био такав и ово би се тумачење пре могло назвати заобилажење или напосто изигравање закона, него његово објашњење.

[...]

Ако се данас гаји култ партије; ако је партија уздигнута на пиједестал кумира коме се не сме ништа одрећи, ништа ускратити – не мислите да је и јуче, и прекјуче било много друкчије. Авантура у коју се Јанко уплео и која га замало није извела пред суд и на робију, потекла је исто тако из пуне жеље да се партији не сме ништа ни одбити, ни скратити. Ствар је занимљива и нимало свакидашња и обична.

Ово што се са Јанком десило, одиграло се више година пре него што је самосталска влада³³⁷ изашла на јавност са својим тумачењем изборног закона.

Иако није био неки затровани партизан, какви су умели бити радикали, Јанко је ипак подлегао нечијој сугестији – јер мучно да је он сам дошао на ту мисао – да партији на било који начин помогне. Увек и у свима временима било је партијских домишљана – које су најрадије називали партијским чапкунима и ђилкошима – којима је по мозгу стално рила мисао, како да закон изиграју, како да доскоче својим партијским противницима. Закон и постоји за то да се изиграва, да се на њему начине продори и рупчаге. Елем, неки од тих домишљана дође на дивну смицаницу да се партији (радикалној) помогне на тај начин, што би се присталицама радикалне странке – „нашим људима“, како се то обично говорило – који нису били платили порез, општина изда уредну потврду да су дужну порезу измирили – и тиме испунили услов за стицање бирачког права и увођење у бирачке спискове, док би ти дужници своје обавезе

³³⁶ Драгић Самуровић био је дугогодишњи народни посланик, члан Народне скупштине од 1869. године, пореклом из Чокешине.

³³⁷ Међу чијим члановима је био и Јаша Продановић.

измирили касније – кад дођу до пара – кад уновче жетву и друге намирнице које имају за продају. Замисао се Јанку учинила веома примамљивом и он без много околишања даде на њу своју сагласност. Није запамћено име иницијатора те смицалице, али зато на Јанка је сваљена сва кривица, кад се после завршених избора у коцељевачкој општини сви бирачи једнодушно одбили да плате порезу, о чијем су измирењу имали у рукама уредну општинску потврду, са Јанковим потписом и службеним печатом.

Народ није свагда захвални поданик.

[...]

Тако се и Јанку појавио после избора мањак у каси од 12.126 динара – огромна сума за ондашње прилике, која би данас претстављала преко пола милиона динара – коју Јанко, као одговорни рачунополагач, не би био у стању да отплати целог века. Наравно, ствар је брзо избила на јавност и државна власт, на коју су будним оком мотрили либерални посланици тога краја: Велизар Кундовић, Јован Авакумовић, Белић и др. захтевали су по сваку цену да се Јанко и цела општинска управа ставе у притвор за утају. Власт се није смела о тај захтев оглушити и на тај је начин цела општинска управа доспела у притвор.

У време кад се ово дешавало на влади је била нека врста радикалне странке којој се на челу у прво време налазио генерал Сава Грујић, кога је од месеца фебруара 1891. год.³³⁸ заменио Никола Пашић који се целог века вечито грабио да он буде на челу радикалских влада. Правио је хиљаде смицалица својим рођеним присталицама све док их не би изгурео из владе и сам усео на столицу претседника владе.

Може се поставити питање: што влада није благовремено спасла Јанка кад јој је било познато на који је начин настао овај мањак, него га пустила низ воду. Али, у оно време оскудних државних сретстава и строге контроле влади није било могуће, као у доцнијим временима, бркнути само у државно чекмеце и заграштити паре по вољи. Свака парица у буџету имала је своју намену и будно вођење контроле над свима утрошцима онемогућавали су да се Јанку притекне у помоћ у невољи која га је снашла. Кривица да је постојала – постојала је; да је Јанко био недужан, тачно је исто тако. А ипак је неко морао надокнадити штету државној каси. Све је то тако било један велики парадокс, са кога је Јанко доспео, како се онда говорило, у – бајбокату.

Иследна власт која је водила истрагу – у овоме случају срески начелник – била је Јанку наклоњена – извесно по мигу из престонице. Она је управо у том погледу отишла даље него што је смела. Јер кад је решење о притвору општинске управе било упућено суду на надлежно решење, и овај по разматрању аката, донео одлуку: да се остали чланови општинског суда, као некриви, пусте на слободу, а само Јанко задржи у притвору – онда је начелник срески донео решење којима се са осталима и Јанко пушта на слободу, али не коначно, него да се за кривицу из слободе брани. Начелник је очигледно погазио закон, кад Јанка коме је кривица ислеђењем утврђена, пушта на слободу на јемство, с тим да се из слободе брани.

[...]

Због свих тих петљанција начелник среза посаво-тамнавског био је предмет једне огорчене интерпелације, коју је на министра унутрашњих дела поднео нико мањи од Јована Ђ. Авакумовића³³⁹ и другови. Врло угледни адвокат, врло цењени криминалист, правни писац, вођа либералне странке, више пута министар и касније претседник владе и члан Српске академије наука, Авакумовић је, не много бираним речима, напао начелника среског, што је Јанка Веселиновића „као ватреног радикала“ заклињао, није га хтео ставити под истрагу и у

---

³³⁸ Сава Грујић био је председник Владе од 1889. до 1891. године, а након кратке Пашићеве владавине, поново је био премијер током 1893. и 1894. године.

³³⁹ Јован Авакумовић у то време је неприкосновени вођа опозиције, а након пада радикалске Владе, формира Владу и бива премијер 1892. године.

притвор за дело утаје, него је то учинио „једва једном“ после многих тужби од стране грађана општине коцељевачке. На крају интерпеланти питају министра хоће ли се „побринуту да се Јанко спроведе суду по закону, или га оставити да се шетка по Београду и тражи утајени општински новац.“...

Паде човеку туга на срце кад и после много година чита те бесомучне нападе на једног од најдаровитијих наших књижевника (кога ја нисам лично познавао), иако нешто лакомислена и човека који никад није знао шта је новац, али непоковарена, меке, питоме душе, готова увек да свакоме притекне у помоћ, несебично, чиста срца, који није знао шта је завист, шта је пакост, који у животу није ваљао само за себе. Иако у време кад се водила жучна дебата око његова имена, кад су све прљавштине сручене на његову главу, није био стекао глас и углед какав је стекао доцније, у Београду, кад је постао средишна тачка, жижа, око које се окупљало све што је тада било најбоље, најдаровитије, најактивније и најборбеније, што Јовану Авакумовићу није било непознато, као ни то што Јанко претставља и какве наде побуђује, нити да је ефективни утајивач – није био у Скупштини поштеђен ни од најгнуснијих увреда и клевета.

А тачно је било само то: да се Јанко, после пуштања из притвора „да се из слободе брани“ није задржао више у својој Мачви, него се склонио у Београд који, иако у то време није био оно што је постао за време окупације:³⁴⁰ „највећа гора, прашума, у којој се човеку било најлакше склонити“ – био је ипак престоница, у којој је било најлакше наћи заштите од самовоље власти и партијске пизме него у некој забитој посавској селендри.

Да је Јанко учинио просту утају, да је проневерио државни новац мање би му се у грех уписало него што је учинио један преступ уперен против једне партије. Јован Ђаја, један културни Дубровчанин-Србин католичке вере који је у Србији дошао до највишег положаја – постао министар унутрашњих дела у радикалској влади, бранио је топлим речима, али мало невешто Јанка од подметања и потвора либералних величина. Јован Авакумовић, као човек од закона, вештије је Јанка нападао него што га је министар бранио. Али је он нешто одлучније иступио и против Авакумовића и против Панте Срећковића³⁴¹ – једног прилично празноглавог професора Велике школе, који су Јанка, несудићеног и неосуђеног, прогласили кривим и назвали га простачки крадљивцем и лоповом.

Једа други посланик, Драгутин Поповић,³⁴² по начелима напредњак – значи противник Јанков, узео је Јанка ипак у заштиту, изневши једну нову тврдњу: да је Јанку власт била наредила да људима изда потврде о плаћеном порезу, а после, кад је дошло до густога, прала руке од свега као Пилат у „Вјерују“. Може то бити и тачно, али то Јанка нимало не правда за његов лакомислени поступак. Ипак, као податак – интересантан је бар.

После бурних сцена и бучне дебате скупштинска седница закључила се неславно: простим преласком на дневни ред који је предложио посланик Тома Бојичић. То се одиграло на скупштинској седници од 11 марта 1891. год. Али тим ова афера није била закључена. Мањак општинској благајни морао се надокнадити. То је учинила краљица Наталија, жена краља Милана Обреновића.³⁴³ Несрећна жена, несрећна супруга, несрећна мајка, несрећна владарка,

³⁴⁰ Илић мисли на окупацију током Другог светског рата.

³⁴¹ Панта Срећковић је у то време (1891. године) већ био показан као присталица научно неутемељених ставова о историји српског народа, тј. представник тзв. некритичке историјске школе.

³⁴² Драгутин Поповић био је у то време млади, тек свршени, инжењер, припадник Напредне странке. Након политичке каријере, окренуо се својој струци, а постао је познат као први Србин који је стигао на Арктик, 1913. године.

³⁴³ Посматрано из угла фактографије, Наталија Обреновић у овом тренутку више није била краљица јер се 1888. растала од краља Милана Обреновића, годину дана пре његове абдикације. Уколико је тачан податак о Јанковој „утаји“ и догађају који се одиграо у септембру 1890. године, долазимо до и више него занимљивог закључка да је управо она та која је спасила затворске казне једног радикала, а услед чијих је несугласица и поравнања рачуна са (бившим) супругом, била протерана из Србије 1891. године. Ови догађаји нарочито су уздрмали јавну слику и политичку стабилност Краљевине Србије, као и њен однос са сином Александром.

али помало обесна, на руски начин, много амбициозна, она се иживљавала на тај начин што је помало кокетовала с радикалским политичарима.³⁴⁴ За њу се чак причало да је с неким од њих чак и живела – поред осталих и с Јованом Жујовићем³⁴⁵, тада младим, импозантним и духовитим професором Велике школе – у шта ја не верујем. Али она, богата лично, пореклом из чувене бојарске породице Кешко³⁴⁶ – хтела је да игра улогу неког заштитника и мецене, па пошто је у више махова измиривала и дугове свога раскалашног и расипног мужа – пристала је да измири и дуг Јанка Веселиновића кога су јој описали као невину жртву либералске мржње и пизме и велику наду српске књижевности.

[...]

Умирен с те стране – да више неће бити хапшен и прогоњен, Јанко се посветио свом књижевном раду³⁴⁷, али још више једном лакомисленом, боемском и ноћном животу. Леп, мушке лепоте као његов Ђида, он је брзо постао привлачна тачка око које се окупило све што је у Београду имало истинског дара и талента. То је била права жива плејада, каква се није више видела ни чула. Али се и она, као и Јанко, брзо расула и расточила, проћердавши за релативно кратко време и своје животе и своје таленте. Тргла се тек, донекле, кад су најбољи нестали и ишчезли неповратно.

Сам пак Јанко, отргнут од породице, упућен на неуредни кафански и ноћни живот, без сталног занимања, без уредних редовних доходака, потуцао се од немила до недрага. Од књижевна рада се тада није могло живети. принуђен је био да ради на парче и на дохват, најчешће за кафанским столом, без студија и усавшавања³⁴⁸, без могућности да продуби и оплемени свој таленат, да систематски изгради своју културу, да прошири своје погледе – он је брзо почео тонуту, губити од свежине младости и своје једрине својих младалачких инспирација. принуђен да се бори за насушни хлеб, он је дању пискарао – писао своје приповетке једним потезом, на издох, без ревизије, без поправки и коректура, трчећи после од издавача до издавача. нудећи своје књижевне творевине или богорадећи за мало „форшуса“, а ноћу весело проводио за кафанским столом код „Коларца“ или по кафаницама на Дорћолу³⁴⁹,

---

³⁴⁴ С Миланом Обреновићем је била у отвореном сукобу због његових многобројних прељуба и суштинских животних разлика, те, иако злослутне, ове инсинуације могу бити фрагментарно истините што се наслућује из сведочења Драгољуба Илића, али и јавности познатој жељи и политичкој амбицији да се освети свом супругу. Драгољуб Влатковић такође потврђује ову гласину пишући како је Јанко хтео да избегне одлазак у затвор због повреде части др Владана Ђорђевића, те се поводом тога обратио краљу Александру: „[...] Као што га је некад помогла краљица Наталија (око мањка који је начинио као председник коцелевачке општине), рачунао је и овом приликом на милост српског владара“ (1987: 94).

³⁴⁵ Упркос овим шпекулацијама, чињеница је да је Јован Жујовић (1856–1936) био ожењен њеном дворском дамом Станом Бучовић. Међутим, постоји чврста веза између Наталије Обреновић и угледне породице Жујовић – након што је прогнана 1891. године, као и смрти сина 1903, Наталија је раскинула скоро све везе са Србијом. Ипак, примала је разне изразе симпатија и безрезервну подршку од угледних породица Симић и Жујовић.

³⁴⁶ Наталија Петровна Кешко (1859–1941) била је кћер Петра Ивановича Кешка који је служио у руској војсци као пуковник, а касније се преселио у Одесу где се оженио влашком племкињом Пулхеријом, рођеном Стурза (Рајић 2013: 231).

³⁴⁷ Иако није био високо образован и остао је упамћен као самоуки писац, сматра се најутицајнијим и најплоднијим ствараоцем епохе реализма. Мада је први покушај да одштампа написане приповетке прошао неуспешно 1886. године, на наговор блиског пријатеља, Јове Алексића, унука хајдук-Станка, Веселиновић наставља да пише и бави се књижевним радом (Веселиновић 1959: 391). Кроз његово стваралаштво провлачи се социјална мисао и утицај Светозара Марковића, док га Скерлић у својој студији објављеној 1907. године, а у којој пише управо о њему и његовом делу, описује као писца оптимизма (насупротив писцима песимизма у које убраја Ракића, Диса и Пандуровића). Веселиновића је доста критиковао и Матош, што је озбиљно утицало на њихово пријатељство.

³⁴⁸ Навршио је четири разреда гимназије у Шапцу, а потом је безуспешно студирао богословију, а затим и Учитељску школу (*Нова искра*).

³⁴⁹ Доста времена је проводио у чувеној кафани „Дарданели“.

где би за бесплатну вечеру и литар вина забављао госте који би се врло радо окупљали по суседним столовима и уживали у његовом свежем, пуном баритону и његовим песмама из Мачве, које је после сплео у „Ђиду“.³⁵⁰

Уз то, напустивши жену и породични дом, он се спанђао с једном младом распуштеницом која је издавала собе за самце у једној кући преко пута самог „Коларца“. Та једра, задружна жена, похотљива изгледа (која је, чини ми се, још данас у животу) заразила га једном гадном венеричном болести, од које је почео копнити и венути и на крају од ње скончао бедно, у дому свога оца попа Милоша у Глоговцу, у Мачви – 1905. године.³⁵¹ Било му је једва 43 године. Вратио се кући и породици кад је био већ физички ороноу, морално клонуо, духовно малаксао, а политички разочаран. Радикали су га били преситили из свога тефтера. Једино му је остао веран његов искрени пријатељ, друг и нека врста заштитника, даровити Павле Маринковић³⁵² који га је до смрти помагао, али га и приближио краљици Драги и краљу Александру Обреновићу (којима се и сам био у службу ставио), чиме је био разбијен склад који је повезивао то иначе хетерогено друштво око „Звезде“.³⁵³ Из села коме се разочаран вратио, слао је дописе

---

³⁵⁰ Драмски комад који је написао заједно са Драгомиром Брзаком (1851–1905), драматургом, песником, преводиоцем и путописцем. У средишту је љубавна прича неостварива због љутог политичког ривалства очева двоје младих. „Ali u o vreme Veselinović nije više bio 'zavodljivi Đido'. Neurednim I boemskim životom narušio je svoje nekada čelično zdravlje I postao zimogrožljiv, podmukao I krkljav... - čiča u trideset I osmoj godini života. Surovosti života I stara boljka srpskih pisaca – tuberkuloza, opustošili su I srušili ovog veseljaka I deliju, retko plemenita čoveka, ljubimca književnih I čitalačkih krugova, omiljenog I stalnog gosta beogradskih boemskih svratišta“ (Milinčević 1963: 11).

Поред „Ђида“, Веселиновић је са Илијом Станојевићем написао још један позоришни комад, који су на предлог Милована Глишића, назвали „Потера“. Поред „Ђида“ и „Потере“, Веселиновић је са Нушићем написао комад „Чучук Стана“, који се, међутим, никада није појавио на позорници (Филиповић 1963: 116).

³⁵¹ Након што је болест узела маха, Јанко напушта „jadni sobičak u zagušenom dvorištu u Kolarčevoj ulici“ и одлази у родитељску кућу у Глоговац у Мачви. За Веселиновићем су жалили многи пријатељи, сарадници и познаници. Његов друг из боемских кругова, Антун Густав Матош, потресен губитком пријатеља записује: „A tebi, dragi moj čika Janko, bila laka gruda prađedovska između zelenog Cera i zelenih voda Drine i Save! U ovom modrilu dobrog neba, u toj plodnoj zemlji, u tim zabranama, vajatima i selima, [...] odasvud me grije tvoj plemeniti pogled, janko Veselinoviću iz Glogovca, sela pitomoga! Kako mora da te žali tvoja Mačva, kada te ne mogu prežaliti ja, samotni putnik, kojemu si dao parče hljeba i parče duše!“ (Milinčević 1963: 12). О пријатељству између ова два књижевника видети рад Ненин, М. (2013). Јанко Веселиновић и Антун Густав Матош или прича о искиданом пријатељству. У: *Јанко Веселиновић 1862–2012*. (183–193). Београд: САНУ.

³⁵² Павле Д. Маринковић (1866–1925) био је правник, дипломата и публициста, једно време и Министар познат по обнови Пећке патријаршије. Маринковић је у политичким и друштвеним круговима био познат по надимку Паја Бунда. Један је од оснивача листа *Звезда*, заједно са Јанком Веселиновићем и Браниславом Нушићем. Упркос свом контроверзном карактеру и јавном деловању, Маринковић је као министар просвете учествовао у оснивању Етнографског музеја, Богословије и Женске учитељске школе (Јовановић-Стојимировић. 2008).

³⁵³ Био је оснивач и главни уредник листа *Звезда*, као и уредник листова *Побратим* (лист за забаву и књижевност који је, попут *Звезде*, био кратког даха) и *Дневног листа*. У овим листовима је Веселиновић фрагментарно и етапно објављивао свог *Хајдук Станка*. *Звезда* је представљала породични лист за разоноду, али и актуелне и научне текстове, који је излазио од 1894. до 1901. године. Од 1898. излази са поднасловом „породични лист“, а од 1900. поднаслов је „лист за забаву, поуку и књижевност“. Био је књижевни лист, отворен за све млађе књижевнике, колеге. Сарадници у листу су били многи значајни протагонисти српске књижевне и културне сцене: Милорад Павловић Крпа, Алекса Шантић, Радоје Домановић, Коста Абрашевић, Бранислав Нушић, Милован Глишић, Јаша Продановић, Светозар Ђоровић, Стеван Сремац, Риста Одавић, Бора Станковић, Павле Маринковић и остали. Поједини бројеви били су тематског карактера и били су посвећени истакнутим књижевним радницима – нпр. број 60 из 1899. године је издат као „Змајев број“ (у потпуности је посвећен Јовану Јовановићу Змају). У *Звезди* су аутори често објављивали и позоришну и књижевну критику. Од 1900. године, уводи се рубрика „Књиге и листови“ у којој се доносе и прикази нових издања књига и листова. Лист је такође пратио и рад Српске краљевске академије и Српске књижевне задруге. Часопис је дигитализован иницијативом Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду (*Звезда*). О Веселиновићу као уреднику

напредњачкој „Правди“ који су одавали његову духовну и моралну потиштеност и безнадежност. То је била његова последња књижевна (ако се сме тако назвати) радња.

Његова прерана смрт окупила је још једном око његовог самртног одра све што је било још најбоље у српској и југословенској књижевности и јавном животу³⁵⁴, да ода пошту последњу овом ретком таленту који се расточио у пари од алкохола и неуредног ноћног живота у Београду. На гробу му је говорио, поред других, и његов по годинама млађи друг и пријатељ, а по даровитости и судбини много слични Радоје Домановић. Он је „пијан као клис“, како би рекао Миле Крпа, опсовао (с глаголом) мајку српском народу што није хтео или умео очувати овај прерано изгубљени таленат. Као да је српски народ крив за сва непочинства која наше даровите људе воде фатално прераној катастрофи.

Ја сам дуго иза тога виђао ону фаталну жену која је убрзала крај Јанка Веселиновића, и никад нисам могао проћи мимо њу а да јој најгоре и најружније не помислим, као да је мени нешто нажао учинила!

3 септембра 1960 год.

у Београду.

Драг. С. Илић

периодичних гласила детаљније прочитати у Филиповић 1963: 145. Нарочито су интересантни епиграми у којима су књижевници исказивали своје нерасположење према одређеној личности или појави, а често и једни према другима: „иако су били слабих уметничких квалитета, они су одиграли значајну улогу у демаксимању разних закулисних планова власти, у критиковању многих негативности друштва“ (160). Тако су забележени епиграми Милорада Митровића упућени Јаши Продановићу који је у једном моменту прекинуо финансирање Звезде:

„Продановић Јаша
Давао је прилоге
Листовима многим,
А у нашем листу
Само паре прима“ (160).

Још један интересантан упућен је Крпи:

„Керпа, писац млади
Ради, само ради
Вољу му не кварте
А шта Керпа ради?
Пише анзихтскарте“ (160).

Након ових провокација, склопљен је мир између два књижевника и више нису дирали један другог. У овом часопису су биле објављене неке од наоштријих сатира Радоја Домановића које су се најчешће односиле на критику режима Александра и Драге Обреновића. Након увођења „свадбеног министарства“, Веселиновић се преко кума и сарадника у *Звезди*, Павла Маринковића, приклања државној служби. Овај потез директно утиче и на програмску схему „Звезде“ која „изневерава борбену традицију из првих година излажења“ (Milinčević 1963: 11). „[...] Јанка је Павле поставио 'за вршиоца дужности шефа коректора у Државној штампарији с годишњом платом од три хиљаде динара'. На тој дужности Јанко је остао све до своје смрти, под владавином Петра Карађорђевића, који га је одликовао 8. септембра 1904. године орденом Светог Саве трећег реда на предлог Љубе давидовића, и то у време када је против Јанка вођена највећа хајка, када су га називали чанколизом и удворицом краљице Драге Обреновић“ (Филиповић 1963: 111).

³⁵⁴ Сахрани су присуствовали Алекса Шантић и Светозар Ђоровић, који су искључиво из тог разлога допутовали из Мостара.

Радоје Домановић и Драгољуб Јоксимовић

Са Радојем Домановићем упознао сам се негде крајем 1904. год. Он је тада био на врхунцу своје славе, а ја сиромашан скроман студент. Упознали смо се у кући Јаше Продановића, у Ратарској ул. бр. 6,³⁵⁵ где сам ја онда чешће навраћао. То познанство је за мене било највиша част. У Радоја смо сви онда гледали као у бога. А он се према нама опходио скоро као према деци – нећу да кажем охоло и као с неке висине, али на известан покровитељски начин, иако је од нас био старији једва десетак година. Радивоја Караџића³⁵⁶ и мене, кадгод бисмо се сусрели у Јашиној кући, увек би благо потапшао по рамену и казао: „Ово су наше беле пчеле!“ А ћосав и младолик, пре је он личио на студента него ми.

После, његове су се посете Јашиној кући проредиле, а наше учестале. Није му било право кад не би нашао вина у Јашиној кући. А Јаша је намерно пропуштао да му даде вина. Стога би он, пола у шали а пола у збиљи говорио, да он и не долази код њега, он је орјатин, него код куме. А кума – Јашина жена Перса – увек се нежно опходила са Радојем и увек гледала да му с неке стране добави мало вина које се није трошило у Јашиној кући, да би бар малко задовољила Радојеву страст – који није могао без пића. Касније он се скоро потпуно отпадио од Јашине куће, док се на крају удаљио и од самосталаца и приближио двору, а посебице престолонаследнику Ђорђу. Био је незадовољан што и он није постао министар у самосталској влади.

Питом, благ, насмејан, доброћудан, Радоје Домановић у моментима умео је бити напрасит, прек, свађалица, цандрљив, готов на свађу и на кавгу, скоро безобзиран. Тако се понашао кад је био припит – а опет скоро је ретко било кад он то није био. Радоје Домановић, изузетно обдарен, био је породично оптерећен. У његовој ближој и даљој породици било је свега и свачега: и порока, и пијанства, и прељубе, чак и злочина – да би се о томе дали написати читави романи. Није онда никакво чудо што је и Радоје, иначе честит и исправан човек, из такве породице изашао оптерећен. Његовог брата Милоша, кога је Радојева мати одгајала као мезимче и кога ради Радоје је био лишен материног наследства, гледао сам за време прошле окупације,³⁵⁷ како проси на Каленића пијаци у Београду, иако је Радојева ћерка Дана, супруга Љубе Радовановића адвоката све чинила да га склони и збрине. Изгледа да је као просјак и скончао тако негде, у пијанству. Али њему, као и Радоју, никад није било довољно сретстава за пијанчење.

Сам Радоје пио је преко сваке мере. Та његова махна прешла је и на његовог сина Зорана који је умро за време друге окупације,³⁵⁸ и на Радојеве унукe од ћери Дане. –Али кад је био трезан или мало ћефлеисан, био је весео, шаљив, разговоран, духовит, ћаскало – фини козер. Ја сам га пуно пута слушао кад прича. Био је бољи козер него писац. У дух је претварао све што је причао. Расипао се као ватромет. Такву или сличну појаву сам сусрео само још једампут у животу: Жарко Илић, брат песника Војислава Илића, био је ненадмашан козер. Од његових духовитих, забавних причања узели су понешто сви: и Домановић, и Нушић, и Сремац. Али написао није скоро ништа. Сам његов таленат расуо се, расплинуо и исцрпео у кафанским ћаскањима код „Орача“, уз обавезни полић. Домановић је исто тако лепо причао – боље, живље и лепше него у његовим најбољим писменим саставима. За писање недостајало му је и времена и стрпљења. За кафанским столом или у задњој соби ракицинице злосрећног Добросава

³⁵⁵ Данашња Улица 27. марта.

³⁵⁶ Радивоје Караџић је, као и Илић, био Ужичанин, и били су вршњаци. Између два светска рата био је на различитим функцијама у Српском народном позоришту у Новом Саду.

³⁵⁷ Илић мисли на период од 1941. до 1944. године.

³⁵⁸ Зоран Домановић рођен је 1905. године. Завршио је Правни факултет и био судија. И сам се бавио књижевним радом. Објавио је књигу приповедака *Отворене карте*. Дочекао је ослобођење, али је преминуо већ 1945. године.

Атанасковића³⁵⁹ дало се слабо шта трајно и велико урадити. За чудо је како је и поред свега тога Домановић дао толико и толики број добрих ствари. Да је било кога да бележи стенографски што Домановић није написао и што је расуо за кафанским столом или у друштву, његово животно дело било би управо огромно и велико, у најбољем смислу речи.

*

На поселу после вечере које је једне јесење ноћи припремила Јашина жена Перса окупио се био свет самосталске странке и најбољи Јашини млађи пријатељи. Домановић је био у центру пажње. Забављао је госте својим причама, како је ишао у агитацију. Био је мало „цврцнут“, али не пијан. У таквом стању и расположењу био је и најзанимљивији. Сви смо са задовољством слушали. Ја сам просто као занесен пиљио у њега. То што је причао – била је чиста литература. Били смо сви усхићени, скоро раздрагани, кад Драгољубу Јоксимовићу, званом „Прцедину“ – једном досадном и наметљивом типу, иначе судији и дугогодишњем народном посланику³⁶⁰ – дође на ум несрећна мисао да прекине Домановића и стане причати о својим заслугама за успехе самосталске странке. Он је иначе био Радојев друг и вршњак. Али се Радоју не допаде то самохвалисање, које му се чинило уображено и незаслужено, а поред тога није марио да га неко прекида у причању, па ће му добацити:

– Ама шта ти ту лупеташ! И пре свега: ко си ти?

Радоје је умео у тренуцима да буде страшно арогантан.

– А ко сте ви? – усуди се да добаци несрећни Јоксимовић.

– А! питаш ко сам ја! – разгоропади се Радоје који је умео помало и да глуми. – Ко сам ја, велиш! Питај дрво јаворово, питај народног барда, питај поезију, питај литературу, питај свакога у овој земљи, питај децу на улици: ко је Радоје Домановић и шта је „Страдија“ – па ће ти рећи! А ко си ти и шта си ти! Слушај, ако ниси знао ја ћу ти рећи: ти си она мува на јарму која се подбочила и ставила руке на кукове, па кад смо ми изорали бразду, она отхукује: „ху-у- у! што сам се уморила!“ Да, ти си само мува на јарму, то си ти, да знаш!

Још би Радоје који је све ово изговорио патетички, без застоја и с крупним, трагичним гестовима, као на позорници, наставио да се Јаша који је по повишеном, декламаторском тону Радојевом, наслутио да се нешто непријатно дешава, не утаче и одведе Радоја у другу собу. Једини је Јаша био у стању да утиче на Радоја и да га смири. Али расположење је било поремећено и није дуго прошло па се друштво разишло. Било ми је онога часа жао Јоксимовића коме су се сузе виделе у очима и који је изгледао претучен, премлаћен као пребијено псето и било би је много жао на Домановића. Нисам га никад познавао с те стране. Али, кад сам доцније боље упознао Јоксимовића – дао сам за право Домановићу.

Другом, опет, приликом Радоје, који је на соаре био дошао пијан, изазвао је др Божу Банковића лекара³⁶¹ – једног доброг човека који је о Мартовским демонстрација од 1903. год. учинио велике услуге демонстрантима – напредним студентима и радницима, превивши их у болници у Видинској улици и отпустивши их кућама, не забележивши њихова имена (што је био дужан) – да се овај машио револвера. Сви су цикнули и скочили, док је Јаша, опет из друге собе улетео и склонио Банковића.

Кад је био пијан, Домановић је био неподношљив, несносан, скоро неурачунљив...

3. марта 1958. год.
у Београду

Драг. С. Илић.

³⁵⁹ Добросав Атанасковић такође је био Ужичанин. Током последње деценије деветнаестог века био је старешина ноћних патролција у Београду. Потом је отворио радњу за продају сувомеснатих производа и кафану, под називом „Ужички конзулат“, у коју су радо навраћали тадашњи књижевници, попут Радоја Домановића, Јанка Веселиновића, а доцније и Боре Станковића.

³⁶⁰ Био је народни посланик у скупштинском сазиву 1898. и 1906. године, а онда и посланик на Крфу у сазиву из 1916. године.

³⁶¹ Божа Банковић био је формално, од трећег броја, власник часописа *Звезда*.

ДИ-82

Химна

Химна је, као што је познато, првобитно била песма у част богова и хероја – песма пуна заноса, свечана и узвишена. Временом она се претворила у похвалну песму уопште. На крају су је људи профанисали, као често и много што шта друго, па су химну свели на песму у част и похвалу владоцима.

Није онда никакво чудо што се и у Србији, иза ослобођења од Турака и кад се већ успоставила једна династија „по милости божјој и вољи народној“, осетила потреба да се створи и „народна химна“.³⁶² Уосталом, све су земље у то време имале своје народне химне, почевши од руске, са њеним, „Боже, царја храњи“ до енглеске „God save the king.“

Избор за српску химну пао је на песму из једног романтичног комада Јована Ђорђевића, професора Велике школе и управника позоришта.³⁶³ Тај је комад у своје време сматран одличним позоришним комадом и носио наслов „Маркова сабља“.³⁶⁴ Текст једне песме, нешто измењен и прилагођен приликама послужио је као основ за српску народну химну. Тако створеној химни Даворин Јенко³⁶⁵ дао је пригодну музику која је много потсећала на аустријску химну „Got erhalte...“. Вероватно да се и сам Ђорђевић инспирисао аустријском химном кад је своју састављао.

Прва строфа нове химне почињала је речима:

Боже правде, ти што спасе
Од пропасти до сад нас,
Чуј и од сад наше гласе
И од сад нам буди спас!

А свака строфа се завршавала стиховима:

Боже, спаси, Боже, храни
Српског краља, српски род!

---

³⁶² Након Мајског преврата 1903. године, тек крунисани Петар Карађорђевић желео је химну која би симболисала долазак нове династије и нових прилика у Србији. „Химна тирана“, како су је присталице Карађорђевића називали, као и поједини државни празници су били укинута. Након неколико безуспешних покушаја компоновања нове химне, о којима ће бити речи у запису, у децембру 1908. године, у ишчекивању рата с Аустроугарском, одлучено је да се „српској држави и српском народу врати одузета химна“ (Казимировић 1997: 160).

³⁶³ Јован Ђорђевић аутор је текста химне *Боже правде* која се одржала међу српским народом дуже од века. Ђорђевић је био књижевник и оснивач Српског народног позоришта у Новом Саду, као и први управник Народног позоришта у Београду, а такође је својевремено радио као учитељ краља Александра Обреновића (Казимировић 1997: 160).

³⁶⁴ „Као песму збора он је овај текст унео у своје драмско дело ‘Маркова сабља’, изведено први пут 10.08.1872, поводом ступања на владу кнеза Милана Обреновића IV“ (Исто).

³⁶⁵ Даворин Јенко (1835–1914) био је словеначки композитор и диригент, музички отац химне, креатор композиције за популарну песму *Играле се делије на сред земље Србије*, као и музичке позадине за комад који су написали Јанко Веселиновић и Драгомир Брзак – *Ђидо*.

Ред је, као и у свима приликама кад се радило о династији, био поремећен: краљ је увек долазио испред народа!

Та се химна свирала и певала у свим свечаним приликама. Ниједна забава и ниједна свечаност није могла протећи без ње. После тога ређао се други програм, као што су и све забаве и игранке неизоставно почињале „Краљевим ором“, а одмах затим, на радикалским забавама, „радикалком“. Друге партије нису имале својих „кола.“

Колико се после тога чинило злоупотреба с том химном могли би вам казивати још живи савременици из раздобља од 1900.-1903. год. Нарочито су у том погледу претеривали обесни млади официри – које је краљ Милан спремао, по угледу на немачке официре који су му служили за узорне преторијанце, за посебну касту која се туђила од грађанства и народа, и у чему, срећом, није успео. Они би у јавним локалима, где је било музике, задесивши се увече, из обести наређивали музици да им сваки час свира „краљеву химну“. Уживали би у томе да гледају како „ћифте“ сваки час скачу на ноге, као лутке на дроту, и отстоје док се химна не заврши а на крају – плескају. Обест Никодија Луњевице,³⁶⁶ брата краљице Драге довела је једне вечери у башти код „Коларца“ до сукоба између младих официра и Стевана Сремца, на чији позив Сремац није хтео скочити на ноге док се по други пут свирала химна. Луњевица је чак и шамар опалио Сремцу. Али шта се тада могло Луњевици кад је он потајно спреман за – престолонаследника!³⁶⁷

Но све су то ситуације које тек узгред помињем, јер су давно пале у заборав, заједно са онима који су те ситуације чинили.

И краљева химна се све тако одржала на репертоару до мајског преврата од 1903. год. Кад је на упражњени престо династије Обреновића усела нова династија, Карађорђевића, настала је тренутна забуна. Извршене су одмах ситуационе промене у вези с променом на престолу и на место краља Александра стављено име краља Петра. Али то није задовољавало нову династију. Због блиске промене на престолу увек се донекле имао утисак да је „стара химна“ у неку руку химна династије Обреновић, под којом је постала, да се, поред свих прилагођавања и подешавања, имало увек осећање да је то нешто „њено“, везано за њу, и да то осећање неће ишчезнути док се не створи нова химна која би и по садржини и по музичкој обради била различита од старе. Дуго се у том погледу договарало и лонцало док средином 1904. год. није објављен велики јавни конкурс за „народну химну“. Састављена је и комисија која би извршила избор и у чији су жири ушли онда најпознатији српски књижевници и уметници. Ту су били, поред других, и: Богдан Поповић, Јаша Продановић, Милорад Митровић, Павле Маринковић, Стеван Мокрањац и др. Конкурсом су биле одређене три награде од 1.000, 300 и 200 дин. које би биле додељене лицу, на чијем се делу буде задржао избор комисије.³⁶⁸

Поред конкурса и објаве у штампи био је упућен и особени позив готово свима познатијим српским песницима да у конкурс узму учешћа. Сећам се још толико да је Лаза

---

³⁶⁶ Никодије Луњевица (1881–1903), поручник Војске Краљевине Србије и брат Драгиње Обреновић (Луњевица). Убијен је у Мајском преврату.

³⁶⁷ Историчар Васа Казимировић наводи да, према неким аустро-угарским документима, краљ Александар је заиста намеравао да прихвати Никодија за свог наследника. „Deklaraciju o proglašenju Nikodija Lunjevice za prestolonaslednika, kralj Aleksandar je navodno, nameravao da objavi još 11.9.1901. godine. Ali, od toga je odustao zbog protivljenja Rusije“, пише Казимировић (*Glas javnosti*, 19. april 2003). Међутим, историјска истраживања нису потврдила ова нагађања.

³⁶⁸ „По укидању химне ‘Боже правде’ покушала се наћи замена за њу. У ту сврху одвојена су знатна средства, у злату, али до одговарајуће химне није дошло. [...] Све што се чуло звонило је натегнуто и извештачено; све је потицало не из одушевљења него из жудње за новцем, и сваки покушај остао је само рђав покушај и ништа више“ („Правда“, број од 10. 12. 1908, преузето из Казимировић 1997: 160–161).

Костић хтео и овом приликом да се покаже оригиналан, па је комисији лаконски одговорио: да „по поруци вуци мяса не једу,“ и одбио да узме учешћа на конкурс.³⁶⁹

И, по нашем обичају, у првој комисији није могло доћи до сагласности у питању избора, те се комисија растурила и министар просвете био принуђен да образује нову којој је председник био Добра Ружић, а чланови Павле Поповић, Миливоје Поповић („Буца“), Гаја Јовановић, Сима Матавуљ, Јанко Веселиновић, Стеван Мокрањац, Јосиф Маринковић и др. Комисија се више пута састајала, али се није могла сложити у избору песме које су јој у великој мери претицале.

Комисији је био стигао велики број радова. Још је већи број био објављен по ситнијим дневним листовима. То је навело Нушића да један свој фељтон у „Политици“ које је објављивао под надимком „Бен Акиба“, посвети тој правој поплави предлога за нову химну. На крају учини он и свој сопствени предлог за химну, који се завршавао овим стиховима:

Боже правде, ти што спасе
Од пропасти до сад нас,
Чуј очајне наше гласе
И од химни спаси нас!

А Јефта Угричић³⁷⁰ који је имао много смисла за ведар хумор, и певао лаке ведре причице, не увек оригиналне, али увек zgodне и лепушкасте, објавио је завршетак једнога предлога за химну коју је добио од неког химнопевца и који је гласио:

И сева, грми, пуца, као да неко туче маљем:
Живео престолонаследник с краљем!

Одређена комисија прогласила је за најбољи рад и министарски савет прихватио њезин предлог и за нову државну химну прогласио песму коју је на конкурс био упутио наш велики песник Алекса Шантић.³⁷¹ Није, дакле, било довољно да комисија предложи и министар просвете одобри да се за нову химну прогласи песма Шантићева, него је то морао учинити нико мање него министарски савет. Значи ли то да је том избору влада придавала изузетан значај, или је то једна формалност коју је са себе хтео да пренесе на министарски савет сам министар просвете? Ко ће то знати. Тек химна је брзо доспела у јавност. Она је почињала следећим стиховима:

Боже, на поља
Земље ове
Васкрса златним сунцем сјај!
Победу, венце
Славе нове
Краљу и роду српском дај!

---

³⁶⁹ О једном другом, много ранијем, покушају да заједно са Јованом Јовановићем Змајем и Стеваном Владиславом Каћанским сачини српску химну, пише Лаза Костић у својој *Књизи о Змају*. Видети: Лаза Костић, *Књига о Змају*, Просвета, Београд, 1984, 97-101.

³⁷⁰ Један од првих „Политикиних“ новинара, публициста и реводилац, објављивао је фељтоне и позоришне критике..

³⁷¹ „Међу знаним и незнатим стихотворцима, са својим текстом за нову химну појавио се и угледни песник Алекса Шантић. Али ни из струна његове лире нису потекли стихови који би било прикладни за српску најсвечанију песму“ (Казимировић 1997: 161).

У Шантићевим стиховима било је некакве свечане прозе, али и неразумљивости и нечега намештеног. Химну јавност није добро примила. Анонимни критичар у „Политици“ посветио јој је више краћих написа, у којима се о њој није повољно изражавало.

Кад је химна објављена у „Српским новинама“ он је писао:

„И тако сад имамо нову химну. На жалост, она није онаква каква би требало да буде. Она није довољно проста, није лако разумљива... и неће моћи лако да се памти. Она због тога никад неће бити популарна. Сем тога она је незгодна и за композицију: последњи стих у свима трима строфама разно је акцентован, тако да ће свака строфа морати или друкчије да се пева – или ће мелодија остати свуда иста, а прва реч у сваком стиху... морати да се наказно акцентира. Сем тога, у целој химни има превише тврдих слогова који се тешко изговарају, а који ће се још теже моћи певати.“ („Политика“ бр. 769 од 3. марта 1906. год.)³⁷²

У једном каснијем броју писац (вероватно исти) наводи да је Шантић, пошто је његова песма „нашла свуда на тако неповољну оцену“ сам сматрао да је потребно да је повуче. Међутим, министарство просвете није се с тим сложило и одговорило му, кад му је песма усвојена он нема права да је повлачи. Писац још пакосно додаје: „Тако смо добили државну химну која се никоме не допада, па чак ни своме рођеном творцу – само је њоме задовољно министарство просвете.“ („Политика“, број 871 од 17. јуна исте године).

Не само што министарство није допустило Шантићу да своју песму повуче, него је расписало и конкурс за композицију, уз две награде: од 1.000 и 300 динара. На конкурс се јавило 12 композитора из Србије, Хрватске и Словеначке.

Није ми даље позната судбина тога конкурса. Можда ће се више података о томе наћи у бив. архиви српског министарства просвете и црквених послова или у државној архиви републике Србије, али истраживање у том правцу није задатак писца овог написа. Само, једно време био се пронео глас да је награда за најбољу композицију била додељена младом и рано преминулом војвођанском композитору Исидору Бајићу, али је такав глас касније оповргнут.

Но кампањи у штампи придружила се скоро одмах једна пародија Шантићеве песме, која је кружила по Београду, но чији ми је аутор остао непознат. Пародија је први стих из Шантићеве песме грозно изопачила, тако да је он у новој стилизацији гласио:

Боже, напоље

Из земље ове!

То је Шантићеву химну више дотукло него све критике које су се дотле чуле. Београд уме да буде изразито подругљив и ироничан и није Дучић за њега много марио, кад смо више пута о њему говорили у Атини. Можда је имао и право, но ја се нисам с њим слагао, као и у многим другим стварима, а нарочито политичким. Али није место да о томе овде говорим. Тек ни министарство није могло задржати Шантића да своју одлуку и у дело спроведе. И не каже се узалуд у сабраним његовим делима код ове песме да је објављена „службено“.

Тако Шантићевој песми не би писано да икад постане новом српском народном химном.

А и химне! Све оне полако излазе из адета и падају у заборав, баш као и гробови, хералдички знаци и ритерски обичаји. Њима, поред новог времена које одбацује све те

---

³⁷² У *Штампи*, број из 5. марта 1906. године, Лазар Комарчић (учитељ, приповедач, крчмар, уредник листова *Будућност* и *Видело*) објавио је текст поводом овог догађаја, написавши да „химна коју је Шантић понудио ‘нема у себи ни труна онога чисто народног, душу и срце потресујућег осећаја, што кад још акордима народне мелодије забруји инстинктивно сваког на ноге подиже, а руком капе се маша...’ Све је, по Комарчићу, у Шантићевој химни ‘остало спрчено, натегнуто и неразумљиво’. Многе строфе биле су прави галиматијас. А завршна строфа – ‘збрка од мисли’“ (Казимировић 1997: 161).

беспослице, оскудевају истинска инспирација, полет и занос који су прожимали бесмртну песму младих револуционара са Рајне – божанствену Марсељезу!

21. фебруара 1961 год.

Драг. С. Илић

Београд.

ДИ-83

О прислушкивању Јаше Продановића

Сам Јаша био је увек далеко од сваке конспирације. Просто за њу није имао нимало смисла. Он ни у заверу од 29 маја 1903 год. није хтео ступити, али је зато био центар на који су биле уперене све стреле реакције и био више угрожен него сви који су били активни завереници. То изгледа мало парадоксално, али је истински тако. Он је волео отворену борбу, без заклона и визира, као прави витез. А био је, истински, прави витез без страха и мане!

Његов син Бора учествовао је у многим конспирацијама – почев од оне против кнеза Николе (афера са бомбама) до оне у сарајевском атентату.

Други Јашин син³⁷³ био је већ обазривији. Није имао очевог шарма, али је био изванредне интелигенције. С мало више воље и радиности он би се показао достојан Јашин наследник. Али му је недостајала амбиција. У време о коме говоримо – то је било око 1946 год. он је био још шеф једног мањег (административног) одељења министарства спољних послова. Био је увек исправан, коректан и педантан. Никад није остављао недовршен ни један предмет који му је био додељен у рад.

10. септ. 1958. год.

У Београду

Драг. С. Илић

---

³⁷³ Мисли се на Милета Продановића.

7. ЕПИСТОЛАРНА ГРАЂА³⁷⁴

„[...] čovjek, izgleda, bar ovakav kao ja, počinje da odumire tako što više ne piše pisma“

(Zogović, P3-p-3).

7.1. Специфичност и одлике епистоларне грађе и начини прикупљања

„Pisana komunikacija među odsutnim licima, razgovor između pošiljaoca i primaoca koji su prostorno razdvojeni. P. služi za iznošenje misli, želja i osećanja, kao i za prenošenje obaveštenja I poruka, odgovara potrebama društvene komunikacije i prvobitno nema nikakvih književnih pretenzija; ono postaje književna pojava I tvori poseban književni žanr nazvan *epistolarnim* [...] tek kad postigne umetničke kvalitete kompozicije I stila“ (RKT 1986: 561).

Епистоларна баштина (*lat.* епистола) као архивски извор представља документарни материјал особеног приповедног карактера који је настао као облик специфичног (књижевног) израза и комуникације током различитих историјских периода. Кроз проучавање културе размене писама преплићу се различите гране историјских истраживања – историја писања и читања, историја филозофије, религије и идеја, биографије, књижевност, културна, политичка и друштвена историја. У ширем смислу, епистоларну грађу можемо третирати као:

- записе о интеракцији појединаца и институција,
- размену (интелектуалних) мисли и идеја у документарном облику,
- индивидуални и/или кумулативни подухват различитих приповедача у креирању једне историјске слике.

Писма су важан део личног/породичног фонда.³⁷⁵ Садрже значајне реторичке и синтаксичке елементе, а њихов тон је несумњиво део њихове документарне вредности. „Мисаона гипкост“ (Д. Баста) епистоларне форме представља смисаони и дискурзивни кључ који је може чинити изузетно веродостојним и релевантним историјским извором. Међутим, у томе лежи и њена амбивалентност, па вредновање овог типа грађе у циљу реконструкције сећања отвара бројна методолошка питања. Њена употреба у научно-историографске сврхе изискује мултидисциплинарне провере и проучавања. У контексту историографског приступа, писмо се не испитује само као жанр, већ и као ствар, објекат који генерише значење на друштвеној и личној равни (Samiciotti 2014: 21).

³⁷⁴ У поглављу се говори о епистоларној грађи као историјском извору из историографског и архивистичко-документалистичког угла, која, као тип архивске грађе, може бити посматрана и проучавана као историјски извор. Неопходно је на самом почетку установити појмовну дистинкцију од термина *епистоларна књижевност* који подразумева књижевни жанр и литерарну форму, те припада искључиво домену науке о књижевности. Иако су писма као књижевна врста обрађивана у стручној литератури и књижевноисторијским радовима, о овом типу документарног материјала као извору за проучавање прошлости није до сада писано код нас.

³⁷⁵ О особинама личног и породичног фонда из архивистичког угла писано је у поглављу 3. *Посебна грађа*.

Механизми писане интеракције у овом облику потичу још из античке традиције, док су се на нашим просторима најпре развили у средњовековној Србији. Писана комуникација се обично одвијала између властелина, црквених лидера и других владајућих фигура. Ова писма су често имала религиозни или политички контекст и била су писана на старословенском или латинском језику, на пергаменту или папиру. Чувари ових писама били су манастири и црквени архиви и библиотеке. Неки од најпознатијих документованих примера су писма старих српских владара, великодостојника, монаха и других историјски значајних личности која се и данас често користе као извор за проучавање српске прошлости јер:

„поред тога што сведоче о приватном животу људи средњег века, који је и за познаваоце овог периода једним делом остао непознаница, посланице могу да представљају и важан историјски извор, неопходан за реконструисање слике времена, културне идеологије и историје идеја“ (Томин 2005: 89 –90).

Епистоларна грађа игра кључну улогу у очувању српске културне баштине и проучавању прошлих епоха. Српска књижевност је, поред политичке и културне историје, изузетно богата писаним документарним материјалима. Од нарочитог културноисторијског и књижевноисторијског значаја су преписке истакнутих личности које су на неки начин обележиле своју еру. Креирање таквог историјског портрета пружа истраживачима могућност да сукцесивно или компаративно прате животни и радни век једне историјске фигуре у њеном ширем историјском контексту. Њихове преписке често пружају подробнији увид у процес њиховог стварања, тежње и личне дилеме. Често се, иако необјављена за живота књижевника или објављена постхумно, сматрају значајним фрагментом њихових опуса. За културну и књижевну историју, фолклористику и етнологију су такође изузетно важне и преписке мање познатих или непознатих личности. Такав материјал који нам пружа увид у њихове личне животе и динамике тадашњег „обичног“, сеоског и/или грађанског (културног) живота – несумњиво има документарну вредност и илуструје традицију и културно завештање.

Анализирајући дневник и писма Милице Јанковић као исповедну монолошку и дијалогску форму, Магдалена Кох наводи да је писмо

„жанр фактографског и документарног карактера, који је свој књижевни статус, [...] добио на прелазу између XVIII и XIX века, најпре у Француској и Енглеској, нешто касније у Немачкој, а затим и у другим националним књижевностима у Европи. То је било с једне стране везано за формирање нове концепције личности у доба сентиментализма и предромантизма, када је већи акценат стављан на индивидуализам и личне доживљаје, а с друге стране то је повезано с постепеном променом схватања категорија објективно-субјективно“ (2005: 257).

Посматрана као историјски извор, епистоларна грађа се, у зависности од расположивог материјала и нивоа његове комплетности, најчешће јавља као аутентична и интересантна допуна постојећој изворној грађи. Ретки су случајеви када овај тип грађе представља прворазредни историјски извор. Када је реч о употребној и научној вредности овог типа документарног материјала, она најчешће и јесте у функцији комплементарности и реконструкције историјске слике.

Бројне су одлике епистоларне грађе које утичу на релевантност података садржаних у њој. Комплексност коришћења ове врсте документарног материјала у научним истраживањима лежи у његовој субјективности и слободном приповедању. Најпре, дијалогска форма ове књижевне врсте појачава елементе пристрасности и индивидуалности у њој, чије је присуство готово немогуће у потпуности неутралисати

како би ова грађа била узета у обзир као прворазредни историјски извор. Даље, присутни су аутентичност, неконзистентност, произвољност и фрагментарност као значајни аспекти који је издвајају од стандардних историјских извора. Упркос томе, све ово не умањује њен (научно)историјски значај. Сходно ступњу сачуваности и садржајности, писма се користе као допунски, али важан и упечатљив историјски извор. Рестриктивно тумачење епистоларне грађе као документарне најпре би подразумевало разграничење фиктивног од документарног, диференцирање слободног приповедања од фактографије, и, можда и најважније, регулисање питања приватности писама и њихове дисеминације и употребе од стране трећих лица.

Историографски потенцијал епистоларне грађе умногоме зависи и од начина на који се до поменутог материјала дошло – како и у које сврхе, да ли их стручно лице прикупља и у каквим условима је грађа била похрањена. У великом броју случајева не постоји планско нити систематско прикупљање овог типа архивске грађе. Пре него што се једна преписка нађе у личном или породичном фонду или у оквиру једне пажљиво конципиране архивске збирке, различити су примери како је она сачувана и организована код самог творца³⁷⁶ или његових наследника.³⁷⁷ Често се грађа пописује док још не стигне у архив, чиме се обезбеђује заштита и креирање фонда у целости. Сходно томе, постоје оправдана схватања да архиви у великој мери имају уредничку функцију збирке или фонда, јер утичу на то како ће та грађа у будућности бити интерпретирана. У покушају да додатно образложимо ову хипотезу, навешћемо пример резултата истраживања двеју архивисткиња са Универзитета у Торонту, Џенифер Даглас и Хедер Мекнил. У једном истраживачком подухвату обраде личних фондова канадских књижевница, дошле су до закључака како „je mogućnost piščevih arhivskih zapisa da otkriju karakter i namjere pisca neizbježno ograničena piščevim vlastitim nastojanjima da se prikrije i prikaže drukčijim, kao i *uplitanjem namjera drugih osoba na te arhivske zapise*“ (Douglas, J., MacNeill, H., 2012: 87, курзив Л. К.). Вечито се потеже важно архивистичко питање задржавања оригиналног и аутентичног реда и организације у једном личном фонду у облику у коме га је творац чувао.³⁷⁸ Чак и у случајевима када је он физички организовао и пописао свој фонд

„arhivistovo intelektualno sređivanje zapisa u fond, podfond i serije uključuje čin inventivnosti i interpretacije. Drugim riječima, na višim razinama sređivanja, arhivist stvara, a ne zatiče ‘prvobitan redoslijed’ zapisa. Neizbježna posljedica arhivistovog fizičkog i intelektualnog sređivanja redoslijeda piščevih zapisa jest nametanje određenog pripovijedanja na ‘ostatke, komadiće i djeliće’ (V. Vulf) piščeva života koji su se zatekli u arhivskoj instituciji“ (91).

Архивистичка реконструкција и организација једног личног фонда након преузимања отвара нове могућности његовог читања и тумачења. Тематска, хронолошка или абецедна организација, смештање у одговарајуће кутије и фасцикле, пописивање и сигнирање се можда чине бирократским и техничким задацима, али без њих би свака заоставштина изгубила на свом значају и не би било могуће представити је и дисеминовати у културне или научноистраживачке сврхе. Такође, чест је случај да грађа код свог аутора није адекватно класификована нити чувана, па је тек уплитање архивиста неупитно. Управо на поменутом примеру фондова канадских књижевница,

³⁷⁶ На примеру епистоларне праксе, творац фонда односно наративни субјекти су и пошашилац и прималац.

³⁷⁷ О овој проблематици било је речи у поглављу 3. *Посебна грађа*, потпоглавље 3.2. *Преузимање грађе у приватној својини*.

³⁷⁸ Детаљну расправу прочитати у MacNeill, H. *Archivalterity : Rethinking Original Order. Archivaria*. 66 (jesen 2008), str. 1-24.

увиђамо значај архивистичке интервенције – „primjeri pokazuju da arhivist isključivo ne rekonstruira i predstavlja spisateljičine arhivske zapise: on ih oblikuje na način koji je usporediv s uredničkim, pročišćuje tekst, izgladuje rubove i mjestimično ga pojačava“ (93).³⁷⁹ Писма су обележена феноменима просторне и временске удаљености, те је задатак архивиста да их пронађу и прикупе како би формирали један комплетан архивски фонд – „семантичка макроструктура епистоларних текстова, повезаних у ланац преписке – писмо-одговор-писмо... помаже да се експлицира заједничка тематика писама и успостави њихова кохеренција на глобалном нивоу“ (Поповић 2000: 10). Једном прикупљена и обрађена, писма постају систематски организован, каталогизован и класификован део личног фонда, чиме се обезбеђује очување, заштита, али и увид јавности у културно и национално наслеђе.

Управо због свих наведених специфичних особености, лични фондови и преписке значајних појединаца које доспеју у архив не подлежу строгој евалуацији, већ се посматрају као културно добро и чувају у целини. Разматрајући њихову документарну и историографску природу, информације које они садрже често превазилазе границе личног писања о сопственом животу и постају значајан извор историјских података.

7.2. Приватна и јавна (службена) преписка

„**Преписка** – део личног фонда који чине писма која је творац фонда упућивао појединцима и институцијама, те писма која је творац фонда примао од појединаца и институција“ (Ђорђевић 2010: 104).

“WHO WRITES WHAT TO WHOM? Who burns their letters? Who keeps them? And why do we want to read them?” (Dever 1996: 116).

„Има људи који воле туђе пиле, има их који воле туђу жену, а ја волим туђа писма. У мојим је рукама, гледам га, а не знам шта у њему пише. Не можеш да издржиш, па то ти је. Слађе је мени прочитати туђе писмо, но појести три порције сутлијаша са циметом“ (Нушић 2005: 122).³⁸⁰

Једно од суштинских питања које се поставља при проучавању епистоларне грађе је како разграничити приватни и јавни аспект – писма се крећу између равни *индивидуалности* и *друштвености*. Овај концепт долази до изразитог значаја у процесу објављивања и дигитализације епистоларне грађе и поштовања смерница и стандарда везаних за њих. Технолошка и дигитална револуција увеле су значајне промене у начину комуникације, али нису апсолутно потиснуле традиционалну кореспонденцију. Електронска комуникација је неоспорно бржа и ефикаснија, међутим, постоје опасности да временом отуђује од традиционалне писане културе. Употреба савремених технологија је олакшала и убрзала комуникацију, али јој је одузела дубину,

---

³⁷⁹ О појму архивиста као уредника фонда в. MacNeill, H. Picking our Text : Archival Description, Authenticity, and the Archivist as Editor. *American Archivist*. 68 (2005), str. 264-278.

³⁸⁰ Нушић, Б. (2005). *Народни посланик; Сумњиво лице; Госпођа министарка*. Београд: Политика, Народна књига.

неизвесност, свечаност и сентименталност коју пружају употреба папира, писање руком и ишчекивање одговора. Приметна је тенденција слања краћих и сажетих порука, скраћивања речи до минималног садржаја, као и немара када су у питању правила правописа. Такође, корисници се често служе симболима и сликама како би изразили своје емоције.

Писма омогућавају приступ јавној или интимној сфери, укључују емоције и личне перцепције, одражавају представе карактера и идеологије, при чему доводе до нових закључака о времену у коме су написане, као и о њиховим творцима и онима којима су намењена. Али, да ли је етички читати и објављивати туђу пошту?

Питање о етици читања туђих писама може зависити од много фактора, укључујући контекст, намеру, правне оквире и моралне вредности. Најпре би требало размотрити правне аспекте и опште етичке смернице о поштовању туђе приватности. Међутим, ствар је умногоме другачија када се ради о културном и историјском интересу. Представљајући суштински аспект архивистичке етике и праксе, информативни кључ у контексту читања туђих писама може бити од одлучујућег значаја за архивисте и истраживаче. Ова концепција се односи на потребу и право истраживача, али и шире јавности – “public's right-to-know” (Dever 1996: 117) – да приступе писмима и личним документима истакнутих појединаца ради бољег разумевања прошлости, културних и друштвених динамика. С друге стране, ту су питања очувања културног наслеђа и националне историје, као и образовни и академски системи који оправдавају све наведено. Истраживачи, професори и студенти, дакле, имају право да приступе писмима као изворима за своје студије, истраживања и едукацију, уз обавезно поштовање етичких кодекса и смерница. Архивисти се такође морају придржавати одговарајућих правилника и закона како би се осигурало поштовање приватности и ауторских права појединаца. Овај процес може подразумевати анонимизацију података или обустављање приступа одређеним писмима уколико би читање или објављивање њиховог садржаја могло нанети штету творцима или њиховим потомцима.³⁸¹ Образовно-информативни интерес такође доприноси транспарентности у науци и друштву, допуштајући приступ документима који су од јавног значаја, као што су архивски материјали државних институција.

Приватна и јавна (службена) преписка, као два најраспрострањенија облика писане комуникације, имају различите сврхе и динамике.

Приватна преписка, као израз аутентичности и индивидуалности, укључује, у традиционалном смислу, лична писма, разгледнице, телеграме, дописнице, а у савременом контексту то су мејлови, твитови, коментари и ћаскања на паметним телефонима, блогovima и друштвеним мрежама. Кроз лично обликовану епистоларну форму, ми делимо наше мисли, страхове, радости и боли са ближњима. Приватна преписка нуди увид у најскривеније емоције и тајне људи кроз време, омогућавајући нам да разумемо њихове тежње и интересе – „писмо као интимистички жанр указује се проучаваоцима [...] као прозор који се отвара у сферу приватног, откривајући личне односе и размишљања“ (Томин 2005: 96). Историјске збирке личних писама (и

---

³⁸¹ Закон о ауторском праву никако не би смео да кочи или успорава научно истраживање у архивима. С тим у вези, архиви морају континуирано радити на унапређењу својих правилника и стандарда за дигитализацију и објављивање посебне архивске грађе. Када је реч о приватним препискама, строго се морају поштовати смернице у циљу заштите података о личности (било да се ради о творцу грађе или о његовој породици). Уколико од настајања грађе није прошло 70 година, а садржај може нарушити углед живих потомака, обавезно је спровести процес потпуне анонимизације или псеудонимизације осетљивих података, чиме се штите и установа, али и треће лице које грађу користи у сврхе научног истраживања.

дневника) сведоче о свакодневном животу, традицији, фолклору и друштвеним обичајима, али и о интимним односима, људским судбинама и проживљеним искуствима:

„Фамилијарно-интимни тип писама и ситуација насилне раздвојености комуникатора у апокалиптичним околностима предодређују да у анализираном корпусу, уз конвенционалне, доминира и мноштво индивидуално-емоционалних и субјективно-оцењивачких ставова адресанта и према предмету говора и према адресату, што се реализује и јединицама лексичко-семантичке и јединицама (морфо)синтаксичко-семантичке експресивности. Степен емоционалности зависи од типа односа међу комуникаторима – изразитији је у преписци између брачних другова, синова и родитеља, браће, мање емоционалан између пријатеља и комшија – а условљен је изразито и социјалним статусом и нивоом образованости, тј. много је емоционалнија и језичко-стилски експресивнија преписка припадника сељачког сталежа него официра“ (Бабић 2019: 204).

Јавна или пословна, службена преписка, као основни апарат државног и друштвеног уређења, настаје свакодневним спровођењем закона, аката, званичних докумената и кореспонденција институција. Она служи за обавештавање, правно регулисање и административне потребе. Док приватну преписку карактерише присни, сентиментални тон, службена преписка је објективна и стручна и испољава се као израз јавног и политичког живота. Односи с јавношћу, политички и економске релације између владара, председника, дипломата и надлежних тела и институција различитих епоха данас се могу успешно проучавати управо из документарног материјала ове врсте.

Приватна и јавна преписка нису у потпуности одвојени светови. Примера ради, писма великих књижевника често обухватају њихове личне и креативне размене мисли и идеја, али и комуникацију са другим књижевницима, издавачима, штампарима, научним институцијама. Кроз своје преписке и мисли упућене другом, књижевници су изражавали своје мисаоне и стваралачке процесе и дали нам увид у друштвени и културни контекст у коме су живели. Као таква, употреба писама у књижевности оставила је трајни отисак на књижевноисторијско наслеђе. Захваљујући оваквим историјским изворима долазимо до сазнања о добрим или лошим релацијама између писаца и њихових савременика, што нам пружа преглед њихове животне и радне динамике, а нарочито положај у друштву из потпуно другачијег угла. Водећи се истом аналогијом, писма државника и политичара нам откривају њихове страхове и мотиве „иза кулиса“ и ближе нам расветљавају важне историјске догађаје. Оваква укрштања пружају увид у комплексну природу људских односа и њихових карактера, која подједнако важе за индивидуу и друштво без обзира на социоекономске или класне разлике. Приватна и јавна преписка представљају два лица интеракције која омогућавају људима да изразе своје најинтимније мисли или да обликују институционалне историје. Историјски и књижевноисторијски потенцијал ових приповедних форми огледа се у њиховим капацитетима да прикажу различите димензије људске интеракције.

7.3. Структурна анализа и обрада епистоларне грађе³⁸²

Документи који потичу из индивидуалних рефлексива или поступака увек су од огромне важности за историчаре, али истовремено представљају изазов за анализу. Изучавање прошлости превазилази пуки квалитативни опис, те уколико се проучава лични фонд тежи се (макар фрагментарној) реконструкцији личности и догађаја.

Након што је циљана грађа прикупљена, предузимају се следећи кораци – организација и обрада. Како би истраживачи могли адекватно да користе овај документарни материјал, неопходно је генерисати научно-информативне апарате и обавештајне ресурсе. Према пажљиво осмишљеном концепту архивистичке праксе, најпре се свако писмо заведе хронолошки, по редоследу њиховог пристизања у архив. Према Бојану Ђорђевићу:

„Сређивање ове грађе врши се на три начина: према врсти документа (писма, разгледнице, дописнице, телеграми, и сл.), азбучно/абecedно (по презимену личности или називу институције) и хронолошки. Посебну врсту чини породична преписка творца фонда“ (2010: 104).

Према Богдану Лекићу, лична писма творца могу се сортирати такође у три подгрупе: писма творца фонда, затим преписка институција и творца (послата и примљена писма) и породична писма. Лична писма могу бити сачувана и делимично, у виду белешки или концепта непослатих писама. Она се, уколико не постоје сачувани одговори на писма, сортирају хронолошки. Преписка творца и различитих институција је неретко најобимнија и она се сортира на три начина: „према азбучном реду адресаната (презиме личности или званични назив институције); тематски и хронолошки. За обимнију преписку примењују се азбучни (абecedни), а за малу хронолошки систем сређивања“ (2006: 140). Сачуване преписке владара организују се према њиховим именима. Анонимна писма, као и писма непознатих пошиљалаца похрањују се иза писама сређених по азбучном реду. Честитке и телеграми сортирају се тематски. Породичну преписку чине сва сачувана писма чланова једне истакнуте фамилије и она се сређује према степену сродства, а унутар тога распоред је хронолошки (141).

Структурна анализа епистоларне грађе обогаћује интерпретацију ових докумената као важних архивских извора. Она би помогла у категоризацији писама по научним областима и проблемима које су истраживачи разматрали, док би анализа садржаја открила домете научног доприноса. Кључно је испитати да ли се аутор, место и датум стварања писане белешке поклапају са информацијама наведеним у документу. Ове аспекте истражујемо методолошким алатима спољне анализе. За детаљнију анализу је важно утврдити када је творац саставио текст, да ли током догађаја или непосредно касније, и која је географска и временска дистанца међу актерима комуникације. На овај начин долазимо до следеће фазе анализе, унутрашње критике текста, где дубље истражујемо суштински садржај извора. Разумевање ових извора представља знатно сложенију фазу која се састоји од више корака. Први корак је анализа дискурса односно лингвистичка анализа текста, што значи да морамо одредити на којем језику и писму текст написан, као и која је његова крајња порука. Ово је релативно једноставније за савремене изворе, али за проучавање текстова из

---

³⁸² Детаљније о обради архивског материјала у приватној својини писано је у поглављу 3. *Посебна грађа – 3.3. Поступци са специфичном грађом у архивима и библиотекама.*

прошлих векова неопходно је интердисциплинарно знање. Чак и српски извори пре 1863. године често су делимично написани на црквенословенском језику, што може представљати изазов и потенцијално довести до нетачних тумачења. Након што се језички аспект разјасни, извор се тумачи у смислу његовог значења. Шта тачно пише у тексту? (Милановић 2020: 20).

Структурна анализа епистоларне грађе као архивског извора подразумева детаљно проучавање – *садржајну* анализу концепције и *техничких*, спољних карактеристика писама која су сакупљена и архивирана. Ова евалуација се спроводи у циљу што бољег разумевања садржаја писама и њиховог значаја у оквирима историјског и културног истраживања. Неки од кључних корака структурне анализе епистоларне грађе (нису нужно хронолошки распоређени) су:

- *Идентификација и каталогизација* – први корак у структурној анализи је идентификација и каталогизација пристигле грађе. Ово укључује одређивање метаподатака за сваку јединицу, као што су датум, пошаљилац, прималац, адреса, тематски оквир и број листова/страна. Оптимално сортирање прикупљене епистоларне грађе у архиву може утицати на правилну интерпретацију тог фонда у будућим истраживањима и указати на односе између пошаљеоца и примаоца, пружити им нови контекст и унапред открити релевантне детаље о особама и догађајима о којима је реч. У овом кораку обавља се спољна анализа епистоларне грађе. Издвојени метаподаци су најважнији инструменти приликом претраживања једног архивског фонда или збирке, а манифестују се у облику научно-информативних средстава.

- *Садржајна анализа* – након каталогизације, следи анализа садржаја писама. Најпре се траже и утврђују наведене или инсинуиране историјске чињенице, а затим други идеолошки или емоционални ставови исказани у писмима. Догађаји и особе чија се имена спомињу истичу се као тематске, предметне или личне одреднице у каталозима. Важно је извршити и анализу дискурса пристигле грађе. Према Људмили Поповић:

„На семантичком нивоу анализа епистоларног дискурса, представљеног у облику дијалогског низа исказа-писама, пружа могућност да се истражи повезаност њихове интерпретације – садржај и смисао писма су сагледани као функција значења и смисла“ (2000: 10).

- *Организација, инвентарисање и смештај* – структурна анализа неопходна је и ради сређивања писама у логички редослед унутар архивских кутија или фасцикли. Ова организација може бити хронолошка, тематска, азбучна или базирана на другим критеријумима, у зависности од врсте пристиглог материјала.

- *Критичка интерпретација* – после анализе метаподатака и садржаја, следи критичка интерпретација писама. У овом кораку, архивисти траже одговор на питање како писма доприносе разумевању историјских или културних процеса, које релевантне информације пружају о истакнутим личностима и догађајима, и какву вредност имају као архивски извор.

- *Истраживачке могућности* – када су писма широко тематски, просторно и временски обухваћена и функционално синтетизована, отвара се могућност за додатна истраживања и интерпретације једног личног фонда за друге хуманистичке и друштвене дисциплине. Епистоларна грађа може представљати адекватан корпус за подстицање нових социокултурних, психоаналитичких, етнографских или

антрополошких проучавања прошлости, као и за дубље разумевање личности и међуљудских релација једног периода.

Важно је истаћи да је епистоларна грађа најчешће подложна субјективности творца и селективном приказивању информација, па би истраживачи требало да буду свесни ових потенцијалних пристрасности и да користе методе компаративног истраживања са што више извора како би се добила објективна историјска слика. Важан корак је постављање питања о поузданости: у којој мери је творац способан за верно преношење истине? Да ли писац има могућност да прецизно опише оно што се догодило, било да је био физички присутан или у близини догађаја у простору и времену?

„Ниједан извор не треба користити за историјску реконструкцију све док се бар донекле не провери његова историјска поузданост. Да би се то успешно урадило, потребно је да истраживач познаје историјски контекст и људску природу, као и да има ширу историјску перспективу. Када је документ у облику извештаја о ономе што је виђено, речено или се чуло, морамо се запитати да ли је аутор заиста био у прилици да сачини веродостојан приказ. Да ли је стварно био присутан, а при томе смирен и пажљив? Ако је податак добијен из друге руке, да није у питању само гласина?“ (Милановић 2020: 20).

Противречности и дискрепанције у писмима у односу на првостепене изворе могу бити упозорење да будемо обазриви и суздржани с грађом. Неопходно је разоткрити да ли је творац имао намеру да буде објективан или је извор пристрасан. Веродостојност извора понајвише зависи од компетенција, али и стереотипних предубеђења аутора. Карактеристике одређене културе, елементи предрасуде и друштвене стигме често су присутни у писаним документима из одређеног времена, па их треба пажљиво процењивати. Међутим, на овај начин можемо елиминисати само очигледна одступања. Чак и у случајевима када се открије елемент тенденциозности, такав архивски документ не би требало одбацити. Политичка или идеолошка приврженост једног аутора може бити изузетно значајна са историјског становишта. Некада оно што није поменуто, оно што је аутор писма прећутао, може бити значајан траг. Због тога је од велике важности прикупити што већи број историјских извора, и извршити садржинску и компаративну анализу како бисмо дошли до објективне историјске истине. Приликом коришћења објављених материјала такође морамо поставити неколико питања. Не треба прихватити ни све што је објављено као универзалну истину (исто: 20–21).

„Писма су уопште лаж, ствар тренутка, ствар конвенционалности; она не припадају чак ни онима којима су упућена, већ једино својим одашиљачима. Писма треба или враћати или уништавати. Ја тако радим. Сваки концепт писма који напишем баћим, а и писма која примам не употребљавам никад као сведочанства“ (Маринковић 1963: 227).

Садржајна обележја епистоларне грађе умногоме зависе од идентитета творца, као и његових опсервационих и образовних компетенција. Једнако важни су социоекономски, психосоцијални и социокултурни параметри који су блиско повезани с творцем грађе – ниво образовања, општа култура, вештине опсервације, дедукције и критичке оцене. Преписка као део личног фонда због своје субјективности, потенцијалних неслагања и одсуства јасних тематских оквира и техничких стандарда, може резултирати мање објективним закључцима. У оквиру архивистичке дисциплине, особа која пише писмо не мора нужно бити реторички поткована у књижевном или приповедачком смислу, јер је њена научно-историјска вредност искључиво у веродостојности и релевантности садржаја. У складу с наведеним потенцијалним

опасностима, истраживачи морају бити пажљиви при коришћењу оваквог материјала и морају га изучавати упоредо са другим релевантним архивским документима као што су извештаји, званична акта, приручна грађа, аутобиографије, прворазредна архивска грађа уопштено. Ово даље имплицира да поузданост и валидност писама као архивске грађе директно проистичу из њиховог историографског и фактографског потенцијала, односно у којој мери су описани догађаји потврђени и подржани додатним документарним материјалом и поузданим историјским изворима првог реда.

7.4. Тематски дискурс

У службеној преписци наратив је концизан, сажет, систематичан, аргументован, формалног тона и стила комуникације. Употребљени изрази и синтагме морају бити пажљиво одабрани како би се избегли било какви неспоразуми у комуникацији или двострука значења. У међународној службеној преписци, важно је разумети културолошке разлике и придржавати се одговарајућих обичаја и протокола. Из угла историјских истраживања, службена преписка често пружа увид у политичке и социоекономске околности времена у којем су документи написани. Примера ради, писма политичара или званичних извештаји могу садржавати информације о политичким превирањима, законима и уредбама. Сачувани уговори, рачуни и друга административна акта могу пружити информације о финансијским и економским активностима, трговини и тржиштима. Преписка између држава и дипломатских представника може открити много о међународним односима, преговорима, сукобима и споразумима. Писма и званични документи такође могу пружити увид у друштвене обичаје и норме једног народа – правила о браку, наслеђивању, религијским обичајима и другим културолошким аспектима.

Епистоларни дискурс у приватној преписци често подразумева арбитрарну употребу језика, ауторефлексивност и аутобиографски исказ. Назиру се и елементи метадискурса – творац настоји да утиче на читаоца на реторичком³⁸³ и лингвистичком нивоу. Наведене одлике често неповољно утичу на позицију епистоларне грађе као веродостојног извора, док је од много већег значаја њена комплементарна функција. С тим у вези, уместо да трагају за научним чињеницама и фактографским подацима у овом типу архивског материјала, истраживачи се махом фокусирају на расветљавање релација између важних историјских актера.

„Епистоларни дискурс, као специфична дијалогска форма коју карактерише просторно-временска дистанцираност комуникатора, формира се увијек тако да идентификовање тог локационог оквира комуникације спада у његове типичне дискурс-маркере, као и да улоге адресанта и адресата учини видљивим не само у контексту конкретног писма него и у ширем социокултурном контексту за који је типичан одређени модел преписке. У таквом дијалогу нужно је супериорна улога адресанта, а тиме и његова тачка гледишта, па се из адресантове перспективе обликује слика свијета коју епистоларна форма рефлектује“ (Бабић 2019: 201).

---

³⁸³ Многи теоретичари дефинишу писмо као писану форму усмене књижевности, истичући притом његову реторичку суштину „коју Стерија описује у својој *Реторици* као 'говор к одсуствујућем, једном или више лица, којима оно што смо хтели усмено рећи, писмено саопштавамо' (нав. према Ђорђевић 2017б: 449).

Епистоларне записе често дефинишу непрецизни прикази стварности – аутофикција³⁸⁴, метафикција, произвољни и есејистички дискурс, субјективно сведочење, (псеудо)документарни приступ, полидискурзивност, обликовање и рекреирање догађаја за које аутор није сигуран како су се одвијали. Ауторова хомодијегетичка нарација³⁸⁵ и аутобиографска излагања унутар текста директно проистичу из ограниченог рока трајања, фрагментарности и селективности личног и колективног памћења.

„Писмо увек има аутобиографских елемената, чак и онда када њихов аутор не износи ниједан податак о себи, из свога живота или о својој делатности. Из писма се и онда може закључити штошта о ономе ко их је писао, о његовом карактеру, његовом расположењу, његовим односима према ономе коме су упућена, па, неретко, и о неким другим људима и појавама“ (Милицавац 1998: 5).

Писма изражавају субјективну перцепцију света аутора, лично обојене перспективе уобличене кроз његов интелектуални и емоционални универзум, и као такве, често не могу се прихватити као научна или универзална истина. Насупрот тој индивидуално-интимистичкој улози писама, истичу се писма која, обједињена постојањем у истим друштвеним контекстима и истим тематским оквирима, обликују универзално-објективну слику света за одређени период и догађаје, чак и када су сама по себи интимне природе. Заједнички поглед на свет унутар једног хомогеног културног циклуса не успоставља се путем дијалога између пошаљиоца и примаоца, већ кроз полифонијски дијалог гласова, свести и перспектива различитих адресаната као *аутодијегетичких приповедача* (Џералд Принс), који непосредно доживљавају ситуацију коју описују (Бабић 2019: 202, курзив мој).

„У типичне дискурсне маркере епистоларног жанра убрајају се ‘тзв. терминалне формуле, тј. формуле’ које одређују почетак и крај текста (Поповић 2000: 119). То су најчешће форме поздрављања којима се успоставља и завршава комуникација. У форме поздрављања нужно су укључене форме обраћања – просте или врло развијене вокативне или номинативне конструкције које изражавају граматичку друштвеног статуса иманентну времену у коме су писма настала, нужно обиљежену патријархалним културним кодом породичних односа у писмима фамилијарног типа или нормама друштвено хијерархизованих односа, у мањем броју пословних писама“ (Бабић 2019: 205).

Анализа дискурса је, поред анализе садржаја, изузетно значајна за проучавање епистоларне грађе, њене структуре, типа и карактера. Превасходно по овим дискурс маркерима,³⁸⁶ а затим по тону и начину обраћања пошаљиоца, разликујемо приватну од јавне преписке и ниво познавања међу актерима комуникације. Приватна преписка махом је усмерена на специфичне примаоце и обично није намењена широј јавности. Она је присног и интимистичког тона, а адресант и адресат су обично лица у блиском (породичном, пријатељском или емотивном) односу или имају међусобни интерес за одређене теме. У личним писмима типична су обраћања попут: драги/драга,

---

³⁸⁴ Иако је данас све чешће у употреби, далеко од тога да је у питању нови термин. Серж Дубровски, француски писац и критички теоретичар, сковао је термин *аутофикција* 1970-их како би дефинисао неколико својих романа, укључујући *Филс* (1977), у којем је преплитао елементе фиктивног са аутобиографским чињеницама (Душанић 2012: 797). Најпознатији представник овог жанра данас је Карл Уве Кнаусгор. Аутофикцијом као књижевним жанром бавио се и професор класичне и француске књижевности Новог универзитета у Сорбони Жак Лекарм.

³⁸⁵ „Облик приповедања у коме приповедач припада свету књижевног дела“ (Илић 2016: 2).

³⁸⁶ Више о дискурс маркерима типичним за епистоларну форму и њиховој структури и значењу в. Бабић 2019.

мили/мила, најдражи/најдража и сл. Што је однос приснији, више су присутни дескриптивни описи и тепања у самом уводу писма.

„Структурно-функционалне и прагматичке специфичности писма – које се прије свега огледају у успостављању писмене комуникације између просторно-временски удаљених комуникатора, с циљем преношења обавјештења, мисли, жеља, осјећања и захтјева, те у иницијативи пошиљаоца да изазове реакцију примаоца и добије повратну информацију – сврставају писмо у говорни жанр. [...] У тој говорној интеракцији учесници слиједе устаљена „формативна правила епистоларног дискурса“ (Љ. Поповић), која подразумијевају наизмјеничност размјењивања порука, засновану на постојању одређеног заједничког знања о свијету, заједничких интереса који вежу пошиљаоца и примаоца, као и на њиховом међусобно одређеном статусу, симетричном – када се ради о комуникаторима истог социјалног статуса (брачни другови, чланови породице, пријатељи) – или асиметричном – када су пошиљалац и прималац у хијерархијски поларизованим улогама“ (Бабић 2019: 203).

У јавној преписци, вокативне конструкције су важан елемент који помаже у успостављању комуникације са адресатом поруке и постављању одговарајућег стила и тона у пословној комуникацији. Овим се остварује директна веза између пошљиоца и примаоца поруке. Употребом одговарајућих вокативне структуре можемо изразити вишеструке нијансе емоција – поштовање, љубазност, захвалност или интимност у комуникацији. Ова пракса осцилира између различитих језика и култура. Важно је разумети традицију и обичаје везане за употребу вокатива у одређеној култури како бисмо се правилно изразили и исказали поштовање. Најчешћа обраћања у пословној комуникацији почињу са: поштовани/поштована или драги/драга уколико је пословни однос приснији и постоји препознавање међу кореспондентима.

7.5. Пошаљилац и прималац као значајни чиниоци епистоларне грађе

За разлику од мемоарске грађе, која подразумијева писање за личне потребе, епистоларни записи су двосмерна улица – упућени су *другом* и очекује се повратна информација, тј. одговор.

„То осцилирање између дијалога и монолога важи за епистоларни феномен у цјелини, будући да је условљено његовом темељном функцијом да буде, према канонској формули, разговор са одсутним. [...] Одсуство другог уводи оног који пише у простор фикције: други коме пише није више онај стварни други, него неко имагинаран, а ја које се ставља на сцену намијењено другом такође је једно имагинарно ја. На тај начин писмо тежи да постане чисто спекуларно³⁸⁷ – у њему ја говорим себи“ (Ferreyrolles G. 2010, нав. према Лукајић 2020: 19).

Како писмо представља форму људске интеракције која има комуникативну или обавештајно-информативну функцију, једна од његових најважнијих особености јесте управо његова дијалогска форма – присуство *другог* и то не само на нивоу реципијента, већ и актера „од кога очекује одговор, активно узвратно разумевање“ (Бахтин 1980: 265) у живом процесу комуникације званом – кореспонденција.

---

³⁸⁷ Цитат је преведен с француског. У питању је реч *spéculaire*, која би се могла односити на ауторефлексију, лични одраз у огледалу.

Средишњи чиниоци у стварању и тумачењу ове врсте грађе су *пошаљилац* и *прималац* писма, односно *адресант* и *адресат*. Иако се често фокусирамо на садржај порука које су забележене у писмима, не треба занемарити допринос и значај самих писаљилаца и прималаца, јер они генеришу и уобличавају смисао и интерпретацију писма. Једна од најважнијих улога писаљилоца лежи у његовој способности да на најбољи начин артикулише своје мисли и емоције у писаном облику. Лични записи јесу ауторефлексивни производ свог аутора, али они морају да прођу кроз процес адекватног избора речи и израза који ће на најбољи начин пренети њихове интенције и суштину. Ова вештина је од фундаменталног значаја за разумевање наративних и тематских оквира. Сваки писаљилац има свој писани образац – стил, језик и тон које користи као алате комуникације. С друге стране, прималац мора да спозна контекст и смисао писма, али и да интегрише своје историјско и културно знање у његову интерпретацију. Он, користећи се рецептивним и когнитивним вештинама, мора протумачити суштину, разумети ставове и потенцијалне скривене мотиве аутора. Један од најзначајнијих аспеката комуникације између писаљилоца и примаоца у епистоларној грађи је географски и временски контекст у коме тај процес одвијао. Анализу актера тј. твораца грађе неопходно је сагледати у њиховом историјском и социокултурном оквиру. Између њих се успоставља трајна веза којом се „*premošćije ambis između privida i stvarnosti*“. Анализом писаљилоца и праћењем његовог тока свести, предвиђањем и ишчекивањем следећег исказа у виду одговора, сваки прималац постаје „*saučesnik u kreiranju poruka*“ (Рековић 1983: 193). Историчари управо у том циљу често користе ове изворе како би дубље разумели друштвене и културолошке процесе, као и саме учеснике једног епистоларног поступка:

„Та разноврсност на релацији писаљилац – прималац подразумева специфичности језичког израза и унутаржанровске типолошке специфичности, те омогућује да се, поред фактографских елемената о којима писма и свједоче и приповиједају, из њих ишчита и мноштво информација не само о ставовима, интелектуалном и емоционалном стању појединца него и његовом социјалном, класном и територијалном статусу“ (Бабић 2019: 203).

Пошаљилац и прималац писма су такође од суштинског значаја за анализу аутентичности и веродостојности епистоларне грађе. Потребно је проучити историјат творца и социоекономске и социокултурне околности оба учесника, њихове стилске навике и језичке способности како би се проценила оригиналност, истинитост и тачност информација које су пренели. Намере и мотивације аутора су такође битни фактори који могу утицати на садржај и тон порука. Напослетку, можемо рећи да писаљилац и прималац писма обликују дух и есенцију једне преписке. Не можемо прецизно нити у потпуности разумети и проучити епистоларну грађу искључујући њихову улогу и значај. Ова два чиниоца су нераздвојиво повезана садржајем и интерпретацијом писама, обогаћујући наше разумевање прошлих времена у новом културноисторијском кључу.

7.6. Значај епистоларне грађе за књижевноисторијска проучавања

7.6.1. Књижевноисторијски доприноси

„Лисмо, посланица [...] није жанр, већ сви жанрови, књижевност сама по себи” (Жак Дерида)³⁸⁸

Од вишеструких мултидисциплинарних области истраживања унутар друштвених и хуманистичких наука које се непрестано преплићу са архивистичком и документалистичком, може се смело рећи да је ипак централна међу њима књижевна историја. Историографска проучавања унутар књижевноисторијских проналазе неизоставне ресурсе у архивским и документарним материјалима, међу којима је, неретко неправедно запостављена, епистоларна грађа. Такви лични записи, осим што често поседују и фактографски потенцијал, обезбеђују другачији, интимистички и подробнији историјски преглед. Допринос епистоларне грађе књижевноисторијским проучавањима је непроцењив, независно од њених особених карактеристика које јој, с тачке историографског гледишта, не иду у прилог – субјективност, фрагментарност, произвољност и честа примеса фикционализације.

„У епистоларној фикцији бинарна опозиција између књижевног дискурса и стварности замењена је семиотичком тријадом: књижевни дискурс, аутентични дискурс и стварност“.³⁸⁹

У контексту епистоларне књижевности, можемо уочити значајне промене у односу између књижевног дискурса, стварности и семиотичке динамике. Најпре, књижевни дискурс представља окосницу епистоларних дела, где се писма користе као средство изражавања и нарације. Овај аспект често интегрише елементе фикције, стварајући специфичан књижевни оквир за приповедање. Друго, аутентични дискурс се односи на писма или комуникацију унутар дела која се сматрају епистоларним. Ова компонента додаје сложеност наративу, јер читаоцима нуди елементе стварних искустава и емоција унутар фикционалног контекста. Најзад, стварност, као трећи део поменуте семиотичке тријаде, представља референтни оквир за епистоларну фикцију. Иако се ради о делу фикције, оно често покушава да одрази одређене аспекте стварног света, било то кроз карактере, околности или друштвени контекст. Овде се поново можемо позвати на феномен *аутофикције*, о којем је писала је и Линда Кауфман – „епистоларни романописци обично замагљују ‘границе између књижевности и стварности тако што укључују разне информације из свог стварног живота’” (нав. према Томић 2023: 201).

Овај комплексан однос између књижевног и аутентичног дискурса наспрам стварности унутар епистоларних дела, поставља питања о оквирима и границама фикције и факције у књижевном стваралаштву. Ова „семиотичка тријада“ чини кључну

---

³⁸⁸ “Jacques Derrida has claimed that ‘the letter, the epistle . . . is not a genre but all genres, literature itself” (Kauffman 2000, превод Л. К.).

³⁸⁹ In epistolary fiction, “the binary opposition between literary discourse and reality is replaced by a semiotic triad: literary discourse, authentic discourse, and reality” (Jan Herman, *Le mensonge Romanesque. Paramètres pour l'étude du roman épistolaire en France*. Leuven University Press. 1989, 172; нав. према Kauffman 2000: 7, превод Л. К.).

тачку анализе за разумевање сложености епистоларних дела фикције у односу на конвенционални књижевни дискурс и стварност.

Говорећи о феноменима фикције и факције, могућа је декомпозиција ових појмова на неколико кључних питања релевантних за њихов теоријски оквир. Ова анализа обухвата аспекте као што су систематски приступ, критеријуми за дефинисање литерарности, методологија и разлози који стоје иза интерпретације одређеног дела као књижевног, и на крају поступак утврђивања од стране читаоца да ли су одређене чињенице измишљене или стварне. С тим у вези, у овом контексту можемо идентификовати два кључна аспекта процеса који доводи до класификације одређеног дела као књижевног: процес стварања и процес рецепције (Genette 2002: 5).

Епистоларна форма, било да је књижевна или не, пружа увид у индивидуалне социокултурне аспекте прошлих времена и служи као кључна компонента приликом анализе историје књижевности и њених представника. Данас, када је појачана свест о прикупљању и очувању културног (писаног) наслеђа, чува се велика количина архивске документације која нам омогућава анализу прошлости с више аспеката. Међутим, када нас засите фактографија и квантитативни подаци, сачувана епистоларна грађа настоји да надомести евентуалне историјске празнине. Писма дескриптивним, живописним и упечатљивим модалитетима приказују не само чињенице, већ и све што је уз те тврдње идентификовано – ставове који су подстакли понашање појединца, групе или институције, наклоности, тежње, страхове, идеологије, могуће несугласице и дилеме, алтернативе које су постојале у датом тренутку, а нису забележене у званичним списима. Све наведено једнозначно истиче значај епистоларне грађе у својој, наизглед пасивној и комплементарној, историјској функцији.

7.6.2. Епистоларне вертикале светске књижевности

Лични списи (дневници, мемоари, писма) су кључни за обогаћивање нашег разумевања културноисторијског и књижевноисторијског обрасца, нарочито када желимо да предочимо атмосферу, контекст и услове социокултурних и друштвених токова. Из ових записа често успевамо да установимо односе међу писцима унутар једне или више преклапајућих књижевних епоха, необјављене песме, радне или чак довршене, али необјављене, верзије романа или песама. У светској књижевности постоји много примера када су необјављене песме и рукописи пронађени у личним списима познатих писаца. Емили Дикинсон оставила је иза себе много песама које није објавила током свог живота. Након њене смрти, у њеној кући пронађено је више од 1800 руком написаних песама које су постхумно објављене и уврштене у антологију америчке и светске поезије. Франц Кафка оставио је иза себе много нерешених рукописа и писама.³⁹⁰ Након смрти, његов пријатељ и издавач Макс Брод³⁹¹ одлучио је да не уништи Кафкине радове, како му је писац наложио, већ их је објавио. То је довело до постхумног признања Кафке као литерарног генија. Амерички песник Роберт Фрост оставио је за собом мноштво необјављених песама и рукописа, које су објављене постхумно захваљујући његовој удовици. Т. С. Елиот је такође био чест учесник епистоларних процеса. Уредно је одржавао кореспонденцију са многим савременицима, књижевницима и уметницима. Његова писма често садрже нацрте песама и есеја, што је допринело дубљем разумевању његовог процеса стварања. Дневници, писма и

³⁹⁰ Његови биографи тврде да је сваког дана састављао и по три писма.

³⁹¹ Макс Брод (1884–1968) био је израелски писац и новинар, чешког порекла.

рукописи Силвије Плат такође су постхумно објављени пружајући увид у њену уметничку еволуцију³⁹² и унутарње борбе. Наведени примери илуструју како писма и рукописи познатих писаца често постају драгоцени извори за проучавање њиховог стваралаштва и развоја као књижевних фигура. Необјављене песме или маргинални записи који се пронађу у таквим материјалима могу додатно обогатити разумевање књижевности и допринети књижевноисторијским, али и критичким студијама.

Епистоларна грађа размењена између познатих књижевника омогућава разумевање књижевноисторијских контекста и праваца. Писма овог типа, како у индивидуалној тако и у групној размени, пружа увид у синтезу идеја, утицаја и стваралачких процеса који су обликовали књижевне токове и тенденције. Примера ради, писма између Гертруде Стајн и Ернеста Хемингвеја откривају судар модернизма и *генерације изгубљених* у Паризу. Такође, епистоларна грађа омогућава дубље разумевање живота књижевника. Писма одају не само њихове креативне процесе већ и свакодневни живот, финансијске и личне бриге. Обраћање другом контекстуализира њихове често збркане мисли и интелектуалне идеје, док омогућава књижевним критичарима и историчарима да фундаменталније разумеју како је једно дело настало. У писмима често наилазимо на дијалоге о текућим литерарним темама и расправе о књижевним радовима и савременицима унутар једне епохе. Ова комуникација може бити од суштинског значаја за разумевање читалачких клубова, књижевних кружока, утицаја и интерпретација различитих аутора. Писма често откривају друштвене и књижевне мреже и односе између књижевника и других уметника, интелектуалаца и личности из различитих сфера. Ово може пружити увид у интеракције и утицаје изван литерарних кругова.

У епистоларној књижевности, тема преписке се често јавља као снажан елемент у романима, приповеткама или песничким делима. Епистоларна пракса често игра кључну улогу у развоју ликова, интрига и разоткривању дубоких емоција. Писци су кроз историју користили размену писама у својим делима као моћан алат за стварање напетости и критику и сатиру друштвених и политичких токова.

У књижевном контексту, приватна преписка често представља драгоцен кључ за подробније упознавање унутарњег света ликова. Доприноси њиховој дубини и омогућава читаоцима да боље разумеју њихове интроспекције, конфликте, страсти и дилеме. Примера ради, у роману *Гордост и предрасуде* Џејн Остин користи писма између главних јунака, Елизабете и господина Дарсија, како би приказала њихове поступке и осећања из перспективе првог лица. Ова приватна преписка помаже читаоцима да уђу дубоко у умове ликова и прате њихов емоционални развој током приче. С друге стране, јавна преписка често служи као инструмент за изражавање друштвених или политичких коментара. У свом познатом делу *Писмо из Бирмингемског затвора*, Мартин Лутер Кинг Јуниор користи отворено писмо као средство за изражавање својих ставова о сегрегацији и борби за грађанска права. Ово писмо, упућено црквеним лидерима, постаје манифест борбе за једнакост и инспирише широке масе људи. Јавна преписка у овом контексту служи као оружје за подизање свести и покретање револуционарних промена. Интересантно је приметити да се приватна и јавна преписка често укрштају и међусобно допуњују у књижевности. Јавна преписка може послужити и као алат за разоткривање тајни и конфликта у приватним животима ликова. У роману *Рат и мир* Лава Толстоја, писма и извештаји са ратишта доприносе развоју фабуле, али такође разоткривају унутарње конфликте и емоције

---

³⁹² Оно по чему је, међутим, мање позната је њена целоживотна посвећеност цртању, сликању и уметности.

ликова. Јавна преписка у овом случају служи као позадина за развој ликова и њихових судбина. Кроз ове различите форме епистоларне праксе, писци су у могућности да читаоцима приближе детаљније аспекте релација међу ликовима.

7.6.3. Епистоларне вертикале српске књижевности

Развој просветитељских идеја, писмености и образовања непосредно подстичу успостављање редовне епистоларне праксе међу надирућом грађанском класом. Такво писано наслеђе данас се третира као сведочанство једног времена – о друштвеним и политичким догађајима, балканским и великим ратовима, бурним политичким и социоекономским променама. Корени епистоларне форме у српској књижевности сежу чак у 19. век, где се она јавља као „аутобиографски модел документовања јавне личности (Доситеј Обрадовић), или као путопис (Љубомир П. Ненадовић, Милан Ђ. Милићевић, Јелена Ј. Димитријевић; Исидора Секулић, Јован Дучић, Милош Црњански)“ (Томић 2023: 202).³⁹³ Најрепрезентативнији први примери су преписке које су водили великани српске књижевности³⁹⁴ Доситеј Обрадовић, Вук Стефановић Караџић, Петар I Петровић Његош и Петар II Петровић Његош (Пилетић 2013)³⁹⁵. Међутим,

„због своје обимности, а вероватно и због мањкања интересовања за епистоларну форму, ове преписке нису побудиле већу пажњу научне јавности. Поједини истраживачи трагали су у њима само за оним чињеницама које су биле релевантне за теме којима су се бавили. У класично реторичком и стилском погледу ова преписка је, рекосмо, остала непроучена (Ђорђевић 2017б: 451).

У 20. веку успостављена епистоларна пракса додатно се афирмисала међу књижевницима попут Исидоре Секулић,³⁹⁶ Десанке Максимовић, Лазе Костић, Андрића, Црњанског, Киша...

Првим епистоларним романом у српској књижевности сматра се *Страст: роман из београдског живота* аутора Давида Пијадеа, објављен 1921. године (Томић 2023: 203).

Приватна и јавна преписка у српској књижевности посебно долазе до изражаја у делима писаним у епистоларној форми или кроз извештаје, дневнике и писма ликова. У роману *Дервиш и смрт* Меше Селимовића, главни јунак Ахмед Нурудин преписује своја

---

³⁹³ Како наводи Светлана Томић, „у белетристици тог времена, писма су се јављала и у стиховима (Драга Гавриловић), а епистоларни одломци уметали су се у приповетке (Лаза К. Лазаревић ‘Школска икона’, ‘Швабица’) и романе (Драга Гавриловић, *Девојачки роман*, 1889) или уобичавали као есеји (Драга Гавриловић ‘Писмо једној српској глумици’, ‘Писмо побратиму’) (2023: 202).

³⁹⁴ „Најстарији познат пример писма у српској књижевности јесте писмо светог Саве игуману Спридону. [...] Познат пример књижевне посланице јесте *Слово љубве* деспота Стефана Лазаревића (1409)“ (Томин 2005: 90). Светлана Томин говорећи о епистоларној књижевности и женама у средњовековној култури, нарочито истиче податак да је у историји српске књижевности недовољно наглашено да су „писма, која немају увек карактер књижевне посланице, у српској књижевности нарочито неговале жене. [...] Писма која су по правилу писале припаднице највишег фруштвеног слоја, изузетно су значајна, посматрано у контексту непостојања поузданих података о школовању девојака у средњем веку“ (исто: 91–92). Највећи значај имале су три посланице Јелене Балшић, ћерке кнеза Лазара и кнегиње Милице (исто: 93).

³⁹⁵ За даље читање о епистоларној форми у српској књижевности видети: Пилетић, Т. (2011). Књижевно писмо у српској књижевности од просвећености до романтизма. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

³⁹⁶ Случај Исидоре Секулић је специфичан, јер је она пре своје смрти спалила сва писма (више од хиљаду) која је примала од разних кореспондената.

писма упућене Сари, вољеној жени која је умрла пре много година. Ова приватна преписка постаје нека врста дневника протагонисте, док се кроз њу откривају дубоки емотивни конфликти и духовне дилеме јунака. Писма су место где он изражава своју тугу, али и филозофска и егзистенцијална размишљања. Такође, у роману *На Дрини ћуприја* Андрић користи јавну преписку као алат за приказивање друштвених и политичких промена током векова. Писма, извештаји и прогласи различитих власти током времена постају део приче о мосту на Дрини и његовом значају за локалну заједницу. Ова јавна преписка помаже читаоцима да боље разумеју историјски контекст и социјалне промене које су се дешавале на овом простору.

„Не смемо заборавити ни чињеницу да савремени романијери писмо, али и и-мејл преписку, често користе као облик документарне грађе који уметничком тексту обезбеђују аутентичност и непосредност“ (Ђорђевић 2017б: 452).

Од великог значаја је и имејл роман објављен на основу преписке савремених писаца Мирољуба Тодоровића и Миливоја Анђелковића. У Историјском архиву Београда се налази преко десет хиљада писама која је ова истакнута неоавангардна личност размењивала са најпознатијим савременим уметницима из свих делова света.

Десанка Максимовић такође је оставила значајан допринос српској књижевности и култури кроз своје епистоларно наслеђе. Њена писма пружају увид у личне и креативне процесе у друштвено-културном контексту у којем је живела и стварала. Сачувани фрагменти њене епистоларне грађе спадају у ред важних и аутентичних извора о утицајним личностима књижевног и културног живота током неколико деценија 20. века. Ту се налазе многа писма, разгледнице, телеграми и дописи који се данас похрањују у Задужбини „Десанка Максимовић“ у оквиру њеног завештања. Међутим, како се ова заоставштина ту налази тек једну деценију, још увек није довољно истражена.

Савремени постулати историографије који представљају суштинско поље истраживања и интерпретације прошлих догађаја су еволуирали претходних деценија. Један од приметних аспеката овог развоја је промена у начину третирања епистоларних извора, односно писама као релевантних историјских извора. У прошлим вековима, писма су представљала извор за реконструкцију и разумевање историјских догађаја, често пружајући аутентичне увиде у дух времена и специфичне контексте. Међутим, у савременом окружењу, услед брзине и парадоксално мањка информационе писмености, епистоларна форма све више губи своју истраживачку виталност и важност у историографском дискурсу. Наведено имплицира да савремени приступи проучавању и писању историјских текстова у мањој мери користе писма као историјске изворе. Другим речима, данас се епистоларној форми посвећује све мање пажње као кључном извору за разумевање прошлости у оквиру историјског истраживања.

Низ фактора је допринео овом тренду, укључујући брзину дигиталне комуникације, промене у начину чувања и приступа информацијама, као и обиље других извора података попут дигиталних записа, аудио и видео материјала. Наведене промене су условљене убрзаном еволуцијом технологије и глобализацијом информација, што је резултирало промењеним перспективама у приступу и анализи историјских феномена. Уместо писма које може путовати данима или чак недељама, нове генерације користе е-пошту, инстант поруке и друштвене медије како би истог момента размениле информације. Ова тренутна доступност информација чини епистоларну комуникацију мање практичном за бележење и интерпретацију прошлих догађаја.

С друге стране, данас се трагови писане комуникације не чувају у физичком облику. Већина писама данас је у електронском облику и складишти се на серверима или уређајима, што их чини мање видљивим за будуће истраживаче (апсурдним се чини то што сами истраживачи не увиђају значај дигиталне хуманистике). Осим тога, дигитални облик омогућава брисање и измену садржаја, што може нарушити аутентичност извора.

У светлу наведених промена, епистоларна форма данас губи своју некадашњу истраживачку релевантност и често се сматра недовољно адекватном за дубље разумевање и анализу историјских догађаја.

7.6.4. Методе коришћења епистоларне грађе у књижевноисторијским истраживањима

Методологија у коришћењу епистоларне грађе у књижевноисторијским истраживањима условљава интердисциплинарна знања, међу којима је најважнија вештина тумачења текстова и њихових контекстуалних аспеката. Истраживачи би требало пажљиво прочитати и анализирати писма, тражећи наговештаје о стварању књижевних дела, мисли о књижевности и друштвено-историјским оквирима у којима су писма настала. Такође, анализа дискурса, употребљених стилова, израза и честих тема у различитим периодима може пружити увид у еволуцију књижевности. Уз адекватну употребу методологије, епистоларна грађа постаје виталан истраживачки корпус, пружајући другачији осврт и ретроспективу прошлости.

Методолошки поступак подразумева темељну примену структуралне, функционалне, компаративне анализе и синтезе прикупљених података, с најчешћом применом компаративног и аналитичког метода (примењеном хуманистичким и неким друштвеним дисциплинама).

Начелна премиса парадигме савременог истраживања је да се предмет друштвених и хуманистичких наука знатно разликује од предмета природних наука, због чега методологија истраживања и објашњавања у ове две групе наука мора бити суштински другачија. Приликом претраживања информационих система, корисници примењују различите стратегије како би што успешније задовољили своје информационе потребе и пронашли релевантне информације. Анализа њихових потреба и захтева представља деликатан терен који архиви континуирано морају истраживати и прилагођавати дигиталној континуираној револуцији.

Питања веродостојности историјских чињеница, њихове евалуације и начина примене у научним истраживањима првенствено се односе на методологију рада и приступ истраживача према историјским изворима, без обзира на њихову аутентичност и провенијенцију. Такође, једно од кључних питања које се намеће приликом разматрања метода коришћења епистоларне грађе је питање ауторског права, тачније, идентификација носилаца или власника ауторских права у вези с могућом употребом и доступношћу материјала јавности, али и због процеса њихове дигитализације.

8. СТУДИЈА СЛУЧАЈА II

8.1. Уводна студија

8.1.1. Избор архивске грађе за анализу

„Десанки Максимовић, хуманом човјеку, храбром пријатељу, њежном лиричару“
Радован Зоговић, Београд, 20. IV. 1958.

У Задужбини „Десанка Максимовић“ под окриљем Народне библиотеке Србије чува се рукописно наслеђе Десанке Максимовић:

„Правни наследници Десанке Максимовић су 2012. године поклонили Задужбини рукописну заоставштину, дописнице, разгледнице, фото-материјал и тиме је исте године основан Легат Десанке Максимовић у оквиру Задужбине. Послови обраде архивирања обимне грађе још нису завршени и чекају своје место у депоима НБС, а процес дигитализације грађе је на самом крају“ (Шеатовић 2023: 6).³⁹⁷

Поменута заоставштина у Задужбини се затекла захваљујући доприносима породица Милакара и Петровић које су биле свесне њеног музеолошког карактера и културолошког значаја. У оквиру пристигле архивске грађе, поред свега наведеног, налази се и позамашан број Десанкиних рукописа и необјављених песама. Овај драгоцен архив садржи десетине њених песничких радова који никада нису објављени. Међу тим песама, нашли су се многи довршени и недовршени стихови, као и различите редакције већ објављених песама. Приликом пажљивог прегледа пристигле грађе Бојан Ђорђевић је успео да идентификује и анализира њену последњу песму, написану само десет дана пред смрт („Последња песма“, 1. фебруар 1993) (Станишић 2023: 52):

„Међутим, истиче се песма без наслова, којој је песникиња на врху странице исписала синтагму ‘почетак песме’, мислећи, вероватно, да још ради на њој. Но, како је ову песму почела да пише крајем јануара 1993. године, а само који дан касније пала у постељу и преминула 11. фебруара те године, то је песма остала у облику тзв. прве руке.

Но, и таква каква је, она готово да се може схватити као целина. А значајна је по томе што су то, сасвим сигурно, последњи написани стихови Десанке Максимовић!“ (Ђорђевић, Бојан. „Последња песма Десанке Максимовић: Овим стиховима је предсказала своју смрт“ *Новости*, 14. 2. 2023).

Међу многобројним документарним материјалом истиче се Десанкина збирка писама сачувана у оквиру легата која представља аутентично сведочанство о њеном животу и вишедценијском опусу. Међутим, како се поменута заоставштина налази у Задужбини тек једну деценију, још увек није довољно истражена. Издвојени

³⁹⁷ „Један део заоставштине чинила је лична библиотека Десанке Максимовић која је предата Оделјенју посебних фондова Народне библиотеке Србије на стручну обраду и чување те је тако настала библиотека целина“ (Станишић, Стојановић 2017: 104).

епистоларни материјали нам пружају друкчији књижевноисторијски поглед и детаље о њеним односима и сусретима са истакнутим савременицима, младим неафирмисаним песницима, политичким и културним делатницима. Ова писма су својеврсни показатељ њеног непроцењивог свеобухватног утицаја у контексту вишеструких друштвених и политичких превирања. Мултидисциплинарном анализом епистоларне грађе можемо подробније да разумемо њену улогу у југословенској и српској историји и књижевном животу, али и да сагледамо ширу слику о њеном приватном и јавном животу и статусу који је уживала у највишим друштвеним круговима.

„Преписка Десанке Максимовић [...] је важан артефакт о културним односима Совјетског савеза и Југославије [...]. Уз тај аспект преписка указује на дубоку забринутост Десанке Максимовић над судбином свог народа и хрватскосрпским односима од 1970. до 1972. године, а потом већ од 1986. песникиња наслућује крвави рат, ново страдање српског народа и о томе стално пише до пред смрт. Писма доносе важне податке о односима Десанке Максимовић са бројним културним радницима, а посебно занимљиве податке приватног и књижевног карактера о Бранку Ћопићу, Иви Андрићу, Радовану Зоговићу и другима. Ту је и сведочанство да је написала неколико редова о књизи 'Године расплета' Слободана Милошевића [...] Целокупна преписка је изузетно важна за српско руске културне везе, одјеке политичких прилика током те четири деценије, важно сведочанство о писцима савременицима и бризи за српски народ. Десанка Максимовић пише у појединим писмима о односу према религији где је хуманизам њено основно начело, али и метафизици биља и природе, родној Бранковини и најтежим тренуцима у животу када је преминуо њен супруг Сергеј Сластиков. Преписка Десанке Максимовић [...] остаје трајно архивско, поетичко, биографско, друштвено и културолошко сведочанство о једном времену у коме су се 'срушиле многе илузије', како каже песникиња“ (Ђорђевић, Шеатовић 2013).

Предметно језгро истраживања у оквиру Студије случаја II усмерено је ка епистоларној грађи једног истакнутог појединца, чији су живот и стваралаштво дубоко укорењени у срж националне историје. Из опсежне колекције докумената која броји неколико стотина писама, за подробнију анализу су издвојени само они епистоларни записи који су од суштинског значаја за истраживање књижевноисторијских аспеката. Овај избор, утемељен на прецизно дефинисаним критеријумима, поставља временске, тематске и географске оквире резултата истраживања који, издвојени најпре у форми аналитичко-сумарног инвентара, пружају детаљан (п)опис и пресек анализиране грађе. Иницијалне истраживачке хипотезе проналазе изходиште у чињеници да, до овог случаја, није примењен архивистичко-документалистички приступ у анализи документарних епистоларних ресурса и њиховог потенцијала за проучавање књижевних и историјских феномена. У складу с тим, требало би истаћи и да у Србији није написана ниједна свеобухватна студија која пружа темељни теоријско-методолошки преглед епистоларне грађе као архивског извора. У оквиру овог истраживања и Студије случаја II добијени резултати очекивано су потврдили да овај тип архивске грађе представља богат и разноврстан извор за дубље разумевање књижевне историје и културних парадигми.

8.1.2. Опис садржаја и историјска валоризација грађе

У оквиру преписке Десанке Максимовић сачувано је неколико стотина писама. Ова збирка је провизорно пописана приликом пријема у Задужбину, али још увек није детаљно систематизована (неопходно је најпре обавити каталогизацију и класификацију писама, као и одредити инвентарне и сигнатурне ознаке). Бојан

Ђорђевић је, приликом пријема и прелиминарне обраде и смештаја релативно обимног материјала, поделио преписку на неколико сегмената:

- 1) Писма појединаца из бивше Југославије упућена Десанки Максимовић;
- 2) Писма појединаца из иностранства упућена Десанки Максимовић;
- 3) Писма институција упућена Десанки Максимовић;
- 4) Дечја писма Десанки Максимовић;
- 5) Честитке и разгледнице;
- 6) Телеграми;
- 7) Писма Десанке Максимовић Иди Радвољиној;
- 8) Писма Десанке Максимовић Олги Кутасовој“ (2023: 61).³⁹⁸

За потребе анализе ове докторске дисертације одабран је узорак од 116 писама за које је одрађен и аналитичко-сумарни инвентар. У питању су истакнуте личности које су својим ликом и делом обележиле своју епоху – у највећем броју то су књижевници, песници, књижевни критичари, историчари, новинари, публицисти, уредници, студенти који су израсли у мање или више познате књижевнике, али и понеки студент који се ипак није остварио на том пољу.

„Како је чудно и лијепо што вам могу тако о свему писати што ми падне на памет, а никад вас нисам ни видјела, осим наравно на телевизији и фотографјама. Ваше пјесме рекле су ми све о вама што требам и желим знати“ (ГК-7/1982).

Похрањивањем и смештајем у Легат Десанке Максимовић, грађа је задржала принцип азбучне класификације, чиме су сва писма сортирана према презимену пошалоиоца, па се тако у овој збирци могу пронаћи епистоларне целине пристигле од Паулине Албале (1), Ксеније Атанасијевић (1), Саше Божовић (1), Велизара Бошковића (14), Вере Витезице (1), Миле Влашић Гвоздић (9), Милана Вукасовића (2), Радмиле Гикић (5), Милована Данојлића (1), Деспота Павла (15), Павла Зидара (1), Радована и Вере Зоговић (9+11), Косте Милутиновића (1), Драгана Недељковића (4), Моше Одаловића (1), Доре Пилковић (2), Изета Сарајлића (3),³⁹⁹ Јована Христића (1), Јованке Хрваћанин (1).

Сачувана писма упућена Десанки Максимовић пристизала су у периоду од 1947. до 1991. године, чиме су одређене граничне године грађе ове збирке писама. Тиме је омеђен и корпус анализираних грађе, који прати хронолошку линију развоја и распада СФРЈ. Овај временски оквир је од суштинског значаја за разумевање вишеструких геополитичких, социоекономских, друштвених и културолошких промена које су обележиле другу половину двадесетог века у региону Балкана. У писмима се појављују имена многих протагониста југословенске политичке, културне и књижевне сцене, као и руске интелектуалне елите,⁴⁰⁰ чиме се значајни друштвени и културни процеси тога

³⁹⁸ Писма које је Десанка размењивала са руским песникињама и преводитељкама су анализирана, дигитализована и објављена на сајту Задужбине (zdm.nb.rs).

³⁹⁹ Писма Изета Сарајлића делимично су анализирана у Stanišić, M. i Stojanović, M. (2017). Rad na digitalizaciji Legata Desanke Maksimović. *Bosniaca*, 22 (22), 104-106. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/217266>.

⁴⁰⁰ Имена истакнутих руских савременика се још у већем броју појављују у писмима Десанке Максимовић упућеним Иди Радвољиној и Олги Кутасовој.

доба могу посматрати из друкчије, интимистичке призме. Међу њима су Слободан Милошевић, Бранко Ћопић, Босиљка Пушић, Момир Војводић, Душан Костић, Милован Ђилас, Милица Михајловић (Михизова супруга), Љубивоје Ршумовић, Мошо Одаловић, Весна Парун, Флорика Штефан, Растко Петровић, Војислав Белоица, Слободан Ракитић, Зоран Гавриловић, Казимир Висковић, Дара Секулић, Гордана Тодоровић, Азем Власи, Вељко Влаховић, Оскар Давичо, Мирослав Крлежа, Тамил Сијарић, Бранко Радичевић, Слободан Павићевић, руске песникиње Ана Ахматова, Вера Инбер, Маргарита Алигер, Олга Бергхолц. Ова кореспонденција сведочи о односима које је Десанка Максимовић успоставила не само са институцијама, већ и с најзначајнијим појединцима из политичког, културног и књижевног миљеа Југославије. Анализирана писма указују на њен неизмерни културно-књижевни значај и потенцијал, али и ангажованост у најважнијим тадашњим процесима, дешавањима и дебатама. Писма такође откривају међународну димензију њеног утицаја, с обзиром на присуство руских имена у кореспонденцији, а и њену брачну везу са Сергејем Сластиковым. Ово указује на глобални значај њеног рада и на њену способност да повеже културне и књижевне токове између различитих земаља.

8.1.3. Методологија истраживања

Након што је успостављен корпус грађе за анализу, неопходно је обавити њену организацију и класификацију према различитим критеријумима.⁴⁰¹ Документарни материјали се најчешће класификују према одредницама које ће их стручно и оптимално контекстуализирати и предметно уоквирити, па самим тим и приближити научноистраживачкој јавности (временски периоди, творци/аутори, топоними, појмовне одреднице). Систематична и акрибична организација и класификација, чак и када се примењује од стране истраживача за властиту употребу, у многоме олакшава приступ и навигацију кроз анализирану грађу, што и јесте примењено у истраживачком процесу за потребе ове докторске дисертације. У циљу ефикаснијег кретања унутар саме преписке, као и јасног постављања парентеза приликом цитирања коришћених писама у раду, привремено су одређене сигнатурне ознаке.

У Студији случаја II методологија је примерена грађи и у питању је архивистичко-документалистичка анализа архивског материјала као књижевноисторијског извора. Критичка и структурна анализа, заједно са интерпретацијом одабране епистоларне грађе, представљају срж предметног корпуса овог истраживања. За успешну идентификацију кључних одредница неопходно је компаративно проучавање (историјског) контекста у којем су писма настала, што подразумева и препознавање потенцијалних тенденциозности, пристрасности и произвољно уобличених реминисценција. У настојању да се успоставе јасне границе између фактографског и фикционалног наратива, неопходно је поставити епистоларну грађу у контекст компаративне анализе с постојећим и верификованим историјским изворима, подједнако примарним и секундарним. Садржај писама је често утемељен на субјективно виђеним чињеницама, док у њему претежно преовладава присутност ауторске (ауто)сугестивности.

Методологија анализе епистоларног материјала у књижевноисторијским истраживањима изискује интердисциплинарна знања, при чему се посебно истичу

---

⁴⁰¹ Овај поступак се примењује једино у случају када грађа није превасходно сређена и конципирана у архивску збирку или фонд, као што је то случај са преписком Десанке Максимовић у оквиру њеног Легата у Задужбини.

вештина интерпретације текстова и њихових контекстуалних аспеката. Од истраживача се очекује да пажљиво и детаљно анализира писма, тражећи у том процесу (имплицитне) индиције које на било који начин илуструју процес стваралаштва, утицаје или мотиве унутар друштвено-историјског окружења у ком су писма настала. Додатно, анализа дискурса, реторичких стилова, често коришћених синтагми и тема током различитих раздобља може пружити увид у процес који можемо назвати *еволуцијом књижевности*. Епистоларна грађа, упркос својим суштинским недостацима, подстиче истраживаче на даљу анализу оскудних или непотпуних података унутар других историјских извора. Ова потреба произлази из чињенице да епистоларни документарни материјали, у најширем смислу, не пружају довољно информација неопходних за свеобухватно сагледавање књижевноисторијске прошлости, али уз примену адекватне методологије и компаративног приступа постају упечатљива историјска колекција и комплементарна литература за проучавање прошлости.

8.1.4. Књижевноисторијски оквири и укрштања

У другој половини двадесетог века српска културна и књижевна свест обликовале су се под утицајем великих интелектуалних ствараоца ерудитских домета. Њихова значајна улога манифестовала се кроз реализацију и интеракцију комплексних међуодноса теорије књижевности и разноврсних дискурзивних пракси попут антрополошке, филозофске, социолошке, идеолошке и историјске. С аспекта теорије културе, поставља се важно питање о улози књижевности у обликовању културних образаца у српском друштву друге половине двадесетог века, које је углавном било одређено идеолошки⁴⁰²:

„Владајућа идеологија српског народа у другој половини XX века темељила се на две основне идеје: на идеји југословенства као државотворном оквиру и на идеји социјализма као задатом друштвеном пројекту.

[...]

Могу ли и како књижевна мисао и књижевно стваралаштво артикулисати и обликовати општу и владајућу културну идеологију једне епохе, или пак културна идеологија условљава токове, форме и садржаје књижевног мишљења?“ (Радуловић 2013: 505).

У духу новог историцизма неопходно је било редефинисати појмове *културне политике* и *културне идеологије* и истражити како значајни појединци доприносе општем разумевању улоге књижевности, проучавању кључних књижевних родова и жанрова у српској књижевности, истраживању књижевних струја, и, наравно, сагледавању целокупне српске књижевне баштине. С обзиром на то да су сви наведени аспекти резултат индивидуалних, али и заједничких доприноса књижевних и културних радника, нужно је проучити и појединачне и колективне напоре који су допринели (ре)афирмацији и обликовању књижевности у трансформацији културних идентитета у другој половини двадесетог века.

---

⁴⁰² У покушају да одговори на питање постоји ли уопште и шта је *српски културни образац* Станиша Тутњевић најпре дефинише овај појам изједначавајући га с појмовима *српски национални идентитет* и *српски наратив* – „обликује се у виду јединственог, субординираног система знакова културе које уочавамо као језичке, музичке, ликовне, социјалне, политичке, религијске, фолклорне и друге форме у којима је похрањено укупно животно искуство српског народа“ (2015: 16).

Мало који песник у историји српске књижевности може својим опусом да обухвати непрекидну еволуцију стваралачке путање дуге седам деценија попут Десанке Максимовић. Домети њеног деловања надилазе оквире књижевног, па чак и мултидисциплинарног, али што је још важније надилазе оквире хуманог које је носила у себи. Њен допринос култури Југославије се огледао у њеној способности да артикулише суштинске вредности и дух тога времена. Њена дела су постала базични део националне баштине, чувајући дух солидарности и пацифизма који је био присутан у њеним стиховима, директно утичући на обликовање књижевног и културног идентитета током друге половине двадесетог века. Десанка Максимовић је на тај начин постала симбол народног ослонца и интелектуалног ауторитета – кључни елемент који представља стабилност, подршку и јединство у контексту националне идентификације.

Још од прве песме у часопису *Мусао* 1920. године, па до краја њене књижевничке каријере, код песникиње „доминира облик рецепције заснован на општеприхваћености код читалачке публике и у широј културној и књижевној јавности“ (Тутњевић 2000: 307). Песникиња је неупитно поседовала извесну „позитивну људску енергију“ којом је успевала да се повеже са својом публиком, нарочито „преко школских читанки, књижевних вечери, културних и политичких манифестација, приредби“:

„Такво стање и расположење читалаца трајно је подстицано и подржавано не само књижевним путем и у књижевним публикацијама него и у женским, илустрованим, забавним и породичним часописима, на радију, телевизији итд. Има се напросто на уму један вид рецепције садржан у хоризонту очекивања најразноврснијих потенцијалних рецепијената њене поезије и њене укупне пјесничке и људске ситуације, који у себи садржи препознатљиви идеолошки модел“ (исто: 308–309).⁴⁰³

Једна од најзначајнијих књижевних фигура Југославије у 20. веку, ангажовани интелектуалац и жена високог друштвеног статуса, Десанка Максимовић је имала значајну улогу и у друштвено-политичким процесима који су се одвијали на територији Југославије. Њена поезија не само да је дубоко проникнула у емоционални свет њених читалаца, већ су се њени стихови, осим што су били изразито поетични, често бавили важним друштвеним, политичким и националним⁴⁰⁴ питањима. Као сведок и учесник (ре)креирања различитих националних културних и књижевних образаца, с оваквим приступом књижевности и читалачкој публици отварао се међупростор за преиспитивање идеолошких наратива и дијалог о социјалним променама. Током свог вишедеценијског стваралачког периода, Десанка је успешно одговарала на многе изазове и промене у друштву у ком се концепт *националног* често ревидирао. Увек посвећена свом стваралаштву и писању као највишој инстанци интелектуалне делатности, песникиња је показала неоспорну непоколебљивост у одбрани *свог* националног, независно од политичких турбуленција и актуелног система веровања. Њена дуговечна каријера паралелно је протицала с различитим епохама – монархијском, револуционарном, комунистичком, социјалистичком, ратном, међуратном, послератном – суочавајући се притом с различитим режимима и

---

⁴⁰³ Овоме је допринела и њена вишедеценијска наставничка каријера и рад са децом: „Осим током окупационих година – када је, на срамоту тадашње квислиншке власти, пензионисана – и једногодишњег боравка на раду у Министарству просвете Народне републике Србије, Десанка Максимовић је цео свој радни век провела као гимназијски професор, радећи у четири средње школе“ (Ђорђевић 2018: 105).

⁴⁰⁴ Родољубиве песме с националном тематиком Десанка је нарочито писала у годинама одвијања и непосредно након Другог светског рата када дубоко саосећа са судбином своје земље и народа. Међутим, иако је у доба окупације од свих области културног живота понајвише стагнирала књижевност, Десанка је била једна од ретких којој су штампане књиге и током рата. То су махом биле збирке песама за децу, али и збирка загонетки у коауторству с Јованком Хрваћанин (Ђорђевић 2008: 88–94).

идеологијама, променама у односима са Русијом (Совјетским Савезом), политичким превирањима, разним фазама Југославије и сложеним односима међу југословенским народима. Упркос бурним социоекономским и друштвеним трансформацијама, државним уређењима и контроверзама, Десанка Максимовић је успела да сачува своју националну самосвест с изразитим књижевним интегритетом. У овом контексту, њено стваралаштво прожима и архивира историјске нити српског народа кроз које се одсликава несавладиво пулсирање националног духа, културе и књижевности.⁴⁰⁵

„Српска култура нема већу песникињу, жену која је била и мудрац и одјек дугог времена пуног прелома и ратова, идеолошких сукоба; јер када живите 94 године у 20. веку морате осетити све турбуленције: од родне Рабровице и Бранковине до последњих дана у јануару 1993. године када је у писмима својој пријатељици и преводиоцу за руски језик Иди Радвољиной написала: „Опет је Београд пун избеглица...” (Шеатовић 2023: 9).

Као истакнута књижевница, Десанка Максимовић је својим песништвом обогатила књижевни корпус своје земље, оставивши дубоке и универзалне поруке које су утицале на публику, а нарочито на децу широм Југославије. Њено стваралаштво је прожето дубоким антропоцентричним размишљањима о људској природи, патњама, љубави и животу, чиме је инспирисала многе генерације читалаца и стваралаца. Идеја пролазности и неповратног одласка одувек је у одређеној мери била присутна у књижевном опусу Десанке Максимовић, међутим с процесом старења и дугогодишњим континуираним стварањем, у њеном песништву постала је све присутнија тематска нит. У њеним ранијим делима, та рефлексивна о непостојаности произилазила је из спонтаних тренутака, често иницираних опаженим призорима или феноменима, да би се касније трансформисала у опсесивну тематику која није обитавала само унутар стихова, већ је продирала и у њене обимне литерарне творевине, попут збирки *Немам више времена* и *Ничија земља*. Сходно годинама које су пролазиле, свест о непостојаности и константном присуству смрти постајала је све израженија и интензивнија, издижући се у тематску срж њених стихова.

Неретко описивана као „глас народа“, Десанка је представљала источника суштинских друштвених промена и борца за социјалну правду, што је допринело њеној великој популарности и угледу. На тај начин, постала је симбол интелектуалне и моралне снаге, чији је глас био путоказ ка реформама у друштву које је требало да одговори на бројне изазове режимске индоктринације, цензуре и прогона многих личности које су на било који начин одступиле од владајуће политике. Неуморно заговарајући развој слободне мисли, како путем својих литерарних доприноса, тако и активним учешћем у студентским протестима 1968. године, Десанка Максимовић је симболисала катализатор ослобођења од ограничавајућих идеолошких парадигми и политичке стигматизације. Њено деловање је представљало извор слободе и аутентичности, пружајући парадигматски пример слободног изражавања у оквирима културног и друштвеног контекста. Ово се нарочито истиче у њеним односима с

---

⁴⁰⁵ Песникиња је била изразито патриотски настројена и та љубав према свом народу и култури се одразила у њеним песмама, рукописима и преписци. Домети њеног утицаја превазилазили су националне границе. Песме и збирке Десанке Максимовић су превођене на више од тридесет језика. Поред љубави према домовини, песникиња је неговала несвакидашњу приврженост и односе са Русијом и њеним представницима културе – песницима и преводиоцима, Маргаритом Алигер, Идом Радвољином, Олгом Кутасовом и другим песникињама са територије СССР-а. Још за живота су њени стихови чести били превођени и објављивани по истакнутим руским часописима, а штампале су се и комплетне збирке поезије у великим тиражима.

политичким и културним одметницима, попут Бранка Ђопића, Радована Зоговића, Милована Ђиласа и Павла Деспота⁴⁰⁶.

Неговање хармоничних односа са истакнутим савременицима било је од суштинског значаја за Десанку Максимовић и њену улогу у културном и интелектуалном животу Југославије. Способност да изгради срдачне и међусобно инспиришуће везе с другим уметницима, писцима и интелектуалцима допринела је властитој креативности и њеном свеукупном утицају на друштво. Кроз интеракцију с угледним појединцима, Десанка је била изложена најразличитијим перспективама и идејама. Ови присни пословни и пријатељски односи нису само подстицали њен континуирани интелектуални развој, већ су је такође надањивали да свеобухватније размишља о питањима која су суштински обликовала њено стваралаштво. Паралелно с тим, проширивали су опсег њених визија и утицаја. Осим тога, размена мишљења и идеја с утицајним појединцима различитих генерација проширила је хоризонте њених књижевних и културних домета и обогатила њен уметнички израз, доприносећи тако ширем сагледавању вредности које одражавају дух времена. Кроз сарадњу са значајним институцијама и личностима, њена дела су постала позната и призната широм Југославије и шире. Успевала је да гради мостове између различитих уметничких и интелектуалних кругова чиме је допринела ширењу свог утицаја који је оставила на пољу књижевности и културе Југославије, чинећи је не само цењеном књижевницом, већ и истакнутом фигуром интелектуалне моћи.

За време свог вишедеценијског стваралаштва и јавног деловања Десанка Максимовић разменила је небројано писама са познатим књижевницима и културним радницима – Милованом Данојлићем, Јованом Христићем, Милошем Црњанским, Ивом Андрићем, Душаном Матићем, Васком Попом, Радованом Зоговићем и многим другима.⁴⁰⁷ Та писма су важан извор за разумевање њене поетике и душевног стања, али и индикатор њеног алтруизма, хуманости и срдачности. Културноисторијски потенцијал збирке писама у заоставштини Десанке Максимовић се огледа и у другачијем, родно-историјском приступу женском стваралаштву у то време. Исповести и сећања сведоче о борби и изазовима са којима се Десанка Максимовић суочавала као жена у доминантно мушкој јавној сфери књижевности и уметности.

Десанка Максимовић, поред Исидоре Секулић, једна је од пионирки књижевности чије је име истакнуто у тадашњим антологијама и историографијама српске књижевности, а нарочито у капиталним делима аутора попут Деретића⁴⁰⁸, Палавестре⁴⁰⁹, Поповића⁴¹⁰ и Крњевића⁴¹¹ (Милинковић 2022: 27; Milinković 2010).

---

⁴⁰⁶ Иако Павао Деспот није књижевник од истакнутог значаја, нарочито за српску књижевну историју, његова писма уврштена су у корпус писама одабраних за анализу из разлога што је и он још један пример прогнаног интелектуалца који је уживао подршку Десанке Максимовић. Међутим, како су писма мање-више истоветног, сувопарног садржаја, сентиментално обојена и без конкретних или уопштено релевантних историографских података, одлучено је да нема разлога да буду пренесена у потпуности у машинопису.

⁴⁰⁷ Ова писма чувају се у различитим научним и културним институцијама, али највећи број је похрањен у Рукописном одељењу Матице српске, Архиву САНУ, Народној библиотеци Србије и Задужбини „Десанка Максимовић“, те Библиотеци Ваљевске гимназије.

⁴⁰⁸ Деретић, Јован. *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета, 2004.

⁴⁰⁹ Палавестра, Предраг. *Послератна српска књижевност*. Београд: Просвета, 1972; Палавестра, Предраг, *Српска и хрватска поезија*, Београд: Савремена школа, 1964.

⁴¹⁰ Popović, Bogdan. *Antologija novije srpske lirike*, prvo izdanje 1911. godine.

⁴¹¹ Крњевић, Вук. *Међу јавом и мед сном*. Београд: Књижевне новине, 1985.

Њихова присутност у овим историографским записима и интегрисање у канон српске књижевности сведочи о значају и утицају које су ове књижевнице оствариле у српском књижевном контексту тог доба.⁴¹²

Међутим, упркос препознатљивости и признатом књижевном ангажману, Десанка Максимовић се током каријере суочила с многим оштрим критикама и оценама своје поезије, често окарактерисане попут *женских стихова без нарочите дубине*, како је то једном приликом нагласио Милан Богдановић, а пренео Јован Деретић (Milinković 2010, курзив Л. К.). Ова негативна перцепција њеног дела указује на родно обојене предрасуде и изазове које су књижевнице успевале да превазиђу у периоду када је Десанка стварала. Једна од строгих оцена њеног рада дошла је и од стране Радована Зоговића, објављена у *Нашој стварности* 1937. године, а упућена њеној тек објављеној песми „Блаженства“. Зоговић замера песникињи то што се, након што је у претходним делима попут *Лудила срца* тематизовала стварне социјалне проблеме, сада окреће сентименталним хришћанским темама. Ова критика одражава ставове тадашње интелектуалне левичарске елите према променама у фокусу и тону њеног стваралаштва, али истовремено потпомаже напоре да се разуме њен допринос књижевности.

Песникињи је писало на стотине јавних, научних и културних делатника, политичара, као и обичних појединаца из свих делова бивше Југославије кроз која потврђујемо дубоку везу са родном земљом и њеном културом. Писци и уметници из иностранства, као и сарадници, водили су континуиране преписке са песникињом, а нарочито се истичу писма колега писаца и преводилаца њених дела. Ови кореспонденти су пружили сведочанство о широком спектру Десанкине сарадње са разним институцијама којима је припадала (Савез књижевника Југославије, Удружење књижевника Србије, Српска академија наука и уметности, Матица српска), као и њеним интеракцијама са библиотекама, школама и издавачким кућама. Њихова писма су се кретала између пословних и пријатељских тонова. Њена дописивања обухватала су многе молбе за помоћ, али и препричане доживљаје, поздраве, приче, басне и песме које су јој сарадници, пријатељи и познаници слали. Од свих тих писама издвајају се дописи познатих књижевника попут Паулине Албале, Ксеније Атанасијевић, Радована Зоговића, Моше Одаловића, Изета Сарајлића, Велизара Бошковића, Милице Костић Селем⁴¹³ и многих других (Ђорђевић 2023: 62).

Десанка Максимовић била је позната по својој срдечној и безрезервној посвећености читаоцима и обожаваоцима, нарочито студентима књижевности широм Југославије. Упркос великом броју писама које је примала свакодневно, често је проналазила времена да одговори на многа од њих. Овакав њен ангажман према читаоцима открива неколико важних аспеката њеног карактера, личности и односа према вокацији. Најпре, посвећеност читаоцима сведочи о њеној изузетној емпатији и брижљивости према другима. Њена спремност да издвоји своје време и труд како би одговорила на писма обожаваоца одражава истински интерес за људе који су ценили њен рад. Ово такође указује на скромност и блискост с публиком, чиме је успела да оствари дубоку емоционалну везу с читаоцима, нарочито с млађом генерацијом.

---

⁴¹² Десанка је говорила о женском песничком друштву као о „сазвежђу песникиња“, присећајући се Весне Парун, Милице Стојадиновић Српкиње, Јованке Хрваћанин, Јелене Димитријевић, Милице Јанковић, Мире Алечковић, Флорике Штефан. Нарочито се дивила Смиљи Ђаковић коју издваја речима да је „најзанимљивија жена писац“ коју је упознала (Бошковић 1992: 133–135).

⁴¹³ Ова писма пренета су у машинопису и анализирана у Ђорђевић, Б. (2021) „Писма Милице Костић Селем Десанки Максимовић“. *Књижевна историја* 53/173. 233–260.

Континуирано дописивање са студентима књижевности из целе Југославије сведочи о њеном осећају одговорности према образовању и развоју младих умова. Подршка младим људима који су истраживали свет књижевности и уметности указује на њену мисију да подстакне интересовање за књижевност и да их инспирише да истражују и изразе своје мисли кроз писање. Овакав педагошки приступ открива њену преданост унапређењу књижевне културе и допринос образовању младих интелектуалаца у Југославији. Напоследку, изузетно ангажовање с читалачком публиком наглашава посвећени приступ књижевности као средству за повезивање људи и изражавање универзалних емоција. Кроз ове различите аспекте њеног односа с читаоцима, Десанка Максимовић се истиче као не само изузетно талентована песникиња, већ и као особа која је истински ценила интеракцију с људима и оставила снажан отисак на младе генерације својим речима, делима и гестовима.

Анализом одабраних писама из већ поменутог опсега утврђујемо дубоко укореењен, фундаментални културни, едукативни, друштвени, политички, научни и морални углед који је Десанка Максимовић уживала у културној и књижевној, али и у политичкој сфери Југославије. Посебно сведочанство о томе долази из писма словеначког књижевника Павла Зидара (ЗП-1)⁴¹⁴, пристиглог 1990. године, у коме он умољава Десанку да искористи своје политичке везе и пријатељство са Слободаном Милошевићем како би допринела решавању тадашњих политичких превирања на Косову и Метохији, укључујући и случај ухапшених функционера на челу са албанским политичарем Аземом Власијем. Ово илуструје њен изузетно висок друштвени и политички статус, као и то на који начин ју је јавност перципирала – као фигуру с високим емпатијско-етичким капацитетом и способношћу делотворне примене свог утицаја у решавању хуманитарних и друштвених питања. Изнимна димензија Десанкиног деловања огледа се и кроз бројна писма тада неафирмисаних или мање познатих песника који су јој слали своје стихове, жудећи за њеним мишљењем, оценама и корекцијама. Њена самосвест о положају који је уживала међу интелектуалном елитом Југославије манифестовала се у облику личног ангажмана и несебичне помоћи тада младим, неискусним сарадницима (Мила Влашић Гвоздић, Радмила Гикић, Милан Вукасовић). Поред тога, ту су писма многих других познатих књижевника који јој се обраћају са одређеним молбама или речима хвале. Ксенија Атанасијевић јој у једном писму из 1969. године шаље рукопис Милана Вукасовића како би био објављен у „Књижевним новинама“, што јасно говори о њеном високом статусу и угледу у књижевном свету:

„Драга Десанка,

овај рукопис послао ми је из Марсеја Милан Вукасовић, са молбом да Ви или ја покушамо да интервенишемо да буде објављен у неком часопису или новинама. Мислим да би Вама, пре него мени, то могло поћи за руком, па, пошто је Вукасовић заслужан писац, и ја Вас, са своје стране, молим да му испуните жељу – ако Вам је то могуће“ (АК-1/1969).

Велики је број сачуваних писама песникиње Миле Влашић Гвоздић која јој континуирано шаље своје стихове, као и једно сачувано писмо у стиховима Вере Витезице, док је од Милана Вукасовића и Павла Деспота примала на читање басне. Књижевница, и Десанкина рођака, Радмила Гикић писала јој је писма још од својих студентских дана када је тек улазила у свет књижевности:

---

⁴¹⁴ Писмо је пренесено у машинопису испод и преведено са словеначког језика.

„Драга тетка Десанка,

и поред тога што сам неколико пута покушавала да вам пишем, ипак ћу сада завршити то ненаписано писмо. А од последњег писма тако се много ствари изменило.

Јуче сам коначно примила диплому и сада сам потпуно слободна.

[...]

А уједно спремам се за пријемни на факултету, а поред књижевности студираћу и Вишу педагошку-уметност“ (ГР-1/1969).

Паулина Албала јој пише како би јој нагласила колико ужива у њеним *Питалицама*:

„Драга Десанка,

Неизмерно сам уживала ономад, на Вуковој прослави, слушајући вас како читате своје Питалице. После толико година ваш топли меки глас миловао је као и пре, као голубије крило. А садржина! Прекрасно!

Ваш песнички дар је сазрео, постао сложенији, има ширег и дубљег замаха. Нико од савремених наших лиричара не може се мерити с вама. Да се ‘Вуковски’ изразим, ви можете мирне душе све њих за појас да заденете. Живели нам!“ (АП-1/1947).

Саша Божовић шаље јој исцрпно, емотивно писмо о школским данима када јој је Десанка предавала и како је то на њу утицало и како наводи – спасило јој живот. Милован Данојлић пише јој из Америке, из родног града Емили Дикинсон. Мошо Одаловић јој пише речи хвале за *Слово о љубави*.

„Драга Десанка,

Да којим случајем приказујем књиге, СЛОВО О ЉУБАВИ приказао бих под насловом Госпде Боже! и читаоцу фино објаснио да сте Слово исписали страшћу 20-годишњакиње, а мудрошћу 200-годишњакиње. Наслов Госпде Боже говорио би о Вашој енергији која је само од Бога дата“ (ОМ-1/1984).

Књижевник Никола Дреновац шаље јој песму о њој. Уважени историчар Коста Милутиновић шаље јој честитке поводом 80. рођендана и високог ордена додељеног од председника Тита лично. Наводи:

„Ја сам многе Ваше дивне песме знао напамет још као гимназиста, а знам их и данас, после толиких година. Оне спадају међу врхунске вредности не само наше српске него читаве југословенске књижевности“ (МК-1/1978).

Истакнути слависта Драган Недељковић јој се јавља углавном послом – пише јој речи хвале за њен превод *Кротке* и тражи савет за једну предстојећу конференцију у Венецији, пише како ће говорити о њеном делу у Осијеку, умољава је да дође на отварање библиотеке у Карађорђевој конаку у Студеници.

У једном писму, професор и књижевни критичар Бошко Новаковић јој пише:⁴¹⁵

„На неки начин и ми, твоји одани поштоваоци и читаоци, примамо све то као награду за обликовање једног садржајног, стваралачки динамичног и оствареног живота. Твоје целокупно дело, у стиху и у прози, плени и траје звуком и лепотом уметничке

⁴¹⁵ Професор књижевности на Филозофском факултету у Новом Саду и први проректор Новосадског универзитета (<http://arhivalije.nb.rs/>).

кристализације, проширује видике српске културе и литературе, представља и за страни свет духовно добро од вредности и непролазног сјаја“ (НБ-1).

Све наведено указује на њен снажан уплив у књижевно-уметничко стваралаштво млађих генерација, који су тражили њену помоћ и подршку. Десанка Максимовић, дакле, није само била истакнута књижевница, већ ментор и инспирација младим ствараоцима, чиме је продубљивала свој значај у књижевном и културном свету. Због таквог односа са сарадницима и читаоцима, многи су је доживљавали као патриотску матицу и књижевно упориште. Њену присутност и деловање перципирани су као мајчинску љубав према свом народу, чинећи је не само песникињом, већ и симболом дубоке повезаности с духом заједнице. У вези с наведеним, није неочекивано што јој се многи обраћају хиперболичним вокативним конструкцијама попут „Драга Мајко наше лирике“, „Премила наша пјесникињо“, „Премила наша добротворко“ и „Премила наша мајко“, „Мила, добра моја Десанка“ (Слободан Велешовић, Павао Деспот, Дора Пилковић).

Међу помало куртоазним пословним писмима, нашла су се и три анонимна. У једном су јој пристигли стихови непознатог аутора. Друго писмо стигло је од наводног лекара психијатрије који јој образлаже потенцијалне суицидалне и психотичне тенденције Слободана Милошевића. Ово је само још један пример на који начин је Десанкин лик тумачен у јавности – као лик ауторитетне и интелектуалне моћи која би потенцијално могла да утиче чак и на сам државни врх. У трећем анонимном писму, пошаљилац јој замера верску садржину стихова у песми „Вуков утук“, објављеној 1947. године.

Важно је напоменути да је Десанка Максимовић уживала посебан углед међу децом и често су јој се деца директно обраћала у различитим приликама. О томе сведоче десетине дечијих писама, како појединачних, тако и оних која су стизала од целих одељења и разреда из преко педесет школа у бившој Југославији. Честитке, разгледнице и телеграми су углавном имали пригодан карактер, били су упућени поводом одређених празника и рођендана, или као знак поштовања и дивљења, као што су биле честитке и телеграми поводом њених књижевних награда.

Десанка Максимовић није правила копије својих писама, па се оригинална писма могу пронаћи само код прималаца. Стога је посебно драгоцено сачувати и дигитализовати ова писма. Посебан нагласак треба ставити на писма која је Десанка Максимовић слала својим руским преводиоцима, Иди Радвољиној и Олги Кутасовој, које су током времена постала и њени блиски пријатељи⁴¹⁶. Кроз читање ових писама могуће је стећи увид како у њен приватни живот, бриге и радости, тако и у генезу њеног стваралаштва, мотиве за настанак одређених песама и збирки. Писма такође осветљавају њен ангажман за српски народ и судбину државе (Ђорђевић 2023: 62).

У сржи књижевног стваралаштва на исходишту је храбра и слободна уметничка егзистенција. У складу с наведеним, Десанка Максимовић је представљала уточиште и подршку слободоумним књижевницима који су храбро стајали иза својих ставова и речи, због чега би им, у форми најблаже могуће казне, било забрањено учествовање у културном и јавном животу. У вези с тим, за подробнију анализу одабрана су писма од највећег књижевноисторијског значаја, али и писма која су садржински била најподобнија за структурну анализу. Тако су издвојена писма Радована Зоговића и Павла Деспота чија имена носе терет политичких контроверзи и вишегодишњег

⁴¹⁶ Десанкина писма руским песникињама и преводитељкама су сва дигитализована, а анализу су спровели Бојан Ђорђевић и Светлана Шеатовић.

прогона из јавног живота. Двојица аутора, повезана Десанкиним пријатељством и подршком, преносе не само сопствене уметничке визије, већ и заступање за слободу изражавања док се суочавају с политичким и културним изгнанством. Овај изазовни период њихових живота не само да тестира њихове креативне границе, већ и сведочи о храбрости и отпорности у изражавању њихових мисли и идеја, упркос политичком и културном притиску. Поред њих двојице, из Легата су за анализу издвојена и изузетно значајна писма Велизара Бошковића, који је био дугогодишњи Десанкин пријатељ, али и приређивач можда најважније свеобухватне биографије о њеном животу, делу и односу са савременицима. Поред писама која успостављају хронолошку линију Бошковићевог неисцрпног и темељног вишегодишњег рада на овој студији, унутар преписке пронађени су и значајни Десанкини рукописи.

Из спроведене анализе се изводи закључак да збирка писама Десанке Максимовић није систематски конципирана у складу са било којим другим критеријумом осим према творцу порука. Сачувана збирка представља кумулативни продукт многогодишњег активног учествовања и деловања ауторке у јавном животу. Ова синтеза указује да се током времена формирала комплексна и разноврсна збирка епистоларних материјала, која је најпре настала обављањем функције комуникације, а данас има функцију архива, сведочећи о различитим аспектима живота и дела Десанке Максимовић.

8.1.4.1. Велизар Бошковић

Рођен је 1930. године у Даниловграду. Дипломирао је на Филозофском факултету у Београду 1953. Магистрирао је на Филолошком факултету 1973. године на тему Десанкиног књижевног стваралаштва за децу – „У ведрим просторима детињства“. Овај магистарски рад је исте године објављен у издању издавача „Нова књига“ из Београда. Радио је као професор књижевности и директор гимназије у Аранђеловцу, као и његова супруга Иванка (Вања). За собом је оставио две кћери, Тању и Славенку.

Аутор је десетине књижевних студија и неколико књига: *Узнемирено детињство*, збирка приповедака (1969, 1977, 1978, 1979); *У ведрим просторима детињства* (1973); *Иза окуке право*, збирка приповедака за децу (1977, 1978, 1979); *Жиг*, роман (1985); *Песникиња изблиза: тихи немири Десанке Максимовић* (1992); *Свједок епохе: Душан Костић о себи, о другима* (1996); *Иза окуке кривина: приче за децу* (1996); *Десанка: белег века* (1998); *Зашто једосмо жабу*, роман (2000); *Магновења Жарка Буровића* (2001); *Сјајна звезда српског Парнаса: (живот Војислава Ј. Илића)*, есеј (2002), *За незаборав* (2008); *Маленчад: приче* (2008); *Ја што ти вељу* (2009). Према подацима из Узајамног националног каталога КОБИС, последње што је објавио јесте есеј из 2014. под називом „Истином у чело“, у издању издавачке куће „Интерпрес“ из Београда.

У рукописном наслеђу Десанке Максимовић које се чува у њеној Задужбини у оквиру Народне библиотеке Србије налази се 14 писама Велизара Бошковића упућених песникињи.⁴¹⁷ Компаративном, структурном и садржинском анализом његових писама најпре се стиче утисак изузетног и немерљивог дивљења и поштовања према њеном лику и делу. Прва два писма која шаље у размаку од месец дана, крајем 1969. године, док је још увек живео у Аранђеловцу,⁴¹⁸ започињу вокативном конструкцијом

⁴¹⁷ Три писма су дигитализована и објављена на сајту Задужбине, док су преосталих једанаест пренесени у машинопису у другом делу поглавља.

⁴¹⁸ Године 1970. се сели са породицом у Београд.

„Поштована и драга другарице“ и „Драга другарице Максимовић“ која нам наглашавају одсуство интимистичког тона и другарске блискости на коју наилазимо у осталим писмима неких двадесетак година касније. Из наредних редова је очигледно да је у том моменту већ дошло до упознавања и сусрета на неким путовањима и књижевним вечерима по Србији (Врњачка Бања, Златибор, Ужице), те размењују утиске, фотографије и породичне поздраве.

Друга група писама потиче из осамдесетих година прошлог века (осам писама из 1986, једно из 1987, једно из 1988. и два писма из 1989. године). У овим писмима уочљиво је присније пријатељство, међутим Бошковић до краја преписке не престаје да јој персира и исказује поштовање⁴¹⁹. Ипак, уместо завршног поздрава формалне конструкције „Срдачно Вас поздрављам. Ваш искрени поштовалац“, писма завршава са „Волимо Вас“ и потписом (често свих) чланова породице што имплицира да су блиски породични пријатељи. Коришћени дискурс и тон друге серије писама је такође присан и мање формалан. У овој колекцији писама тежиште је у већој мери на текућим књижевним догађајима и сакупљању прилога за његову књигу. Наиме, Бошковић је годинама стрпљиво и марљиво сакупљао прилоге и сећања Десанкиних пријатеља и сарадника како би, коначно, године 1992. објавио монографију *Песникиња изблиза: тихи немири Десанке Максимовић* која се може посматрати као својеврсна корелациона и унакрсна књижевноисторијска (ауто)биографска хроника. Први део књиге, „Међаши сећања“ (назван по збирци Десанке Максимовић), конципиран је у форми контролисано-структурираних интервјуа које је Бошковић сакупљао од песникиње, али и њених најближих пријатеља. Тако су се ту затекли записи и сећања на ПЕН клуб, њено пријатељство са Густавом Крклецом, Бранком Ћопићем, сусрете са Милованом Ђиласом и Мирославом Крлежом, Михизом, Исидором Секулић, Ивом Андрићем. У Уводној речи, Бошковић записује:

„Сећања Десанке Максимовић имају вредност сведочења. Нека су, у ствари, прави међаши, па су сврстана у истоимено поглавље.

Из сећања извиру и многи њени сусрети с драгим људима, познаницима, пријатељима.

Сећања казују и о поетесиним тихим немирима, па нек се знају!

Сећања нам припомажу и да видимо, бар делимично, како је путник треће класе путовао кроз живот.

Најзад, људи су на све песникиње милоште узвратили речју љубави и поштовања за Десанку“ (1992: 9).

У последњем делу књиге, „Десанки, с љубављу“, нижу се стихови и сећања њених колега савременика који су написали понеки редак намењен искључиво њој. Међу њима су Дора Пилковић⁴²⁰, Флорика Штефан, Бранислав Петровић, Стеван Раичковић, Изет Сарајлић⁴²¹, Душан Матић, Босиљка Пушић, Мошо Одаловић⁴²², Ида Радвољина, Маргарита Алигер, Матија Бећковић.⁴²³

---

⁴¹⁹ Што и не чуди када знамо да је Десанка Максимовић од њега ипак била старија 32 године.

⁴²⁰ Два писма Доре Пилковић налазе се такође у овом фонду и она су дигитализована и објављена на сајту Задужбине (zdm.nb.rs).

⁴²¹ Три писма Изета Сарајлића налазе се такође у овом фонду и она су дигитализована и објављена на сајту Задужбине (zdm.nb.rs).

⁴²² Једно писмо Моше Одаловића дигитализовано је и објављено на сајту.

⁴²³ Наведени су само неки од песника и песникиња коју су својим драгоценим доприносом обогатили ову књигу.

Бошковић је започео са активним радом на књизи и сакупљању прилога након једног њиховог сусрета у Игалу:

„Срели смо се у Игалу, крајем 1984. године. За песникињом су били месеци немира и бола; претрпљена операција после прелома ноге; стешњеност болничких простора; брига хоће ли опет стати на своје ноге. И усред тих недаћа – један светао тренутак; додељивање Његошеве награде за књижевност“ (Исто: 7)

Међутим, идеју за објављивање једне капиталне монографије која представља врсни индикатор њеног статуса у јавном, културном и књижевном животу, а намењена је читаоцима који би да се „определе за [...] пут сазнавања песникињиног живота“, Бошковић је добио коју годину раније:

„Они, који пак помисле да би им и непосредна њена казивања, која сам бележио у току нашег дугогодишњег дружења, нарочито од краја 1984. године, могла помоћи у обликовању слике песникињиног света, нека ослушну, као што сам и сам чинио, њену реч о људима, о приликама и неприликама, о прошлом и садашњем, о наговештају будућег, о њеним тихим, понекад и неслућеним немирима што их је неизбежно живот доносио“ (Исто: 8)

Бошковићева монографија, која добија и своје друго, измењено издање три године касније са упрошћеним, прецизнијим насловом *Десанка*⁴²⁴, служи као изванредан културноисторијски и књижевноисторијски истраживачки алат – за разумевање Десанкиног живота, приватног и јавног, за разумевање професорских искустава и књижевних стваралачких процеса, за разумевање релација са истакнутим савременицима – песницима, књижевницима, књижевним критичарима, историчарима, преводиоцима, уваженим институцијама.

Изузетно је занимљиво је једно писмо које Бошковић шаље Десанки Максимовић из Херцег Новог (где је имао кућу и након пензионисања углавном боравио) датирано 19. мартом 1986. Ово је година када је њихова преписка најактивнија, макар према писмима која су сачувана. Поменуто писмо је надовезано на пакет који је, чини се према печату, она примила једно петнаестак дана раније, око 4. марта. У оквиру овог пакета који представља својеврсну малу архивску збирку, сачувана су три вредна Десанкина рукописа из, претпостављамо, почетка шездесетих година:⁴²⁵

- „Како је настала песма Крвава бајка“,
- [„Како су настале Београдске улице“] и
- Мој учитељ првог разреда, Недељко Савић.

Затим, ту су сачувани и превод „Крваве бајке“ на руски Сергеја Сластикова (Прилог 2), али и прва верзија одломака за Бошковићеву књигу коју је Десанка лично редиговала (Прилог 5). У наведеном писму од 19. марта Бошковић је осетио потребу да аргументује због чега би неки делови, које је Десанка очигледно оштро одбацила, ипак требало да се нађу у књизи овог карактера – њен лични доживљај бола и проживљавање терапије и дугог опоравка у Игалу за које није хтела да изађу у јавност, поједини описи Андрићевог „хладног, чиновничког“ карактера, шта (ни)је замерила

⁴²⁴ Издавачи НИП „Просветни преглед“ и Београдско машинско-графичко предузеће, Београд, 1995.

⁴²⁵ Како је настала „Крвава бајка“ је Десанка испричала у једном интервјуу из 1963. године, а прича је објављена и у НИН-у 1967. Међутим, други рукопис о настајању песме „Београдске улице“ до сада нигде није објављен.

Крклецу, сећање на несугласицу између Бранка Ђопића и Скендера Куленовића. Неки од одломака су се ипак нашли у књизи, осим једног који је пренет у машинопису испод (Редиговани рукопис Велизара Бошковића).

У писмима које шаље Десанки, Бошковић одржава дугогодишњи контакт и другарство с песникињом. Усхићено и неуморно прати њен рад, наступе на књижевним вечерима и манифестацијама, интервјуе и вести у новинама, гостовања на телевизији. Преноси јој вести из „књижевне чаршије“, вести из новина (најчешће *Политике*), извештаје о свом раду и породичним путовањима, честита на наградама и признањима, брине за њено и здравље њене породице. У неколико наврата пише јој о смрти Мирослава Антића и премештању посмртних остатака Растка Петровића, што су тих дана биле најважније вести из културног живота.

Иако је била призната и цењена за живота од стране колега вршњака, може се закључити да су Десанку више волели и поштовали књижевници млађе генерације. Те наредне генерације књижевника⁴²⁶ дивиле су се њеном лику и раду, чак до граница идеализације и идолопоклонства.

8.1.4.2. Радован Зоговић

Радован Зоговић (1907–1986) један је од незаобилазних феномена политичке, културне и књижевне историје, нарочито међу проучаваоцима међуратног периода и првих послератних година. Један је од протагониста револуционарне и комунистичке идеологије и тзв. књижевне левице, те неизоставни учесник многих полемика и епохалног сукоба интелектуалних и књижевних елита који је трајао све до завршетка рата (пасивне несугласице и нетрпељивости потрајале су и коју деценију касније)⁴²⁷.

На исходишту сукоба на левој страни књижевне сцене, површно су потезана филозофска, научна и уметничка питања, док се на дубљем нивоу водила суштинска *политичка* расправа у вези са могућностима и основама револуционарних трансформација. Комунистичка партија је настојала да прикаже *уметност* као практични револуционарни алат, видећи је као неизоставни елемент у обликовању антифашистичких акција и наратива, те давању конкретних задатака у извођењу радикалних промена. У контексту идентификованог сукоба, две антагонистичке фракције изражавале су се различитим уметничким приступом. На једној страни су се налазили представници попут Милована Ђиласа, Едварда Кардеља, Радована Зоговића и колега из часописа у чијем су уредништву заједно радили.⁴²⁸ Насупрот њима, на

---

⁴²⁶ С изузетком Душана Матића, надреалисти нису с претераном наклоношћу гледали на Десанкину, за њих исувише сентименталну и национално оријентисану, поезију.

⁴²⁷ О његовој сурово искључивом карактеру сазнајемо и из једног писма из каснијих година (није прецизирана година, али можемо је наслутити оквирно), у ком пише Десанки Максимовић да су га контактирали из Југословенске ауторске агенције како би уврстили једну његову песму у пољску антологију, на шта он коментарише: „У антологију која би евентуално афирмисала надреализам као поезију не идем, па да су ме претставили и са 16 пјесама, а не са једном“ (ЗР-п-5/1982).

⁴²⁸ У контексту припрема за Други светски рат, Комунистичка партија је интегрисала ангажоване писце и интелектуалце демократске и антифашистичке оријентације. Циљ овог придруживања био је ширење комунистичке пропаганде путем убедљивог антифашистичког наратива кроз различите медијске канале, укључујући новине и литерарне часописе. Један такав часопис, *Наша стварност*, чији је главни уредник био Александар Вучо, бивши представник надреализма, обележен је значајним утицајем КП. *Наша стварност* је обједињавала писце леве и социјалистичке оријентације, као и бивше надреалисте који су прихватили социјалистички реализам као књижевно-идеолошки смер.

другој страни, стајали су већ афирмисани књижевници као што су Мирослав Крлежа и Марко Ристић, окупљени под заставом часописа *Печат*, чији први број је покренут 1939. године (Димић 1988: 34–35). Две завађене струје најчешће су испаливале муницију на страницама наведених гласила. „Сукоб фантом“ (Lasić 1970) свој зенит достиже на страницама партијског *Пролетера* када лично Тито објављује текст интервенције. Неспоразуми између Зоговића и Крлеже окончани су непосредно након Другог светског рата сусретом у Загребу када се и покреће часопис *Република* чији ће главни уредник бити Крлежа (Kalezić 1990: 186). Према Михизовом сведочењу ипак, до првог сусрета и помирења долази у Београду (Михиз 1992: 175–177).

Зоговић је у међуратном (и ратном) периоду остао запамћен као предани револуционар и „борбен, непомирљив, искључив, оштар полемичар“, а многи су га називали „политичким комесаром књижевности“ (Мркаљ 2017: 103) и арбитром југословенске књижевности.⁴²⁹ Међутим,

„због разноврсног критичко-есејистичког рада у који спадају и његови велики књижевни мегдани у времену идејних и политичких окршаја, као и зато што је изашао на рђав глас као идеолог, због многих свађа у које је са страшћу улазио, остали су заборављени и неосветљени неки стварни доприноси његове критике и песничког стваралаштва“ (исто).

О његовом преком карактеру говорила је и сама Десанка Максимовић:

„Радован је у својим ставовима био чврст, до непоколебљивости – каже Десанка. – Добро је познато колико је пропатио због таквих својих ставова. Човек постојана карактера какав је био Радован није могао да се окреће како ветрови дувају. Како год окренете, то и није лако“ (Бошковић 1992: 39).

Због своје преке нарави и заслепљујућег идеолошког ангажмана, године 1948, у моменту када Тито раскида односе са Совјетима, Зоговић, као доследни стаљиниста, улази у сукоб с партијским врхом и одступа са свих функција (Зоговић 2008а: 119–120).⁴³⁰ Идуће године је искључен из Партије, након чега наступа скоро шеснаест година његове принудне књижевне ћутње:

У пролеће 1939. године, додатно су уложени напори Комунистичке партије кроз оснивање часописа *Уметност и критика*, чији су уредници били Радован Зоговић и Велибор Глигорић, као и часопис *Млада Култура*. Оба ова часописа су објављивана под изразитим утицајем и подршком КПЈ. Пропагирани смер и реторички стил у овим часописима преко културних и уметничких рецензија, анализа и критика преузимали су се из болшевистичке праксе прве социјалистичке државе (Зоговић 2008б: 43).

⁴²⁹ Висок положај у Агитпропу и функција спровођења болшевистичке културне политике у сфери пропаганде и информисања омогућавали су му такву способност одлучивања да су од њега зазирали и од њега много познатији и по стажу старији књижевници и уметници.

⁴³⁰ Очекивано су о овом догађају испричане многе анегдоте. Једна од занимљивијих је сведочење Владимира Дедијера које износи у својој књизи *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* из 1984. године, где наводи да је Ђилас, због свог личног анимозитета према Зоговићу и Стефану Митровићу јер су му, наводно, негативно оценили један роман, допринео да њих двојица доспеју на листу државних непријатеља – листу ибеоваца (стаљиниста) (1984: 453). С друге стране, Ђилас у својој књизи *Власт и побуна* сведочи како је управо Дедијер тај који је био против њих двојице (1991: 161). Занимљив је и податак како је Зоговић кажњен изопштењем из културног и књижевног живота, за разлику од његових колега-истомишљеника Стефана Митровића и Марка Врањашевића који су послати на Голи оток након чега су се ментално разболели. Разлог овоме никада није могао бити доказан, али је претпоставка да је Зоговић био „поштеђен“ због својих изузетних револуционарних активности у међуратном периоду, безусловног залагања за КПЈ и симпатија које је уживао од стране високих функционера КПЈ – лично Тита и Ранковића. Ђилас сведочи да га је сâм Тито поштедео јер му је био наклоњен као револуционарном борцу и песнику коју му је посветио песму (исто: 155).

„Затим је наступило шеснаест година у току којих, из разлога, како се то некад говорило, ‘од аутора независећих’ не само што није било могућности да, осим превода поеме Мајаковског *Врло добро* (1957) и нерастуреног сопственог издања допуњене поеме *Али Бинак* (1958) ишта објавим, него и да нормално књижевно радим“ (Зоговић 1971: 126).

Живот у изолацији му је изузетно тешко падао, што се може наслутити и из редова које пише Десанки – „Вријеме је тако искидано, тако једнолико искидано, да се не може ни читати (ЗР-к-1/1953)“. С прикривеним очајем Зоговић говори о недостатку активности у свом животу, ипак успевајући да ублажи тежину ситуације хуморним тоном:

„О нама – ништа особито. Једемо, пијемо кисјелу воду, спавамо и, пошто – мимо обичаја – озбиљно вечерамо, – сањамо снове. И то тако много снова, тако много, тако тешких и глупих, да би се могла додати још једна читава књига цјелокупним дјелима нашег драгог материјалисте и дијалектичара Мирослава Крлеже!“ (РЗ-к-1/1953).

Неопходно је нагласити да је Десанка Максимовић једна од ретких која није престала да посећује дом Зоговића, иако је свака посета подразумевала пратњу, прислушкивање и надзор. У свом мемоарском есеју које је објављен тек након његове смрти, „Биљешке о Андрићу“, Зоговић је записао: „Дознавши шта је са мном, Десанка Максимовић која је дотад била у мом стану само два-три пута и једном или двапут код мене у агитпропу, посјетила ме је, и отад ме, упркос свему што је због тога претрпјела, није никад напустила“. ⁴³¹

Од пријатеља и сарадника који су убрзо нестали из његовог живота били су Иво Андрић, Мирослав Крлежа, Исидора Секулић. О свим тим непријатним сусретима, окретању главе на улици и одсуству позива и посета, пише Зоговић у својој књизи *Постајање или постојање* (2007: 130–132).

Писма која је упућивао песникињи обухватају дубоке и емоционалне аспекте његовог искушења и страдања у контексту политичког притиска и изолације из културног живота. Израз у писмима Радована Зоговића је потиштен, сетан и дубоко емотиван. Писма одражавају његове емоционалне буре и страдања, као и губитак могућности за креативним изразом у књижевној делатности. Тон писама је пријатељски, интиман и често меланхоличан, одсликавајући дубоку утученост и немоћ. Потпуно издвојени из културног и литерарног друштва, Радован и Вера Зоговић су се нашли у потешкоћама и озбиљним ограничењима у задовољењу основних егзистенцијалних потреба. И у тој недаћи им се нашла Десанка.

Већ је у научној јавности познато да је Зоговић у периоду прогона из јавног живота објављивао своје преводе под Десанкиним именом (ЗР-п-3). Његова жена, Вера Зоговић (1920–2003), такође је била књижевни преводилац и течно је говорила руски, међутим након свих поменутих дешавања ни она убрзо није могла да пронађе посао. На овај начин, Десанка Максимовић је великодушно помагала Радовану Зоговићу да умањи своје финансијске проблеме.⁴³² На први поглед, необичним се чини њихово пријатељство, с обзиром на суштинске дискрепанције у карактеру – Десанка мила и нежна песникиња љубавне и родољубиве (национално оријентисане) поезије с

⁴³¹ Есеј је по први пут објављен у *Летопису Матице српске* у три наставка 1990. године.

⁴³² Детаљније о томе видети Вранеш, А. Библиографија дела Десанке Максимовић 1972–2011. У: *Десанка Максимовић: целокупна дела* (10). Београд: Задужбина Десанка Максимовић, ЈП Службени гласник, Завод за уџбенике, 2012.

елементима православља, док је Радован Зоговић с друге стране био загрижени комуниста. Упркос томе, чини се да их је спајала управо љубав према поезији и раду, али и Русији – „васпитана руском књижевношћу и опијена оном сентименталном и душевном страном руске душе, коју нема ниједан други народ и која тако одговара унутарњем свету ове иначе тврдокорне и храбре жене“ (Ђилас, нав. према Бошковић 1992: 41). О њиховом пријатељству, Десанка с нежношћу говори:

„Моје пријатељство са Радованом Зоговићем датира још од предратних дана. Упознали смо се као писци. Не могу рећи да су нам се подударали стваралачки принципи, сем у оном основном: да треба служити истини и животу, а што подразумева и оданост народу и отаџбини. А што је разлика у тоналитету било, па морало их је бити: Радованова поезија је у свему мушка, чак и у оним предивним његовим љубавним песмама, док је моја поезија, дабоме, носила у себи, и морала да носи, обресе женске душе“ (Бошковић 1992: 33).

Радован Зоговић је сматрао да, иако „женска“ – нежна и сентиментална родољубива поезија настала из љубави према народу носи у својим стиховима „многа подстицајног и ангажованог“ (исто).

О наводној апсурдности и преиспитивању мотива за Десанкин однос према Зоговићу, али и према Ђиласу након политичког прогона, писао је Ђилас у *Мемоарима једног револуционара*:

„Најзанимљивије је у свему то да је посећивала и мене, пошто сам пао с власти, излажући се, опет, новим непријатностима, у овом случају због личности која је сасвим супротних схватања оним Зоговићевим.

Шта на такве поступке гони ову жену? Откуд јој толика храброст? Ако је Зоговића посећивала из сентименталних разлога према њему и једне идејне везе с њим бар утолико што је и она волела Русе, са мном није било ни једног ни другог. Но ја сам у њој опазио чудно двојство: она воли Русе, доиста, па чак и у њиховим властодршцима налази неке црте оне руске душевне ширине, али она воли и *слободу*. Но ни једно ни друго није разлог што је сачувала, чак појачала пријатељски однос према мени и Зоговићу. Има нечег у томе другог: наћи се људима у невољи, ако ничим – добром речју.

[...]

Тако ова топла лиричарска и нежна жена, која ништа мање и можда још искреније доживљава и праведни гнев, макар и на тренут[ак] – сва се укочи, усне јој се повију, а очи тамне и без сјаја брзо затрепере; тако је она била најхрабрија и најчовечнија од свих према мени, иако без икаквог материјалног или политичког интереса. Требало би да се зна: била је у то време једна жена, једини грађанин који није изгубио грађанску храброст и људско достојанство“ (нав. према Бошковић 1992: 41).

У ишчуђавању овом односу Ђилас није био усамљен. Наиме, и Михиз је приликом интервјуа за Бошковићеву монографију, имао сличан коментар:

„Десанка и Радован Зоговић! Њихови односи – па, то је за мене било чудно, просто несхватљиво! Две потпуно различите песничке природе. Не знам какву је потпору могла Десанка да тражи у Радовану Зоговићу, човеку тврдох схватања, догмати, сем ако је није понела општа друштвена клима, пуна несигурности“ (исто: 73).

Зоговић је враћен из књижевног мрака тек 1965. године (уколико не рачунамо један превод Мајаковског објављен 1958), када му Крлежа у загребачком *Форуму* објављује девет песама (Зоговић 2008а: 156).⁴³³ Његова послератна поезија је „час

⁴³³ До овога долази након њихове преписке из 1964. године. Зоговић се није случајно обратио Крлежи који је тада био најутицајнији југословенски писац.

чворновати граб, час јабука, воћка на ударцу, час маслина срасла жилама за камен, час жалосна врба. Она је, у ствари, увек исто нежно и у исти мах отпорно биће које се повија на разне стране, али се њена нит не кида никада, остаје чврста у свом корену као што чврст и непоколебљив остаје и њен стваралац“ (Мркаљ 2017: 112).

Зоговић је преминуо у Београду почетком 1986. године. Упркос критикама за одабир погрешних тема и идеолошких претпоставки, овај књижевни стваралац и даље представља изузетно интригантну фигуру у књижевности 20. века, а његово дело и даље отвара простор за даља књижевноисторијска проучавања.

8.1.4.3. Павао Деспот

Павао Деспот (1936–2017), син Илије Деспота,⁴³⁴ теолога, песника и публицисте, био је хрватски песник и књижевник – „ono što su Mažuranići u Novom Vinodolskom, to su Despoti u Makarskom primorju“ (Lovrić 2009: 201). У оквиру Легата Десанке Максимовић сачувано је његових петнаест писама упућених њој. Писма су датирана између 1981. и 1986. године, што се преклапа са периодом његовог политичког прогона који је трајао чак 20 година (1970–1990) (*исто*).

Павао Деспот дипломирао је југословенски језик и књижевност на Филозофском факултету у Задру, а након тога је годинама радио као наставник у основној школи у Ровињу, затим у средњој економској школи у Задру, све док није, 1980. године, као „политички неподобан“ био отпуштен, па чак и утамничен на три месеца. Након тога, Павао Деспот више није политички прогоњен, али му је изузетно тешко било да се врати у књижевни и културни јавни живот: „Onaj koji jednom proživlji progone, progonjen je do kraja života“ (*исто*).

Павао Деспот још је један у низу књижевника млађе генерације који су Десанку Максимовић доживљавали као какво песничко божанство. Његова писма су пуна дивљења и поштовања према песникињи и у највећој мери започињу хиперболичним вокативном структуром попут „Премила наша пјесникињо“, „Премила наша добротворко“ и „Премила наша мајко“. Рукопис је пренаглашеног стила и димензија, с уметничким тенденцијама. У њима јој он понајвише пише о породичним стварима, књижевним дешавањима, новинским чланцима, шаље јој честитке, хвалоспеве, прати њену издавачку продукцију, гостовања на телевизији и радију, искрено јој се диви. Након што су му објављене песме у *Истри* (1981), изражава невероватну радост коју истог тренутка жели да подели с њом. У наредне две године у овом листу објавиће и своје есеје. Често јој шаље своје стихове јер му је изузетно важан њен суд. Оно чему ипак понајвише (свесно или несвесно) посвећује пажње јесу тугом и безнађем прожети редови који дочаравају терет прогона и колико је тешко подносио ту ситуацију која је непосредно утицала и на живот његове породице. Рехабилитован је тек 1990. године када добија посао у Школском центру за робни промет и туризам у Задру (ДНК).

Деспот је још један је од примера политичких изгнаника и жртава оштре режимске репресије и слободе мишљења и говора које Десанка није изневерила у најтежим животним тренуцима: „Ona nije samo velika pjesnikinja, nego i veliki čovjek“ (ДП-11).

---

⁴³⁴ Илију Деспота је Десанка упознала још током наизменичних гостовања и књижевних турнеја ПЕН клуба и у то доба активних дружења српских и хрватских књижевника.

8.2. Анализа⁴³⁵

8.2.1. Преписка Десанке Максимовић – сумарно-аналитички инвентар

АЛБАЛА ПАУЛИНА (сигнатура АП-редни број)⁴³⁶

АП-1, 14. август 1947. – Пише Десанки писмо како би јој дала на до знања да је неизмерно уживала на Вуковој прослави, слушајући је како чита њене *Питалице*. Похвале Десанки, о гласу, о песничком дару, о лиричком умећу.

АТАНАСИЈЕВИЋ КСЕНИЈА

АК-1, 16. 6. 1969. – Молба за редиговање рукописа Милана Вукасовића како би био објављен у „Књижевним новинама“.

БАРИЧЕВИЋ МАРИНА⁴³⁷

БМ-1, Zagreb, 15. XI 1964. – Ужива читајући њене песме. Шаље јој своје стихове.

БМ-2, [Zagreb], 17. II 1965. – Управо је прочитала све песме из Десанкине збирке *Тражим помиловање*.

БОЖОВИЋ САША⁴³⁸

БС-1, [б. д. / б. м.] – О школским данима када јој је Десанка била професорка и једном немилом догађају када ју је помисао и љубав на њу спасила.

---

⁴³⁵ Као што је већ наведено, у питању је избор из писама која се чувају у Задужбини „Десанка Максимовић“.. Најпре, циљ истраживачког рада био је да се пренесу и обраде писма која нису дигитализована и нису доступна на сајту Задужбине. Поред тога, тежиште предметног истраживања фокусирано је на писма људи који нису најпре били књижевници, али и на писма Велизара Бошковића и Радована Зоговића која имају највећу културноисторијску и књижевноисторијску вредност.

⁴³⁶ Ради лакшег сналажења унутар саме преписке, као и прецизнијег навођења парентеза приликом цитирања одређених писама у раду, провизорно су одређене сигнатуре (сигнатура = иницијали-редни број). Сигнатурне алфанумеричке ознаке које су наглашене употребом болда представљају писма која су издвојена из фонда, дигитализована и објављена на сајту Задужбине „Десанка Максимовић“ (zdm.nb.rs).

⁴³⁷ Студенткиња књижевности из Загреба.

⁴³⁸ Саша Божовић (1912–1995) била је књижевница и докторка. Истакла се хуманистичким ангажманом у НОБ-у. Прославила се књигом *Теби, моја Долорес*. Десанка Максимовић јој је била професорка књижевности у гимназији, због које је најпре и хтела да студира књижевност, али се ипак одлучила за медицину (*Политика*, 23. 4. 2021).

БОШКОВИЋ ВЕЛИЗАР

ВБ-1, Аранђеловац, 20. 11. 1969. – Бошковић се обраћа Десанки званичним тоном. Још увек нису толико блиски. Захваљује јој се на претходној карти и говори како ће јој радо учинити одређену услугу. Чини се да су се срели у Врњачкој бањи, Титовом Ужицу и Златибору јер наводи да ће јој послати фотографије са заједничког путовања. Поздравља Мару.

ВБ-2, Аранђеловац, 20. 12. 1969. – Бошковић јој шаље обећане фотографије с књижевних вечери у Врњачкој Бањи и Титовом Ужицу. Чека још један њен портрет на Опленцу. Пише јој о здрављу и претходном обољењу од грипа. Био је на Опленцу. У конфузији је око поменутог портрета. Распитује се за укућане, поздравља и честита Нову 1970. годину.

ВБ-3, Нерсег Нови, 19. III 1986. – Полемика око Бошковићеве књиге. Десанка је прочитала један део и чини се да није задовољна, па јој он разлаже детаљно своје виђење.

ВБ-4, Херцег Нови, 5. IV 1986. – Бошковић се захваљује Десанки на претходном опширном писму. За који дан се враћа за Београд из Црне Горе, па планира виђење. Пише јој о сакупљању прилога за своју будућу књигу. Спомиње пристигле песме Изета Сарајлића, Босиљке Пушић, Момира Војводића и прилог Душана Костића који напослетку није ни уврштен у његову књигу.

ВБ-5, Београд, 23. IV 1986. – У Београду су. Проводи дане радећи у Народној библиотеци. Проналази различиту занимљиву архивску грађу о Десанки. Ради на књизи. Пише о предратном чланку из *Политике* у коме је објављен вест о Десанкином венчању са Сергејем Сластиковим. Пише о многим приказима њених књига – приказу Милована Ђиласа из 1931, Радована Зоговића из 1937, есеју Стевана Раичковића. Преноси јој да је погинула Милица Михајловић, Михизова супруга.

ВБ-6, Нерсег Нови, 11. VI 1986. – Добио је *Књижевне новине* које му је Десанка послала. У њима се налази текст једног мање познатог песника (Миховил Мијо Рујевчић)⁴³⁹ који ће моћи да искористи као прилог за своју књигу о њој. Стигло му је и писмо у којем је песма Љубивоја Ршумовића „Песма у ваздуху“, такође за књигу. Писао је Мошу Одаловићу истим поводом, а искористиће прилику да му честита на признању које је добио на Горановом пролећу за књижевно стваралаштво посвећено деци. Писаће и Верни Парун, као и њеним совјетским пријатељима како би обогатио корпус за књигу коју усхићено спрема. Послови му напредују и веома страствено ради на овоме. Тражи од Десанке да и она приложи руком написану песму-две из периода лечења у Игалу.

ВБ-7, Нерсег Нови, 1. VII 1986. – Захваљује се Десанки на чак два примљена писма. Пише јој како тих дана кореспондира са њеним колегама и пријатељима коју му шаљу прилоге за књигу – Мошом Одаловићем и Флориком Штефан. Говори о трагичној смрти Мике Антића, изражава жалост. Честита јој на пристиглим признањима и наградама. Говори о комеморацији Растку Петровићу одржаној на Коларчевом народном универзитету. На тему мртвог песника, коментарише Марка Ристића у негативном контексту и Александра Дерока у позитивном. Спомиње Мому Павковића⁴⁴⁰ и његове текстове изашле у *Политици* о њој.

---

⁴³⁹ Прилог уврштен у књигу.

⁴⁴⁰ Новинар *Политике*.

ВБ-8, Herceg Novi, 12. juli 1986. – Говори о писму које јој изгледа није стигло. Поново спомиње Мому Павковића и чланке у *Политици*. Бошковић изражава тугу јер му је сестра у болници.

ВБ-9, Herceg Novi, 1. septembar 1986. – О лепом времену у Црној Гори. О тек подигнутом споменику Живојину Мишићу. Посетио је њен завичај. О сусрету с Љубом Ковачевићем⁴⁴¹ у Бранковини. Послаће му примерак свог романа *Жиз*. О посети музеју у Бранковини. Спомиње записе које су о Бранковини оставили Десанкини пријатељи Густав Крклец и Бранко Ђопић. О докторској дисертације Љубице Ђорђевић на тему „Песничко дело Десанке Максимовић“.⁴⁴²

ВБ-10, Херцег Нови, 13. IX 1986. – Бошковић изражава забринутост око Десанкиног нејављања. У Херцег Новом су. Не осећа се најбоље.

ВБ-11, Херцег Нови, 13. X 1987. – Честита јој на Октобарској награди. Чита о њој у новинама. Срешће се на Октобарским сусретима писаца у Београду.

ВБ-12, Херцег Нови, 8. IV 1988. – Познати фоторепортер Војислав Белоица шаље Десанки фотографије преко Велизара. Гледају је и слушају на телевизији. Чини се да је Десанка у Врњачкој Бањи.

ВБ-13, Херцег Нови, 23. I 1989. – Бошковићи су у Херцег Новом са децом. Хвале време. Стигле су рецензије за књигу (рецензенти су Слободан Ракитић и Зоран Гавриловић).

ВБ-14, Херцег Нови, 28. март 1989. – Коментарише њен одлазак у Луковдол на Гораново пролеће и промоцију зборника о Радовану Зоговићу. Шаље јој податке о песнику Казимиру Висковићу како би га препоручила за чланство у Удружењу књижевника Србије. *Политикин Свет* објавио је два одељка његове књиге (планирано је да објави седам). Брине да ли ће све бити како треба.

ВЕЛЕШОВИЋ СЛОБОДАН

ВС-1, Вишњићево, Срем, 16. III 1982. – Радује се сваком ТВ или новинском прилогу о њој. Хвалоспеви. О поезији и верности.

ВИТЕЗИЦА ВЕРА⁴⁴³

ВВ-1, [Zagreb, b. d.]. – Шаље јој своје стихове.

---

⁴⁴¹ Љубиша „Љуба“ Ковачевић (1928–1983) био је српски филмски и позоришни глумац.

⁴⁴² Ова докторска дисертација одбрањена је још 1972. године и представља једно од првих студиозних дела о дотадашњем стваралаштву Десанке Максимовић. Љубица Ђорђевић (1922–1999) била је библиотекарка, песникиња и књижевна критичарка.

⁴⁴³ Књижевница. Позната по делу *За истинама живота* из 1941. Десанка је изузетно поштовала Веру Витезицу као колегиницу и сматрала је песникињом која се засигурно издваја својим радом (Бошковић 1992: 135).

ВЛАШИЋ ГВОЗДИЋ МИЛА

ВГМ-1, Ljubljana, 17. 11. 1964. – Шаље јој своје стихове. Пита Десанку за савет око уређивања збирке песама.

ВГМ-2, Ljubljana, 13. II 1970. – Вратила се из родног Мостара. Захваљује се Десанки на пристиглој карти и писму. Нада се скорашњем сусрету. Распитује се за Сергејево здравље.

ВГМ-3, Ljubljana, 17. II 1970. – Изрази захвалности, речи хвале.

ВГМ-4, Ljubljana, 21. II 1970. – О операцији. Шаље јој неки пакет. Поздравља Јованку Хрваћанин.⁴⁴⁴

ВГМ-5, Ljubljana, 8. III 1970. – Захваљује јој на претходном писму. О здрављу и породичним стварима. Јованка Хрваћанин јој је послала књигу *Словеначки књижевни есеј*.

ВГМ-6, Ljubljana, 16. III 1970. – О дечјој поезији. Стихови.

ВГМ-7, [б. м.], 18. 9. 1976. – Шаље јој своје песме.

ВГМ-8, [Ljubljana], 1977. – Новогодишње честитке. Шаље јој своје песме. Среле су се на сајму 30. октобра 1976.

ВГМ-9, [б. д. / б. м.] – Шаље јој своје песме.

ВУКАСОВИЋ МИЛАН⁴⁴⁵

ВМ-1, Немачка, 12. 4. 1960. – Шаље јој своје басне.

ВМ-2, Немачка, 28. 3. 1960. – Честита јој на чланству у Академији наука. О породичним стварима и још неким његовима баснама.

ГИКИЋ РАДМИЛА

ГР-1, Нови Сад, 28. јуни 69. – Чини се да је ово прво написано и послато писмо Десанки јер се у њему представља. Спрема се за пријемни на факултету, студираће књижевност и Вишу педагошку-уметност.

ГР-2, Нови Сад, 11. јануар 70. – Захваљује јој на новогодишњој честитки. О мајчинству и мајчинским незгодама.

ГР-3, Нови Сад, 26. јануар 1976. – О дружењу са Флориком⁴⁴⁶ и Десанком на Конгресу књижевника. Пише како ће ускоро да заврши са студијама, мада је већ четири године у редакцији *Поља*. Ради и објављује. Отићи ће у Париз као стипендиста на два месеца.

---

⁴⁴⁴ Ово писмо је потписано и заведено само као Мила, међутим по рукопису, стилу писања, тематици одговара другим писмима Миле Влашић Гвоздић.

⁴⁴⁵ Писац.

⁴⁴⁶ Флорика Штефан.

ГР-4, Нови Сад, 17. јули 1981. – Са Даром Секулић⁴⁴⁷ је путовала у Индију. Шаље Десанки *Вечерње новости* где је објавила писмо које јој је слала.

ГР-5, Нови Сад, 12. фебруар 1991. – Умољава Десанку да јој пошаље неколико својих песама за један нови часопис у чијој је редакцији, *Писац*.

ГОДИНИЋ КАТИЦА⁴⁴⁸

ГК-1, [Zagreb, 12. 5. 1978.] – О претходном писму. О смислу и бесмислу. Шаље јој своје стихове на процену.

ГК-2, [Zagreb, 11. 9. 1981.] – О обавезама на факултету и здрављу.

ГК-3, [Zagreb, 19. 10. 1981.] – О текућим збивањима, о песамама.

ГК-4, [Zagreb, 14. 12. 1981.] – Новогодишње честитке. О душевној пропасти.

ГК-5, [Zagreb, 27. 2. 1982.] – О времену и бесмислу.

ГК-6, [Zagreb, 9. 4. 1982.] – О киши.

ГК-7, [Zagreb, 7. 6. 1982.] – О поезији и бесмислу. О животу и људима. Шаље јој стихове.

ГК-8, [б. д. / б. м.] – Шаље јој песме на читање.

ДАНОЈЛИЋ МИЛОВАН

ДМ-1, Амхерст, 7. октобра 1981. – Писмо из Амхерста, родног града Емили Дикинсон. Посетио је и њену родну кућу. Шаље јој као прилог једну њену фотографију. Спомиње Десанкин интервју који је прочитао у гласилу *Serbian World* где је говорила о Гордани Тодоровић⁴⁴⁹. Путоваће још неко време по америчком континенту, па се враћа. Нада се сусрету.

ДЕСПОТ ПАВАО

ДП-1, У Zadru, 14. V. 1981. – Рођенданска честитка. Стихови. Породични поздрави.

ДП-2, У Zadru, 29. IX. 1981. – О породичним стварима. Шаље своју нову песму „Два путника“.

ДП-3, У Zadru, 6. X. 1981. – Шаље јој број *Истре* у којем су штампане његове песме.⁴⁵⁰

ДП-4, У Zadru, 2. XI. 1981. – Десанка се враћа из Москве. Хвалоспеви. О здрављу.

ДП-5, У Zadru, [Zadar, 11. I. 1982] – О терету свог прогона.

---

⁴⁴⁷ Дара Секулић (1930–2021) једна је од значајнијих српских песникиња.

⁴⁴⁸ Неафирмисана песникиња из Загреба.

⁴⁴⁹ Гордана Тодоровић (1933–1979) била је српска песникиња.

⁴⁵⁰ У *Истри* је објављивао и есеје у периоду од 1981. до 1983. године.

ДП-6, U Zadru, 27. III. 1982. – Хвалоспеви. Шаље јој збирку поезије. Стихови песме „Боље није“.

ДП-7, U Zadru, 6. IV. 1982. – Шаље јој четири песме: „Завичајни сокови“, „Curriculum vitae“, „Сијачи доброте“, „Падања“.

ДП-8, U Zadru, 12. svibnja 1982. – Шаље јој дечје песме. О врлинама и греховима.

ДП-9, U Zadru, 30. VIII. 1982. – Огорчен, напушта домовину. Шаље јој стихове песме „Гмижући до циља“.

ДП-10, U Zadru, 8. IX. 1982. – Заједничко писмо њега и супруге Анке. О породичним стварима. Хвалоспеви.

ДП-11, U Zadru, 16. IX. 1982. – Шаље јој стихове. Хвалоспеви.

ДП-12, [U Zadru, 13. X. 1982] – О критици Десанкине „Стрепње“ коју је написао Милан Богдановић у *Књижевним новинама*.

ДП-13, U Zadru, 8. IX. 1984. – Шаље јој песму „Писмо“. Десанка је поново сломила ногу.⁴⁵¹

ДП-14, U Zadru, 12. IX. 1984. – Шаље јој један чланак о њој. Песма „Драгуљи патње“.

ДП-15, U Zadru, 10. XI. 1986. – Десанка је говорила о његовој књизи „На рубу сна“. Шаље јој песме „Судбина ‘непослушна’ човјека“ и „Мит“.

ДИАНА

Д-1, Zagreb, 13. 6. 1969. – Вратила се с пута из Париза и Швајцарске. О Сартровој посети Дубровнику. О скупу о Марселу Прусту у Паризу. О неким књижевним говоркањима по иностранству.

ДРЕНОВАЦ НИКОЛА⁴⁵²

ДН-1, Београд, 16. мај 1988. – Шаље јој песму посвећену њој.

ЗИДАР ПАВЛЕ

ЗП-1, Sveta Lucija, 24. I. 1990 – Писмо поводом политичких превирања на Косову и Метохији и ухапшеног Азема Власија.

---

⁴⁵¹ Ово је година када се од прелома опоравља у Игалу.

⁴⁵² Никола Дреновац (1907–1996) био је српски књижевник, преводилац и свештеник.

ПИСМА

ЗР-п-1, Београд, 14 јула 1955 – Писмо упућено Јосипу Брозуну Титу у ком најпре поздравља измирење односа са Совјетима, а потом пише молбу да му се дозволи да се поново укључи у јавни и књижевни живот.

ЗР-п-2, Београд, 22 јуна 1956 године – Писмо написано Титу, само са више детаља. Пише како је слао песме да се објаве у *Савременику*, међутим наводи како је Вељко Влаховић одбио штампање и песама и претходних превода.

ЗР-п-3⁴⁵⁴, [б. д. / б. м.] – Пише јој о својим преводима које је Десанка објављивала под својим именом. Наводи преводе Ахматове⁴⁵⁵, В. Инбер⁴⁵⁶, М. Алигер⁴⁵⁷, М. Маркарјан⁴⁵⁸, С. Капутикјан⁴⁵⁹, Цветајеве⁴⁶⁰, Бергхолц⁴⁶¹. Извињава јој се што прима критику превода уместо њега.

ЗР-п-4, Рогашка Слатина, 28. X 1964. – О јесени и киши. О Загребу и песмама. О породичним стварима.

ЗР-п-5⁴⁶², Макарска, [30. августа] – О болести брата Боже и терапији. Распитује се о њеним укућанима. Пише како га је контактирала Југословенска ауторска агенција⁴⁶³ јер се саставља пољска антологија савремене југословенске поезије и одабрали су да уврсте једну његову песму. Изражава негодовање (због потенцијалног уврштавања надреалиста).

ЗР-п-6, Угњачка банја, 26 јуна [б. г.] – Изражава забринутост због Десанкиног нејављања. Брине се за Божино здравље. О тек објављеним приповеткама писаца у *Иностраној литератури*. О здрављу.

ЗР-п-7, Београд, 22. II 1977. – О писању писама. О раду и нераду. О једном памфлету о Оскару Давичу. О здрављу. О ФЕСТ-у.

ЗР-п-8, Slovenj Gradec, 2. V 1982. – Писмо Вере Зоговић. О томе како је доживела Десанкине стихове које је чула на поноћном радију. О текућим стварима, али и

---

⁴⁵³ У фонду се налазе још четири посвете Радована Зоговића (1958, 1966, 1968, 1974). Три посвете су приложене на крају рада (Прилог 3).

⁴⁵⁴ Иако писмо није датирано, садржинском анализом долазимо до закључка да се ради о периоду Зоговићевог принудног мировања када је преводе објављивао под Десанкиним именом.

⁴⁵⁵ Ана Ахматова (1889–1966) совјетска књижевна критичарка, песникиња и преводитељка.

⁴⁵⁶ Вера Инбер (1890–1972) совјетска књижевница и песникиња.

⁴⁵⁷ Маргарита Алигер (1915–1992) совјетска преводитељка и песникиња.

⁴⁵⁸ Маро Маркарјан (1915–1999) јерменска преводитељка и песникиња.

⁴⁵⁹ Силва Капутикјан (1919–2006) јерменска преводитељка и песникиња.

⁴⁶⁰ Марина Цветајева (1892–1941) совјетска књижевница и песникиња.

⁴⁶¹ Олга Бергхолц (према новијој транскрипцији Олга Бергољц) (1910–1975) књижевница и песникиња.

⁴⁶² Писмо нема прецизну годину, али како спомиње Божу и Мару који су у том моменту и даље међу живима, сигурно је да хронолошки иде пре идућег из 1982. године.

⁴⁶³ Данас Ауторска агенција за Србију.

Радовановом спору опоравку од друге операције. О томе како се радује њиховом идућем сусрету.

ЗР-п-9, [б. д. / б. м.] – Писмо Вере Зоговић. О тексту Миљана Мојашевића о њеној Зори. О једном одбрањеном докторату на тему Зоговићевог стваралаштва на којој су присуствовали Изет Сарајлић и Тамил Сијарић. Захваљује је што је присуствовала прослави књиге о Радовану.

КАРТЕ

ЗР-к-1, Врњачка Бања, 23-III-1953. – Одговор на неко претходно писмо. Прави шалу на Крлежин рачун. О текућим пословима, превођења и здрављу.

ЗР-к-2⁴⁶⁴, Врњачка Бања, 16 јуна – О филозофији и раду. Сећа се срећнијих времена када је ту негде на клупи преводио Мајаковског и поему „Врло добро“. О болесној јетри. О времену. Пита је за укућане.

ЗР-к-3, Игало, 29. X 1958. – Зоговић изражава забринутост јер је Вера затекла Десанку нерасположену. О анимозитету према „бањама“. Ако буде путовао преко Подгорице, јавиће се Божи. Пита за укућане.

ЗР-к-4, Rogaška Slatina, 30. X [1967] – Помиње Бору Божовића.⁴⁶⁵ О Раваници која је на насловној страни карте. О раду. О породичним стварима и здрављу. *Политика* је објавила врло леп чланак Изета Сарајлића о „Свјетлову“.⁴⁶⁶

ЗР-к-5, 9. VI [1972] – Пише о томе како је посетио Љубостињу. Распитује се о петицији књижевника о иступању из Удружења. Збуњује га што су међу тим именима Бранко Ћопић и Душан Костић.

ЗР-к-6, Крањска Гора, 6. VII 76. – Са кћерком Мирком је у Крањској Гори, одакле се она враћа за Београд, а он иде за Пале код Сарајева. Кубури са апетитом и расположењем. Оставља јој адресу хотела како би могла да му пише.

ЗР-к-7, Жабљак, 6. VII 81. – С ћерком Мирком и њеним мужем Данилом се налази на Жабљаку. Пише како су сви добро.

ЗР-к-8, Жабљак, хотел „Језера“, 31. VII 82. – Захваљује се на примљеним дописницима, међутим по њима закључује да јој се рука није у потпуности опоравила. Каже да су сви „обично“.

ЗР-к-9, [б. д. / Жабљак] – Вера Зоговић пише о здравственим проблемима.

ЗР-к-10, [б. д. / Словењ Градец⁴⁶⁷] – Вера Зоговић пише о тешком Радовановом опоравку. Чини се да је Десанка путовала на Мајорку.

---

⁴⁶⁴ Ова карта нема прецизну годину, али је на истом папиру и истом је оловком писана као претходна (место је такође исто, а већ се жалио на превише „бања“).

⁴⁶⁵ Борислав Божовић (1913–1987) био је српски физичар и супруг Саше Божовић.

⁴⁶⁶ Вероватно да је у питању руски песник Михаил Аркадијевич Светлов [Михаил Аркадјевич Светлов] (1903–1964).

⁴⁶⁷ Једно писмо из Словењ Градеца датира из 1982.

ЗР-к-11, [б. д. / Колашин] – Пише Вера Зоговић. Зоговић је био у болници у Титограду десет дана. О ћерки и унуку.

Ј. МИЛОШ

ЈМ-1, Zemun, 3. IV 1987. – Шаље јој неке обећане материјале за збирку песама *Михољско лето*⁴⁶⁸ коју припрема (ту је и песма *Тину Ујевићу*). О негативној критици Десанкиних сонета у *Књижевности* коју је написао Вук Крњевић.

КАДИЋ ЈАСНА⁴⁶⁹

КЈ-1, Љубљана, 26. 7. 1975. – Заједничко писмо Јасне и Момчила. Долазе у августу у Црну Гору.

КЈ-2, Топлин⁴⁷⁰, 18. XI 1976. – Захваљује се на драгоценом дару. О Момчиловој смрти.

КЈ-3, Марибор, 11. 10. 1981. – Пита за здравље. Шаље јој стихове намењене покојном супругу, Момчилу Кадићу.

КРКЛЕЦ МИРЈАНА⁴⁷¹

КМ-1, Zagreb, 16. XII 1975 – Честита јој Нову 1976. годину. Честита јој на Вуковој награди.⁴⁷² Моли је за адресу Иде Радвољине, јер би Густав да јој пише.

ЉУБИТЕЉ ПОЕЗИЈЕ

ПЉ-1, Београд, 5. 3. 1983. – О једној прилици кад је видео са „набећеним“ Бранком В. Радичевићем. Хвалоспеви.

МАТИЦКИ МИЛЕНКО⁴⁷³

ММ-1, У Београду, 30. јула 1975. – О две Десанкине песме. Прва, *Поздрав из Норвешке*, може да иде одмах у штампу, док за другу тренутно нема места, али ће изаћи убрзо у свечаном броју *Политике за децу*. О још неким уредничким пословима и њеним песмама које ће се штампати у наредним бројевима (*Беле ноћи*).

---

⁴⁶⁸ Године 1978. Десанка објављује збирку песама *Михољско лето* након међународне књижевне вечери „Песници словенских језика“ одржане у Ваљеву у њену част.

⁴⁶⁹ Десанкина другарица.

⁴⁷⁰ Село у Пољској.

⁴⁷¹ Трећа супруга Густава Крклеца.

⁴⁷² Године 1974. Десанка прима Вукову награду. Следеће 1975. године прима специјалну Вукову награду.

⁴⁷³ Миленко Матицки (1936–2001) био је новинар и књижевник. Дуго је радио у *Политици*. Био је уредник *Политике за децу* и дечји песник.

МИЛУТИНОВИЋ КОСТА⁴⁷⁴

МК-1, [Нови Сад], 14. V 1978. – Честита јој 80. рођендан и високи орден који јој је доделио Председник. Хвалоспев поводом њеног песничког умећа.

МИЛИЦА

М-1, Загреб, 18. јануар 1977 – Саветује је да за бол у рамену потражи помоћ проф. др Недељковића.

НЕДЕЉКОВИЋ ДРАГАН

НД-1, 16. dec 1975 – О дистинкцији термина учитељ и наставник. Чита тезу Љубице Ђорђевић о њој. Чита Марка Ристића и Радомира Константиновића. Негадује. Честита на Вуковој награди.

НД-2, У Београду, 15 маја 1978 – Хвалоспеви. Говориће о њеном делу у Осијеку. Моли је да напише неку кратку посвету поводом тога.

НД-3, 21. 6. 1982. – О отварању библиотеке у Карађорђевој конаку у Студеници. Позива је да дође да чита своје стихове. О Студеници и Грачаници. О судбини српског народа.

НД-4, [б. м. / б. д.] – О њеном преводу *Кротке*. О једној великој конференцији у Венецији. Био је у Америци.

НЕВЕНИЋ ГРАБОВАЦ ДАРИНКА⁴⁷⁵

НД-1, У Београду, 23. V 1978. – Хвалоспеви и захвалнице.

НЕЂО⁴⁷⁶

Н-1, Крушевац, 11. 7. 1954. – О животопису и познанству с његовим покојним другаром Миком⁴⁷⁷.

НОВАКОВИЋ БОШКО⁴⁷⁸

НБ-1, Нови Сад, 24. V 1978. – Честита јој дивне догађаје који су за њима – високи орден, текстове Стевана Раичковића и Зорана Гавриловића о њој. Хвали њено целокупно дело.

---

⁴⁷⁴ Коста Милутиновић (1909–1998) био је српски историчар.

⁴⁷⁵ Књижевница, преводитељка и универзитетска професорка.

⁴⁷⁶ У потпису чика Неђо. У питању је Недељко Савић, њен учитељ из првог разреда.

⁴⁷⁷ Ово је можда био неки Десанкин професор.

⁴⁷⁸ Књижевни критичар.

ОДАЛОВИЋ МОШО

ОМ-1, 21. II/84 – Похвале за њену књигу *Слово о љубави*.

ПАПИЋ ДАНИЦА

ПД-1, [23. II 1977.] – О новостима из завичаја. Пише јој о детињству. Написала је студентски рад на тему „Завичајни стихови Десанке Максимовић“, па јој шаље на читање и суд.

ПЕТРОВ МИХАЈЛО С.⁴⁷⁹

ПМС-1, 12. VII 1975 – Организују сусрет ради упознавања.

ПИЛКОВИЋ ДОРА

ПД-1, Крагујевац, 28 VII 1975. – О Десанкиној поезији и нарави.

ПД-2, Крагујевац, 14 IV 1982. – Прекуцава јој рукопис за *Кораке*. О Витезовићевом⁴⁸⁰ приказу збирке песама Слободана Павићевића⁴⁸¹. О новосадском песнику Радету Обреновићу. О неким песничким и уредничким пословима.

САРАЈЛИЋ ИЗЕТ

СИ-1, Сарајево, 9. 6. 1969. – Молба да одвоји неки дан и присуствује Дучићевим вечерима поезије у Требињу. Поред својих стихова, моли је да каже понеку реч о њиховом познанству.

СИ-2, Сарајево, 7. 12. 1970. – Јавља јој лепе вести, стигла му је књига од турског песника⁴⁸² који је цео циклус посветио њој. О стиховима из *Књижевних новина*.

СИ-3, Сарајево, 22. 9. 1981. – У крагујевачким *Корацима* објавио је чланак о њој под насловом „Текст за велики школски час“. Срећће се у Струги.

СКОТИ ЂАКОМО⁴⁸³

СЂ-1, Ријека, 8. II 1966. – Покреће феминистички важно питање како се Десанка осећа као песник и жена. Води анкету за *Вјесник* и жели да напише текст о положају жена у јавном простору, те не би хтео никако њу да изостави.

---

⁴⁷⁹ Познати сликар и илустратор.

⁴⁸⁰ Милован.

⁴⁸¹ Књижевник и песник.

⁴⁸² Ченгиз Бекташ [Cengiz Bektaş] (1934–2020) био је архитекта, песник и писац.

⁴⁸³ Истарски књижевник и публициста.

СТЕФАН ИЛОНКА

СИ-1, [Beograd], 8. 2. 1966. – О предстојећем Фестивалу поезије.

ХРИСТИЋ ЈОВАН

Хриј-1, 19 decembar 1975. – Изражава захвалност након што му је Десанка тражила две песме да буду преведене и објављене у руском часопису *Млада гарда*. Међутим, одбија је из два разлога. Као први наводи да се више не бави поезијом, те не види смисао да се његове старе песме и даље објављују. Други разлог је политичке природе (окупација Чехословачке, совјетска репресија, судбине Пастернака и Солжењицина).

ХРВАЋАНИН ЈОВАНКА⁴⁸⁴

Хрвј-1, Београд, 12 II 1970. – О Десанкином рукопису који би требало да се штампа у *Просветном прегледу*. О породичним стварима. О удовици једног песника из Опатије за коју моли да је посети када буде у прилици.⁴⁸⁵ *Весела свеска*⁴⁸⁶ је објавила њену песму о Биљарди.

ЧОЛАК ТОДЕ⁴⁸⁷

ЧТ-1, Beograd, 12. II 1989. – Поводом 600-годишњице Косовске битке, моли је да пошаље неколико својих песама за антологију коју припрема.

АНОНИМНО

А-1 – Стихови.

А-2, [Rijeka, 8. decembar 1989] – Писмо наводног лекара психијатра о потенцијалним суицидалним и психотичним тенденцијама Слободана Милошевића.

А-3 – Љутито писмо једног анонимног пошаљиоца који се увредио на верској основи њеном тек објављеном песмом „Вуков утук“ (приложен исечак из новина).⁴⁸⁸

---

⁴⁸⁴ Јованка Хрваћанин (1899–1987), песникиња и преводитељка, сарадница готово свих међуратних часописа. У највећој мери је преводила са словеначког језика. Ове две песникиње су биле врло блиске пријатељице. За време Другог светског рата објавиле су заједничку збирку песама *Загонетке лаке за ђаке прваке*. О њиховом пријатељству видети: Бошковић 1992:

⁴⁸⁵ Из неколико Десанкиних писама Иди Радвољиној из 1970. године сазнајемо да је са Сергејом у Опатији где се он лечи (и ово писмо је адресирано на Опатију). Исте године умире и Божа Максимовић, њен брат.

⁴⁸⁶ Дечји часопис.

⁴⁸⁷ Тода Чолак (1931–1990) био је хрватски књижевник и професор на Филолошком факултету у Београду.

⁴⁸⁸ Песма је објављена 1947. године.

8.2.2. Прилози

8.2.2.1. Машинописи епистоларних записа

Велизар Бошковић

ВБ-1

Аранђеловац,
20. 11. 1969.

Поштована и драга другарице Максимовић,⁴⁸⁹

Јуче сам добио Вашу карту. Бићу радостан да урадим нешто за Вас. Зато ћу свакако отићи у Тополу и учинити све како сте ми сугерирали. Чим сазнам како стоје ствари, јавићу Вам без оклевања.

Ускоро ћу Вам послати фотографије са нашег путовања у Врњачку Бању⁴⁹⁰, Титово Ужице и на Златибор.

Дивне су фотографије.

Како сте? Како је ваш цењени супруг? Поздравите га.

Молим Вас да пренесете моје поздраве другарици Мари⁴⁹¹ која ми је остала у најдивнијој успомени као врли [...].

Срдачно Вас поздрављам.

Ваш искрени поштовалац⁴⁹²

Велизар Бошковић

---

⁴⁸⁹ Вокативна конструкција у првом писму наглашава да Велизар Бошковић и Десанка Максимовић у овом моменту још увек нису блиски као што је случај у наредним писмима. У овом тренутку, Велизар је тек занесени студент очаран ликом и делом песникиње, који ће 1973. магистрирати на тему њеног прозног стваралаштва за децу *У ведрим просторима детињства*. Овај магистарски рад већ исте године бива преточен у његову прву књигу.

⁴⁹⁰ Десанка је била чест госте Врњачке Бање, где је имала чак и своју клупу. „Прво сам дошла у ову бању зато што сам морала, а онда сам се заљубила у овај предео, заљубила сам се у овај парк који се зове Арборум [...] Заљубила сам се у ову лепу реку која са висина долази, сваке године једва чекам да је видим, а наравно долазим и да се лечим“ (Телевизија Врњачка Бања, архивски снимак).

⁴⁹¹ Мара Милакара била је Десанкина сестра (удата за Душана Милакару). Рада (Радмила Милакара), коју често Бошковић спомиње, Марина је кћерка, а Десанкина сестричина. Мара је, поред Раде, имала и сина Бранислава – „упркос великим невољама које су је сналазиле (смрти у породици, и то у кратком временском размаку), Десанка Максимовић је градила топлу атмосферу у свом дому, у чему су јој здушно помагали њени најближи, пре свих сестричина Рада и сестрић Бранислав (од сестре јој Маре Милакаре) и њихова породица“ (Бошковић 1995: 25). Велике невоље, односно три блиске смрти које су задесиле Десанку у изузетној временској близини, биле су смрт супруга, мајке и брата Боже.

⁴⁹² Завршни поздрав такође указује на одсуство интимистичког тона.

Драга Десанка,⁴⁹³

Nisam žurio da odgovorim na Vaše pismo od 6. marta. Prvo, zato što smo porazgovarali telefonski čim sam pismo dobio i, drugo, što sam osećao potrebu da ga opet i opet iščitavam kako ne bi ostala nijedna nejasnoća, ništa što bi moglo da natruni moju buduću knjigu o Vama.⁴⁹⁴

(Nadam se da ćete mi oprostiti što Vam pišem писаћом машином; činim to da bi oboma bilo lakše).

Da ponovim ono što sam rekao u telefonskom razgovoru: izuzetno mi je žao što su prvi materijali koje sam Vam poslao izazvali toliko nemira u Vama, pogotovo što su to, zasad, samo radni materijali i ništa više. Ja *jesam* očekivao da se u ponečem nećete složiti sa mnom, ali nisam očekivao onu vrstu uznemirenog reagovanja koju sam uočio u nekim drugima situacijama i u odnosu prema drugim ljudima. Jer, mislio sam, ako se i ne složimo u nečem, biće dovoljno da ukažete na to, i nesporazuma ne bi moglo da bude.

U tom smislu, Vaše pismo će mi pomoći da preciznije odredim profil knjige na kojoj radim.

Kažete da sam pogrešio što Vam već u Igalu, tokom naših razgovora, nisam rekao kako sam knjigu zamislio, pa biste mi Vi rekli: ovo jeste za knjigu, a ovo ne zapisujte.⁴⁹⁵ To Vam tada nisam mogao reći iz prostog razloga što to tada nisam znao. Činilo mi se da je najvažnije da beležim i beležim, a onda će iz mnoštva materijala lako moći da se izvuče kvintesencija, a s njom i slika Poetese izbliza. Tako, stvaralačka tajna i to, zapravo, i nije bila. Mislio sam o novoj knjizi, čak i neke skice pravio, ali, kako rekoh, tada nisam mogao izričito da govorim kako knjiga treba da izgleda, hoću li uspeti da napišem knjigu koja bi morala da bude "iz drugog ugla", *drukčija* od one koju sam o Vama ranije objavio. Eto zato o tome nisam detaljnije govorio, zato je sve ostalo na nagoveštaju, pogotovo što sam, još od početka, bio siguran da ništa neće proći bez Vaše verifikacije, bez izričitog odobrenja. Tu vrstu moralne obaveze prema Vama osećao sam sve vreme tokom naših druženja i razgovora.

A, eto, uznemirili ste se, probdeli noć, a onda se i u mene, razumljivo, uvukao nemir, – ne zato što sad treba bitno da menjam pristup knjizi, kako rekoste, već zato, i pre svega zato, što ste Vi bili uznemireni. U tom času bio sam spreman da uništim svoje beleške, ili da Vam ih, kao nešto što je, u stvari, Vaše, predam u ruke – ne bi li Vam to donelo mir. Pa i sad, verujte mi, kad bih znao da Vas opterećuje kakva sumnja, kakav nemir koji bi poticao od nepoverenja, odustao bih. – Opet sa željom da budete spokojni.

Čim ste mi se javili, telefonirao sam Vasiliju Kaleziću⁴⁹⁶ da zaustavi službeni postupak u „Narodnoj knjizi“, ili, ako to ne, da iz dokumentacije isključi onaj radni materijal koji sam i Vama poslao kako ne bi nikome, sem njemu samome, bio dostupan. Saglasio se i rekao da će upravo tako biti.

⁴⁹³ Руком написано, ћирилицом.

⁴⁹⁴ У већини писама Бошковић говори о прикупљању прилога за књигу о Десанки Максимовић. Наиме, у питању су прилози које је годинама прикупљао од њених сарадника и пријатеља, како би, коначно, 1992. године објавио књигу под називом *Песникиња изблиза : тихи немири Десанке Максимовић*. У овој монографији он је забележио не само сећања истакнутих књижевника на песникињу и њен живот и дело, већ и њена сећања на њих која се могу интерпретирати као Десанкини мемоарски искази. Од 1984. године Бошковић је бележио њена казивања која је најзад интегрисао у форми ове публикације која приказује Десанкин живот из другачијег, интимистичког угла.

⁴⁹⁵ Идеја о настанку једне овакве књиге Бошковићу се јавља након заједничког сусрета у Игалу 1984. године, када је Десанка тамо провела девет месеци због прелома ноге. Тада он активно започиње са прикупљањем сећања и прилога у циљу креирања једне (ауто)биографске хронике живог песничког феномена.

⁴⁹⁶ Василије Калезић (1931–2018) био је српски књижевни историчар, истакнути културни радник и публициста – „Од 1980. до 1982. био је управник НП у Бгду, а одатле је прешао у издавачку кућу 'Народна књига', где је радио као уредник до одласка у пензију 1988“ (СНП).

Kalezić mi je, inače, stavio do znanja da mu se dopalo to što sam poslao i da su zainteresovani za moj projekat, što me, razume se, bodri. Kad dođem u Beograd (najverovatnije sredinom aprila), imaću puno posla. Pre svega, rad u biblioteci, jer još dosta toga treba da iščitam, da proverim, da sredim. Pošto ću u Beogradu biti do kraja maja, nadam se da ćemo imati prilike da o svemu detaljno razgovaramo. Dotle, verujem, Vi ćete se lepo i bezbrižno odmarati u Vrnjačkoj banji.

Sad bih, s Vašom dozvolom, želeo da se ukratko osvrnem na neke detalje iz Vašeg pisma.

Mislim da umesno ukazujete na reči Margarite Aliger da su „pesnikove pesme njegova biografija“⁴⁹⁷. U suštini, to je tako. Ipak, neizbežno, ostane štošta po strani, što se sazna iz neposrednih iskaza, iz živog života, ako tako može da se kaže, a što takođe može da bude dragoceno za potpunije saznavanje pesnika i njegovog života. Na žalost, ostane ponešto i izvan dela i izvan neposrednih iskaza, kao tajna koju nikad niko ne uspe da sazna. Na žalost, kažem. Verujem da u tom smislu Vi niste izuzetak: pesme jesu najpotpuniji Vaš život; mnogobrojni intervjui sadrže mnogo zanimljivih i dragocenih iskaza. Ali, isto tako (Vi to najbolje znate), sigurno je ostalo ponešto što je isključivo Vaša svojina, a s njom i pravo da je sačuvate od bilo čijeg pogleda.⁴⁹⁸

Sve je to tako.

I ja bih bio najzadovoljniji da sam ostao na onim saznanjima do kojih sam došao čitajući Vaša dela, a što sam, delimično, iskazao u svojoj knjizi „U vedrim prostorima detinjstva“ (o Vašem stvaralaštvu za decu); da, dakle, nije bilo nesrećne okolnosti da boravite u Igalu radi lečenja. Ali, kad se već sve tako dogodilo, kad se desilo da budem uz Vas s najčistijom pobudom da u nečem, ako mogu, budem na pomoći, kao što bih svakom drugom biću, pogotovu onom koje duboko poštujem i volim, onda – šta mi je ostalo nego da tokom časova, dana i meseci slušam živu i zanimljivu reč koja je plela sliku i bogatila ono što sam već u dobroj meri bio saznao! Najiskrenije, osećao sam se i prijatno i radosno. Zapravo, takvo osećanje je preovladavalo, mada je bilo i trenutaka kad sam uistinu bio tužan posmatrajući kako patite i kako teško podnosite bol. A onda, opet, zračak radosti sa saznanjem da se borite, i to hrabro, da savladate veliku ličnu nevolju.

Pa Vaš odnos prema fizičkom bolu! I Vaši iskazi o tome! Zašto da se to ne sazna? – pomislio sam. – Kako je to divan podatak o Vama!

Iz dana u dan saznanja su se granala, i ja sam se radovao što o svemu saznajem „iz prve ruke“ i što ta saznanja mogu biti dragocena i za druge. Jer, mada je pesnik živ stvor koji misli svojom glavom, ipak je čovek do čijeg se stava i reči drži, pa nije i ne može biti svejedno šta on govori, šta o ovom ili onom misli.⁴⁹⁹ Pogotovo kad je reč o burnim vremenima kroz koja smo prolazili, a bogme, i još uvek prolazimo. Tako, kad je pesnik u pitanju i to pesnik koji je (znam da će Vam zasmetati prejak izraz) nacionalna pojava, ne drži se stav: šta se koga tiče njegovo privatno viđenje?!

---

⁴⁹⁷ И Десанка је често сама говорила „Моје песме су мој живот“ – „У њима нам је подарила свој живот. Њиховим трагом, у ствари најпоузданијим, стиже се у сваку луку њеног живота: у детињство, младост и зрело доба; па до њених радости и патњи (њих нарочито); до немира које је доживљавала у време народних невоља и потреса, али и узношења и ведријих људских пламсања; најзад, и до оних забитих кутова интима који нам откривају целовита, од овога света, човека“ (Бошковић 1992: 8).

⁴⁹⁸ У уводној студији овог поглавља изнесени су неки аргументи који говоре у прилог овој Бошковићевој хипотези – иако је питање поштовања приватности изузетно важно, Десанка Максимовић је личност од изузетног значаја чији су живот и рад у великој мери обликовали књижевну и културну историју у периоду од замало читавог века (од објављивања првих песама у часопису *Musa* 1920, па све до смрти 1993). Сазнања о ауторовом животу, искуствима, уверењима и намерама могу послужити за тумачење и дубље раумевање његовог стваралаштва. Познавање позадине аутора може додатно разјаснити теме, мотиве, подтекст и потенцијалне поруке анализираног дела.

⁴⁹⁹ Питање идентитета и личних уверења аутора у релацији с његовим делом комплексно је питање у научно-академској заједници – да ли је важно одвојити аутора од дела предмет је бескрајне дебате. Ипак, примењени приступ може да варира у зависности од дисциплине и научне перспективе аналитичара. Напослетку, значај идентитета аутора и њиховог односа према њиховом раду може бити контекстуалан и требало би да се испита од случаја до случаја, узимајући у обзир различите критичке приступе, етичка питања и циљеве анализе или интерпретације једног дела.

Recimo, zar u vreme društvenih previranja i krupnih nesporazuma među ljudima može biti nevažno kad kažete: „Ako se pod nacionalistom podrazumeva čovek koji pripada svojoj zemlji, koji voli svoj narod sa svim njegovim manama i vrlinama, koji takvom svojom odanošću sopstvenom narodu ne ugrožava niti vređa bilo koji drugi, onda sam ja nacionalista od glave do pete!“ To i te kako može da bude zdravorazumska i patriotska lekcija ljudima koje razdiru nacionalističke netrpeljivosti i uskogrudosti. A to je važno, pogotovo jer živimo u vreme velikih nesporazuma, a sve uz zaklinjanja da dobro mislimo i da smo rešili sva nacionalna pitanja.

Ili: kažete da Vi ne želite da podsećate kako se Skender svojevremeno ogrešio o Branka napavši ga, povodom „Jeretičke priče“, u dva maha u „Književnim novinama“, tj. ne želite da se sećate ili druge da podsećate na nešto što je „senka na Skenderovom karakteru“, jer voleli ste ga kao pesničkog druga i prijatelja. Potpuno shvatam. Vašoj dobronamernosti nema šta da se prigovori. *To ste Vi!* Međutim, Skenderov postupak stoji kao takav, zabeležen je u „Književnim novinama“ i, nedavno, u knjizi Vladimira Bunjca „Jeretički Branko Ćopić“. Tu, dakle, nema tajni i ne može ih biti.⁵⁰⁰ „Nek drugi pričaju, ja neću!“ – reći ćete. U redu. Ali, opet, mislim da može biti zanimljivo i važno za predstave o Vašem shvatanju drugarstva i prijateljstva da se zna da Vi to niste odobravali i da se ne biste nikada na sličan način poneli ne samo prema bliskim ljudima, kakav je bio Branko i Vama i Skenderu, nego ni prema kome. Uzmite, na primer, Vaš odnos prema Đilasu kad je pao s vlasti, a da i ne govorimo o Vašem odnosu prema Radovanu Zogoviću.⁵⁰¹ Bože, kakve su to stvari! Prosto, veličanstvene! I sad recite da to ne mora nikoga da se tiče!

Molim Vas, da li krivo mislim?

Pa 1968. godina!

---

⁵⁰⁰ Ovaј податак на крају се нашао у Бошковићевој књизи, јер, као што и у овом писму наводи, у питању није поступак изведен у тајности, већ јавна хајка са различитих страна, па чак и Тита лично. И Десанка је поводом тога изјавила: „Нико га није штедео. Чак ни његови добри пријатељи“ (Бошковић 1992: 31). Анализом међуратне и послератне југословенске периодике стиче се утисак да су, осим револуционарног наратива, иронија и сатира често коришћени као главни инструменти изражавања. У таквом окружењу, Бранко Ћопић се истакао као важна и вишеструко ангажована културно-политичка фигура. Објављивањем „Jeretičke приче“ у *Književnim novinama* 22. августа 1950. године Ћопић је постао мета немилосрдне политичке кампање. Поред негативних књижевних критика, међу којима је једну написао Ћопићев ратни друг и близак пријатељ Скендер Куленовић, такође се суочио с неколико негативних памфлета које су написали политички активисти. Покушавајући да се одбрани од тумачења за која је сматрао да су неисправна, Ћопић је у истом периоду, од августа до октобра 1950. године, написао још неколико сатиричних прича које су биле непосредан одговор на нападе, а циљ им је био да докажу његову политичку исправност. У писму које се налази у Ћопићевој оставштини, упућеном вероватно високом партијском функционеру Вељку Влаховићу, Ћопић је изразио своје мишљење како је било храбро критиковати економски привилеговане у новој власти, јер је веровао да ће имати подршку Партије и свих поштених и разумних људи у земљи. Између објављивања „Jeretičke приче“ и неколико наручених режимских чланака на Ћопићево писање, објављених последње недеље октобра исте године, протекла су два пуна месеца. То не значи да полемика о „Jeretičkoј причи“ у том периоду није било, већ се нису одвијале у јавности. О томе постоје индиректни докази у Ћопићевим текстовима из тог периода, као и у текстовима негативних критика који су се појавили касније. Према тумачењу Весне Тријић, Скендер Куленовић у чланку „Истина и слобода“ који су *Knjižевне новине* објавиле већ 29. августа 1950, настојао је да умањи значај „Jeretičke приче“ упорно је називајући је „сличицом или цртицом“. Истовремено, позивао је Ћопића да размотри свој приступ и буде критичан према сопственом делу пружајући му шансу да се сачува и одбрани од неизбежног политичког прогона. Куленовић је чак оставио отвореном могућност да је Ћопић нехотице напао друштво и режим, „заведен магијом властитог израза“. Све ово указује на то колико је Куленовић заправо био забринут за безбедност и судбину свог пријатеља (2023: 920–921, 926–927). Управо о томе читамо и у сећањима Десанке Максимовић, те се чини, да она из тог разлога није хтела да наново помиње немили догађај између двојице пријатеља који се чинио да је давно заборављен: „Њему је то Бранко опростио, и они су и даље остали оно што су били: другови и пријатељи“ (Бошковић 1992: 31). Упркос подршци ретких колега и пријатеља, Ћопић је тешко подносио поменуте нападе, а нарочито искључење из Партије.

⁵⁰¹ О њиховом односу је писано у уводној студији анализе корпуса епистоларне грађе и у делу анализе где су пренесена писма Радована Зоговића.

Vi kažete da nemate sluha ni smisla za politiku. A ja moram reći da nije bilo prvi put da 1968. stanete na pravu stranu. Uvek ste Vi dospevali na pravu stranu, pa neka se s ponosom ukaže: eto, i to je naša Poetesa! Da Vam tu nekakva, i sasvim određena, istina nije grejala dušu, ne biste rekli kako ste retko kad u životu osetili takvo ushićenje i takav ponos kao 1968. kad ste se našli uza studente, podržavajući im ideje i bunu, istina s diskretnim oprezom i blagom nevericom u postojanost, u istrajnost htenja. („Hoće li to vaše biti od danas do sutra, od petka do subote?!“ – „Nećeee!“ – „Hoćete li...“ itd. E, onda ću da čitam!“) Ili, nezaboravne reči: „Šta kažete?! Kola da mi šaljete! Pa, zašto se vi ne borite? Ako treba, doći ću pobaučke, samo mi kola ne pominjite!“ Veličanstveno! I još jednom: Veličanstveno!⁵⁰²

Ili, zašto da se ne zna da je 1941. Nikola Šop pokazao svoje pravo lice. Na zemunskoj železničkoj stanici, dok, izgubljeni u bolu zbog propasti otadžbine i neizvesne sudbine brata, bludite pogledom po kompoziciji nećete li ga, možda, ugledati, potražili ste potporu u pesniku za koga ste verovali da bi mogao biti prijatelj, jer dolazio Vam je toliko puta u kuću. A on Vam hladno uzvratil: „Vi, Srbi, dobili ste što ste zaslužili!“⁵⁰³ Molim, neka se i to zna, jer toga nema u Vašim pesmama. I nema tu nikakvog politiziranja, kao što ga ne može biti ni u Vašim gledanjima na savremene probleme Kosova, niti u onim tihim nemirima koji su iznedrili čudesnu „Gračanicu“. Jednostavna težnja i potreba za istinom kojoj ste Vi svoje stvaralaštvo i svoj život tako štedro darivali. Što se tiče Krkleca, Andrića i Krleže, lako je ponešto retuširati, lako je izbeći svaki stav koji liči na sud. Uostalom, sve ćete Vi imati prilike da pogledate, mada, dabome, ne treba naglašavati da ono što će se naći u knjizi mora biti moje viđenje Desanke Maksimović kao čoveka i pesnika.⁵⁰⁴

U jedno možemo biti sigurni: u knjizi ne može biti ničeg što bi moglo da vredi čistotu Vaših osećanja i Vaših stavova. Na kraju krajeva, tako nešto ne bi mogao da učini ni krajnje nedobronameran čovek, pa čak ni Vaš protivnik, ako imalo drži do svoga poštenja. A da li će baš sve stajati gde mu je mesto, ostaje da se vidi. Ja Vas uveravam da ću svemu prilaziti s odgovornošću i dobrom namerom. U to možete biti sigurni. Zaloga je naše prijateljstvo i shvatanja stvaralačkog čina, koja su nam, verujem, identična.

U „Književnim novinama“ pročitah da ste 3. marta u Udruženju književnika Srbije učestvovali na protestnoj večeri povodom odlaska u zatvor dr Dragoljuba Petrovića⁵⁰⁵, a na kojoj je jedan od uvodničara bio Dobrica Ćosić. Obradovao sam se. Eto Vas opet na pravoj strani, u odbrani stvaralačkih sloboda i pisane reči. Alal vera! Molim Vas, ako Vam nije teško, recite mi šta ste čitali, o čemu ste govorili.

Silno sam se obradovao kad mi je Izet Sarajlić poslao za moju buduću knjigu pesmu Junacima „Krvave bajke“⁵⁰⁶. Duboko me je uzbudila neposrednost Izetove reči sadržane i u pesmi i u pismu koje čuvam.

---

⁵⁰² Научној и широкој јавности је одвећ познато да је Десанка посећивала и јавно подржавала чувене студентске протесте.

⁵⁰³ Овај догађај није било могуће потврдити из других извора. Према једном интервјуу Љиљане Шоп из 2022. године, Никола Шоп је волео Београд и своје колеге савременике из Србије – Десанку Максимовић, Црњанског, Исидору Секулић и многе друге. Уосталом, рођени Бањолучанин, Шоп је гимназију (Четврту мушку) завршио у Београду, ту је студирао и радио као гимназијски професор до 1941. године. Спасавајући се из запаљене куће током шестаприлског бомбардовања, тешко је озледио кичму.

⁵⁰⁴ У првој верзији рукописа Бошковићеве књиге који је редиговала Десанка Максимовић одстрањени су понеки делови њених сећања и размишљања о сарадницима за које није желела да доспеју у јавност. Та казивања је Бошковић записивао приликом њихових дружења и разговора, међутим уз њену личност није ишло да о било коме лоше говори.

⁵⁰⁵ У периоду од три месеца (фебруар–април) 1986. године, сваког понедељка одржавале су се протестне вечери у Удружењу књижевника Србије. Разлог је био процес против проф. др Драгољуба Петровића, који је био ухапшен због текста објављеном у *Књижевним новинама* с насловом „Помиримо пријатеље, непријатељи су смирени“. Сваке седмице преко 150 књижевних и културних радника изражавало је незадовољство режимском репресијом и цензуром слободног мишљења.

⁵⁰⁶ Ова песма уврштена је у његову књигу.

Pozdravite sve Vaše, posebno Radu, u moje i Vanjino ime.
Volimo Vas.

Ваш
Велизар Бошковић⁵⁰⁷

ВБ-4

Херцег Нови, 5. IV 1986.

Драга Десанка,

Могу да мислим колико Вас је заморило писмо које сте ми написали на пет пуних страница искуцаног текста! Али, ако је мерило било то колико ће мени вредати, онда се вредело потрудити, на чему Вам од срца захваљујем.

Нећу дуљити јер ћемо се ускоро видети. За који дан долазимо у Београд. Јавићемо Вам се чим стигнемо, уколико већ не отпутујете у Врњачку Бању. Причаћемо о свему.

Полако се множе прилози Ваших песничких пријатеља.⁵⁰⁸ Поред Изета⁵⁰⁹, песме о Вама су ми уступили Босиљка Пушић⁵¹⁰ („Тако она“) и Момир Војводић⁵¹¹ („Десанка у Биљарди“). Донећу их да Вам покажем. Душан Костић⁵¹² спрема ми нешто. Биће ту још лепих страница.

Како сте? Како су Рада и њени? Поздравите их.

Ја и Вања смо углавном добро, поготово откако нам се овде време пролепшало.

Поздрављамо вас и волимо.

Ваши
Велизар и Вања⁵¹³

---

⁵⁰⁷ Потписано руком.

⁵⁰⁸ Многи песници и песникиње, у највећој мери југословенски и руски, слали су своје прилоге у виду сећања или стихова како би обогатили њену биографију.

⁵⁰⁹ Изет Сарајлић.

⁵¹⁰ Босиљка Пушић (1936–2023) је херцегновска књижевница и дугогодишњи гимназијски професор.

⁵¹¹ Момир Војводић (1939–2014) био је српски песник и политичар.

⁵¹² Душан Костић (1917–1997) био је истакнути српски књижевник. Нажалост, из непознатог разлога, његов прилог не налази се у поменутој књизи из 1992, као ни у другој књизи о Десанки из 1995. године. Упркос томе, Костићево име помиње се у првом поглављу „Међаши сећања“, али најпре како би се осветлио један догађај и несугласица између Костића и Радована Зоговића настала поводом неуспелог повратка Радована Зоговића у културни живот и његове књижевне рехабилитације, односно након што Зоговићеве песме нису објављене у *Савременику* док је Костић био члан редакције (Бошковић 1992: 43) (више о овом догађају писано је у анализи Зоговићевих писама).

⁵¹³ Вања – Иванка Бошковић, Велизарова супруга и мајка Тање и Славенке. Њој је посветио другу књигу о Десанки из 1995. године – Бошковић, Велизар. *Десанка*. Београд: НИП Просветни преглед, 1995.

Драга Десанка,

Како видите у Београду смо. Преовладао је жеља да будемо са ћеркама. Сем тога, рад у Народној библиотеци и пријатан ми је и користан. Пронашао сам неколико веома интересантних ствари о Вама, откривају ми се и нове, тако да свакодневно проведем у библиотеци по неколико сати. Задовољан сам како ми теку ствари. Која је то радост кад најћем, рецимо, на песму коју Вам је 1931. посветила Дора Пилковић⁵¹⁴; или кад сам у „Политици“ од 6. августа 1933. нашао белешку да је „Десанка Максимовић, одлична наша књижевница, венчала се са г. Сергијем Сластиковом, чиновником Министарства финансија“. На стр. 13 при врху, лево, уз ту вест стоји једна дивна Ваша фотографија: песникиња у тамном костиму, белој блузи и с белом беретком на глави.⁵¹⁵ И, каква случајност, на истој страни, само десно, у углу, фотографија Адолфа Хитлера, уз вест из Париза о ‘агонији берлинске штампе у Трећем рајху’. Помислио сам (немојте ми се смејати) како сте истовремено пошли у два освајачка похода: Ви у освајање Сергијевог срца, а г. Адолф у освајање света. Наравно, Ви сте прошли неупоредиво боље! Занимљив је приказ Милована Ђиласа⁵¹⁶ Ваше књиге „Лудило срца“ (у цетињским „Записима“, јануара 1931)⁵¹⁷, или један Зоговићев осврт из 1937⁵¹⁸, или есеј Стевана Раичковића о Вашој поезији, одакле сам на Стевину сугестију узео један диван исечак који је и те како у функцији моје тезе о сагледавању Поетесе изблиза.⁵¹⁹ Но, далеко би све одвело да Вам набрајам шта сам све нашао. Причаћемо кад се вратите у Београд. Е, још само ово: из Ваше књиге „Песниковом руком писано“ („Милић Ракић“, Ваљево, 1980) у Народној библиотеци су ми снимили три песме: „Верујем“, „Земља јесмо П“ „Послови су завршени“.

Како сте? Како Вам је у Врњачкој Бањи?

⁵¹⁴ Дора Пилковић (1911–2001) била је песникиња и преводилац, дугогодишњи гимназијски професор. Родом Истранка, школовала се у Београду, а радни век провела у Кргујевцу. Међу сећањима и посвећеним песмама у оквиру поглавља „Десанки, с љубављу“, нашао се и Дорин драгоцен прилог – песма „Псалам за Десанку“ (Бошковић 1992: 332). Из корпуса Десанкине заоставштине, на сајту Задужбине, нашао су се и два дигитализована Дорина писма Десанки, једно из 1975. и друго из 1982. године.

⁵¹⁵ О овом чланку из *Политике* о Десанкином венчању Бошковић је писао и у књизи у кратком одељку о њеном супругу Сергеју (1992: 23) (Сергеј Сластиков).

⁵¹⁶ Милован Ђилас био је Марин колега са факултета и отуда су се најпре упознали он и Десанка (Бошковић 1992: 58). Његово изузетно драгоцен сећање на Десанку је уоквирено у поглавље „Ђилас о Десанки“ и представља аутентично сведочанство о њиховом пријатељству, али понајвише о њеном карактеру и храбрости да истраје уз своје пријатеље, политичке „отпаднике“ попут њега и Зоговића. У датом интервјуу Десанка се присећа: „Милован Ђилас и моја сестра Мара били су школски другови, па тако и наше познанство датира из тога времена, предратног, дакако. Мени је Ђилас био драг човек. Био је паметан, храбар у време кад је храброст и те како морала бити на цени. Али, за зло своје, био је инација, и мислим да га је та његова карактерна особина и завела на другу страну, што му Радован никад није могао опростити“ (Бошковић 1992: 36–37). Ђилас је на питање како види Десанку, без размишљања одговорио: „Аутентични представник српског народа на општој и широкој људској основи!“ (исто: 65).

⁵¹⁷ У овом приказу Ђилас је написао да су „приче Десанке Максимовић њене ненаписане песме“, али и да се идејно разилазе – Десанка је тада била окренута националним и религијским темама, док је Ђилас био млади комуниста (Исто: 63).

⁵¹⁸ У питању је изузетно важан догађај и њихов „први јавни књижевни контакт“. Зоговић је у часопису *Наша стварност*, чији је главни уредник тада био Александар Вучо, веома оштро оценио њену песму „Блаженства“ коју је била објавила у *Хришћанској мисли* – „у својој белешци Зоговић је подсетио да је ‘прије четири године’ у збирци прича *Лудило срца*, Десанка Максимовић ‘писала, истина сентиментално, но ипак писала о тешким савременим социјалним проблемима... Ове године она је заборавила све те проблеме и отишла у *Блаженства*“ (*Наша стварност*, Београд, јануар–фебруар 1937, стр. 82) (Исто: 34).

⁵¹⁹ У питању је одломак из Раичковићевог предговора *Песмама* Десанке Максимовић из 1969. године, с насловом „Између тајне и отаџбине“ (издање Матице српске и Српске књижевне задруге).

Ако већ нисте чули, знам да ће Вас ожалостити, а тиче се Михиза. Пре неколико дана умрла је његова жена, како ју је претходно, надомак Атељеа 212, на пешачком прелазу, тешко озледио камион. Неколико дана је била у болници, али није издржала.⁵²⁰

Поздрављају Вас моје ћерке Тања⁵²¹, Славенка и зет Раша.

Волимо Вас. Ваши

Велизар и Вања

---

⁵²⁰ Милица Михајловић (девојачко Рађевац, 1926–1986) англиста по струци, радила је као универзитески професор, лектор, књижевни критичар и преводац. Након завршетка факултета 1951. године удаје се за Михиза (Вошков 1997: 353) у Иригу, а кумови на венчању су Жика Стојковић и Дејан Медаковић (Електронске изложбе Библиотеке Матице српске). Погинула је у саобраћајној несрећи.

⁵²¹ Тања Бошковић (1953) је позната глумица.

Драга Десанка,⁵²²

U razmaku od nekoliko dana dobio sam dva Vaša pisma. Veoma ste me obradovali. Hvala Vam, posebno za adrese koje ste mi poslali. Ovih dana ja inače korespondiram sa Vašim prijateljima. Njihovi odzivi za mene su veoma dragoceni. Javio mi se Mošo Odalović.⁵²³ Poslao mi je pesmu „Poštansko sanduče Desanke Maksimović“, koju Vi jamačno znate, jer u napomeni stoji da je „poslata Desanki kao telegram za ozdravljenje, dok je боловала u Igalu“.

Florika Štefan poslala mi je prekjuče čak četiri pesme. Sve su iz zbirki koje su objavljene 1975, 1978. i 1984. godine. Kako će mi dobro doći Florikini stihovi, prepuni ushićenja, ljubavi i poštovanja!⁵²⁴

„Da nam je živeti kao što će NJENA pesma da živi“ – kaže ona – „rajske bi se dveri širom otvorile/ i trag bi nam stopala mirisao na cveće“; ili: „Talasa se žena-Rijeka, u daljini Brankovina-dedovina. / Takvu kćer ne ima niko, samo moja domovina.“ Itd.

Iz pisma se oseća prevelika tuga Florikina. Upravo je bila saznala da Miroslava Antića više među živima nema.⁵²⁵ I ko ne bi bio tužan u času kad smo se opraštali od voljenog pesnika!

Dirnula me je Vaša reč povodom Antićeve smrti objavljena u „Politici“. Zazvučala je kao pesma. A i kako bi drukčije kad pesnik o pesniku govori! Na ranu da je previješ. Verovatno je slično osećanje povuklo i Branu Petrovića da napiše čudesnu pesmu „Miroslavu Miki Antiću u spomen“ („Politika“, 28. jun 1986)⁵²⁶. I kazuje Brana da se „dogodio jednom na zemlji Miroslav Mika Antić,/ Na svetoj vojvođanskoj zemlji pesnik sveta“, koji je bio „poslednji vojvoda Vojvodine“, pa ćemane, bas i tambura, pa vino i cveće na stolu, i kralj, i Li Tai Po, pa Katul, Vijon, Ljermontov, pa „grk ko Jakšić a opet/ da ga na ranu previješ, ko Desanku“.⁵²⁷

⁵²² Написано руком.

⁵²³ Мошо Одаловић (1947) је српски песник, сликар и илустратор. Међу дигитализованим писмима на сајту Задужбине „Десанка Максимовић“ налази се и једно његово од 24. фебруара 1984. године. У овом писму Одаловић се диви Десанкиној књизи *Слово о љубави*, објављеној 1983. године. Одаловић између осталог пише: „Да којим случајем приказујем књиге, СЛОВО О ЉУБАВИ приказао бих под насловом *Господе Боже!*“ (сајт ЗДМ). Овај песник је такође Десанки посветио песму поводом оздрављења док је боловала у Игалу, а Бошковић је песму уврстио у сабране посвете и сећања у оквиру своје капиталне књиге из 1992. Одаловић је добитник награде „Десанка Максимовић“ за 2016. годину.

⁵²⁴ Флорика Штефан (1930–2016) била је песникиња и преводилац. У своју књигу Бошковић је уврстио једну њену песму посвећену Десанки Максимовић, „Поетика Десанке Максимовић“, преузету из књиге *Преломне године*, Београд: Слово љубве – Народна књига, 1980 (Бошковић 1992: 349).

⁵²⁵ Мирослав Антић умро је 24. јуна 1986. године, а сахрањен је два дана касније на Новом новосадском гробљу (Тасић 2017: 132). На сахрани му је Десанка посветила песму „Мики Антићу у спомен“. Поводом његове смрти написала је „У време Змајевих игара, сазнала сам да болује Мирослав Антић. Пожелела сам да га видим и заједно с њим и његовом породицом провела сам у његовој кући неколико часова. Била сам очајна, јер сам наслутила да му нема живота. Али у исто време дивила сам се његовој равнодушности. Ето, могло би се рећи утешена сам што сам га видела и с њим попричала пред смрт, то јест изнова доживела као песника и човека“ (*Политика*, 26. јун 1986, стр. 14). У предговору сабраних Десанкиних песама, Антић је описао овај сусрет: „Пре неки дан била је да ме обиђе, јер сам тешко болестан, и један пријатељ, који се ту нашао са видео-камером, неприметно је снимио наш разговор. Испало је да ја делујем старачки, а Десанка је још увек свежа, млада, ведра, препуна жеље за животом. Питам се, док гледам ту видео-касету, како је то могућно да мој умор прескочи њен умор, ако уопште у њој има умора?“ (Антић 1987: 5).

⁵²⁶ Песма је објављена на страни 13 (*Политика*, 28. јун 1986).

⁵²⁷ Песма је касније објављена у зборнику *Мирославу Антићу у спомен*, Нови Сад: Дневник, 1991.

Voleo bih da mi ispričate o vašem susretu sa Antićem kad ste nedavno bili u Novom Sadu na Zmajevim dečjim igrama.

Možete li zamisliti kako se odnosio prema svojoj, neizlečivoj, bolesti i sve bližoj smrti?! Smogao bi snage čak da se našali na svoj račun. Novine su zabeležile da je govorio: „Meni svaki dan počinje tako što ženu pošaljem da kupi novine. Kad ih donese, otvorim poslednje strane i gledam umrlice. Da vidim da li sam umro. Da znam kako tog dana treba da se ponašam.“⁵²⁸

A u intervjuu na televiziji, koji je posmrtno objavljen, Antić priča kako je počeo da piše. Na pitanje novinara koju je prvu pesmu napisao, Antić je otprilike odgovorio: nisam napisao prvu, već drugu. Jer, prvu sam u trećem osnovne prepisao od Desanke Maksimović i već tada kod svojih vršnjaka stekao glas velikog pesnika.⁵²⁹

U „Politici“ od 12. juna pročitao sam da Vas je Matica srpska podarila zahvalnicom za 60-godišnje saradništvo.⁵³⁰ Hoću li videti tu zahvalnicu i kako je izgledala svečanost u toj uglednoj ustanovi?

Takođe me je obradovala vest da Vam je Udruženje književnika Srbije dodelilo nagradu za životno delo. Čestitam! Pozdravljaju!⁵³¹

Zamoliću Milana Komnenića⁵³² da mi ustupi svoju prigodnu reč.

„Znam po mnogo čemu“ čitali ste Rastku Petroviću u čast, na komemorativnoj svečanosti na Kolarčevom narodnom univerzitetu. Pesa koja je toliko znak vašeg JA, i neka je pročitana u čast Rastka Petrovića u času ponovnog a tužnog pesnikovog susreta sa domovinom!⁵³³

Uzbudljivo je svedočenje Aleksandra Deroka⁵³⁴ o Rastku, objavljeno u istom broju „Književnih novina“ u kojem su objavljene tri Vaše pesme: „Možda nas čeka negde neki Noje“ (slušao sam kad ste je

---

⁵²⁸ Познато је да је Мика Антић водио тешку битку с раком вилице и да пред крај живота чак није могао ни да говори.

⁵²⁹ О овој анегдоти већ познатој јавности, Мика Антић је писао у поменутом предговору.

⁵³⁰ Још 1981. године Десанка је добила „диплому почасног члана Матице српске за рад у Управном одбору Матице и дугогодишњу сарадњу у Летопису, те за изванредно књижевно стваралаштво“ (сајт ЗДМ). „Матица српска јој је у јуну 1986. приредила пригодну свечаност – уручена јој је захвалница за њену шездесетогодишњу сарадњу са Матицом и Летописом Матице српске. Казала је домаћинима да се увек раду је када долази у овај град“ (Поповић 2012: 51). Оригинална вест у Политици гласила је овако: „Нови Сад, 11. јуна (Танјуг) У Матици српској данас је одржана свечаност на којој је уручена захвалница песникињи Десанки Максимовић за 60-годишњу сарадњу са овом старом и угледном културном и научном установом и њеним ‘Летописом’“ (Политика, „У част Десанке Максимовић“, 12. јун, стр. 13).

⁵³¹ Године 1984. „Удружење књижевника Србије једногласно јој додељује награду за животно дело“. УКС је такође предложио Десанку за Нобелову награду (сајт ЗДМ).

⁵³² Милан Комненић (1940–2015) био је песник, есејиста, преводилац и бивши министар културе и информисања.

⁵³³ Растко Петровић и Десанка Максимовић, иначе, рођени су на исти дан, с тим што је он поживео скоро пола века мање од ње. Упркос томе, ово двоје песника успели су да у младости, при својим почецима, остваре књижевни контакт објављујући заједно у *Мисли*, али и заједничким учествовањем на XI међународном конгресу ПЕН клубова у Дубровнику, године 1933. када, раме уз раме са Ивом Андрићем, Тодором Манојловићем и Момчилом Настасијевићем јавно иступају против надирућег фашизма (Поповић 2012: 18). У Политици за 19. јун 1986. године објављена је вест о Комеморативној вечери на Коларцу, а у броју за 21. јун објављена је Десанкина песма „Знам по много чему“ коју је песникиња читала 18. јуна Растку у част (Политика, 19. јун, стр. 13; 21; јун, стр. 9).

⁵³⁴ Александар Дероко (1894–1988) био је српски архитекта и уметник. Он и Растко Петровић су имали изузетно присан пословни, али и приватан однос: „Александар Дероко и Растко Петровић су били побратими, најбољи пријатељи. Са њима се често дружила једна веома образована девојка, Иванка Павловић, из добростојеће породице, у коју се Растко заљубио. Њих троје чинили су нераздвојни трио. Дероко и Петровић су заједно путовали по српским црквама и манастирима, дивили су се српској средњовековној уметности. Као и Растко Петровић, и Дероко је једно време био у Паризу, где је, захваљујући Растку који је уживао велико поштовање међу француским уметницима и интелектуалцима, упознао Саву Шумановића, Пикаса, Родена...“ (Лазич, РТС 2018).

čitali na KNU), „Ako se vrati“ i „Proviri čovek iz špilje“. Kamo sreće da ove pesme znaju oni koji ceo svet danas drže na buretu baruta! Možda bi izvukli kakvu god pouku, ako bi i bili u stanju da makar deo svoga uma okrenu čoveku, njegovoj mogućoj sreći i miru. Slaba vajda! Njima nisu nikakvo upozorenje ni kosmičke tragedije poput one Čelendžerove⁵³⁵, kao ni to da su se po svetu rasuli razni Černobili, koji iz sebe isijavaju zlo od kojeg zaštite nema, a gde li će tek poslušati vapaj pesnika?! Svejedno, Vama blago! Jer, Vi činite ono što možete: svojom pesmom pronosite mir, toliko potreban čoveku u nemirnom svetu.

Rekoh, Deroko je lepo ispričao o Rastku. Nije se libio da otvoreno ukaže na negdašnje, tobožnje, pesnikove prijatelje, poput Marka Ristića, koji na ukletog pesnika nisu hteli ni da se obrnu.⁵³⁶

Kako bih se radovao kad biste mi ispričali neko svoje sećanje na Rastka!

Ako biste pronašli adresu onu Bugarke (ime nije bilo čitko napisano) koja je o Vama pisala doktorsku ili magistarsku tezu, molim Vas pošaljite mi je. Nemojte se bojati da bi moglo da zasmeta ako prikupim što više iskaza Vaših pesničkih prijatelja. Iz obilja, lako je napraviti dobar izbor.

Naravno, odmah sam uočio u „Politici“ napise Mome Pavkovića⁵³⁷ o Vama. Hvala Vam što ste me pomenuli na početku iskaza.

Moram Vam priznati da sam se prepaao. Pomislio sam da ću morati da se lišim nekih zanimljivih pojedinosti. Sva sreća, nije potrajalo. A dobro i kažete: činjenice se, kao takve, mogu i ponoviti. Međutim, ja raspolazem sa mnogo više činjenica koje su prodornijeg i dubljeg značenja. Sasvim sigurno, neću oskudevati.

Veoma nas je obradovao Dubravkin uspeh u školi.⁵³⁸ Čestitamo, njoj pre svega, a bogami i svima ostalima u kući!

Takođe nas raduje što je Dušan⁵³⁹ dobar vojnik i što mu ne pada teško služenje Armiji i domovini. Pozdravite ga u moje i Vanjino ime.

Pozdravljamo sve ukućane.

Vas volimo.

Ваши

Велизар и Вања⁵⁴⁰

---

⁵³⁵ Катастрофа *Челенџера*, експлозија америчког свејс-шатла која је убрзо након лансирања са Кејп Канаверала, на Флориди, 28. јануара 1986. однела животе седам астронаута.

⁵³⁶ Бошковић вероватно сугерише на догађај из 1947. и 1948. године када Растко шаље неколико писама тадашњем југословенском амбасадору у Паризу Марку Ристићу с молбом да се врати у домовину, међутим добија одричан одговор – „Суза не зна за политику, али ни политика не зна за сузу“ (из Ристићевог познатог есеја „Три мртва песника“, 1954). Однос Марка Ристића према Петровићу никада није разјашњен у потпуности. Упркос томе, управо њему би требало да будемо захвални што данас читамо његов најпознатији роман у целовитој заокруженој форми – „рукопис романа *Дан шести* доспео је изгледа ипак у праве руке. Али то је, сетимо се – особа која не прашта и сузу не пролива. Реч је о острашћеној особи, али и особи с истанчаним укусом, особи која сада нешто жели да поправи“ (Гаталица, РТС 2019).

⁵³⁷ Момо Павковић био је дописник *Политике*. У својој рубрици „Њихови најдражи сапутници“ писао је о многим нашим књижевницима, између осталог и о Десанки Максимовић у неколико наставака.

⁵³⁸ Дубравка је кћерка сестричине Раде (у писму Иди Радвољиној од 17. августа 1970. године Десанка Максимовић наводи како је Рада остала у Београду с тек рођеном кћерком Дубравком).

⁵³⁹ Син сестричине Раде (исто писмо).

⁵⁴⁰ Потписано руком.

Драга Десанка,⁵⁴¹

Danas sam dobio Vaše pismo i sa zaprepaščenjem saznao da Vi niste dobili moje vrlo opširno pismo koje sam Vam poslao sigurno još pre deset dana, kao odgovor na dva Vaša uzastopna pisma.⁵⁴² Da ste ga dobili, ne bi bilo razloga da se brinete i pitate jesmo li ja i Vanja zdravi i zašto Vam se tako dugo nisam javljao. A u tom pismu, kažem, veoma sam opširno pisao u vezi sa sadržinom oba Vaša pisma u kojima me obaveštavate da je o Vama u „Politici“ u tri-četiri nastavka pisao Moma Pavković, kao i o Vašem razgovoru sa bugarskim ambasadorom, znate već o čemu. Pisao sam, takođe, kako me beskrajno rastužila smrt dragog Miroslava Antića, pa Vaša reč tim povodom u „Politici“ i još o nekim stvarima. Žao mi je što to pismo niste dobili. Sva sreća, imam kopiju, poneću je kad dođem u Beograd, jer bih svakako želeo da porazgovaramo o nekim stvarima o kojima sam Vam tu pisao.

Juče sam bio veoma tužan. Brat mi je telefonski javio da je moja najstarija sestra Stanka juče ujutru operisana na Očnom odeljenju VMA, ali da, nažalost, nisu uspeli da joj spasu desno oko, koje je glaukom razorio, tako da su ga lekari morali žrtvovati da bi sačuvali ovo drugo. Bio sam očajan, tako da sam i sam morao da se obratim lekaru za pomoć. Njena nesreća, pogotovo što ona u životu nikad nije imala mnogo sreće, teško me je pogodila. Čim se bude moglo k njoj u posetu, doći ćemo da je obiđemo, pa ću Vam se tada javiti. Popričaćemo o svemu.

Pre neki dan bili smo u Sutomoru na trodnevnom izletu. Javili smo Vam se otuda.

Pozdravite Radu i sve njene.

Volimo Vas iz sve snage.

Ваши

Велизар, Вања и Тања⁵⁴³

---

⁵⁴¹ Написано руком.

⁵⁴² Десанка је касније примила ово писмо, у питању је писмо ВБ-4.

⁵⁴³ Потписано руком.

ВБ-10

Херцег Нови,
13. IX 1986.

Драга Десанка,

Писао сам Вам пре петнаестак дана. Нема одговора, па сам се забринуо шта је, да нисте што слаби.

Откако смо допутовали у Херцег Нови, не осећам се добро. Најпре вирусни назеб који ме је прилично изморио, па онда некаква унутрашња напетост и немир који веома личе на депресију. Но, ваљда ће проћи. Спасавам се радом. Истина, послови споро одмичу, али немам разлога да будем незадовољан.

Ово неколико речи пишем на брзину, у „Просветиној“ књижари на херцеговачком тргу.

Писаћу Вам опширније.

Поздравите Раду и остале укућане.

Поздрављамо Вас и волимо.

Ваши
Велизар и Вања

ВБ-11

Херцег Нови, 13. X 1987.

Драга Десанка,

Веома нас је обрадовала вест да сте добили Октобарску награду за животно дело. Честитамо, најсрдачније!⁵⁴⁴

Читамо ових дана у новинама да сте врло активни. Стижете свуда. Час сте у Приштини, у Смедереву на „Смедеревској песничкој јесени“⁵⁴⁵, па у Београду, па ћете, како сазнајемо, ових дана у Ваљево. Алал вера! Ускоро ћемо се, надам се, видети на Октобарским сусретима писаца.

[...]

Донећу нешто материјала за будућу књигу. Али, о томе ћемо тек кад се стиша вече после Октобарских сусрета.

Како су Ваши укућани?

Поздравите их све, посебно Раду.

Воле Вас ваши

Вања и Велизар

---

⁵⁴⁴ „Октобарску награду града Београда за књижевност добила је 1987. године“ (Красић Марјановић 2013: 22). „Године 1986. додељена јој је Октобарска награда Београда, за целокупно песничко дело“ (Поповић 2012: 52). У различитој литератури наилазимо на различит податак о години, међутим сигурно је да је то била 1987. година.

⁵⁴⁵ Међународни фестивал поезије установљен 1970. године.

Драга Десанка,

Сасвим изненада, млађи чланови наше породице одлучили су да дођу у Херцег Нови, заправо да побегну из београдске магле, хладноће и загађености, тако да смо ја и Вања наврат-нанос морали овамо пре њих да бисмо стан средили и загрејали га. Мислим да нисмо погрешили. Док у Београду нисмо могли с дететом никуд из куће, овде смо свакодневно у дуготрајним шетњама поред мора и пре и после подне. Време, чини нам се, не може бити лепше у ово доба године. Температуре између 15 и 18°C, сунчано, ведро, без ветра – права милина! Унук Ђорђе ужива, а и ми сви крај њега. Пуна кућа радости!

Жао нам је што је све тако испало и не видесмо се. Нисам могао да сачекам ни Ракитићеву рецензију моје књиге. Послали су ми фотокопију из „Народне књиге“. Задовољан сам оним што је у књизи написао Слободан Ракитић. Обрадовао сам се кад сам сазнао да је он један од рецензената – прво, писао је о Вама и веома добро Вас познаје и, друго, и сам је песник, од млађе генерације, па ме је веома занимало шта млади људи могу рећи о овој врсти штива.

Веома ми импонује Ракитићев завршни став:

„Књига Велизара Бошковића Песникиња изблиза, која је резултат очигледно велике љубави њеног аутора према Десанки Максимовић и њеном делу, занимљива је и као документ и као сведочанство са обиљем података, драгоцених за проучавање и познавање не само књижевног стваралаштва и живота Десанке Максимовић, већ као аутентична слика читаве једне епохе коју обележава њено песничко деловање“.⁵⁴⁶

Имајући све ово у виду препоручујемо рукопис Велизара Бошковића за објављивање.“

Лепо, зар не?

И Ракитић, као и проф. др Зоран Гавриловић⁵⁴⁷, препоручује нека скраћивања рукописа. Послушаћу сугестије, то ми неће бити тешко да урадим, мада ми се чини да је све и занимљиво и лепо. Ипак, учинићу напор.

Честитамо вам војничко одликовање! Добро сте рекли, и писање је својеврсна борба.

Пуно Вас поздравља Тања, а поздрав малог Ђорђа се подразумева. Тањин Дејан⁵⁴⁸ је отпутовао у Њујорк. Сад путују једни за другима. Уместо заједничког живота – свакодневни телефонски разговори. И тако до следећег сусрета. Није лако, али засад је тако.

Поздравите Раду и укућане.

Вас поздрављају и воле

Ваши

Вања и Велизар

⁵⁴⁶ Овај извод из рецензије Слободана Ракитића штампан је на клапни Бошковићеве књиге *Песникиња изблиза: тихи немири Десанке Максимовић*. Београд: Стручна књига, 1992. Слободан Ракитић је добитник награде „Десанка Максимовић“ за 2002. годину.

⁵⁴⁷ Рецензија Зорана Гавриловића такође је одштампана на клапни књиге.

⁵⁴⁸ Дејан Караклајић (1946) је српски филмски и телевизијски режисер, сценариста и продуцент. У то време био је ожењен Тањом Бошковић. Њихов је син Ђорђе, о коме пише Велизар Бошковић.

Драга Десанка,

шаљем Вам фотографије које је урадио Војислав Белоица⁵⁴⁹. Он Вас пуно поздравља и каже да ако желите још оваквих фотографија – само реците, урадиће.

Врло Вам је захвалан за књиге које сте му поклонили. Предао сам му их чим сам дошао. Обрадовали су се и он и његови укућани.

Повремено Вас видимо на телевизији. Тако знамо да сте добро. Слушали смо интервју који сте пре неки дан дали скопској телевизији [...]. Честитамо!

Вероватно Вас је заморио програм Ваших активности, мада се то на оном телевизијском екрану не види. Ипак ће Вам, верујем, пријати боравак у Врњачкој бањи.

Ја и Вања смо добро. Радује нас што сазнајемо да су нам ћерке добро и да Тањина трудноћа нормално напредује.

Поздравите Раду, њена супруга и децу. Воле вас ваши

Велизар и Вања

---

⁵⁴⁹ Војислав Белоица (1953) је новинар и фоторепортер, али и књижевник из Херцег Новог.

Видим, били сте у Луковдолу, на Горановом пролећу.⁵⁵⁰ Свугде стижете! А Црногорцима сте приредили и част и радост доласком на промоцију Зоговићеве књиге, тј. зборника о Зоговићу.⁵⁵¹

Достављам Вам неке основне податке о професору др Казимиру Висковићу.⁵⁵² Рекох Вам прошли пут да смо нас неколико чланова Удружења књижевника Србије предложили Висковића за учлањење у УКС и да нема никаквог одговора, иако је отада прошло више од године и по дана.

Кад сам вам причао о Висковићу пред Ваш долазак у Италију, рекли сте сами да ћете разговарати са Матијом Бећковићем те да Вам само пошаљем основне податке о Висковићу што и чиним.

Политикин СВЕТ је објавио два одељка из моје књиге „Песникиња изблиза“. Фелтон ће, како су планирали, имати седам наставака. Имао бих разлога да будем задовољан, јер то је лепа најава књиге. Међутим, има разлога и за незадовољство и за неспокој. Наиме, имам утисак да су фелтон приређивали у журби, па су им промакле неке грешке формалне природе, али и неке према којима не могу бити равнодушан; потпуно произвољно одређивање наслова и поднаслова итд. Кад дођем у Београд, а то ће бити средином априла, мораћу сам да узмем то у своје руке. Засад, написао сам им писмо, захтевао друкчији однос. Унук Ђорђе лепо напредује. Предивно му је овде. Вања и Тања Вас пуно поздрављају. Поздрав Ради и укућанима. Воле вас Ваши

Велизар и Вања

---

⁵⁵⁰ Песничка манифестација покренута 1964. године у спомен на Ивана Горана Ковачића.

⁵⁵¹ Вероватно да је у питању публикација *Радован Зоговић пјесник и човјек : зборник радова*. Ур. Милосав Бабовић. Титоград : Црногорска академија наука и умјетности, 1988.

⁵⁵² Казимир Висковић (1946) песник, лингвиста, научни радник. Свој скроман допринос и сећање на Десанку и један мили догађај са Змајевих дечјих игара описао је у Бошковићевој књизи (1992: 354–355).

PЗ-к-1

В. Бања, 23-III-1953.

Драга Десанка,

Одговарам на твоју посљедњу карту. Помало налик на протекционаше, зар не? Прво пише жена, па тек онда ја.

О нама – ништа особито. Једемо, пијемо кисјелу воду, спавамо и, пошто – мимо обичаја – обилно вечерамо, – сањамо снове. И то тако много снова, тако много, тако тешких и глупих, да би се могла додати још једна читава књига цјелокупним дјелима нашег драгог материјалисте и дијалектичара Мирослава Крлеже!⁵⁵³

Вријеме је тако искидано, тако једнолико искидано, да се не може ни читати. Ја сам мало натезао са Шчедриновим⁵⁵⁴ „У иностранству“⁵⁵⁵, али сам оставио не довршивши сасвим. Сада очекујем студију Боже Ковачевића „Турцизми у поезији Јове Илића“. То би ми дошло као – мелем на досаду. Јер, знаш, има литературе која се може читати само онда кад ти се ништа, ама баш ништа не чита!

Иначе, Вјера се малчице поправила. То, дабоме, ништа није измијенило на њеној општој мршавости, али ипак је више 51 кг, него 49! Мене су (не знам да ли ти је писала Вјера) овде плашили неком новом и врло „страшном“ дијагнозом. Али – ја се, овог пута (бар овог пута!) нимало нијесам уплашио. Не кажем ни да лекар није у праву, ни да сам ја неки јунак, - него просто – нијесам се уплашио!

Мирка⁵⁵⁶ прича и врти – да се чује и види на све стране. Стекла је много бањских пријатељица и пријатеља, који је сваки час љубе, дохватају за образ итд., те јој завидимо понекад ја, а понекад, можда, Вјера.

[...]

Шта је то што те, у вези с браћом, поново јаче забрињава (та забринутост избија између редака твоје карте).

Поздрави све твоје од нас.

Радован

---

⁵⁵³ Однос Зоговића и Крлеже био је, у најмању руку, комплексан. Зоговић је, заједно са Ђиласом, био један од главних актера сукоба на књижевној левици у међуратним годинама, водећи битке с идеолошким и политичким истомишљеником Мирославом Крлежом (заоштрени односи међу писцима често су превазилазили границе књижевне сфере).

⁵⁵⁴ Михаил Салтиков-Шчедрин (1826–1889), руски писац и сатиричар који је објављивао под псеудонимом Николај Шчедрин.

⁵⁵⁵ Оригинални назив есеја је „За рубезом“ (1880–1881).

⁵⁵⁶ Мирка Зоговић (1984) је Зоговићева кћерка, књижевна историчарка. Годинама је радила на Катедри за италијанистику на Филолошком факултету у Београду.

Другу Јосипу Брозу – Титу
председнику Републике и
генералном секретару СКЈ
BRIONI

Друже Претседниче,⁵⁵⁸

Не правећи опширне уводе, свесрдно поздрављам нормализацију и побољшање односа са Совјетским Савезом и земљама народне демократије, поздрављам Совјетско-југословенску декларацију и све напоре наше земље за очување и учвршћење мира и за сарадњу с мирољубивим народима и државима.⁵⁵⁹

И – не прећуткујући о својим посебним мишљенијима у неким питањима теоретске и практичне природе – молим да ми се, као писцу и publicisti, да могућност да се укључим у културни живот земље и да тако, према својим могућностима, допринесем njenim радним и мирољубивим naporима, njenoj културној сарадњи с осталим земљама, односно сарадњи и успјесима снага мира и социјализма.

Уколико би било потребно, ово би се писмо могло и објавити.

С поштовањем и поздравом,

Ехр. Радован Зоговић
Београд, Цвијићева 67

---

⁵⁵⁷ Ово писмо објављено је у: Поповић, Р. (прир.) (2021). *Српска епистоларна антологија*. Београд: Агора, стр. 127, а чува се у Музеју историје Југославије. С обзиром на то да је писмо садржински истоветно, вероватно да је састављено у више примерака од којих је један сачуван код Десанке Максимовић.

⁵⁵⁸ Писмо које је Радован Зоговић написао председнику директно, међутим поставља се питање да ли је ово писмо уопште послато или му је било враћено (како се налази у овом фонду). Ово питање поставља и Александра Вранеш у уводној студији „Рукописна заоставштина Десанке Максимовић – попис и опис“. У: *Десанка Максимовић: целокупна дела* (10). Београд: Задужбина Десанка Максимовић – ЈП Службени гласник – Завод за уџбенике, 2012.

⁵⁵⁹ Зоговић је одувек био симпатизер Совјетског савеза и доследни стаљиниста, те је, 1949. године, желео да се „изолује од борбе КПЈ против стаљинизма“. Због овог става искључен је из партије и јавног живота у наредних петнаест година (Даутовић, Вучелић 1986: 23, нав. према Бошковић 1992: 42).

Druže Rankoviću,⁵⁶⁰

Ovo pismo napisao sam 9 maja, ali sam bio spriječen da Vam ga tada pošaljem.

Polazeći od toga što mi je, 1951 preko Saveza književnika a 1953 preko „Dječje knjige“, saopšteno da mogu štampati svoje prevode, pokušao sam prije sedam mjeseci da objavim neke nove prevode iz Majakovskog⁵⁶¹, ali časopis „Savremenik“, kome sam se obratio, nije dobio dozvolu da to uradi. Prije dva mjeseca, s jedinstvenom željom da se kod nas štampa jedna vrlo dobra stvar iz savremene književnosti Indije, preveo sam s ruskog pripovijetku „Anadata“ Krišana Čandra i dao je „Savremeniku“ da je objavi bez potpisa prevodioca, u ovom slučaju odista sasvim suvišnog. Međutim, Veljko Vlahović⁵⁶² je zabranio objavljivanje i toga moga prevoda. Pri tome je, – kako je to meni saopšteno, – rekao kako ja „prvo treba da uredim svoje odnose s partijom, pa da se onda štampam pod punim potpisom“.⁵⁶³

U vezi s tim, ja Vam se obraćam ovim pismo i molim da budem primljen na jedan kraći razgovor. A ukoliko bi Vama, ma iz kojih razloga, to bilo nemoguće, molim Vas da me uputite na drugu ličnost s kojom bih mogao razgovarati o ovim stvarima.

Vjerujem da ćete razumjeti ovu moju molbu i da nije potrebno da izričito objašnjavam zašto se ovim pismom obraćam upravo Vama.

S pozdravom,

Radovan Zogović, Bgd, Cvijićeva 67, tel. 32-0-50

---

⁵⁶⁰ Истим поводом, обратио се и Александру Ранковићу. Међутим, Зоговић је донекле рехабилитован тек 1964. године.

⁵⁶¹ Био је велики обожавалац Горског и Мајаковског, те су му преводи с руског чинили задовољство. Превео је поему *Врло добро* и тај превод је објављен 1958. године (Мркаљ 2017: 109).

⁵⁶² Осим што је био проглашен за народног хероја и што је до краја живота уживао висок функционерски положај, Влаховић је од 1953. био и директор *Борбе* која је, поред *Политике*, била главно партијско гласило. Неопходно је споменути да су Зоговић и Влаховић радили раме уз раме у Агитпропу, Комисији за агитацију и пропаганду, а Зоговић је био и члан Комитета за културу и уметност (1946–1948) (Записник са састанка Агитпропа, одржаног 12 XII 1947. У: *Културна политика Југославије: 1945-1952: зборник докумената. Књ. 1*. Приредили Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман. Београд: Архив Југославије, 2009).

⁵⁶³ Овај догађај блиско је повезан с догађајем с почетка 1958. године, када је осујећен још један Зоговићев покушај да објави своје песме у *Савременику* чији је главни уредник у том моменту био Велибор Глигорић. Њега је детаљно описао Велизар Бошковић служећи се сећањима Десанке Максимовић и Душана Костића, који је тада био у редакцији *Савременика*. Наиме, Душан Костић је Десанки Максимовић једном приликом у Игалу подробно испричао о овом немилу инциденту: „Према Костићевом сећању, редакција *Савременика* је понуђене Зоговићеве песме оценила ‘као ујетничко остварење на високом нивоу и да би их свакако требало објавити. Међутим, знали смо, јер се у то вријеме тако радило, да треба претходно да се о томе консултујемо са неким из Централног комитета СКЈ’. ‘Убрзо’, сећа се даље Костић, ‘позвали су мене и Велибора Глигорића у ЦК на састанак неке комисије. Ја и Глигорић смо се договорили да искористимо тај састанак и упитамо да ли се слажу да објавимо Зоговићеве пјесме. [...] Састанком је руководио Петар Стамболић, а био је присутан, поред осталих, и Вељко Влаховић. Како се састанак ближио крају, подсјетим Глигорића, али је он ћутао, па сам се ја јавио за ријеч. Кажем да у пјесмама нема ничег провокативног, а да су у умјетничком погледу значајно остварење. ‘Ако је тако’, рекао је Петар Стамболић, ‘можете их објавити’. ‘Ипак, не’, рекао је Вељко Влаховић. ‘Нека то мало причека, да размислимо, да се консултујемо, па ћемо вам јавити’. И заиста, после неколико дана јавили су уредницима *Савременика* да Зоговићеве песме не објављују“ (1992: 44–45).

Draga Desanka,

Od tebe nema ni glasa, iako sam ti se ja javio još prije desetak dana. To ne mogu da protumačim nikako drukčije, nego da si ili ponovo otputovala u Crnu Goru, ili da su te tu potpuno okupirale kakve nove, još teže nevolje s Božom⁵⁶⁴. A takvo tumačenje mi nimalo ne olakšava. Naprotiv.

I zato te molim da mi, ako si u Beogradu i ako nađeš komadić vremena i snage, javiš kako si, šta se dešava s tobom i Božom, kako je Mara s djecom, kako Sergije?⁵⁶⁵ To što mi nijesi odgovorila na kartu, nije mi krivo, ali žao mi je što me ne osjećaš toliko bliskim, da mi pišeš baš onda kad ti je teško i kad čovjek treba da nekome reče svoju teškoću.

Da li se Brane⁵⁶⁶ javio s mora, šta piše o sebi – pliva li, osjeća li se dobro? O Zori i njenoj banji pisao sam ti u karti, ali ni od nje i o njoj – ništa? Je li izašla iz bolnice i da li joj je komisija već dala banju? Ako jeste, ponavljam, javite, pa da ja ovdje poguram stvar, kako bi došla u vrijeme koje sama odredi.

A ima li kakvih drugih novosti? Čuo sam da je onaj siroti Marko⁵⁶⁷ vrlo uznemiren i nesrećan, pa se bojim ponovnog njegovog sloma. I bilo bi jako, jako dobro da – imadneš li snage – pođeš do njega i da ga umiriš i ohrabriš. Ja mislim da se on lično odista nema zašto uznemiravati.

U „Inostranoj literaturi“, br. 5, koju mi je beogradski poštunoša priposlao ovamo, vidio sam tvoj odgovor na anketu redakcije. Jesi li ti to već imala u rukama? U tom broju objavljene su i 4 pripovijetke ovdašnjih pisaca. Nijesam ih čitao – bilo bi i glupo da ih čitam na ruskom, kad ih već nijesam i neću čitati u originalu. Ali sam izbor je budalast: gdje baš nekakvog Antonija Isakovića da upripovjedače? Pa to ajde-ajde, nego odlučili dva makedonska spisatelja, od kojih je jedan sasvim nepoznat, a nijednog Hrvata ili Crnogorca.⁵⁶⁸ „Što ih nosi na galiji đavo?“⁵⁶⁹

O sebi nemam da kažem ništa novo. Ne osjećam se ni naročito loše, ni dobro. Mirka i Vjera se javljaju i kazuju se dobro. Ako ne bi bilo kakvih novosti, vraćam se 3 jula. Puno pozdrava svima. Tvoj

Radovan⁵⁷⁰

⁵⁶⁴ Десанкин брат који је живео у Титограду и умро почетком седамдесетих година 20. века, тако да, иако ово писмо није прецизно датирано, написано је пре идућег писма из 1982. године, те се из тог разлога, хронолошки налази испред (вероватно да су у питању седамдесете).

⁵⁶⁵ С обзиром да Зоговић пита за Сергеја Сластикова, ово писмо је написано пре 1976. године, када је Десанкин супруг преминуо. Касније помињање Марка Врањешевића сведочи да је писмо написано и пре 1974. године, јер је Врањешевић тада извршио самоубиство.

⁵⁶⁶ Брана Милакара, сестрић Десанке Максимовић.

⁵⁶⁷ У питању је песник Марко Врањешевић, популаран након Другог светског рата, који је рано оболео од шизофреније. Марко Врањешевић је прогнан из политичког и јавног живота заједно са Зоговићем, међутим, прошао је неупоредиво теже (био је на Голом отоку). „Често се сетим Марка Врањешевића и његових патњи. Кад се вратио с Голог отока, хтела бих да попричамо, да сазнам нешто, али од њега се није могла чути ни једна једина реч. А видело се на њему колико је пропатио. Да није, зар би се отиснуо с прозора на плочник?!“ (Максимовић, Д, нав. према Бошковић 1992: 39).

⁵⁶⁸ *Иностранная литература* је совјетски и након 1991. године руски књижевно-уметнички часопис покренут 1955, а који излази и данас. У једном броју (7) из 1966. објављен је темат с насловом „Из савремене југословенске прозе“ [Из современной югославской прозы] у којем је текст Антонија Исаковича, међутим то није број о ком Радован пише. У броју 11 за 1975. годину објављен је комплетан темат с песмама Десанке Максимовић у преводу Маргарите Алигер. У истом броју објављен је још један темат с текстовима „овдашњих писаца“ под насловом „Из југословенске прозе“ [Из югославской прозы]. Међутим, чини се да ни то није број часописа о којем Зоговић говори (иако се у њему налазе текстови неколико југословенских писаца, па чак и Антонија Исаковича и једног Македонца – Симона Дракула, а ту је и Хрват – Иван Дончевић, док се у темату налази чак и текст једног рођеног Црногорца – Михаила Лалића) (сајт Лаборатория Фантастики). Тиме је за сад окончана лимитирана претрага сачуваних и доступних бројева, тако да је покушај да се прецизира година овог писма ипак прошао безуспешно.

⁵⁶⁹ Ради се о цитату из драме Едмонда Ростана *Сирано де Бержерак*.

⁵⁷⁰ Потписано руком.

Draga Desanka,

Ma koliko to izgledalo čudno, čovjek, izgleda, bar ovakav kao ja, počinje da odumire tako što više ne piše pisma. Cijele zime nijesam napisao više od tri – ne umijem da ih pišem. Pa ipak, tebi ću da odgovorim na dopisnicu – u banji čovjeku može nešto značiti čak i pismo kakvo ja sad mogu napisati.

Da ste ti i Zora⁵⁷¹ otišle u Vrnjce⁵⁷² znao sam i prije tvoje dopisnice – Mara mi je javila. Stiglo je bilo pismo od one tvoje Kanađanke⁵⁷³, u pismu je bilo i nekoliko dobrih riječi o mojoj pošiljci, pa je Mara⁵⁷⁴ htjela da me što prije obraduje. Zamijenila je, dakle, tebe i objasnila mi zašto te „zamijenjuje“. I dobro je što je do toga došlo – do vašeg odlaska, naime. Odmorićete se, hodaćete više, vazduh je, ako i skup, ipak tamo čistiji. Valjalo bi, samo, da dobro čuvaš rame od onog gočkog predvečernjeg vjetra, a mogla bi i da nam još jednom javiš kako se ono i ruka „ponašaju“.

Radujem se što si ponijela i da nešto tamo radiš. Ne radi li se, banja može da bude dosadna, dani dugi, a i mi nemamo više vremena da nešto odgađamo za „poslije banje“. Ja sam tu sam uvijek „sastavljao“ čak mi se često činilo i da mi ide od ruke. Nego ja u banju više ne mogu zbog pritiska: da plaćam vodu a da je ne pijem – ne odgovara mom „stilu“, a da je pijem – skače pritisak. Zato se svake jeseni zarečem da ću u toku zime obavezno otići barem na more. Ali zima dođe i prolazi, a ja sve odgađam dok i proleće ne nastupi...

Iz književne čaršije malo šta novo znam. Čitao sam, samo, jedan vrlo duhovit pamfletić o Oskaru⁵⁷⁵, i to u „Dugi“⁵⁷⁶. A doznao sam i to da se taj isti dotični Oskar mnogo ljuti, srđi, rasrđuje i kokoti na mene zbog jedne pjesme iz „Knjažeske kancelarije“⁵⁷⁷. Odista, kao ono u Gogolja: ako se usudiš da štogod kažeš o jednom koleškom asesoru, svi koleški asesori od Rige do Kamčatke će to neizostavno primiti na svoj račun. Primio je, dakle, naš književni koleški asesor moju pjesmu na svoj račun, napuvao se, i sad – šta mi bog da!

Kod nas u kući je sve po starom. Vjera kuburi s nogama i zglobovima, s terapijama i vježbama – nikad ničemu kraja. Mirki su već počela predavanja – trči toliko, da jedva kud stiže. Na tzv. Fest je, razumije se, ipak stizala. A nijesmo se, u tom pogledu, sasvim osramotili ni Vjera ni ja: stigli smo da vidimo jedan sovjetski film, i to mizeran. Nego juče smo malo od toga očistili dušu: gledali smo u Domu sov. kulture⁵⁷⁸ film po Ajtmatovljevljoj⁵⁷⁹ povijesti „Bijeli parobro[d]“⁵⁸⁰ – dirljiv, duboko

⁵⁷¹ Десанкина сестра која је, како сазнајемо из једног писма упућеног Иди Радвољиној од 5. 9. 1980, боловала од склерозе.

⁵⁷² Врњачка Бања.

⁵⁷³ Десанка Максимовић је 1976. (година дана пре овог писма) посетила Канаду. Наиме, на позив из Торонта, од стране тек основаног Југословенско-канадског удружења жена, а поводом прославе 8. марта, присуствовала је песничкој вечери где је упознала многе наше песнике који су писали поезију на матерњем језику. „Она њена Канађанка“ је врло вероватно нека наша песникиња из Канаде коју је повезала са Зоговићем.

⁵⁷⁴ Десанкина сестра.

⁵⁷⁵ Оскар Давичо је коју годину касније, изражавао негативне коментаре након што је Десанка Максимовић добила Његошеву награду, вероватно јој замеравући што никада није раскинула са „националним митовима, православљем и србовањем“ (Бошковић 1992: 64).

⁵⁷⁶ Југословенски недељник.

⁵⁷⁷ Зоговићева збирка поезије објављена 1976. године.

⁵⁷⁸ Од 1994. године Руски центар за науку и културу.

⁵⁷⁹ Чингиз Ајтматов [(1928–2008) био је совјетски и киргиски дипломата и познати писац.

humanističan, lirike pun kirgiski film! Hvala bogu što ima Kirgiza i drugih „Azijata“, jer kad bi sve zavisilo od današnjih Rusa ili „Rusa“, mrka bi kapa bila!

Želim punog osvježenja, odmora i rada. Mnogo pozdrava tebi i Zori od nas sve troje. Tvoj

Radovan⁵⁸¹

P3-п-8

Slovenj Gradec, 2. V 1982.

Draga Desanka,

Dva dana prije našeg zlehudog polaska ovamo imala sam žarku potrebu da Vam napišem nekoliko riječi, da Vas barem pozdravim (I u ruskom I našem smislu riječi!). Slušala sam, naime, peglajući, sama, tzv. predponočne trenutke i – čula, iznenada, Vaše nove pjesme. Toliko ste me obogatili njima, toliko sam (zamislite!) bila srećna te noći, upravo srećna, da sam dobila neku snagu kojom bih mogla produžiti svoj postponočni posao I do jutra. Jedva sam čekala to jutro, da što prije ispričam Radovanu i Mirki svoj doživljaj. Možda nikad još nisam tako doživjela Vaše stihove (a nije da ih nisam doživljavala!). Bilo je u njima svega onog što ste Vi, i pri tome nečega novog, da li je to novo bilo od „modernih“, odnosno „svakodnevnih“ „životnih“ riječi, ne znam, ali riječi su se usijecale pravo u dušu („klinička smrt“, „recepti za život“ (?)...)

A onda sam dva dana uzaludno telefonirala Radi⁵⁸² (kasnije sam se sjetila tek da sam mogla probati i s Branom!⁵⁸³) da pitam Vašu banjsku adresu, pa sam zaključila da ću Vam napisati po čehovski „dedi u selo“ – Vas bi, za razliku od djeda, pismo u banji sigurno našlo! Međutim, došle su pripreme za putovanje, i moja želja je „splasnula“.

Sad, kad sam čula da ste se vratili, da ste zvali, da je u međuvremenu i Vaša karta stigla (da znate kako je Radovan brinuo: desilo se nešto, inače – Desanka bi poslala kartu...) javljam se, doduše, s manjim poletom...

Od Mirke ste valjda čuli šta se sve ovdje i kako se zbilo. Danas je deveti dan od te druge, odista iznenadne i nenajavljene operacije. Da ne govorim o strepnji: hoće li nakon dva mjeseca biti potrebna nova, tj. peta operacija, – već da Vas samo ukratko obavijestim: postoperacijske komplikacije su ovog puta bile znatno manje (srce, krvna slika i dr.), ali je opšte stanje, „samočuvstvie“ nekako – gore. Oporavlja se jako sporo, nema ni mrvicu volje, prekjuče se opet pojavilo malo krvi... U utorak je „obećano“ ubrizgavanje tog teflona, a Radovanu se – neće. Ne može, veli, ni pomisliti ni na kakvu intervenciju sad kad je sve još ranjavo, svježe, bolno. Ne znam šta će biti. Ušli smo u kolo i izlaza iz njega, izgleda, nema.⁵⁸⁴

---

⁵⁸⁰ *Бели пароброд* је прича коју је Ајтматов написао 1970. године.

⁵⁸¹ Потписано руком.

⁵⁸² Рада Милакара, Десанкина сестричина.

⁵⁸³ Десанкин сестрић.

⁵⁸⁴ Радован Зоговић је имао проблема са здрављем још од када је крајем 1936. године оболео од туберкулозе. Чини се да су се здравствене недаће само умножавале од тада (проблеми са плућима, јетром, неколико операција), нарочито проузорковане тешким периодом (1948–1964) за породицу Зоговић када је, у већој мери, само Вера Зоговић привређивала.

Što je glavno: doktor mnogo važnosti pridaje tome i imam utisak da je radi toga i pravio ovu novu operaciju, a pitanje je hoće li uspjeti: kod žena, vele, uspjeh je 90, a kod muškaraca – 50%.

Evo, zamorila sam Vas, sigurno. Oprostite. A valjalo je da Vas zamorim i zato što ste – daleko (nema Vas s jabukama, s cvijećem i Radinim volšebnostima) i što sam dobila ugovor za knjižicu. Za to odista moram Vama da kažem hvala. I: hvala, velika, velika.

Molim da pozdravite Radu i Brana i njihove sve – njim, to, naravno, nije potrebno, ali kad je čovjek daleko podmiruje svoju potrebu...

U nadi i vjeri da ste se dobro oporavili u banji i da ćete nam, možda uskoro, ispričati o boravku (kad god dođete odnekud osobito lijepo i živo pričate)

grli Vas i, naravno voli
(sa svim ustručavanjem pri izražavanju)

Vera Z.⁵⁸⁵

Oprostite za slovne greške – kucam na tuđoj mašini,
pa se bojim da upotrebljavam gumu.

Da, iduće noći poslije mog doživljaja Mirka je slušala „Tražim pomilovanje“ na televiziji i bila takođe – uzbuđena.

P3-p-9

[б. д. / б. м.]

Draga Desanka,

Još prije nekoliko dana upozorio me je Miljan Mojašević⁵⁸⁶ na nekoliko toplih rečenica o Zori, objavljenih u beranskim novinama „Sloboda“⁵⁸⁷. Vjerovatno je vjerovao da ću Vam ih ja odmah poslati. Oprostite što kasnim – sve češće mi se dešava da „namjeravam“ svašta, a i ispunjavam ponešto, i to s kašnjenjem...

A juče sam bila u Sarajevu – Miroslav Đurović⁵⁸⁸ je branio doktorsku tezu o Radovanu, na filozf. fakultetu sarajevskom.⁵⁸⁹ Bilo je lijepo, ozbiljno i lijepo. „Kandidat“ je u tekstu odbrane citirao i Vaše stihove, o čoveku „koji je znao / na strašnome mestu postojati“⁵⁹⁰. Bilo je uzbudljivo – meni višestruko.

---

⁵⁸⁵ Потписано руком. Вера Зоговић гајила је огромне симпатије и захвалност према Десанки која је једна од ретких која их није напустила у најтежим временима.

⁵⁸⁶ Миљан Мојашевић (1918–2002) био је германиста, професор Филозофског и Филолошког факултета у Београду.

⁵⁸⁷ Гласило које је излазило с прекидима од почетка четрдесетих година прошлог века.

⁵⁸⁸ Мирослав Мирко Ђуровић (1938–1989) био је црногорски песник, писац и књижевни критичар.

⁵⁸⁹ Мирослав Ђуровић своју је тезу одбранио 1988. године, што значи да је писмо тада написано.

⁵⁹⁰ Ови стихови нашли су се касније у песми „Наставак разговора“ коју је Десанка Максимовић посветила Зоговићу након његове смрти (Бошковић 1992: 55–56). Тон писма обојен је тугом, те наслућујемо да је написано након његове смрти.

Prisustvovali su ceremoniji i Izet Sarajlić, i Ćamil Sijarić. Uzgred: Izet me je čekao na stanici u 5 sati izjutra i iščekao drugi voz, oko 7! Bilo bi neobično i da je (danas!!) djevojku čekao...

Poslije oficijelnog dijela, bio je onaj drugi – i tu je bilo dosta, i veoma lijepih riječi o Vama. Direktno su Vam poslali najtoplije pozdrave gotovo svi, a Izetovi su toliko brojni da sam ih zamalo u „mitgepeku“ morala dopremiti! Kako je lijepo slušati riječi ljubavi i prijateljstva! Čak ako, uzgredice, otkriju i neku malu „tajnu“ kako velika pjesnikinja šalje srdačne pozdrave velikom državniku, i „prikuplja“ potpise predstavnika mnoštva naroda i narodnosti...

Oprostite za opširnost, uz ove retke o Zori odista nepotrebnu. Ali, „koristimo se prilikom“...

I da se još pokoristim i još jedanput Vam zahvalim što ste i jedan i drugi put došli – da proslavimo knjigu o Radovanu.⁵⁹¹

Molim Vas da toplo pozdravite Radu koju Vi, vjerovatno po Frojdu, ponekad zovete Marom...

Vaša, i kao „Hrvatica“ Vaša,

Vera Z.⁵⁹²

---

⁵⁹¹ Како је у питању 1988. година, ради се о књизи *Радован Зоговић: пјесник и човек – зборник радова*. „Велики државник“ на ког Вера Зоговић алудира је Слободан Милошевић који јесте уживао политичке симпатије и пријатељство Десанке Максимовић: „Захваљујем богу што је српски народ, најзад, добио челног човека какав је Слободан Милошевић. Он је прави вођа коме народ верује“ (Бошковић 1992: 279). Десанка Максимовић написала је и увод за његову књигу *Године расплета* (1984).

⁵⁹² Руком потписано.

ДП-3

U Zadru, 6. X. 1981.

Premila naša pjesnikinjo,

Šaljem Vam „Istru“.

Sretan sam i ganut.

I ponosan.

Tragam za riječima koje bi mogle to izraziti.

Bez uspjeha.

Znam da će se i Vaše veliko i predobro srce radovati.

Od stranice 41. do 53. štampane su i moje pjesme, među njima je i pjesma – Svjetlost, Vama posvećena. Uskoro Vas očekujemo u Zadru.

U Zadru, 6. X. 1981.

Vaš, uvijek odani Vam,

Pavao

---

⁵⁹³ Једно писмо са стиховима Деспота Павла приложено је на крају рада (Прилог 4).

Павле Зидар

ПИ-1

Pavle Zidar, književnik

Sveta Lucija, 24. I. 90

Obala 109

Portorož 66320

Spoštovana tovarišica Desanka Maksimović!

Najprej to, da Vam ne pišem z roko: težko bi me prebrali, ker imam eksploziven rokopis; drugič: opravičujem se, da prihajem tako k Vam, v Vaš pozni, trudni čas in Vas morda prosim za nekaj nemogočega. Vendar sem Vas dvakrat videl na ekranu zelo lucidno, duhovno svežo, razumno osebnost. Zategadelj Vam pišem.

Tražim pomilovanje nosi naslov Vaša zbrika pesmi (1966). Tudi jaz prosim zanj. Če kdo ta trenutek v Srbiji pomeni vest za politiko, ste to zagotovo Vi – Vaša beseda odpira ječe. Tudi jaz sem imel mamu, ki je imela glas, s katerim je šla odpirat moje ječe. Resnično ljubezen posedujejo samo ženske, moški samo njihov odsev. Ljubezen mame pa deluje še iz groba ven, seveda pa tudi jeza.

Dvakrat sva skupaj brala – 1959 na III. Festivalu jugoslovanske poezije in 1980. v Novi Gorici; skupaj pa sva pospremila k večnemu počitku Cirila Kosmača.

Znano mi je, da ste *intimni* s tovarišem Slobodanom Miloševićem, intimni v smislu dobrih človeških odnosov. Samo Vi ga lahko prosite za pomilostitev Azema Vilasija in drugih očetov, ki trohne v ječah samo zato, ker so rasno manjvredni. In ker se je tako odločila politika. Njihovi otroci jih čakajo, njihove soproge, njihovi sorodniki. Predvsem pa Vas prosim zaradi otrok. Dve skrajnosti sta nastopili vi zapiranju teh ljudi: prva govori v prid odstranitve teh ljudi iz družbe, druga vidi v tem čisto zablodo in katastrofo. Trenutno se bje boj, da dokažemo, da je prav *prvo* kot *drugo*, v resnici pa gre tu bolj za dva okusa in odrezava ter nepremostljiva razlika med obema zasluži rešpekt zaradi zelo subjektivne sodbe o dobrem in zlu. Resnica je drugdje. za to resnice vedo matere, ki svojemu sin znajo sneti bolečino zla, ki jim ga je nadel čas in družba. Samo v tem je objektivnost etike. In ne v paragrafnih.

Nihče me ne prosil, naj Vam pišem to pismo, v poplavi pisem, ki preplavljajo državo in padajo kot gluho listje na neplodna tla. Vedno sem Vas čutil kot dobroto, prijazno gospo, bolj pesem kot človeka. Obadva veva, da se bova spočila šele v prsih močnega boga – vsi se bomo tam spočili, a preden odidemo, naredimo še kako dobroto. Za vse drugo nam bo žal, za dobroto pa nikoli.

Morda boste rekli, kad pa za Srbe, ne čutite nič? O pač, čutim. Če kateri od njih sedi iz razlogov okusa, ker je to nekomu prav, torej iz imperativa, da je dobro, da Srbi sedijo, potem je to stališče čiste pravne sofistike. In zaradi tega je treba take vrste problemov razrešiti pred vem brez argumentov *za* in *protiv*. Razlika je tako malekostna, da jo ja vredno najti in ji dati šanso, da se uresniči na drug način.

Iz srca Vas pozdravljam!

Zidar⁵⁹⁴

---

⁵⁹⁴ Потписано руком.

Драга другарице Десанка Максимовић!

Пре свега, не пишем Вам руком: тешко бисте ме прочитали јер имам енергичан рукопис; друго: извињавам се што Вам пишем овако изненада, у ово касно доба и то да Вас молим за нешто немогуће. Међутим, видео сам Вас два пута на екрану као веома живописну, духовно свежу, разумну личност. Из тог разлога Вам пишем.

Тражим помиловање зове се Ваша збирка песама (1966). И ја молим за њега. Ако неко у овом тренутку у Србији представља савест за политику, то сте свакако ви – Ваша реч отвара тамнице. И ја сам имао мајку која је имала глас да отвори моје тамнице. Само жене поседују праву љубав, мушкарци само свој одраз. Мајчина љубав и даље делује из гроба, али и бес, наравно.

Заједно смо читали два пута – 1959. на III. Фестивалу југословенске поезије и 1980. у Новој Горици; и заједно смо испратили Цирила Космача на вечни починак.

Познато ми је да сте присни са другом Слободаном Милошевићем, присни у смислу добрих људских односа. Само ви можете да тражите од њега да помилује Азема Власија⁵⁹⁵ и друге очеве који чаме у затвору само зато што су расно инфериорни. Јер је тако одлучила политика. Напољу их чекају деца, супруге, рођаци. Пре свега Вас то молим због њихове деце. Приликом затварања ових људи јавиле су се две крајности: прва говори у прилог уклањања ових људи из друштва, друга у томе види чисту заблуду и катастрофу. Тренутно се води борба да се докаже да је *прва* боља од *друге*, али у стварности се заправо ради о два укуса и кроја, а непремостива разлика између њих двоје заслужује поштовање због врло субјективног просуђивања добра и зла. Истина је на другом месту. Мајке које умеју да ослободе сина од бола зла које су им време и друштво нанели знају истину о томе. Само у томе је објективност етике. А не у параграфима.

Нико ми није тражио да Вам напишем ово писмо, у мору писама која преплављују државу и падају као глуво лишће на неплодну земљу. Увек сам Вас осећао као добру, љубазну даму, више као песму него као особу. Обоје знамо да ћемо почивати само у недрима моћног Бога — сви ћемо се тамо одмарати, али пре него што одемо учинимо још једно добро дело. За све остало ћемо се кајати, али за доброту никада.

Можда бисте рекли, али Ви за Србе ништа не осећате? Ох, осећам то. Ако неко од њих седи скрштених руку, јер им је то у реду, односно из императива да је добро да Срби не чине ништа поводом тога, онда је то позиција чистог правног софизма. И из тог разлога се овакви проблеми морају решавати пред законом без аргумената *за* и *против*. Разлика је толико мала да је вреди пронаћи и дати јој шансу да се реализује на други начин.

Из срца Вас поздрављам!

Зидар⁵⁹⁶

---

⁵⁹⁵ Азем Власи [Azem Vllasi] (1948) је албански политички радник и некадашњи високи политички функционер у Социјалистичкој Федеративној Републици Југославији. Критиком Слободана Милошевића, Власи је смењен са власти усред антибирокупатске револуције.

⁵⁹⁶ Превод Лариса Костић.

8.2.2.2. Рукописи Десанке Максимовић

Београдске улице (1950)⁵⁹⁷

Чини ти се корачаш, путниче,
кроз град као сваки други:
домови, булевари дуги,
на које човек оугла;
а оно подвиг те виче
иза свакога угла.

Улицом овом ведром
коју сад газимо стопом,
где хлеб се у пећима пече,
у недавно октобарско вече
пала су три митраљесца
и борац жена за топом.

На тргу где свака ствар је
обична, свакодневна –
мислиш нема чим да се дичи –
бункер је заузела
шачица бораца гневна,
чули се победни покличи.

Из оног мирног парка
метак се чуо да пршти,
разлетало се птичје перје,
јаук детињи допро;
сада лишћа прегршти
покрило предвечерје
као овчије руно топло.
Ту где су развалине биле
и непријатељ без стида

---

⁵⁹⁷ Преузето из: Максимовић, Десанка. *Песме*. Књ. 1, (1951–1969). Књ. 2, (1969–1979). Том 2. Приредио Станиша Тутњевић. Београд : Задужбина „Десанка Максимовић“ : Службени гласник : Завод за уџбенике, 2012.

на праг са псовком стаде
сада се пева и зида,
ничу вртови-снови
и бели цветови-зграде.

Прскала је крв просута
одувек те зидове суре,
засипала парчад гвожђа;
сада се деца ту јуре,
роне се као сунце жута
зрна октобарског грожђа.

Чини ти се корачаш, путниче,
улицом обичног града:
враћају се људи с рада,
свуд деце и врабаца пуно,
продавач новина виче;
а ти си стигао у крај
светлих подвига и приче.

[Како су настале „Београдске улице“]

Расположење и предстање из којих је никла песма Београдске улице су сложени и богати, имају нешто од трагичне родољубивости припадника малог народа кога вређа најситнији приговор учињен његовој земљи. Мене нарочито боле приговори учињени Београду, подсмеси због његове неизграђености, затварање очију пред пожарима који су се дизали над њим виши него амерички облакодери, пред гејзирима крви који су прскали његове зидове, затварање срца пред патњама које је подносио откако постоји, заборављање ко га је све газио и рушио. Идући понекад његовим улицама замишљам да покрај мене корача какав Енглез или Немац и покушавам да му објасним зашто поред петокатнице стоји кућерак недостојан и села, зашто из прозора старинских гостионица чунак излази на улицу и расипа мирис жареног меса.

А повод песме била је лепота једне октобарске вечери, прозирне и пуне злата. Био је то први или други послератни октобар. Тек печени хлебови у улици Лоле Рибара⁵⁹⁸ богато су мирисали, млеко пред млекарском на углу било је разливано, зрна грожђа се ронила из нечије котарице, деца из капије истрчавала пред ноге. Ране се више нису виделе, разорени зидови су склоњени, на месту порушене куће парк никао преко ноћи. Али по законитости или ћудљивости асоцијација наједном сам угледала наше двориште разнесено великом јамом, чула како разбијено стакло при ходу крчка као шљунак, заглушили ме бомбардери који су долетали од Звездаре, повредила ме лупа цокула туђинског војника, препале ме по зидовима објаве на туђинском језику, довео ме до суза суморан ред пред неком продавницом, разбијен као војска при повлачењу. Заобишла сам крило убијеног врапца на плочнику. Осетила сам се осамљена без деце на улици, без врабаца на дрвету пред „Политиком“.

И онда ме је опет запљуснула радост, задовољство што живим, што корачам београдским улицама, што су се на гране вратиле птице и деца истрчала у паркове. Као у замагљеном пределу на планини кад се помаља сад један голи врх, сад други, сад пошумљени појас и подножје, комешале су се и мешале преда мном слике које видим и слике виђене почетком рата. Стихови се у мени рађали, а није ми се хтело да их бележим. Било ми је драже да се некористољубиво предајем томе стању које претходи рађању песме, него да га згушњавам у стих, да га хватам у мрежу речи. Имала сам утисак да ће све спласнути ако се мојим оловке и хартије, а хтело ми се да што дуже останем у томе што ме гонило да корачам зането плочником.

Тако сам пустила да се узбуђење стиша, забележила га само по сећању, те стихови песме нису понели са обала мисли и узбуђења све што им је било на дохвату. Песма је испала мање песма него расположење које ју је надахнуло. Кроз њу као замагљено стакло једва назирем оно вече и оно узбуђење када се рађала. Зато ваљда сад осетим и неко разочарење, неку горчину, кад је прочитам.

---

⁵⁹⁸ Данас Светогорска улица.

Мој учитељ првог разреда, Недељко Савић

19 децембра ове године навршава се година дана од смрти Недељка Савића, учитеља из Бранковине. Био је он учитељ и у Ваљеву, и у неким другим местима, али када се његово име помене, дода се увек: учитељ из Бранковине. Умро је у дубокој старости, а чини ми се исто онолико млад као оног дана кад је ушао у први разред бранковинске основне школе где сам седела и ја негде међу сеоском децом, узбуђена што ми постаје учитељ друг мога оца, човек кога сам до јуче звала просто чиком.

Недељко Савић је дошао у Србију однекуд из Босне, и говорио на исти начин као ми, Бранковчани, али још лепше. Он се поносио својим ужим завичајем. Преко њега и мога оца одлазили су људи, родољуби из Босне и Херцеговине, у неослобођене наше крајеве на југу да се боре. Још се сећам лица свога учитеља док је разговарао с овим мрким озбиљним ратницима, како је бивало поносно, озарено.

Био је Недељко Савић човек који је умео да прича одмерено, тихо, с хумором. Њега је он уносио и на часове у школи, и у оно што је писао. Нарочито га има у његовој путописној књизи „Кроз Босну и Херцеговину“. Као и сваки човек књижевно обдарен имао је оштро запажање, познавао је људе и умео да влада њима, као и нама, својим ђацима. Што су можда други учитељи постизали виком, казнама, он је постигао хумором и благошћу.

Волео је природу, снежну зиму; одлазио је недељом у лов с мојим оцем. Још видим како се њихове тамне прилике оцртавају оштро на блиставој белини снега којим су они први јутром пртили путању, праћени кевтањем паса. Сећам се гласа свога учитеља и то управо како је одјекивао у та снежна јутра док је вабио Лауру, своје омиљено ловаће псето. Тај глас је постајао сасвим друкчији увече кад би причао, вративши се с лова, о чобанима, вуцима и медведима, у њему се тада било много више босанског нагласка, а из речи би сваки час провирила јекавштина.

Више нема нити ће, чини ми се, бити учитеља какав је био Недељко Савић. Он није био учитељ само у разреду, ђацима, већ и њиховим родитељима. Учио их је пчеларству, калемљењу, указивао им прву лекарску помоћ, тумачио догађаје у свету, будио им политичку свест, мешао се с њима кад свадбују, славе, крштавају, раде у пољу, кумовао им, чинио их обазривим према дрвеним адвокатима, зеленашима, врачарима, ширио међу њих књигу, оснивао зими ђачке трпезе за ђаке који далеко станују, гонио их да и женску децу уписују у школу, покренуо затим акцију за подизање споменика у Бранковини песнику Љуби Ненадовићу. Заједно с мојим оцем упутио је позив свима школама по Србији да за ову сврху сваки ученик приложи само пет пара што је одмах прихваћено и 1903. године споменик је збиља подигнут.

Као друштвени радник у Ваљеву имао је такође много заслуга. Уређивао је дуго месне новине Глас Ваљева вешто и широкогрудно. Он је један од главних оснивача ваздушне бање на Дивчибарама где су слата сиромашна деца на одмор.

И то се није заборавило. 1959. године бивши ученици из првог места службовања, под Рудником, приредили су у његову част читаву свечаност. А кад сам пролетос наишла у бранковинску цркву куд нас је некад Недељко Савић водио на богослужење, затекла сам педесетак гологлавих седих људи са свећом у рукама. Био је то помен који су му његови бивши ђаци из Бранковине и околних села давали. Мило ми је мило што је случај и мене нанео и међу те људе који су погружено ћутали сећајући се свог детињства и свог вољеног учитеља. Још више ме је узбудило када је после помена један од бивших ђака Недељка Савића, Павле Ђурић из села Забрдице, прочитао песму коју је написао о његову животу, песму изнад просечних песама људи којима песништво није једино занимање. Последња строфа те песме ми је остала у сећању због њене топлине и једноставности: „Што си могло од себе си дао, ни о чему више се не старај. Твојих руку рад је сваки стао. Сад се мирно у гробу одмарај“.

Данас, на дан годишњице његове смрти, ја позивам све оне који су га познавали, који су икад чули његов благи глас, његов одмерени начин причања, све који су икад видели његов спретни ход који им је брзо одмицао, мада се чинило да не жури, да бар један минут мисле на

њега да се сећају бар један минут његовог лика, живих смеђих очију и висока чела. Мислите на њега данас бар један минут, сви његови ђаци, сви које је икад помиловао по коси, које је учио прва слова. Мислите како се његов гроб негде на ваљевском гробљу можда под снегом бели, тих као што је и он, Недељко Савић, наш учитељ био.

[Један необјављени одломак]

7. mart 1985.⁵⁹⁹

- Baš mu hvala za čestitost i stvaralačku hrabrost! Kalezića sam upoznala u kući Radovana Zogovića. Želela bih da pročitam i taj esej o Radovanu,⁶⁰⁰ kao što bih uistinu želela da što pre pročitam i tu njegovu knjigu o Andriću⁶⁰¹. Zamislite, senke nad Andrićem! Ne znam šta sadrži Kalezićeva knjiga, ali i sama sam uočila, i upamtila, pokoju senku, nešto što bi i najdobronamernijem moglo da zasmeta da Andrića vidi kao nedodirljivo čistunstvo. Andrić je kao čovek delovao upravo tako: nedodirljivo i hladno. Delovao mi je, u ophođenju s ljudima, kao činovnik koji strogo vodi računa o svojim dužnostima. Mislim da je činovnički mentalitet nezanemarljiva komponenta njegove ličnosti. U svemu precizan, strog, disciplinovan, a to su, dabome, sve osobine za poštovanje. Međutim, iza toga je ostajala nekakva hladnoća, neprijatna, kao nešto od čega se zazire. On je bio strasnik, u najboljem smislu reči, kad se ima na umu njegovo grandiozno delo, a da nije bio čovek topla srca. Kad to kažem, ne mislim na izneveravanje prijateljstva, kao kad se ogrešio o Krkleca, ne mogavši da se otme bosanskoj sladostrasti.⁶⁰²

- Da li je kadgod zbog toga, došlo do kakvih sukoba između Andrića i Krkleca?

- Ne. Krklec mu nikad nije prebacivao zbog ružnog postupka, mada mu, naravno, nije moglo biti prijatno sve to što se izdogađalo. Krkleca je moralo boleti to izneveravanje prijateljstva, ali je ostao samo na tome da u pesmi izlije svoj bol. („Dva prijatelja piju vino za istu ženu“).

- Krklec je bio boem. Možda mu je to pomoglo da podnese razočarenje u prijatelja? I gubitak žene, istovremeno.

- Gustav je celim svojim bićem bio pesnik. Ono što se kaže: rođeni. Pesnik vina, burnih raspoloženja, veoma duševan, kako samo može biti zaneseni boem. Takvog ga nosim u svojim sećanjima. Ali, na moju veliku žalost, bila je jedna neprilika kada je i ta duševnost zatajila.

---

⁵⁹⁹ Сећање је записано овог датума. Ради се о запису за који Десанка није хтела да буде уврштен у Бошковићеву монографију, о чему је и реч у писму ВБ-3, Herceg Novi, 19. III 1986. Цео рукопис приложен је на крају рада (Прилог 5).

⁶⁰⁰ Вероватно је у питању есеј *Спорни списи, спорни писци*. Београд: Ново дело, 1986.

⁶⁰¹ Вероватно да је у питању књига *Иво Андрић у нашим споровима*, Љубљана: Партизанска књига, 1985. Калезић је објавио још једну књигу о Андрићу, *Сјај и сенке Ива Андрића*. Београд: Народна књига, 2000. Како Десанка реферише на „сенке над Андрићем“, постоји могућност да је тако хтео да назове своју прву књигу, међутим у питању је само претпоставка.

⁶⁰² Историјски записи указују на то да су се Густав Крклец и Иво Андрић, двојица значајних књижевника с простора бивше Југославије, дружили и делили близак пријатељски однос током одређених периода свог живота, а нарочито у међуратном периоду. Андрић и Крклец су били кумови. Тада је дошло до познатог скандала – да је Андрић био са Персидом Крклец, женом Густава Крклеца. На основу доступних извора, може се закључити да је њихова књижевна веза била плодна и утицала на књижевни рад оба аутора, премда су често дивергирали у својим књижевним правцима и естетикама.

9. МЕМОАРСКА И ЕПИСТОЛАРНА ГРАЂА У АРХИВИМА И БИБЛИОТЕКАМА СРБИЈЕ

СТАЊЕ, ОБИМ И КЊИЖЕВНОИСТОРИЈСКИ ЗНАЧАЈ

9.1. Уводне премисе

Постављене хипотезе докторске дисертације пронашле су исходиште у чињеници да до данас није било свеобухватног истраживања документалистичког потенцијала мемоарске и епистоларне грађе за књижевноисторијску науку. Једна од претпоставки била је и да ова грађа представља обиман материјал као основу за књижевноисторијска и културноисторијска сагледавања живота и рада наших књижевника, као и за вредновање окружења у коме су живели и стварали.

Реализовани резултати истраживања, поред тога што су потврдили горе наведено, указали су на обим и разноликост те грађе у нашим архивима и библиотекама. У Србији постоји богат библиотечки и архивски фонд посебне грађе (лични и породични фондови, личне збирке)⁶⁰³ који омогућава истраживачима да боље разумеју историју и културу земље кроз време. Најважнији међу њима су фондови и колекције Народне библиотеке Србије, Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“, Библиотеке Матице српске – Рукописно одељење Матице српске, Библиотеке САНУ, Архива САНУ, Државног архива Србије, Архива Југославије, Историјског архива Београда, фондови задужбина и легати⁶⁰⁴ књижевника. Ово су само неке од институција где се може пронаћи обимна грађа унутар личних фондова.

Због недостатка аутентичних архивских и документарних извора, велики број архивиста и историчара је примењивао организовану стратегију за прикупљање мемоарске и епистоларне грађе, која је, након завршетка Другог светског рата, у овом контексту представљала изузетно значајан историјски извор. Међутим, у синхронизацији с тадашњом архивистичком методологијом долазило је до различитих дискрепанција у самој пракси прикупљања, или су примењивани недовољно професионални или неадекватни подухвати. Истовремено, у том периоду није постојала стручна литература о мемоарској грађи и методама њене обраде, што је резултирало извесним омашкама и одступањима приликом њихове архивске евалуације и категоризације. Важно је напоменути да су ове потешкоће, у извесној мери, биле очекиване, будући да се ради о почетку систематског и организованог прикупљања мемоарске грађе на тлу бивше Југославије (Јаковљевић 1983: 45). С

---

⁶⁰³ С фокусом на дневнике, мемоаре и преписке.

⁶⁰⁴ Речник библиотекарства и информационах наука дефинише легат као „zaveštanje dokumenta ili zbirke dokumenata organizaciji uz određene uslove, i uz pravo primaoca da odbije prijem legata“ (2014). Светлана Мирчов дефинише легате као „библиотека целина – посебна библиотека – corpus separatum је откупљена, поклоњена или тестаментарно завештана лична библиотека. Чува се као целина због своје културне, научне и историјске вредности, или због значаја и угледа личности која је библиотеку формирала и поседовала. Те личности су најчешће познати научници, књижевници, јавни радници или, ређе, пасионирани библиофили. Посебна библиотека се музејски чува као заштићена целина“ (2004: 11). О појму легата – шта легат јесте, а шта није – о проблематици преузимања и чувања видети рад Avramović, Zoran. „Legati u kulturi Beograda. Stanje, problemi i moguća rešenja“. *Kultura : časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, (93/94). Beograd: Zavod za proučavanje kulturnog razvitka, 1994, str. 214–224. Један од најистакнутијих колекционарских друштава данас је Удружење за културу, уметност и међународну сарадњу „Адлигат“. За књижевноисторијска проучавања једни од значајнијих легата који се чувају ту су Легат Милована Данојлића и Миодрага Павловића и Библиотека Божидара Ковачевића.

обзиром на широк дијапазон сакупљених сећања која су различита по својим формама и садржају, било је тешко применити свеобухватан и конзистентан принцип за обраду укупног мемоарског материјала. Летимичан увид у архивске фондове и збирке мемоарске грађе указује на чињенично стање да није постојало унифицирано упутство за ову активност, почевши од сакупљања, верификације или обраде. Упркос томе, овај период је недвосмислено парадигматичан за успостављање редовне праксе прикупљања мемоарске грађе на нашим просторима, те је, парадоксално, управо из тих околности изникла неопходност исцрпне иследничке методологије за њихово сакупљање и вредновање као историјског извора.

Процес прикупљања епистоларне грађе је унеколико другачији и спроводи се унапред координисаним⁶⁰⁵ методама и стратегијама, док понајвише зависи од специфичних циљева и организационог и финансијског потенцијала институције. Неки од уобичајених начина набавке су поклон или откуп грађе. Пре самог процеса прикупљања, неопходно је обавити истраживачки процес на терену – архивисти морају бити у току са стањем грађе код истакнутих савремених ствараоца и преговарати с њима или њиховим потомцима о начинима преузимања документарних материјала како би се она обрадила, складиштила, заштитила и крајње дисеминирала као једно културно добро. Рукујући с овако осетљивом грађом, неопходно је спровести низ одговарајућих архивистичких норми и етичких смерница како би омогућили истраживачима и широј јавности адекватан приступ историјским документима од националног или регионалног значаја за истраживање и разумевање историје и културе Србије и њених становника.⁶⁰⁶

Србија, а нарочито Београд, поносе се богатом традицијом очувања и обраде наслеђа и личних колекција. Последњих деценија прикупљање архивске грађе путем поклона или откупа афирмисало се као регуларна и континуирана делатност многих научних и културних институција, укључујући архиве, музеје, библиотеке, институте и друге релевантне организације. Свакодневно, постојећи архивски фондови се обогаћују појединачним документима из прошлости истакнутих (београдских) породица, фотографијама забележеним у прошлим временима, телеграмима, разгледницама, писмима, необјављеним рукописима и другим предметима од историјског значаја.

„Поклањање покретних културних добара јесте двосмерна идеја – показује свест појединаца да ће њихов труд на формирању вредних колекција бити награђен тиме што ће их уступити заједници на коришћење, док заједница, препознавањем културног, уметничког, научног или историјског значаја колекција својих истакнутих појединаца, преко својих институција (библиотеке, архиви, музеји) преузима бригу о овим колекцијама, чува их, штити и чини доступним широј јавности, стварајући својеврстан меморијал својим значајним члановима“ (Прелић 2014: 157).

Очување једне личне или породичне заоставштине (библиотека целина, легата) од суштинског је значаја због њихове драгоцене културне, научне и историјске вредности. Такође, многи легати се чувају због истакнутог значаја и угледа личности која их је поседовала. Концепт институција посвећених чувању легата базиран је на личном ентузијазму легатора, чија је жеља била да се очува и дели наслеђе које је обогатило историју Београда и допринело богатству културног наслеђа. Нажалост, у данашњем економском окружењу у Србији, установе у Београду које чувају ове вредне легате суочавају се с изазовима високих материјалних трошкова очувања. Из тог

⁶⁰⁵ Осим уколико се не ради о изненадном поклону.

⁶⁰⁶ О прикупљању и модалитетима обраде мемоарске и епистоларне грађе је детаљније писано у историјско-теоријским поглављима *Мемоарска грађа* и *Епистоларна грађа*.

разлога, многи легати су похрањени у депое, далеко од очију јавности, што је неизмерна штета с обзиром на богатство културе и историје које чувају.

9.2. Народна библиотека Србије

У средишту Београда, на месту које чува богату културну и књижевну баштину Србије, стоји Народна библиотека Србије (НБС). Ова установа игра кључну улогу у чувању и проучавању писане речи, а међу њеним најдрагоценијим благом су легати. Легати у НБС представљају ризницу личних архива, рукописа, писама и других књижевних и културних артефаката који дочаравају животе и стваралаштво значајних појединаца из српске историје и културе.

Народна библиотека Србије поседује разноврсне колекције које садрже мемоарске записе и писма из различитих периода српске историје. Ови материјали омогућавају истраживачима да прате друштвене и културне промене кроз векове, сагледавајући их из личне перспективе аутора мемоара и писаца писама. У Народној библиотеци Србије се налази велики број мемоарских и епистоларних збирки, попут мемоара Милоша Црњанског, писама Јована Дучића, Иве Андрића, Десанке Максимовић и Меше Селимовића.

Легати су нарочито вредни извор информација за истраживаче и љубитеље књижевности и историје. Они често садрже личне дневнике, писма, рукописе, књиге и предмете које су оставили за собом значајни појединци. Ови материјали пружају јединствен увид у животе, мисли и стваралаштво тих појединаца. Примера ради, Легат Милоша Црњанског обухвата бројна писма и рукописе овог истакнутог српског књижевника. Кроз ова документа, истраживачи могу боље разумети његову књижевну еволуцију, односе с другим књижевницима и неизмерну улогу у српској књижевној традицији.

Легати у НБС такође репрезентују шире културно и историјско контекстуализирање. На пример, Легат Бранислава Нушића садржи значајне документе који бацају другачије светло на друштво и културу Србије у периоду између два светска рата. Кроз ове материјале, истраживачи могу анализирати социополитичке и културне промене тог времена.

НБС се труди да очува и промовише легате путем различитих изложби, радионица и дигитализације. Прошлогодишња изложба Легата Милоша Црњанског⁶⁰⁷ у библиотеци привукла је пажњу јавности и омогућила посетиоцима да још подробније разумеју овог књижевног великана. Дигитализација легата такође чини ове ресурсе доступним широј јавности и истраживачима широм света.

Фонд легата и библиотека целина у НБС складишти важну документарну грађу за проучавање живота и рада власника, а будући да су библиотеке овог типа јединствене и интегралне композиције, често поседују музеолошке карактеристике и чувају се у посебним спомен-собама. На овај начин се ради на очувању аутентичности фондова и дочаравању атмосфере која омогућава савременим корисницима да осете време у ком су ове библиотеке настале. Сви фондови могу се претраживати електронски преко узајамног каталога.

---

⁶⁰⁷ У периоду од три месеца (фебруар–април 2022. године) заинтересовани су имали прилике да се детаљније упознају са ликом и делом можда једног од највећег српског књижевног ствараоца, Милоша Црњанског. У питању је била изложба под називом „Милош Црњански и литература о миграцијама из фонда Народне библиотеке Србије“ организована у сарадњи Народне библиотеке Србије и Галерије Матице српске.

Неки од значајних легата у НБС, поред већ наведених легата Милоша Црњанског и Бранислава Нушића, укључују легате и библиотеке Бранибора Дебељковића, истакнутог фотографа и уметника; Тихомира Ђорђевића, етнолога и фолклористу; Веселина Чајкановића, класичног филолога; Милоша Ђурића, историчара; Петара Колендића, историчара књижевности; Милана Ракића, једног од највећих српских песника; Милоша Ђурића, класичног филолога и преводиоца; Оливере Младеновић, етнолога и етномузиколога и Живомира Младеновића, историчара књижевности, преводиоца и научног саветника САНУ; Љубице Цуце Сокић, сликарке; Десанке Максимовић, песникиње (сајт НБС).

Легатори ове националне баштине оставили су неизбрисив траг у српској култури, а њихове библиотеке целине чине непроцењив извор знања и инспирације. Њихова дела, доприноси и размишљања чувају се како би се сачувала традиција и историјско знање за будуће генерације.

Народна библиотека Србије такође похрањује и обилну архивску грађу, међу којима су збирке докумената Марка Цара, Ђуре Даничића, Динка Шимуновића, Јеврема Грујића, Светолика Ранковића, Драгомира Иконића, Стевана Сремца, Милана Младеновића и многих других.

У оквиру пројекта „Велики рат“, Народна библиотека Србије је успешно спровела дигитализацију збирки рукописних материјала који пружају другачији поглед на догађаје и искуства становника Србије током Првог светског рата. Ова грађа пружа непроцењив увид у живот и патње људи тог времена, као и у њихове напоре да очувају свој идентитет и културу у тадашњим тешким животним условима. У оквиру колекције Рукописна грађа обухваћен је широк спектар докумената који чине писма, дописнице и необјављену дневничку и мемоарску грађу насталу уочи и током Првог светског рата. Осим тога, у оквиру овог подухвата дигитализовани су и оригинални записници са седница Народне скупштине Краљевине Србије одржани током периода ратовања. Оно што ову колекцију издваја јесте њен непроцењив допринос разумевању друштвене историје и свакодневног живота људи у овом, можда најтежем периоду за српски народ. Међу најважнијим мемоарским и епистоларним дигитализованим записима су *Дневничке белешке* Тихомира Ђорђевића, *Дневник* Милоша Зечевића, *Дневник* Милорада Павловића-Крпе, *Од Ниша до Никшића, белешке из бежаније* и *Ратне белешке* Тадије Костића и др. Када је реч о дигитализованој епистоларној грађи, могу се пронаћи писма Живојина Мишића, Александра I Карађорђевића, Лујзе Мишић, Стевана Хаџића... (сајт Велики рат)

Легати у Народној библиотеци Србије нису само једноставна збирка докумената, већ жива веза са прошлим временима и личностима које су обликовале српску културу и историју. Они су драгоцен ресурс за све оне који желе да истраже и разумеју сложену и богату прошлост Србије. Кроз чување, проучавање и промоцију легата, НБС игра кључну улогу у очувању културног наслеђа земље и обезбеђивању да будуће генерације имају приступ овим непроцењивим изворима информација. У српској културној баштини, Народна Библиотека Србије представља непроцењиво благо чувајући богатство писаних трагова и културних артефаката. Легати су изузетно важни за истраживаче и научнике, јер пружају јединствене увиде у живот и рад њихових власника, док истовремено чувају аутентичност и атмосферу времена у којем су настајали (сајт НБС).

9.3. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“

Универзитетска библиотека у Београду је 1926. године закорачила у своју будућност у потпуно новом и наменски изграђеном здању, поставши тако прва библиотека у Србији са сопственим домом. У исто време, добила је и своју прву посебну библиотеку (библиотеку целину).

Ове библиотеке су углавном биле легати и задужбине, формиране с двоструком сврхом: најпре, да очувају сећање на дародавце које су их основали, а затим, да пруже подршку српском образовању, следивши већ успостављену традицију српског народа из прошлих векова.

Данас, Универзитетска библиотека броји чак 30 библиотека целина, већином прикупљених између два светска рата. У том периоду су имућни појединци нарочито препознали да пружањем подршке и даривањем библиотека дају свој допринос очувању историјског, националног и културног идентитета своје заједнице.

Међутим, шездесетих година прошлог века, недостатак простора за складиштење присилио је Библиотеку да престане с прикупљањем материјала за нове библиотеке целине. Тек изградњом подземних складишта створени су услови за поновни пријем донација. Но, транзициони периоди и социоекономске промене успориле су број оних који би желели да дарују своје колекције.

Међу овим драгоценим фондовима библиотека целина које се чувају унутар Универзитетске библиотеке у Београду, посебну вредност заузимају неколике збирке, свака са својом јединственом и незамењивом улогом у очувању и проучавању српске културне и интелектуалне баштине. Данас, у богатом фонду Библиотеке, можемо пронаћи следеће библиотеке целине: посебна библиотека (у даљем тексту ПБ) Петра Будманија, ПБ Светозара Марковића, ПБ Гедеона Дунђерског, ПБ Божидара Карађорђевића, ПБ Јоце Вујића, ПБ Слободана Јовановића, ПБ Стојана Новаковића, ПБ Димитрија Митриновића, ПБ Исидоре Секулић, ПБ Александра Белића, ПБ Михајла Пупина, ПБ Мирољуба Тодоровића, ПБ Јанка Радовановића.

Можда најбогатија од њих, ПБ Јоце Вујића, представља истински раритет у свету библиотекарства и историје књижевности. Основана је 1932. године и постала је истинско упориште за истраживање српске националне и културне историје. У свом фонду чува ретке књиге из 18. и 19. века, чинећи их доступним истраживачима и библиофилима. Додатну дубину и значај овој колекцији дају врло вредни рукописи, документи и писма, осветљавајући историјске путеве и културне изазове времена у којима су настали.⁶⁰⁸

ПБ Гедеона Дунђерског, дарована Библиотеци 1929. године, носи посебну причу и допринос. Колекција, која је првобитно припадала Петру Стојадиновићу из Новог Сада, власнику огромне колекције старих српских књига, постала је део Библиотеке захваљујући напорима Дунђерског. Ове књиге, већином из области историје и књижевности српског народа, чине значајан извор за проучавање српске културне и интелектуалне прошлости.

Библиотека Мирослава Премруа, која је део нашег наслеђа од 1927. године, чува у себи благо које сеже дубоко у прошлост. У овој збирци налазе се стари и ретки списи, представљајући непроцењив извор за истраживаче ренесансе и реформације.

⁶⁰⁸ О томе видети: Брзуловић, Т. (2015). Архивска грађа у приватним збиркама Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду: културолошки, културноисторијски и информационо-документациони аспект. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.

Библиотека Димитрија Митриновића, која је стигла у Библиотеку 1956. године, сведочи о богатству филозофских, етнолошких, антрополошких, оријенталистичких и уметничких тема. Она одражава интересовања и размишљања овог уметника који је живео и стварао у Лондону, пружајући перспективу на свет културе и филозофије. (сајт УБСМ)

И на крају Библиотека Исидоре Секулић, која чини можда најупечатљивији додатак овој ризници. Осим књига из области књижевности и књижевне критике, њена збирка садржи рукописе, писма, као и уметничка дела попут слика, намештаја и личних предмета. Спомен-соба у оквиру Одељења реткости представља посебан кутак посвећен сећању на ову изузетну српску интелектуалку.

У оквиру Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ драгоцен је и архивска збирка, која садржи писма и документа настала од краја 17. до 20. века. Највећи део ове збирке чини лична преписка знаменитих личности, са око 4.000 јединица и око 22.000 исписаних страна. Све ове библиотеке не само што чувају ретко и вредно писано наслеђе, већ пружају драгоцен увид у историју, културу и интелектуалну еволуцију српског народа. Њихова улога у очувању и преношењу културне баштине је непроцењива, чинећи их светлим тачкама у богатој историји Универзитетске библиотеке у Београду (сајт УБСМ).

9.4. Библиотека САНУ

Библиотека САНУ (Српске академије наука и уметности) такође чува значајне културне и историјске артефакте, укључујући мемоаре, дневнике и писма.

Библиотека Српске академије наука и уметности (САНУ) представља истакнуту јединицу унутар структуре саме Академије. Богатство књижног фонда Библиотеке износи око 1.500.000 књига, часописа и других штампаних и електронских публикација из различитих области науке и уметности. Када је реч о броју страних издања, Библиотека САНУ се сврстава међу најзначајније у Србији, а процењује се да је четврта по обиму фонда у земљи. Овај значајан део фонда Библиотеке је, претежно, резултат размене публикација са страним научним институцијама, бројећи око 700 академија, универзитета и сродних установа, како унутар земље тако и у иностранству. Библиотека активно обогаћује своје збирке путем откупа, донација и куповине, доприносећи годишњем повећању фонда за око 6.000 публикација. Посебан драгуљ у фонду Библиотеке представљају посебне библиотеке и колекције. Збирка старих и ретких издања обухвата 3.500 наслова. Ту су и 40 посебних библиотека које садрже око стотину хиљада публикација, а међу њима се издвајају књиге из библиотеке Вука Караџића. Такође, унутар Библиотеке постоји и фототека са око 10.000 фотографија чланова САНУ и њихових претходника.

Посебне библиотеке представљају вредне библиотечке збирке које су дониране или откупљене од стране Библиотеке САНУ. Ове колекције су прихваћене у трајно чување и доступне за коришћење у складу са одговарајућим уговорима и интерним правилима Библиотеке САНУ. Тренутно, Библиотека САНУ чува чак 40 оваквих посебних библиотека. Међу њима су библиотека Михаила Петровића Аласа, Дејана Медаковића, Милана Јовановића Батута, Мирослава Пантића, Мирољуба Тодоровића, Васка Попе, Љубомира Дурковића-Јакшића, Данила Киша, Бранка Ћопића, Марка Ристића, Миодрага Павловића, Милана Дединца и многих других истакнутих научних, културних и књижевних радника (сајт Библиотеке САНУ).

9.5. Библиотека Матице српске

Библиотека Матице српске похрањује изузетно богат и разнолик фонд посебне грађе – библиотека целина, личних збирки и збирки институција, које заједно броје преко сто хиљада јединица. Једна од најстаријих личних библиотека која се нашла у окриљу Библиотеке Матице српске датира из 1841. године, а припадала је епископу Платону Атанацковићу, садржећи укупно 341 јединицу грађе. Међутим, највећу вредност поседује библиотека Саве Текелије, истакнутог филантропа и добротинитеља српског народа, која обухвата чак 1984 књиге на 15 језика. Посебно вредна је реконструисана библиотека Текелијанума, која чува 7104 књиге на различитим језицима.

Библиотека Матице српске чува и низ других личних библиотека као посебне целине, укључујући библиотеке породица Алексијевић, Станислава Бајића, Берислава М. Берића, Славка и Катарине Боројевић, Витомира Вулетића, Милана С. Димитријевића, Рашка Димитријевића, Аврама Ђукића, Мирослава Егерића, Василија Јовановића, Јована Јовановића Змаја, Стевана Јосифовића, Драгана Клаића, Мите и Предрага Клицина, Војислава Костића, Марка Малетина, Никол и Сретена Марића, Светозара Матића, Дејана Медаковића, Ђоке Мијатовића, Живана Милисавца, Миленка Милошевића, Косте Милутиновића, Љубице Миљковић, Боривоја Миросављевића, Милице Митровић, Радослава Митровића, Тихомира Остојића, Владимира Отовића, Бошка Петровића, Петра Попадића, Душана Попова, Јована Поповића, Радомира Радујкова, Александра Сандића, Васе Стајића, Стојана Суботина, Ивана Суботића, Божидара Тимотијевића, Миролуба Тодоровића, др Иринеја Ђирића и Стевана Ђирића, као и Мирка и Руже Цветков. Библиотека Матице српске је од 1989. године обogaћена донацијом Никол и Сретена Марића, која садржи око 13.000 књига.

Библиотека Матице српске посвећује посебну пажњу обради реткости, посебно путем Одељења старе и ретке књиге и легата. Од 1992. године омогућено је и електронско претраживање ових вредних дела путем електронског каталога, што допуњује већ постојеће методе информисања путем штампаних каталога (сајт Библиотеке Матице српске).

9.6. Рукописно одељење Матице српске (РОМС)

Развој Рукописног одељења Матице Српске неодвојив је од историје саме институције, и он је одраз културног наслеђа и активности које су имале дубок и значајан утицај на српску књижевност и културу уопште. У историји Матице Српске, престижне културне институције основане давне 1826. године, Рукописно одељење има непроменљиву и неизоставну улогу у чувању и конзервацији архивске грађе од националног и културног значаја. Оно припада изабраним културним институцијама које су обликовале и одражавале развој српске књижевности и културе током 19. и 20. века.

Од самог оснивања Матице Српске, њена регулатива и активности биле су упориште за успостављање Рукописног одељења. Први статут Матице Српске, који је установљен у овом периоду, предвиђао је активности које су претходиле формирању одељења. То укључује прикупљање рукописа насталих као резултат вишегодишњег рада Матице у Пешти и Новом Саду, као и слање истих ради објављивања у *Летопису* и за учешће на књижевним конкурсима Матице Српске. Паралелно, Рукописно одељење активно је чувало записнике са седница управних тела Матице, преписивало кореспонденцију најзначајнијих делатника српске књижевности и културне историје, и

примало бројне поклоне и откупе. Ове активности су обележиле формирање језгра Рукописног одељења.

У контексту даљег развоја РОМС-а, можемо идентификовати неколико кључних фаза. Период од 1826. до 1847. године карактерише одсуство посебног организационог деловања овог одељења. Од 1847. до 1945. године, оно функционише као Србско-народна збирка (Ђорђевић 2010: 112), чији је примарни задатак био прикупљање њене импресивне збирке „писама, књига и рукописа славних Србаља“. Након овог периода, од 1945. до 1958. године, одељење је деловало као Одсек за грађу и рукописе у оквиру Библиотеке Матице српске. Следи период од 1958. до 1961. године, када је Рукописно одељење било под надзором Књижевног одељења Матице Српске. Онај кључни моменат долази 1961. године, када се Рукописно одељење издваја као посебна радна јединица Матице Српске.

У шездесетим годинама прошлог века, Рукописно одељење је примило веће просторије, проширило депо и отворило читаоницу за сарадњу са истраживачима. Истовремено, запослило је више архивиста, омогућавајући почетак систематске архивистичке обраде вредне грађе.

Рукописно одељење Матице Српске представља одабрану архивску установу која се, с обзиром на своју богату и историјску вредност, издваја из области архивске науке. Оно је у савременом периоду једини прави архивски фонд, супстанцијалан у свом обиму и релевантности, који је развијан и обогаћен током разноврсне и богате историје Матице Српске.

Ово архивско богатство обухвата многе вредне документе, међу којима се истичу записници Управног одбора, Књижевног одељења и Одбора, као и записници са годишњих скупштина Матице Српске који покривају период од 1826. до 1945. године. Ове архивалије, смештене у више од 284 кутије са више од 100.000 докумената, допуњене су са 158 књига записника и деловодних протокола.

Паралелно са овим основним архивским фондом, Рукописно одељење чува и додатне збирке: *Збирку рукописа*, *Збирку писама* и *Збирку фотографија*. Збирка рукописа, која обухвата више од 20.000 обрађених списа и хиљаде копија значајних архивских докумената, сведочи о нашој историји из периода од 18. до 20. века. Ова грађа је писана на српском, немачком, латинском и црквенословенском језику, пружајући значајан историјско-лингвистички поглед на културну баштину. Збирка писама, са обрађених 62.000 писама и још неколико десетина хиљада неразмотрених писама, доприноси другачијем осврту на доприносе најзначајнијих личности у српској историји. Напослетку, Збирка фотографија садржи скоро 25.000 снимака, негатива и албума, који обухватају више векова фотографске историје, од дагеротипа до модерних дигиталних снимака.

Рукописно одељење Матице Српске представља неизоставан извор важне архивске грађе, који открива значајне информације о најважнијим личностима и историјским догађајима у српској културно-политичкој историји од 18. века па све до данас. Незаменљиво је средство за истраживаче у изучавању нашег наслеђа и обогаћивању нашег разумевања прошлости и идентитета (сајт РОМС).

9.7. Државни архив Србије

Државни архив Србије је институција од националног значаја која чува богато наслеђе и историјско памћење Србије. У оквиру овог архива, посебно важно место заузимају лични и породични фондови. Ови фондови представљају једне од

најважнијих историјских извора о појединцима, породицама и њиховом доприносу друштву кроз време.

Лични фондови често садрже личне документе, кореспонденцију, дневнике и остале материјале релевантне за појединце који су играли значајне улоге у историји Србије. То омогућава истраживачима да проучавају животе и дело различитих личности, било да су у питању уметници, политичари, научници или други истакнути културни радници који су на неки начин обележили своју епоху.

Породични фондови, с друге стране, чувају материјале везане за целокупне породичне историје. Ови фондови обухватају родослове, тестамена, породичне фотографије, писма и друге важне артефакте који помажу у реконструкцији породичних прича и традиција.

Међу најважнијим фондовима посебне грађе у Државном архиву Србије су: породични фонд Марије Илић–Агапове и Максима Агаповог; затим лични фондови Јована Авакумовића, Николаја Велимировића, Илије и Милутина Гарашанина, Зорана Ђинђића, Владана Ђорђевића, Јована Жујовића, Андре Николића, Ристе Одавића, Стојана Новаковића, Милорада Павловића Крпе, Николе Пашића, Петра Стамболића, Јована Цвијића. Као што је наведено у поглављу о Посебној грађи, лични или породични фонд може бити конципиран једино уколико је сачуван као интегрална целина – у супротном он је обликован у засебну збирку или је припојен другој збирци архивске грађе, најчешће према некој од својих тематско-хронолошких одредница. У вези с тим, у Архиву Србије чувају се и многе збирке од изузетног историјског и националног значаја – истакнутих појединаца, политичких организација и партија, удружења и друштава, дипломатске и војне документације. Међу најзначајнијима су Збирка дневника учесника радничког покрета, Збирка Радничке партије, странке и политичке групе, Збирка Женски покрет, Збирка докумената Народноослободилачке војске Југославије, Збирка о НОР–у и револуцији, Збирка Драгољуба С. Илића, Збирка Косте Новаковића, Збирка Димитрија Туцовића, Збирка Владимира Ђоровића. Неопходно је поменути и значајну Фондацију Арнаутовић и Задужбину Јеленић. У згради Архива у Железнику чува се и Збирка мемоарске грађе о радничком покрету и Народноослободилачком рату, збирка која одсликава динамику самих почетака прикупљања мемоарске грађе на просторима бивше Југославије.

Државни архив Србије се труди да очува и омогући приступ овој грађи на начин који олакшава истраживачима и научницима дубље разумевање историјских и културних аспеката Србије. Ова институција такође ради на дигитализацији својих збирки како би омогућила широј јавности да приступе овим вредним документима. (сајт Архива Србије)

9.8. Архив Југославије

Архив Југославије је архивска институција која похрањује значајну архивску грађу која се односи на историју и догађаје бивше Федеративне Народне Републике Југославије, која се некад састојала од више различитих република и покрајина на Балкану. Основан 1950. године, Архив Југославије је место у ком су се похрањивали важни документи, документарни материјали и разни други артефакти из периода постојања Југославије, укључујући и период крајем 20. века. Ова институција чува и данас различите типове историјских докумената, укључујући званичне акте, кореспонденцију, мемоаре, фотографије и друге материјале који су били од историјског и културног значаја за регион бивше Југославије. Ови архиви су играли важну улогу у истраживању историје региона, политичких догађаја, друштвених промена и других

аспекта који су обележили Југославију и њен развој. Фондови Архива су подељени у четири групе: Фондови из периода до 1945, Фондови из периода након 1945, Збирке и Фондови уништени током НАТО бомбардовања.

Овде се чува 89 личних фондова и збирки, међу којима су најважније збирка Милана Стојадиновића, Јована Јовановића Пиждона, Станислава Кракова, Николе Пашића, Геце Кона, Драгољуба Јовановића, Радована Зоговића и др.

Архив Југославије такође чува велики број епистоларних збирки, међу којима су писма Јосипа Броза Тита, писма Александра Ранковића, Едварда Кардеља и Јована Рашковића. Ове збирке су изузетно важне за проучавање политичке историје Југославије, али и за боље разумевање бурних политичких и друштвених процеса у Србији током 20. века (сајт Архива Југославије).

9.9. Архив САНУ

Српска академија наука и уметности је престижна научна институција која има богату и дугу историју. Архив САНУ, као део ове институције, чува важну архивску грађу и документацију која се односи на активности и рад саме академије и научнике и уметнике који су били чланови или сарадници САНУ.

Архив САНУ садржи различите типове докумената, укључујући академске студије, кореспонденцију, извештаје са научних и уметничких конференција, књиге, рукописе, фотографије и друге материјале који су од значаја за истраживаче и учење у различитим областима. Архив САНУ садржи изузетно вредне архивске грађе које су категоризоване у следеће групе:

- *Стара збирка*: Ова колекција се састоји од рукописних и старих штампаних књига, а обухвата период од XIII до XIX века.
- *Историјска збирка*: Са више од 15,180 сигнатура, ова збирка пружа материјале из средњег века до савремених времена, омогућавајући изучавање богате историје.
- *Етнографска збирка*: Овде се налази 485 инвентарских јединица које обухватају етнографску грађу, омогућавајући увид у културне аспекте и традиције.
- *Оријентална збирка*: Садржи 262 рукописне и штампане књиге, као и 92 документа на турском, персијском и арапском језику, пружајући увид у историју и културу од XV до XX века.
- *Збирка одликовања*: Ова збирка чува ордене, медаље, споменике, плакете, дипломе, повеље, значке и друга одликовања која су додељена Академији, њеном Архиву, академицима и другим истакнутим личностима српске историје.

Историјска збирка представља најразноврснију и најобимнију секцију у Архиву САНУ. Ова фонду обухвата изузетних 15.180 сигнатура и обухвата период од средњег века до данас. У садржају су вредни документи као што су средњовековне повеље, документи, кореспонденција, протоколи, рукописи, исписи из страних архива, мемоари, композиције, фото-албуми и друго. Ови материјали се могу наћи како као самостални документи, тако и у оквиру великих целина као што су преписке и наследства, а нека од њих обухватају и до 15.000 докумената.

Фонд такође садржи заоставштине владарских породица, укључујући Обреновиће, Карађорђевиће, грофа деспота Ђорђа Бранковића, као и материјале и личне документе истакнутих научника, политичара и књижевника, међу којима су Ј. Ристић, В. Караџић,

И. Андрић, А. Белић, М. Миланковић, Ј. Цвијић, Ј. Мишковић, С. С. Мокрањац, Н. Пашић, А. Деспић, Б. Ћопић, В. Чубриловић, В. Новак, Д. Медаковић, Д. Богдановић, Д. Каназир, Ж. Павловић, И. Руварац, И. Гарашанин, Ј. Продановић, Ј. Томић, Ј. Шлезингер, К. Станковић, М. Ристић, М. Ракић, М. Ибровац, П. Милосављевић, С. Цвијановић, С. Димитријевић, С. М. Сарајлија, С. Куленовић, С. Станојевић, С. Книћанин, Ф. Каниц и многи други.

Документи су најчешће на српском језику, али се такође налазе и на латинском, руском, француском, енглеском, немачком, италијанском, мађарском, турском, грчком и другим језицима. Поједини делови из збирке су објављени и доступни за јавност, укључујући преписке, записе, мемоаре, дневнике, биографије и друге важне историјске документе.

Ови фондови и збирке су несумњиво богат извор информација за истраживаче и студенте који истражују различите аспекте историје, културе и научних достигнућа у Србији и шире.

Архив САНУ такође чува велики број мемоарских и епистоларних збирки, међу којима су писма Милана Ракића, Владислава Петковића Диса и Момчила Настасијевића. Ове збирке су драгоцене за проучавање српске књижевне историје, али и за боље разумевање културних процеса у Србији током 19. и 20. века (сајт Архива САНУ).

9.10. Историјски архив Београда

Историјски архив Београда, као један од најсавременијих архива у земљи, имао је суштинску улогу у подизању стандарда архивске делатности у Србији. Сређивање и обрада легата и личних фондова представља рутинску и суштинску архивску активност која се одвија у Архиву. Последњих година, забележено је знатно интензивирање процеса прикупљања архивске грађе путем поклона или откупа. Највише се ради о документима који се односе на старе београдске породице, и укључује фотографије разорених објеката, разгледнице, незавршене планове, необјављене рукописе и дигитализоване личне колекције. Ова активност допуњује постојеће фондове и збирке архива.

Поред појединачних докумената, Архив је такође преузео више легата од личности које су имале значајан утицај на политички и културни развој Београда у другој половини XX века. Ови легати представљају вредан извор информација и доприносе богатству архивске грађе Архива. Међу најважнијим личним фондовима и збиркама су Легат Константина-Коче Поповића и Лепосаве-Лепе Перовић, Лични фонд Јована Ћирилова, Легат Мирољуба Тодоровића, Легат породице Крагујевић (Тање и Стевана) (сајт Историјског архива Београд).

10. ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Амбивалентан положај савремене српске књижевне историографије често је у фокусу проучавалаца књижевности. Поједини истраживачи наглашавају неопходност ревизије постојећих наратива, истраживање маргинализованих перспектива и ослобађање од идеолошких окова који су обликовали претходна проучавања. С друге стране, постоје и они који бране досадашње приступе, тврдећи да су они чврсти постулати свеукупне српске традиције и незаобилазан део културног идентитета.

Расправа о интерпретацији преломних периода српске књижевности постаје још комплекснија када се узму у обзир савремени друштвени и политички контексти. Питања о утицају идеологије на обликовање историографских наратива излазе из оквира стриктно академске сфере, прелазећи у домен шире друштвене одговорности. С обзиром на ове изазове, отвара се простор за промишљање о алтернативним приступима који би могли интегрисати хетерогене аргументе неусаглашених стручњака и омогућити двосмерни поглед на књижевну прошлост. Како бисмо избегли замку једностране интерпретације, потребно је тежити отвореним дијалозима, интердисциплинарним приступима и континуираном критичком осврту на сопствене методологије унутар поља књижевне историографије.

Однос према памћењу и заборављању се контекстуализује као култура памћења, односно као културна амнезија.⁶⁰⁹ Испитивање друштвеног памћења захтева паралелно проучавање друштвеног заборављања, што укључује анализу елемената селективности и потискивање реминисценција као историјских феномена. У стручној литератури из области теорије људског памћења постоји јасна термилошка и семантичка дистинкција између термина *колективно памћење* и *рационална историјска свест*. Памћење, као људски ентитет, подложно је фрагментарности и актуелним политичким и друштвеним наративима, док је паралелно функција рационалне историјске свести да обезбеди да „наше познавање прошлости не буде ограничено само на оно што је у текућем тренутку важно“ (Тош & Lang 2008: 21–48).

У контексту књижевноисторијских истраживања, документарна грађа има велики значај за обликовање и подробније студије (националне) књижевне историје. Анализа ових аутентичних документарних материјала омогућава истраживачима да темељније разумеју свеопште услове и околности који су директно утицали на концептуализацију књижевних дела. Кроз проучавање ових извора истраживачи су у могућности да идентификују друштвене упливе, културне парадигматске промене и идеолошке динамике које су обликовале књижевну продукцију одређеног периода. Мемоарска и епистоларна грађа, сећања и преписка омогућавају истраживачима да истраже културне, политичке и друштвене утицаје који су обликовали књижевну продукцију. Кроз ове личне списе истраживачи могу открити како су књижевници перципирали своје време и рад, како су реаговали на социјалне промене и како су њихова дела

---

⁶⁰⁹ О својеврсној „структуралној амнезији“ видети Ђукић, В. (2022). *Памћење као отпор забору: кратка студија политике очувања српског културног идентитета*. Београд: Факултет драмских уметности, Институт за позориште, филм, радио и телевизију ; Нови Сад: Матица српска.

одражавала или креирала *zeitgeist*. Осим тога, документарна грађа пружа могућност реинтерпретације живота и стваралаштва књижевника, пружајући интимистички контекст њиховим делима што неретко проширује разумевање њихових побуда и мотива. Писма и дневници, примера ради, често откривају интимне мисли и дилеме писаца, доприносећи дубљем разумевању њиховог стваралаштва.

Евалуација и интерпретација документарне грађе као књижевноисторијског извора омогућавају истраживачима да идентификују утицаје и динамике које су обликовале читаве књижевне епохе. Тиме се истиче дубока повезаност између књижевности и ширег друштвено-историјског контекста, наглашавајући концепт књижевног стваралаштва као одраза и (ре)акције на специфичне околности времена у којем настаје. У националном контексту, ова врста грађе постаје посебно важна јер помаже у формирању аутентичне и инклузивне слике културног наслеђа. На тај начин се такође даје простор мање значајним фигурама који су били маргинализовани или изузети из досадашњих историографских издања и књижевног канона, доприносећи тако ширем разумевању културне баштине и идентитета једног народа. Документарна грађа, стога, не само да реконструише историјске слике, већ и продубљује разумевање књижевности као рефлексије свеопштег стања (националне) свести и одраза културног идентитета.

Истраживања спроведена у овом раду довела су до следећих закључака:

1. несумњив је значај мемоарске и епистоларне грађе као прворазредног књижевноисторијског извора;
2. у нашим архивима и библиотекама ова грађа је изузетно обимна и разнолика;
3. најбољи начин за проучавање документарне грађе као културноисторијског и, уже, књижевноисторијског извора на макронивоу је систематично примењена унакрсна методологија;
4. анализа две студије случаја одабраних личности показује да је свако истраживање документарне грађе ове врсте нужно интердисциплинарно;
5. на основу наведеног, указано је на досад непознате податке о животу и раду српских писаца и књижевном и културном животу уопште,
6. одабрана грађа је архивистичко-документалистички обрађена и пружен је модел израде аналитичко-сумарних инвентара и регеста.

У оквиру анализе на основу два унапред одређена предмета истраживања у ужем смислу – мемоарске и епистоларне грађе – методолошки није било изводљиво целокупне збирке пренети у машинопису нити анализирати, већ су одабрани они мемоарски и епистоларни записи за које се чинило да поседују највећу културноисторијску и књижевноисторијску вредност.

У мемоарским списима Драгољуба С. Илића се помиње много истакнутих актера српске културне и књижевне сцене с краја 19. и прве половине 20. века, међу којима се издвајају Владислав Петковић Дис, Јован Скерлић, Брана Цветковић, Радоје Домановић, Бранислав Нушић, Алекса Шантић, Миле Павловић Крпа, Иво Ћипико, Милан Ракић, Јанко Веселиновић, Милорад Петровић Сељанчица, Бранко Лазаревић, Велимир Рајић, Андрија Лојаница, Милутин Бојић, али и друге личности ништа мање значајне за српску

историју и културу – Јаша Продановић, Љубомир Давидовић, Светолик Јакшић, Николај Велимировић, Јован Ђонових. Основни циљ и фокус истраживања био је да се обухвати, пренесе, обради, консолидује и анализира одабрана грађа од највећег значаја која се односи на живот и дело поменутих (не)књижевника како би се додатно расветлили књижевноисторијски токови и прилике поменутог периода. У овој личној збирци могу се прочитати реконструкције многих важних догађаја из прве половине двадесетог века – Ивањданског атентата, Мајског преврата, Првог светског рата, смене краљевских династија, атентата, геополитичких промена, (ре)формирања политичких странака и њихових информативних гласила, Другог светског рата, доласку комуниста на власт, стварања републике, кафанског живота у Београду, „Орфеума“, „Коларца“ и културног живота који се у њима одвијао, познате туче Радоја Домановића и Јаше Продановића, Дисове смрти и многих других општепознатих стецишта културног, уметничког и књижевног живота у Београду, Ужицу, Скопљу и Атини.

У епистоларним записима Десанке Максимовић, сачуваним у њеној оставштини у задужбини која носи њено име, налази се стотине писама различитих јавних, културних и књижевних радника. Неговање блиских односа са проминентним савременицима представљало је кључни елемент у Десанкином животу и њеном доприносу културном и интелектуалном пејзажу Југославије. Развијање топлих и међусобно инспиративних веза са другим уметницима, писцима и интелектуалцима дубоко је утицало на њену стваралачку снагу и шире друштвено дејство. Збирка писама која се налази у Десанкиној заоставштини пружа непроцењиво сведочанство о њеној поезији и времену у којем је живела. Ови документи не само да откривају њен креативни процес, већ пружају увид у сусрете и размену мисли са значајним савременицима који су обликовали њену стваралачку визију. На тај начин, стичемо темељније разумевање Десанкине улоге у српској књижевности, истовремено сагледавајући ширу слику њеног јавног живота и статуса у књижевним и културним круговима, узимајући у обзир друштвене и политичке околности тога доба. У овој епистоларној збирци истраживачи могу пронаћи писма која су пристизала од Паулине Албале, Ксеније Атанасијевић, Саше Божовић, Велизара Бошковића, Вере Витезице, Милована Данојлића, Павла Деспота, Павла Зидара, Радована и Вере Зоговић, Косте Милутиновића, Драгана Недељковића, Моше Одаловића, Доре Пилковић, Изета Сарајлића, Јована Христића, Јованке Хрваћанин. Сачувана писма упућена Десанки Максимовић стизала су у периоду од 1947. до 1991. године. Овај временски оквир је кључан за разумевање многобројних политичких, социоекономских, друштвених и културних промена које су обележиле другу половину двадесетог века у региону. Међу најважнијим личностима које се помињу у писмима су Слободан Милошевић, Бранко Ђопић, Душан Костић, Милован Ђилас и многи други.

Приликом тумачења писама и лично обликованих сећања у форми мемоара било је нужно имати на уму ауторску субјективност и све већ наведене елементе тенденциозности. С тим у вези, неизбежно је било потражити и друге веродостојне примарне и секундарне изворе како би се спровела адекватна компаративна анализа. Даље, писац мемоара или писама често, свесно или несвесно, (ауто)цензурише и произвољно обликује сећања на поједине догађаје и личности, избегавајући теме које сматра непријатним или контроверзним. Ово може отежати истраживачима да креирају свеобухватни портрет његовог личног аутентичног искуства и стварне историјске слике. Примера ради, имајући у виду периоде настанка појединих писама осетљивог карактера (Вера и Радован Зоговић, Деспот Павао) морамо узети у обзир и неминовно присуство аутоцензуре и ауторске суспрегнутости, посебно када су у

питању нековертиране карте Зоговића. С тим у вези, неминовно је с извесном критичком обазривошћу читати и Илићеве списе који су, иако временски прилично дистанцирани од тренутка записаних догађаја, доста прецизни и тачни. Затим, било је неопходно континуирано и циклично прелиставање и ишчитавање овако деликатног архивског материјала како би се најпре докучио рукопис ауторâ, затим и њихови језички и реторички стилови, а тек потом спровела анализа. Разумевање контекста и нијанси у писмима захтевало је додатно истраживање и пажљиву интерпретацију. Такође, писци мемоара или писама често имају одређену читалачку публику на уму, као што је то случај са Илићем, а њихов стил писања може бити прилагођен њиховим очекивањима, што може утицати на аутентичност садржаја.

Циљ истраживања био је да се покаже непроцењив значај мемоарске и епистоларне грађе за разумевање живота и стваралаштва историјски релевантних личности. Стога је требало повезати основне истраживачке принципе архивске методологије са студиозном анализом књижевних елемената. Повезивањем ова два модалитета, могуће је поставити темељ за свеобухватно и студиозно проучавање документарне грађе као књижевноисторијског извора, превазилазећи традиционалне границе наведених научних дисциплина. Оваква интеграција архивистичких метода с класичним приступима књижевној анализи нужно проширује границе тумачења писане баштине и доприноси повезивању кључних аспеката архивске праксе са истраживањем књижевних феномена. Развијена иновативна методологија може послужити као инспиративни модел за будућа истраживања документарне грађе, истовремено продубљујући разумевање културних и књижевних образаца у специфичном историјском контексту.

ИЗВОРИ

1. Архив САНУ. Историјска збирка, 14192/3.
2. Архив САНУ, Историјска збирка, 14434/37.
3. Државни архив Србије. Збирка Драгољуба С. Илића.
4. Државни архив Србије. Збирка мемоарске грађе о радничком покрету и Народноослободилачком рату.
5. Задужбина „Десанке Максимовић“, Народна библиотека Србије. Збирка писама.

ЛИТЕРАТУРА

Монографије

1. Антић, М. (прир.) (1987). *Чаролија / Десанка Максимовић*. Нови Сад: Дневник.
2. Асман, Ј. (2011). *Култура памћења, писмо, сећање и политички идентитети у раним високим културама*. Београд: Просвета.
3. Богавац, М. (2007). *Удружење српских књижевника: 1905–1945*. Београд: Удружење књижевника Србије.
4. Бошковић, В. (1992). *Песникиња изблиза: тихи немири Десанке Максимовић*. Београд: Стручна књига.
5. Бошковић, В. (1995). *Десанка*. Београд: Просветни преглед, ВМГ.
6. Веселиновић, Ј. (1959). *Хајдук Станко: историјски роман*. Нови Сад: Матица српска ; Београд: Српска књижевна задруга.
7. Влатковић, Д. (1987). *Суђења српским писцима*. Београд: Ново дело.
8. Вученов, Димитрије. (1964). *Радоје Домановић – Сабрана дела I–III*. Београд: Просвета.
9. Деретић, Ј. (1996). *Пут српске књижевности : идентитет, границе, тежње*. Београд: Српска књижевна задруга.
10. Деретић, Ј. (2002). *Историја српске књижевности*. Београд: Просвета.
11. Деретић, Ј. (2011). *Историја српске књижевности*. Зрењанин: Sezam Book.
12. Ђорђевић, Б. (2008). *Српска култура под окупацијом*. Београд: Службени гласник.
13. Ђорђевић, Б. (2010). *Архивистички појмовник*. Београд: Филолошки факултет.

14. Борђевић, Б. (2018). *Племенита мисија или мука жива: српски књижевници као професори*. Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије.
15. Живановић, М. (прир.) (1967). *Библиографија Српске књижевне задруге: 1892–1967*. Београд: Српска књижевна задруга.
16. Живуловић, Ж. (прир.) (2004). *Ненаписани мемоари професора Милорада Павловића Крпе*. Београд: Мегатренд универзитет примењених наука.
17. Зоговић, Радован. (2008б). *Постајање и постојање*. Београд: Штампар Макарије ; Подгорица: Октоих.
18. Јовановић, Д. (2008). *Медаљони III*. Београд: Службени гласник.
19. Јовановић, Ж. (1964). *Из старог Београда*. Београд: Туристичка штампа.
20. Јовановић, С. (1935). *Влада Александра Обреновића, књ. 2*. Београд: Издавачко и књижарско предузеће Геца Кон а.д.
21. Јовановић-Стојимировић, М. (2008). *Силуете старог Београда*. Београд: Просвета.
22. Казимировић, В. (1997). *Црна рука : личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године*. Крагујевац: Призма ; Београд: Центар филм.
23. Кисић, М. и Булатовић, Б. (1996). *Српска штампа : 1768-1995. : историјско-библиографски преглед. Штампа и српско друштво 19. и 20. века*. Београд: Медија центар.
24. Ковачевић, Б. (1952). *Јаша М. Продановић: (10/22. IV. 1867. – 1. VI. 1948)*. Београд: Српска академија наука.
25. Кос Вујовић, А. (прир.) (2015). *Милорад Павловић Крпа: 1865-1957: у фондовима и збиркама Архива Србије*. Београд: Архив Србије.
26. *Културна политика Југославије: 1945-1952: зборник докумената. Књ. 2*. Приредили Бранка Докнић, Милић Ф. Петровић, Иван Хофман. Београд: Архив Југославије.
27. Кучан, В. (1996). *Борци Сутјеске*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
28. Лекић, Б. (2006). *Архивистика*. Београд: Завод за уџбенике.
29. Марковић, Н. и Филиповић, Д. (прир.) (2003). *Два загрљена ума: преписка Светислава Вуловића и Кузмана Цветковића*. Београд: Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“.
30. Милинковић, Ј. (2022). *Женска књижевност и периодика: Мисао (1919–1937) у контексту феминистичких часописа*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
31. Милисавац, Ж. (1998). *Аутопортрети с писама*. Нови Сад: Матица српска.
32. Михајловић Михиз, Б. (1992). *Аутобиографија – о другима*. Београд: БИГЗ.
33. Николић, Н. (2019). *Идентитет српске књижевности : прича о књижевноисторијској идеји*. Београд: Српска књижевна задруга, Партенон.
34. Одавић, М. (1992). *Брана Цветковић (1875–1942)*. Београд: Музеј позоришне уметности Србије.

35. Оташевић, Д. (2011). *Изван сваког зла: Влад. Петковић Дис*. Чачак: Градска библиотека „Владислав Петковић Дис“.
36. Пијановић, П. (2012). *Српски културни круг: 1900–1918*. Београд: Институт за књижевност и уметност, Учитељски факултет.
37. Пејчић, А. (прир.) (2022). *Песме, рапорти / Брана Цветковић*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
38. Поповић, Љ. (2000). *Епистоларни дискурс украјинског и српског језика*. Београд: Филолошки факултет.
39. Поповић, Ј. М. (1934). *Неимари Југославије*. Београд: Радомир Д. Ђуковић.
40. Протић, М. Ст. (1990). *Радикали у Србији : идеје и покрет: 1881–1903*. Београд: Српска академија наука и уметности, Балканолошки институт, АИЗ Досије.
41. Росић, Т. (1994). *Произвољност дневника : романтичарски дневник у српској књижевности*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
42. Рошуљ, Ж. (2017). *Час описа часописа. 7, Лексикон српске шаљиве периодике: (1830–1918)*. Нови Сад: Матица српска ; Београд: Институт за књижевност и уметност.
43. Савић, А. и Јовановић, М. (прир.) (2013). *Сећања Драгољуба С. Илића*. Ужице: Народна библиотека.
44. Скерлић, Ј. (1911). *Историјски преглед српске штампе 1791–1911*. Београд: Српско новинарско удружење.
45. Скерлић, Ј. (1914). *Историја нове српске књижевности*. Београд: Издавачка књижара С. Б. Цвијановића.
46. *Споменица Јаше М. Продановића*. (1958). Београд: Култура.
47. *Српски биографски речник 1, А–Б*. (2004). Нови Сад: Матица српска.
48. Тасић, М. (2017). *Велики српски књижевници*. Београд: Боокланд.
49. *Телефонски именик за Београд, Земун и Панчево*. (1941). Београд: Удружење чиновника п. т. т. струке – секција Београд.
50. Тутњевић, С. (2000). *Динамика српског књижевног простора*. Бања Лука: Глас српски.
51. Тутњевић, С. (2015). *Српски културни образац у светлу српске књижевне критике*. Београд: Институт за књижевност и уметност.
52. Ћирковић, Симо (2009). *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944*. Београд: Просвета.
53. Филиповић, С. (1963). *Јанко Веселиновић*. Београд: Нолит.
54. Цветковић, С. (2017). *Библиографија Архивског прегледа: 1955-1999 (2003)*. Београд: Архивистичко друштво Србије.
55. Шкодрић, Љ. (прир.) (2017). *Јаша Продановић: 1867–1948: у фондовима и збиркама Архива Србије*. Београд: Архив Србије.

56. Albahari, A. (2020). *Jevreji u Srbiji i Beogradu: hronika jednog prisustva kroz dokumente srpskih vladara, putopise stranaca i službene protokole*. Beograd: A. Albahari.
57. Bošković, Ž. (1997). *Leksikon pisaca Jugoslavije. 4 : M–Nj*. Novi Sad: Matica srpska.
58. Božinović, N. (1996). *Žensko pitanje u Srbiji: u XIX i XX veku*. [Beograd] : Devedesetčetvrti, Žene u crnom.
59. Dedijer, V. (1984). *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita. Tom 3*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“.
60. Đilas, M. (1991). *Vlast i pobuna*. Beograd: Književne novine.
61. Genette, Gerard (2002). *Fikcija i dikcija*. Zagreb: CERES.
62. Giddens, A. (1991). *Modernity and Self-identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Cambridge: Polity Press.
63. Kačavenda, P. i Živković, D. (prir.) (1982). *Narodni heroji Jugoslavije. [Knj. 2], N–Ž*. Beograd: Partizanska knjiga, Narodna knjiga ; Titograd: Pobjeda.
64. Kalezić, V. (1990). *Ljevica u sukobu sa Krležom*. Beograd: KIZ Trag.
65. Krleža, M. (prir.) (1965). *Enciklopedija Jugoslavije. 6, Maklj-Put*. Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
66. Kuljić, T. (2006). *Kultura sećanja – teorijska objašnjenja upotrebe prošlosti*. Beograd: Čigoja štampa.
67. Le Koadik, I. F. (2005). *Nauka o informacijama*. Beograd: Clio.
68. Lekić, B. (1986). *Arhivski izvori za istoriju socijalističke Jugoslavije: 1943–1953*. Beograd: Arhiv Jugoslavije.
69. Marinković, N. (1963). *Jasna Poljana*. Beograd: Kosmos.
70. Milinčević, V. (1963). *Janko Veselinović*. Beograd: Izdavačko preduzeće „Rad“.
71. *Rečnik književnih termina*. (1986). Beograd: Institut za književnost i umetnost.
72. Toš, Dž. & Lang, Š. (2008). *U traganju za istorijom – ciljevi, metodi i novi pravci u proučavanju savremene istorije*. Beograd: Clio.

Радови у научним часописима

73. Аџић, С. (2003). Архивистика и усмени извори. *Архив*, 1–2, 48–52.
74. Бабић, М. (2019). О особинама епистоларног дискурса у писмима војника и логораша из Првог свјетског рата. *Српски језик : студије српске и словенске. Серија 1*, 24, 201–219.
75. Бахтин М. (1980). Проблем говорних жанрова. *Трећи програм*, 47. Београд: Радио Београд, 233–270.

76. Босић, М. (1968). Сређивање, обрада и публиковање мемоарске грађе. *Архивски преглед*, 1–2, 49–62.
77. Вељашевић, В. (1986). Мемоарска грађа – прикупљање и третман. *Архивски преглед*, 1–2, 52–55.
78. Вучетић, Б. (2008). Богдан Раденковић и Милан Ракић. *Историјски часопис*, LVII, 413–426.
79. Георгиева, Н. Г. (2012). Мемуары как феномен культуры и исторический источник. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: История России, (1), 126–138.
80. Дрманац, М. (2017). Торпедо испалено 30. маја 1917. *Дисово пролеће*, 48, 24–25.
81. Душанић, Д. (2014). Шта је аутофикција? *Књижевна историја*, 44 (148), 797–810.
82. Ђорђевић-Белић, С. (2016). Епика: од херојске до приватне историје. *Књижевна историја*, 48 (158), 267–284.
83. Ђорђевић, М. (2017). Епистолографија као реторички и књижевни жанр. *Црквене студије*, 14, 447–454.
84. Илић, С. (2014). Спасовање трезора Народне банке у Првом светском рату. *Архив: часопис Архива Југославије*, 15 (1/2), 62–78.
85. Јаковљевић, М. (1983). Рад на прикупљању мемоарске грађе. *Архивски преглед*, 1–2, 45–55.
86. Јовановић, Н. (2014). *Ровоцац* (1916). Рукописни лист Станислава Кракова. *Књижевна историја*, 46 (154), 979–1005.
87. Лекић, Б. (1973). Значај и потреба за јединственим пописом мемоарске грађе. *Архивски преглед*, 1–2, 98–105.
88. Лукајић, Р. (2020). Исказ у првом лицу у француској књижевности 17. вијека: роман, мемоарска и епистоларна књижевност. *Зборник радова Филозофског факултета*, 50 (4), 19–39.
89. Љубинковић, Н. (2011). Особеност усменог народног стваралаштва, односно народне књижевности. *Годишњак катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, 6, 101–108.
90. Мысливец Н.Л., & Романов О.А. (2018). Историческая память как социокультурный феномен: опыт социологической реконструкции. *Вестник Российского университета дружбы народов*. Серия: Социология, 18 (1), 9–19.
91. Малић, Л. (2020). Сећање Драгољуба С. Илића на Јована Дучића. *Књижевна историја*, 52 (171), 260–277.
92. Мирчов, С. (2004). Библиотеке целине и библиотеке легати. *Гласник Народне библиотеке Србије*, 6 (1), 11–16.
93. Мркаљ, З. (2017). Радован Зоговић – песник „пркосних строфа”. *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор*, 83, 103–114. DOI: <https://doi.org/10.2298/PKJIF1783103M>

94. Недељковић, О. (2010). Косара К. Цветковић – живот преведен у књиге. *Глас библиотеке: часопис за савремено библиотекарство*, 17, 129–164.
95. Николић, Н. (2010). Књижевна историја данас. *Годишњак катедре за српску књижевност са јужнословенским књижевностима*, 5, 309–372.
96. Пијановић, П. (2011а). Корпус српске књижевности: 1900–1918. *Serbian Studies Research*, 2 (1), 127–141.
97. Пијановић, П. (2011б). Културна идеологија и српска књижевност: 1900-1918. *Књижевна историја*, 43 (143/144), 263–304.
98. Прелић, В. (2012). Легати и библиотечке целине у Народној библиотеци Србије. *Гласник Народне библиотеке Србије*, 13 (1), 157–164.
99. Порубовић-Видовић, О. (2001). Дигитализација – изазов данашњице, потреба будућности. *Архив : часопис Архива Југославије*, 2 (2), 50–62.
100. Радојчић, М. (1968). Искуства у раду на обради мемоарске грађе у Историјском архиву Београда. *Архивски преглед*, 1–2, 56–60.
101. Савић, Н. (1986). Обавештајна средства о мемоарској грађи. *Архивски преглед*, 1–2, 61–63.
102. Томић, С. (2023). Значај романа *Претеча* Љубице (Велимировић) Попадић. *Књижевна историја*, 55 (179), 191–222.
103. Трајковић, Б. и Вучковић, Ж. (2011). Милорад Павловић Крпа – Пашићев обавештајац. *Књижевна историја*, 43 (143/144), 413–422.
104. Тријић, В. (2022). „Јеретичка афера“ Бранка Ћопића. *Летопис Матице српске*, 198 (књ. 510, св. 6), (920–935).
105. Филиповић, С. (1967). Значај мемоарске грађе за писање завичајне историје. *Архивски преглед*, 1–2, 83–90.
106. Avramović, Z. (1994). Legati u kulturi Beograda. Stanje, problemi i moguća rešenja. *Kultura: časopis za teoriju i sociologiju kulture i kulturnu politiku*, 93/94. 214–224.
107. Božić-Buzančić, D. (1971). Obiteljski arhivi – sređivanje i naučna obrada. *Arhivski vjesnik*, 14 (1), 275–287. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/125017>
108. Camiciotti, G. D. L. (2014). Letters and Letter Writing in Early Modern Culture: An Introduction. *Journal of Early Modern Studies*, 3, 17–35. DOI: 10.13128/JEMS-2279-7149-14163
109. Cupek Hamill, M. (2002). Arhivistika i usmena povijest. *Arhivski vjesnik*, 45, 219–226. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/9105>
110. Cvetković, S. (2013). Web 2.0 alati-nove mogućnosti za archive. *Arhivska praksa*, 16. 196–209.
111. Cvijović Javorina, I. (2021). Oralna historija: problemi, mogućnosti i primjena među povjesničarima. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 44, (1), 439–450.

112. Dalègre, J. (2020). The Messenger of Athens or the defense of Hellenism. *Cahiers balkaniques [Online]*, 47. URL: <http://journals.openedition.org/ceb/16158>; DOI: <https://doi.org/10.4000/ceb.16158>
113. Dever M. (1996). Reading other people's mail. *Archives & Manuscripts*, 24 (1), 116–129.
114. Douglas, J. i MacNeill, H. (2012). Sređivanje sebe: književni i arhivistički pogled na arhivske zapise književnika. *Arhivski vjesnik*, 55 (1), 87–101. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/103119>.
115. Farbstein, E. (1998). Diaries and Memoirs as a Historical Source. *Yad Vashem Studies*, 26, 87–128.
116. Fuko, M. (1975). Šta je autor? *Izraz : časopis za književnu i umjetničku kritiku*. S francuskog prevela Eleonora Prohić.
117. Heđbeli, Ž. (2002). Privatno arhivsko gradivo, *Arhivski vjesnik*, 44, 93–101. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/9365>
118. Holjevac Tuković, A. (2009). Nazor, Problem prikupljanja memoarskog gradiva na primjeru Domovinskog rata – struka i etika kao preduvjeti njegove objektivne interpretacije. *Arhivski vjesnik*, 52, 67–79.
119. Kauffman, L. S. (2000). Epistolary Fiction in Europe 1500–1850 (*Epistolary Fiction in Europe 1500–1850*. By Thomas O. Beebee. Cambridge: Cambridge University Press, 1999. 277 pp). *Comparative Literature* 52 (3), 259–261. <https://doi.org/10.1215/-52-3-259>
120. Lasić. S. (1970). Sukob na književnoj levisi. *Kritika : dvomjesečni časopis za kritiku umjetnosti i kulturno-politička pitanja*, 3 (3), 131–168.
121. Lekić, B. (1966/1967). Metodologija prikupljanja i vrste memoarske građe. *Arhivist : organ Glavnog arhivskog saveta FNRJ*, 17 (1/4), 7–14.
122. Lekić, B. (1966/1967). Neke osobenosti dokumentarne i memoarske građe. *Arhivist : organ Glavnog arhivskog saveta FNRJ*, 17 (1/4), 15–19.
123. Lekić, B. (1968). O potrebi za prikupljanjem i formiranjem tematskih arhivskih celina memoarske građe. *Arhivist : organ Glavnog arhivskog saveta FNRJ*, 18 (1/2), 105–110.
124. Lekić, B. (1985). Memoarska građa kao istorijski izvor. *Arhivist : organ Glavnog arhivskog saveta FNRJ*, 35 (1/2), 237–248.
125. Lekić, B. (1986). Valorizacija arhivske građe. *Arhivist : organ Glavnog arhivskog saveta FNRJ*, 36 (1/2), 62–72.
126. Lovrić, F. (2009). S posvetom srca (Pavao Despot, *Dobra kuća i Nikad više*, 208 mm x 290 mm, tvrdi uvez, za izdavača Ivan Pehar, Gradska knjižnica Zadar, 2008.). *Čakavska rič*, XXXVII (1–2), 201–203. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/52878>
127. Petrov, S. (2018). Fizičko stanje arhivske građe i registratorskog materijala i stanje preventivne zaštite u arhivima i registraturama u Srbiji. *Arhivska praksa*, 21, (1), 124–138.

128. Stanišić, M. i Stojanović, M. (2017). Rad na digitalizaciji Legata Desanke Maksimović. *Bosniaca*, 22 (22), 104–106. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/217266>
129. Stulli, B. (1970). O valorizaciji i kategorizaciji arhivske građe. *Arhivski vjesnik*, 13, 463–487. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/131000>
130. Tomić, S. (1980). Memoarska građa kao izvor istraživanja fenomena NOB-a na Kozari. *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji : (1941-1945) : radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977 godine u okviru proslave Titovih jubileja i 35 godišnjice kozarske epopeje*. (259–280). Prijedor: Nacionalni park „Kozara“.

Радови у зборницима / поглавља у монографијама

131. Бојовић, З. (2013). „Напуљске шетње“ Милорада Павловића. У: *Acqua alta : међународни зборник радова = miscellanea internazionale. Медитерански пејзажи у модерној српској и италијанској књижевности = Paesaggi mediterranei nelle litterature italiana e serba del novecento*. ([83]–111). Београд : Институт за књижевност и уметност.
132. Војиновић, С. (2003). Аутобиблиографија Јаше Продановића. У: *Јаша Продановић – живот и дело : зборник радова са Округлог стола одржаног у Пироту 28. децембра 2000*. (127–164). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета, Студентски информативно-издавачки центар.
133. Димитријевић, Ј. (1934). Уместо предговора. *Нови свет или у Америци годину дана*. Београд: Ed. Y. P. - N. Y. C.
134. Дракић, Г. (2019). Нису га ни тражиле! О питању женског права гласа у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца. У: *Зборник радова Правног факултета у Новом Саду*. (81–112). Нови Сад: Правни факултет.
135. Ђорђевић, Б. (2017а). Књижевноисторијски потенцијал мемоарске грађе. У: *55 година од покретања наставе библиотекарства на високошколском нивоу : зборник радова*. (65–73). Београд: Филолошки факултет.
136. Ђорђевић, Б. (2023). [Преписка]. У: Тридесет година рада Задужбине „Десанка Максимовић“. (61–62). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, Народна библиотека Србије.
137. Ђоковић, Г. и Ђоковић, В. (2013). Рукописна заоставштина Милорада Павловића Крпе. У: *Први светски рат у култури и библиографији : тематски зборник у 2 књиге. Књ. 2*. (349–355). Београд: Филолошки факултет.
138. Зоговић, П. (2008а). Био-библиографски прилог о аутору. У: *Ријеч и вријеме: о књижевном стваралаштву Радована Зоговића*. (151–185) Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.

139. Кох, М. (2005). Између исповести, сведочанства и изазова: форме књижевног дневника у прози Милице Јанковић. *Жанрови српске књижевности: порекло и поетика облика*. Бр 2. (256–276). Нови Сад: Филозофски факултет.
140. Лукић, А. (2012). Јаша Продановић у Првом светском рату. У: *Зборник радова са Међународне конференције Архив, медији и култура сећања у Првом светском рату*. Нови Сад: Архив Војводине.
141. Милановић, Ј. (2020). Дневници, мемоари, успомене као историјски извор. У: *[Зборник радова Десетог конгреса историчара медицине] 800 година српске медицине*. (13–26). Београд: Српско лекарско друштво.
142. Митропан, П. (1937). Штампa Јужне Србије. У: *Гласник Скопског научног друштва [XVII-XVIII]. Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења јужне Србије 1912–1937*. (887–905). Скопље: [Одбор за прославу двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије].
143. Пантић, Мирослав. (2003). Две цртице о Јаши Продановићу. *Јаша Продановић – живот и дело : зборник радова са Округлог стола одржаног у Пироту 28. децембра 2000*. (7–20). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета, Студентски информативно-издавачки центар.
144. Пековић, С. (2001). Путопис – условљеност жанра. *Књига о путопису : зборник радова*. (11–26). Београд: Институт за књижевност и уметност.
145. Пековић, С. (2013). Две слике света у романима Јанка Веселиновића. У: *Јанко Веселиновић: 1862–2012*. ([45]–55). Београд: САНУ.
146. Перић, Ђ. (2003). Женске теме у текстовима Јаше Продановића. *Јаша Продановић – живот и дело : зборник радова са Округлог стола одржаног у Пироту 28. децембра 2000*. (92–108). Ниш: Центар за научна истраживања САНУ и Универзитета, Студијска група за српски језик и књижевност Филозофског факултета, Студентски информативно-издавачки центар.
147. Пилетић, Т. (2013). Књижевно писмо некад и сад (осврт на епистоларну форму у српској књижевности XVIII и XIX вијека). У: *Наука и свет књига 3. Савремени токови науке о књижевности*. (72–84). Ниш: Филозофски факултет.
148. Поповић, Р. (2012). Животопис Десанке Максимовић: песникиња душе Србије. У: *Биобиблиографија*. (9–61). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, Службени гласник, Завод за уџбенике.
149. Радуловић, М. (2013). Српска књижевна критика и културна политика друге половине XX века. У: *Српска књижевна критика и културна политика у другој половини XX века: тематско-проблемски зборник*. ([505]-540). Београд: Институт за књижевност и уметност.
150. Рајић, С. (2013). Краљица Наталија и Русија – од развода до проверавања. У: *Српске студије / Serbian Studies*, књ. 4. Београд: Центар за српске студије, Филозофски факултет.
151. Скерлић, Ј. (2011). Лажни модернизам у српској књижевности. У: Палавестра, П. (прир.). *Јован Скерлић*. (254–265). Нови Сад: Издавачки центар Матице српске.

152. Станишић, Мирјана. (2023). Последња песма Десанке Максимовић. У: *Тридесет година рада задужбине „Десанка Максимовић“*. (52). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, Народна библиотека Србије.
153. Сувајџић, Б. (2013). Савремена српска фолклористика (правци, циљеви, исходи). У: *Савремена српска фолклористика. 1.* (11–21). Нови Сад: Филозофски факултет.
154. Томин, С. (2005). Епистоларна књижевност и жене у српској средњовековној култури. *Жанрови српске књижевности: порекло и поетика облика. Бр 2.* (89–99). Нови Сад: Филозофски факултет.
155. Шеатовић, С. (2023). Три деценије задужбине „Десанка Максимовић“ (1993–2023). У: *Тридесет година рада задужбине „Десанка Максимовић“*. (5–10). Београд: Задужбина „Десанка Максимовић“, Народна библиотека Србије.
156. Cvijović Javorina, I. (2011). Obiteljska sjećanja na ratne dane Vladana Desnice. U: *Desničini susreti: zbornik radova.* (255–266). Zagreb: FF Press.
157. Fuko, Mišel. (1983). Šta je autor? U: *Teorijska istraživanja. 2. Mehanizmi književne komunikacije.* Beograd: Institut za književnost i umetnost, Rad.
158. Holjevac, Ž. (2019). Kontinuiteti i promjene u zagrebačkom srednjem školstvu između 1910. i 1921. godine. *Zbornik Drage Roksandića.* (607–616). Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta.
159. Lukić, A. (2013). Jaša Prodanović u Drugom svetskom ratu. U: *Zbornik radova Intelektualci i rat 1939–1947. Zbornik radova s „Desničinih susreta 2012“.* Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta.
160. Malić, L. i Banović, J. (2020). Arhivska građa i dokumentarni materijal kao primarni izvor za proučavanje ekonomske istorije. U: *Izazovi izučavanja ekonomske istorije u Srbiji.* (88–99). Beograd: Institut ekonomskih nauka.
161. Nemet, K. (1977). Arhivska građa. U: *Priručnik iz arhivistike.* (24–26). Zagreb: Savez društava arhivskih radnika Jugoslavije.
162. Peković, S. (1983). Značenje pisma i dnevnika u srpskoj književnosti početkom 20. veka. U: *Teorijska istraživanja 2. Mehanizmi književne komunikacije.* (192–[194]). Beograd: Institut za književnost i umetnost.
163. Rosić, T. (1992). Žanrovske odlike dnevnika. *Teorijska istraživanja. 8, Književni rodovi i vrste – teorija i istorija, 4.* (85–95). Beograd: Institut za književnost i umetnost.
164. Tomić, S. (1980). Memoarska građa kao izvor istraživanja fenomena NOB-a na Kozari. *Kozara u narodnooslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji (1941-1945) : radovi sa naučnog skupa održanog na Kozari (Mrakovica) 27. i 28. oktobra 1977. godine u okviru proslave Titovih jubileja i 35-godišnjice kozarske epopeje.* (259–280). Prijedor: Nacionalni park Kozara.

Новине и новински чланци

165. Брана – живот и дело. (2. јануар 1943). *Коло*.
166. Билбија, Б. (6. април 2016). Историја бомбардовања Београда – од ђулади до крстарећих ракета. *Политика*.
167. *Звезда: лист за забаву*. Импресум. Доступно у репозиторијуму Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.
168. Ђорђевић, Б. (14. фебруар 2023). Последња песма Десанке Максимовић: Овим стиховима је предсказала своју смрт. *Новости*.
169. Карановић, В. (18. септембар 2015). Код два бела голуба. *РТС: Радио Београд*.
170. Ковачевић, Б. (8. јун 1948). Књижевни и публицистички рад Јаше Продановића. *Република*.
171. Милорад Петровић Сељанчица. (15. мај 2021). *РТС: Радио Београд*.
172. Нема више Бране. (28. новембар 1942). *Коло*.
173. *Нова искра*. (1. јун 1905). Доступно у репозиторијуму Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.
174. Оташевић, Г. (27. мај 2017). Последња зора писца „Утопљених душа“. *Политика*.
175. *Просветни гласник*. (30. април 1886). Доступно у репозиторијуму Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“.
176. Угарчина, Д. (23. април 2021). Др Саша Божовић, Косовка девојка Другог светског рата. *Политика*.
177. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, November 9). South African War. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/event/South-African-War>
178. Britannica, T. Editors of Encyclopaedia (2023, November 15). Space shuttle. *Encyclopedia Britannica*. <https://www.britannica.com/technology/space-shuttle>
179. Gatalica, A. (30. decembar 2019). Мрачне странце културне историје Србије. *RTS: Radio Beograd*.
180. Janjić, Ž. (12. mart 2015). Hercegovački rođaci Domanović, Lazarević, Ršumović! *Moja Hercegovina*. <http://mojahercegovina.com/hercegovacki-rodaci-domanovic-lazarevic-rsumovic/>
181. Kazimirović, Vasa. (19. april 2003). Ubistvo poslednjeg Obrenovića. Nikodije Lunjevica prestolonaslednik. Kralj nameravao da Draginog brata prihvati za naslednika. *Glas javnosti*. <https://arhiva.glas-javnosti.rs/arhiva/2003/04/19/srpski/F03041801.shtml>
182. Lazić, V. (28.01.2018). Originalna Šumanovićeva pisma Petroviću u „Adligatu“. *RTS: Radio Beograd*.

183. Martinov, Z. (2007). Sloboda kao ponornica. *Republika*.
<http://www.republika.co.rs/398-401/19.html>
184. Nikolić, N. (16. maj 2016). Problemi savremene književne istorije. *B92*.
https://www.b92.net/kultura/vesti.php?nav_category=1087&yuyy=2016&mm=05&dd=13&nav_id=1130913
185. Postolović, A. (10. oktobar 1976). Banalnost je neuništiva kao plastična boca. *Student*.

Електронски извори

186. Архив Југославије. <https://www.arhivyu.rs/>
187. Архив САНУ. <https://www.sanu.ac.rs/jedinice/arhiv-sanu/>
188. Библиотека Матице српске. <http://www.bms.ns.ac.rs/bmslat1051.htm>
189. Библиотека САНУ. <https://www.sanu.ac.rs/jedinice/biblioteka-sanu/>
190. Граовац, С. (2018). *Црна рука и Солунски процес 1917. године*. Приступљено 25. 6. 2020. <https://www.kcns.org.rs/agora/crna-ruka-i-solunski-proces-1917-godine/>
191. Дигитална библиотека Велики рат. <https://velikirat.nb.rs/onama>
192. Државни архив Србије. <https://arhivsrbiје.rs/>
193. Ђорђевић, Б. и Шеатовић, С. (2013). Преписка. Писма Десанке Максимовић Олги Кутасовој; Писма Десанке Максимовић Иди Радвољиној. <http://zdm.nb.rs/index.htm>
194. Електронске изложбе Библиотеке Матице српске.
<http://www.bms.ns.ac.rs/izlozbe/izlozba338.pdf>
195. Живановић, В. (2015). Биографија. Приступљено 21. 10. 2018.
<https://domanovic.org/about/biografija/>
196. Задужбина „Десанка Максимовић“. <https://zdm.nb.rs/>
197. Историјски архив Београда. <https://www.arhiv-beograda.org/rs/>
198. Калезић Василије. Енциклопедија Српског народног позоришта.
<https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=5816>
199. Конвенција о људским правима. Приступљено 23. 10. 2020.
https://www.echr.coe.int/Documents/Convention_SRP.pdf
200. Красић-Марјановић, О. (2013). Памтићу све [Електронски извор] : Десанка Максимовић (1898-1993) : [Београд, 23. април – 15. мај 2013]. Београд: Библиотека града Београда.
201. Народна библиотека Србије. <https://nb.rs/>
202. Ненадовић, П. М. (2017). *Мемоари*.
https://delfi.rs/_img/artikli/2017/07/memoari_pog01.pdf

203. POMC. <https://www.maticasrpska.org.rs/category/naucna-odeljenja/rukopisno-odeljenje/>
204. Телевизија Врњачка бања Прилог Врт, архивски снимак. Приступљено 9. 9. 2023. <https://www.youtube.com/watch?v=zli0ZGbjNe8>
205. Универзитетска библиотека „Светозар Марковић“. <http://www.unilib.rs/>
206. Цветковић Брана. Енциклопедија Српског народног позоришта. Приступљено 20. 8. 2019. <https://www.snp.org.rs/enciklopedija/?p=2135>
207. Brana Cvetković. (2004). *Teatroslov*. Приступљено 16. 8. 2019. <https://teatroslov.mpus.org.rs/licnost.php?id=776>
208. Evropsko pravo ljudskih prava. (2016). Приступљено 17. 10. 2022. <https://www.echr.coe.int/Pages/home.aspx?p=home>
209. Jefta Ugričić. (2004). *Teatroslov*. Приступљено 16. 8. 2019. <https://teatroslov.mpus.org.rs/licnost.php?id=5471>
210. Milinković, J. (2010). Fragmenti o ženskom. *Agon : časopis za poeziju*, 6.
211. Pravo na privatnost. (1890). *Harvard Law Review*. Приступљено 7. 12. 2021. faculty.uml.edu
212. Preminuo Pavao Despot. Društvo hrvatskih književnika. <http://dhk.hr/preminuli-clanovi/detaljnije/preminuo-pavao-despot>
213. Rečnik bibliotekarstva i informacionih nauka. (2014). <http://rbi.nb.rs/srlat/home.html>
214. The Office of the High Commissioner for Human Rights (UN Human Rights). Приступљено 23. 10. 2022. <https://www.ohchr.org/en/countries/serbia>
215. Zogović, R. (2017). Bilješke o Andriću. <https://www.jergovic.com/ajfelov-most/radovan-zogovic-biljeske-o-andricu/>

Докторске дисертације

216. Бечејски, М. (2016). *Есејистика Данила Киша*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.
217. Илић, Б. (2016). *Хомодијегетичко приповедање у српском роману*. Докторска дисертација. Београд: Филолошки факултет.
218. Лукић, А. (2017). *Југословенска републиканска странка у политичком животу Краљевине Југославије (1920–1941)*. Докторска дисертација. Београд: Филозофски факултет.
219. Lekić, B. (1982). *Arhivski izvori za istoriju socijalističke Jugoslavije 1943–1953. godine*. Doktorska disertacija. Skopje: Filozofski fakultet Univerzitet „Kirilo i Metodije“.

220. Vinaver-Ković, M. (2012). *Suočavanje sa istorijom : francuski memoari o Revoluciji 1789–1799*. Doktorska disertacija. Beograd: Filološki fakultet.

Закони

221. Закон о архивској грађи и архивској делатности, Службени гласник РС бр. 6/2020. (2020)

222. Закон о ауторским и сродним правима, Службени гласник РС бр. 66/2019. (2019)

223. Закон о државној архиви. (1898)

224. Закон о заштити података о личности, Службени гласник РС бр. 87/2018. (2018)

225. Закон о културним добрима, Службени гласник РС, бр. 71/94. (2011)

226. Устав Републике Србије, Службени гласник РС, бр. 48/94 і 11/98. (2006)

КРОВАВАЯ СКАЗКА

Это было в какой-то стране крестьян
на Балканах, среди деревень.
Смертью мученической умерли там
ребята - целый класс - и все
в тот же день.

Все они
были годами ровесники,
вместе дни
проводили в учебе, в игре;
на школьные торжества
всех их вместе водили;
от детских болезней
делали всем им прививки;
и умерли

так же вместе все.

А пятьдесят пять минут назад,
перед тем как умереть,
класс был полон ребятами,
все за партами чинно сидели
и задачи решали:
- "Если один пешеход
может пройти..."
И так далее.

И у каждого в голове
те же цифры металась бойкая,
и забыто лежали

в тетрадках их сумок школьн^ых,
п^ятерки и двойки.
Горст^ь одинаков^ых снов,
патриотических и л^юбовн^ых,
~~и только переживания~~
ревниво скр^ывала рука в кармане.
И кажд^ый думал
что будет долго,
будет долго еще
учит^ь с^я и жит^ь,
пока наконец все те задачи
не решит.

Э^то б^ыло в какой-то стране крест^ьян,
на Балканах, среди деревен^ь.
Героической смерт^ью умерли там
реб^ята - цел^ый класс - и все
в тот же ден^ь.

И никто из реб^ят не сробел,
крепко за руки вз^ялис^ь,
когда в^ывели их на расстрел,
с урока последнего сн^яли.
Смерти пр^ямо гл^ядели в лицо.

Реб^ята, лежавшие, в р^яд,
заодно умирали.
Вот и все...

Перевел с сербохорватского
Сергей Калужанин

Десанки,
кад је била мала и
она туче око
ове брошуре

Београд, 30. VIII 74.

Радован

Десанки Максимовић
сумачем публице, крајем пријатељу,
нежно и мило

Радован Зоговић
Београд, 20. IX. 1958

Десанки Максимовић,
да бих могао да напишем
да само ја знам колико је
било и шта је у мом животу,
у мојим најтежим годинама
значило немо пријатељство.

Радован

Београд,
25. XII 68.

Premla naša Majko!

1.

Da li je danas itko sretniji od mene?

Da li danas itko poput mene budi na se i javlja da nije sve gorlje polo mljenih ukriva?

Da li danas itko tako glamo spora Libriju kada pjeva:

- Ah, sve je sanja pusta,
sve umišljeni naj
gaje mra sunu guš
is uđah uđisaj...

Ne, Librije dragi, danas ne mogu a priori prihvatiti taj sud.

A ne prihvaćam ga isključivo kao valjajući Noj, Desanki našoj plemenitoj. U Bogu što nam ju je dalo.

tuka moja, patrice moja, ođe na, Dubravka, Branka i Iko moj, znam, mučili su vas i naj ljepše vaše vrline pretorili su vam u grijeh... Ah, pitam

Прилог 4: Једно писмо с песмама Деспота Павла. Задужбина „Десанка Максимовић“

ja vas, što bi bilo da Desanka ni
je s nama bila !!!...

A ti, Silvije, prezirao si, znam, kao
i Desanka, najviše silu, silu u bilo
kom obliku i u bilo kom vremenu.

I duboko, iskreno si cijenio one koji
su se protivili na pobjedu poobje-
nosti...

- Hvala Ti Silvije lepa!

Omurju kojih megdana
kraljili su se crni oblaci stonkih voda!

Tako Lantić... A zar nije to glas
svih koji neizmjerne i čiste ljube.

I svih koji pate. Zar nije to
glas Zmajev, Turin, Leopardijev,
Thijin. I lije moga, preva
denog mog loca!

Punkla naša Dobrotorska,
čitam tvoje pismo i uvijek ću
ga čitati. Hvala, riječ koju
ste u njemu pročeli na mene
je kralj što mi obasjava

stare što se tek naziru. 3.

Stare koje čude čistoga pra-
ka i uspravnijih, mnogo vi-
še uspravnijih stabala...

Doč čitam Vaše drugo pismo,
u duži mi raste po boku i du-
jaju potoci na čijim skalama
šakluću nebrojena jata pti-
ca.

Hvala Vam na svemu, hvala
Vam na pomoći do poznanje
koja hrabri i kaže da nisu
sve samo dužići uveoci...

I Bog nek Vam da još
mnogo, mnogo zdravija.

Na vječnu svih koji vole,
na vječnu svih koji uspra-
no kroće i Tetinu ljube.

Vaš, uvijek odani Vam,

U Zadru, 6. IV. 1982.

Jovan.

I. Zbirajni sokovi

Zutra

more

Fosa

Ljicanje na majku

Na rivi

Svojoj domovini

Sjete pjeva

Na kraju školske godine

Stara škola

Maslina

Vaši magarci

Povratnik

Donat

Hom oca

Odstupanja nema

rovinski dimnjaci

To šibensko ljeto

Šibenik

Djeca dalmatinskih teraka i ribara

Korini

Ke Rasni

Barbarsjoli

Sonet za Vuku

Otac

Vino

I. Curriculum vitae

Na rubu sna

Nit

Uteho

Čuče ne samo jednog sedamnaestogodišnjaka

Katarza

Curriculum vitae

U obranu Francisca Goye

Ne placi, Boko!

Ne reci kasno

Sonet za Maderna

Grešnja

Te kamene stube

Idi u samostan, i se radaj grešnike

Bicikl

Swim generacijama u amaret

Empres

U sumrak

U bijegu

Nemir

Swim sinu Iku za njegov šesnaesti rođendan

Ulija

Mitnice

Laz

Dva putnika

Ukrije

III. Sijaci dobrote

Bajenje

Bljesak

Na Goranovoj stazi

Čelit

Umiranje šeta

Liubavri moć

Klas skromnosti

Sonet za heroja

Sijaci dobrote

Hercegu Jesenjicu

Na plavozelju

Majka Teresija

Moje ruke! Bogom, jadne moje ruke!-

Hal maj u pobođi

Beethoven

Sonet za Jusja

Dva najjeptša cvjeta

Orkida jutro na vici Čline

IV. Padanja

Ledenica

U bolnici svijet

Sjepilo mrtvije

~~Kada umire ljepota~~

~~Noćnici~~

Snovi

Sam

Satelit

Fraze

Kat

Bol tišine

Demagozi

Strahovi

Daska

Trdajice

Poltromi

Tabula rasa

Tablude

Strah

Istina

Jednosmjerna ulica

Krokoloci

Istina

Treba samo htjeti

4. mart 1985.

Herceg Novi

Mislím da je to bilo u vreme Maspoka, u vreme pune snage i vladavine Savke Debčević Kučar. Znate dobro šta se sve tada dešavalo. Da čovek nije pametan.

U to vreme je sarajevska "Svjetlost" nekoliko puta izdavala dele Branka Ćopića.

Prvi put su mi se obretili negde 1964. da za Brankove "Priče partizanke" napišem predgovor. Je to nikad nisem radila i nije mi bilo baš prijatno što se to od mene traži. A ne mogu odbiti, Branko je u pitanju. I ja sednem, napišem ono što sam osećala, kako sam Branka razumela. A u neku ruku, srodne smo duše, što sam ~~osećala~~ otkako ga znam, a znam ga odavno. To je ono: spolja vedar, a unutra ono što su mu bog i život dali: prepun tuge.

I ja, kažen, napišem o Branku, te da je očiju plavih, čas nasmejanih, čas zamišljenih; te da voli da se šali u društvu kako bi prikrio onu urodjenu setu koja ga je od detinjstva pratila i da bi druge razveselio; pa kako se, jer je prirodan čovek, nije pogordio što je najslavniji dečji pisac u Jugoslaviji, iako je napisao više knjiga no što ima godina života. Dalje, kako je Branko, pričajući o svojim junacima koje je veoma voleo, osobito o onima kojima je ljubav najpotrebnija, a to su stari i deca, isticao kako ni plemenitost srca, ni dubina uma, ni čast i ponos čovekov ne zavise od toga kakve je škole izučio, je li bogat ili siromah, te da li je iz zabitog sela ili iz velikog grada. Primetila sam tu da Ćopić ume da bude duhovit, da se nešali na račun neke naše rdjave navike, ali nikad ne račun nekog čovekovog nedostatka koji taj čovek ne može da isprevi. Ćopićeve priče, rekla sam, naizgled su smešne, ali da iza tog privida stoji zabrinuti pisac koji žali čoveka što ne ume da se otrese nekih svojih mana. I sve to tako nekako stavim ~~po~~ naslov "Setni dečak i čovekoljubivi pisac".

Dopelo se to ljudima, rekoše da sam ga u dušu osetila.

I tako, Brenkove "Priče partizanke" štampene su sa mojim predgovorom. Ove njegova knjiga doživela je nekoliko izdanja, valjda šest. Kad, jednog dana, mislim da će to biti 1969. godine, dobijem od izdavača pismo u kojem kažu da pripremaju i sedmo izdanje. Lepo. Ali, traže u tom pismu da se saglasim da moj predgovor, jer deca ne razumeju ekavicu, prevedu na ijekavski.

- Ko je tada bio urednik u "Svjetlosti"?

- Ne mogu trenutno da se setim, ali to bar nije teško utvrditi; na svakoj knjizi potpisani su urednici.* Najpre, i ne obratim pažnju na taj njihov zahtev, prihvatim se drugih poslova. Kad, sine mi šta to oni od mene traže. I ja im, bez oklevanja, otpišem - da je govorim kako govorim etkad znam za sebe, da se ne mogu saglasiti sa njihovim zahtevom i neka stoga iz daljih izdanja izostave moj predgovor, pa neka sadju nekoga ko govori ijekavicom, tako će to bolje pristajati.

Sretnem Branka i ja mu kažem: "Nemoj se ljutiti, ali ja sam rekla neka izostave moj predgovor, samo nemam nameru da ne znam zbog kakvih tamo razloga menjam svoju ekavicu."

"I tako su kazali?!" - sad se i Branko naljuti. - "E, jesu bene, da bene! Čekaj da i ja sad njima napišem ljubavno pismo, pa nek vide šta će!"

Ne bi dugo, dobijem drugo pismo. Kažu da odustaju od svog predloga, da će predgovor i dalje štampati ekavicom iz poštovanja prema meni. E, crno mi njihovo poštovanje! Da su me poštovali, ~~nik~~ ne bi mi ni predlagali jednu tako čudovišnu stvar.

Siroti i dobri Branko! Kad je osetio da više nema ni želje ni volje da piše, da ga neće inspiracija, već je sve uzaludna i razarajuća misao, kaže mi:

- Što da živim dalje?! Smisao života je iščezao. Šta će mi takav život?!

- Nemoj tako! Nisići će i želje i misao.
Nije vredelo. Brzo se pokazalo.

* B. Čopić: "Priče partizanke", "Svjetlost", Sarajevo, 1969; urednik Muris Idrisović; za izdavača Vladimir Knor; tehnički urednik Hilmo Hedžić.

6. mart 1985.

Bože, kakav je to pesnik i čovek bio, taj simpatični i dragi Nikita Stanesku! On je prosto sve opčinjavao oko sebe, zarobljavao svojim iskričavim duhom, poetskom i ljudskom snagom. Sve što je govorio, zvučalo je kao pesma. Na momente mi se činilo kao da slušam mudraca, a opet, i sve više, kao da je preda mnom zaneseni sedamnaestogodišnjak. U društvu je bio neumoran. Pevao bi, recitovao, kleknuo bi na kolena, govorio reči od milošte, ali, kažem vam, čisto i neiskvareno, kao sedamnaestogodišnjak. A imao je pedesetak!

Kod mene se, u stanu, bilo iskupilo čitavo društvo, Nikiti Staneskuu u čast. Puna kuća pesnika. A on radostan, neobuzdan, pa se ta radost i to uzbuđenje prenelo i na mene, na sve nas. Ja se smela, ne znam šta bih pre. Čekajte, velim, da vas poslužim, kako se to radi u svakoj srpskoj kući gde su gosti dobrodošli i mili, da što ne zaboravim kad počne da ključa pesnička reč, a znam da hoće. I nisam se prevarila. Nikita je ubrzo kleknuo na kolena, recitovao tako divne i nadahnute svoje stihove, sve se orilo od oduševljenja.

Tih dana održano je na Kolarčevom univerzitetu književno veče. Nikita Stanesku sedi u prvom redu, a ja nekoliko redova pozadi. On ustaje, maše rukom i viče da svi čuju: "Desanka, važi ono što smo se dogovorili!" A sam djavo zna šta smo se to mi dogovorili. Ljudi se smeju, a taj veliki dečak sija svojim nestašlukom i svojom dobrotom.

U Skadarliji, u kući gde je Djura Jakšić provodio svoje dane i noći, opet je Nikita u svom elementu, što se kaže; opet sve vri oko njega. A ovi naši vragolani, stalno mu dodaju čašu za čašom, a Nikita pije li, pije, pa zapeva, pa recituje.

"Nemojte mu više davati!" - kažim im. - "Pustite čoveka da se odmori! I dajte malo, zabavljajte vi njega, on je gost, a ne da stalno on vas zabavlja."

Bože, koliko je u njemu bilo života! Sve je stizao, svakom

da se osmehne, da mu uputi lepu reč. Eto, i u tako pregrejenoj skadarlijskoj atmosferi stigli smo i da porazgovaramo. Nas dvoje smo na ruskom. On je po majci Rus.

A onda je došla njegova iznenadna smrt. Ah, kako me je to pogodilo! Kao kad najrodjeniji ode. A šta se tek od njega dalo očekivati! Kao da je ključali vulkan naglo presečen i ugašen. Dobri poznavasci Staneskuovog dela govorili su da bi, možda, dobio Nobelovu nagradu za književnost. Tako su ga i ispratili njegovi drugovi i prijatelji, njegovi sunarodnici - kao velikana književnosti, svejedno što mu nije bilo sudjeno da poživi i dočeka najveća priznanja svoje poezije.

"Književne novine" će mu izdati dela na srpskohrvatskom jeziku. Po zaslugi! Kao što je po zaslugi Stanesku bio laureat Struških večeri poezije.

Da je moglo biti da njegovoj mladosti podarim koju godinu života, pa da još poživi, ne bih se kolebala. Divni Nikita Stanesku!

7. mart 1985.

- Baš mu hvala za čestitost i stvaralačku hrabrost! Kalezića sam upoznala u kući Radovana Zogovića. Želela bih da pročitam taj esej o Radovanu, kao što bih uistinu želela da što pre pročitam i tu njegovu knjigu o Andriću. Zamislite, senke nad Andrićem! Ne znam šta sadrži Kalezićeve knjige, ali i sama sam uočila, i upamtile, pokoju senku, nešto što bi i najdobronamernijem moglo da zasmeta da Andrića vidi kao nedodirljivo čistunstvo. Andrić je kao čovek delovao upravo tako: nedodirljivo i hladno. Delovao mi je, ~~kao~~ u ophodjenju s ljudima, kao činovnik koji strogo vodi računa o svojim dužnostima. Mislim da je činovnički mentalitet nezanemarljiva komponenta njegove ličnosti. U svemu precizan, strog, disciplinovan,

e to su, dabome, sve osobine za poštovanje. Medjutim, iza toga je ostajala nekakva hladnoća, neprijatna, kao nešto od čega se zazire. On je bio strasnik, u najboljem smislu reči, kad se ima na umu njegovo grandiozno delo, ali nije ~~nikad~~ bio čovek topla srca. Kad to kažem, ne mislim na izneveravanje prijateljstva, kao kad se ogrešio o Krkleca, ne mogavši da se otme bosanskoj sledostrasti.

- Da li je kadgod, zbog toga, došlo do kakvih sukoba između Andrića i Krkleca?

He
- Ne. Krklec mu nikad nije prebacivao zbog ružnog postupka, mada mu, neravno, nije moglo biti prijatno sve to što se izdogađjalo. Krklec ~~jajxjnsakax~~ je moralo boleti to izneveravanje prijateljstva, ali je ostao samo na tome da u pesmi izlije svoj bol. ("Dva prijatelja piju vino za istu ženu").

- Krklec je bio boem. Možda mu je to pomoglo da podnese rezočerenje u prijatelja? I gubitak žene, istovremeno.

- Gustav je celim svojim bićem ^{bio} pesnik, ono što se kaže: rodjeni. Pesnik vina, burnih raspoloženja, veoma duševan, kako samo može biti zaneseni boem. Takvog ga nosim u svojim sećanjima. Ali, na moju veliku žalost, bila je jedna neprilika kada je i ta duševnost zatajila.

*Kna-
čak*
Moja sestra Mara bila je uoči rata na službi u Sloveniji, u Škofjoj Loki. Kad je došlo do sloma države, šta će i kud će nego kod svoga svekra u Glinu. Marin muž Dušan Milakara bio je iz Gline. Ubrzo je tamo došao i Dušan, pošto je prethodno, sa suzama u očima, raspustio svoje vojnike, rekavši im da je otadžbina propala i neke sveke ide svojoj kući. U opštoj nesreći, bio je mekar malo zadovoljan što je kod oca zatekao svoju ženu i sinčiča. Ali, kakva-takva, sreća nije dugo trajala. Dopeli su ustaškog zatvora i to u takvom csinjaku kakve je bila Gline. Znaete i sami koliko je tamo Srba stradalo. Očajna, napisala sam Gustavu pismo i molila ga da mi, u ime našeg pesničkog prijateljstva, u koje sam čvrsto verovala, pomogne ako

može i učini ~~nešto~~ da se iz ustaškog zatvora izbeve moje neustra, zet i sestrić. Krklec je uživao veliki ugled u Hrvatskoj i nadao sam se da bi on to mogao nekako da sredi. Na žalost, ubrzo sam dobila od njega odgovor iz kojeg sam videla da su moje nadanje bila uzaludna. Drega Dessnke, piše mi on, znate, moglo bi biti vrlo nezgodno da je tu intervenišem; to bi se moglo vrlo nježno rastumačiti. Uostalom, i ti si, veli, pesnik, i tvoj ugled je nesumnjiv, tako nešto, zašto ti sama ne bi pisala ovdašnjim vlastima; možda bi pomoglo kao god da im se i ja obratim.

- Jeste li mu kadgod pomenuli tu neprijatnu epizodu iz vašeg druženja?

- Ne, nikada. Ni jednom jedinom rečju. Verovatno se čovek pobojeo za svoju ^{čestitost} kožu. Ja to, čak, nisam smatrala ni kukavičlukom, jer djavolsko je to vreme bilo, ne znaš odakle te može lupiti po glavi, pa šta ćeš onda, gledaj svoje posla! Može čovek da bude genijalan, a da ne bude hrabar. Uzmite Andrića, da se opet na trenutak vratimo njemu. Ni on nije posedovao onu vrstu ljudske hrabrosti koja se iskazuje spremnošću na žrtvovanja za druge. Kad to kažem, imam na umu, recimo, njegov odnos prema Redovanu Zogoviću. Njemu kao stvarocu nije smetalo što je Zogović bio, tako reći potpuno, potisnut iz života. A za prevog stvaroca, to je Andrić morao znati, nema života ako je bilo čime onemogućen da radi, da stvara. Zar to i slučaj nesrećnog Brenke Čopića ne pokazuje?! Za razliku od Krleže, onkvog kakav je bio, koji je znao svašta da kaže na račun Srba i njihove balkanske zlostalosti, a ipak je našao za shodno da kod Tita interveniše za Redovane, ^{*} Andrić nije ni prstom mrdnuo. I tu izbijsa na videlo onej njegov mentalitet, činovnički, kako rekoh. Pada mi na um i da je on i svoju ambasadorsku dužnost u Berlinu vršio pedantno i ~~na~~ da je, po dužnosti, a ne iz ubedjenja da čini dobro, prisustvovao potpisivanju Trejnog ~~pakta~~ pakta u Baču 1941. godine. Ne verujem da se u duši mogao složiti sa tim sramnim činom, a opet,

prisustvovao mu je, a da mu verovatno ni na um nije palo da upozori, da iskaže neslaganje, pa da, eventualno, u znak neslaganja i protesta, podnese ostavku i povuče se sa svoga ambasadorskog položaja. No, mi smo se udaljili od predmeta našeg razgovora. Reč je bila o Krklecu.

Posle oslobodjenja, jedno vreme nije mu bilo opstanka u Zagrebu. Prebescivali su mu da je za vreme rata, dakle za vreme Pavličeve NDH, uredjivao ^{beogradski} ~~beogradski~~ književni časopis. A to je, brate, bio ~~hrvatski književni časopis~~. I Krklec je došao u Beograd. On je Beograd uvek voleo, i Beogradjani njega. Svoju privrženost Srbima pokazivao je u raznim prilikama, a sam je govorio da se nije zabadava dvaput Srpkinjama ženio.

Trebalo je da se na Kolarčevom narodnom univerzitetu održi književno veče. Insistirala sam da se i Krklec pojavi, da i on čita. Njemu je bilo neprijatno, snebivao se. Ja sam bila uporna, i on je pristao. Osećala sam da sav preperi, bojao se kako će ga Beogradjani primiti. A kad je stupio na binu i kad je krenula njegova reč, on je opet bio onaj stari i večno mladi Krklec koji zanosi, ple- ni, osvaja. Kad je završio, sala se prolomila od splasua. Izlilo se oduševljenje u snašnoj erupciji. Ipak smo mi, Srbi, i pored svih nedostataka koji nam se mogu nabijati na nos, duševan narod, čestit, ka- der ~~de~~ pomogne; narod koji nije zlopantilo, koji oseti prave vrednosti i ustupi im prostore; koji ume da oseti poeziju, jer ima dušu, i re- dostan je kad mu se tako nešto uzburke po duši, kao, recimo, tada u ponovnom susretu s Krklečevom poezijom.

Vidno uzbudjen, dok je okolo sve vrilo od oduševljenja, Krklec mi je rekao:

"Beograd me je spasio, Beograd me je vratio u život!"

"Ne, ~~skazivomaj~~ mili moj," - rekla sam mu - "tebe je u život vratila, ako si ikad izašao iz njega, tvoje predivna poezije."

- Nedavno sam čitao dela savremenog ruskog pisca Valentina Rasputina - "Živi i pamti" i "Poslednji trenuci". Na jednom mestu našao sam naoko paradoksalnu misao da je "čovjeku i dovoljan jedan život, jer samo taj jedan ima - dva bi bila nedovoljna. Prividno nelogično, zar ne, a tako logično i istinito. Zamislite, dva bi tek bila nedovoljna. Hteli bismo, onda, da ih imamo više, poput čoveka u narodnoj bajci koji od iscrpljenosti umire, jer je, trčeći, hteo da što više zemlje okruži od izlaska do zalaska sunca da bi što više imao.

- Kako je to divno! Jedan život, jašta! I sve u njemu čovek uradi - i dobro i loše. Pa, ili sačuva svoje ljudsko dostojanstvo, ili, što reko pre neki dan onaj Dragoljub Petrović, ostane zastidje i plemenu i vremenu.*

Ne mora čovek da učini zlo, ali ako i ne učiniš dobro, ako ga nekad svesno mimoidješ, ~~kao ono Gustav Krklec~~, ostane trag u duši i on ti ponekad ne da mira.

10. mart 1985.

- Imate li u Rusiji još nekog od Sergijevih rodjaka?

- Donedavno je bila živa njegova sestra Šura. Aleksandra Nikiforovna Altajskaja. Umrula je pre sedam meseci. Od nje su ostale ^{sin i} njene deca, dvoje ih je. Oni su već odrasli ljudi. ~~Čerka je udata,~~ a sin Viktor plovi po najsurovijem i najhladnijem, po najopasnijem moru na svetu, po Beringovom moru. Viktor Altajskij! Bože, lepog li imena! Viktor Altajskij. Snažan kao visoki Altaj, ispod čijeg vrha Bjeluhe začinje se život dveju velikih reka - Oba i Irtiša.

---

* Dragoljub Petrović: "Zastidje", "Književna reč", br. ~~XX~~ 250 od 10.II 1985. godine, odgovor na novogodišnju anketu "Pobjede" povodom dodeljivanja Njegoševe nagrade (članak će biti unet u knjigu).

Kad je Šura počela da dolazi u Jugoslaviju, dovela jednom i ~~tega Viktora~~ ^{Svoga brata}. Beše mali, ali tako pametan i radoznao dečak. Ja mu pokazujem razne stvari, naše knjige, pričam mu o našoj istoriji, vodim ga tamo-ovamo po Beogradu, i on sluša, pripitkuje, hoće sve da zna. Jednom uzmem da mu pokažem neki album naših srednjevekovnih fresaka. Zaustavimo se kod Belog Andjela mileševskog, i ja mu potanko pričam sve što tu može biti zanimljivo - te kako je to jedna od najlepših naših fresaka, te kako je najjednoj izložbi u Parizu ta freska zbog svoje lepote dobila prvu nagradu, te kako ljudi iz celog sveta dolaze samo da bi tu fresku videli i vazdan takvih stvari. Mišlim, zainteresovala sam ga, oduševila. Kad, moj ti ^{dečak} ~~Viktor~~, odsečno, energično: "Eto njevazmožno. Eto njepravda! Šta je tu njevazmožno i šta tu nije istina? Pobuni se i Šura, poče da ga grdi. A on, kao kakav komsomolac, naučio što je naučio: "Njet! Eto njepravda! Boga njet i angelej tože njet!" E, presladak je bio. Sad je ^{ne} on, ^{sluša me, dakle um slao Viktora,} ~~kežem vam,~~ mornar. Kao pravi morski vuk, prkosi olujama i burama Beringovog mora. Verovatno je već zaboravio našeg Belog Andjela. ~~Viktor~~ Altajskij!

Kad sam prvi put putovala u Sovjetski Savez kao gost Svetskog festivala omladine održanog u Moskvi (1957), pokušala sam da izdejstvujem dozvolu za Šuru da dodje u Jugoslaviju, da se vidi sa Sergijem, jer oni se ne behu videli skoro ^{čet} trideset godina.

Odem u OVIR pravo kod tog njihovog glavnog činovnika, kod onog što kaže može ili ne može. Sluša me on, sluša šta je pričam, a ja razvezla čitavu priču o tome kako je njen brat nedužan, kako je imao samo osamnaest godina kad je pošao u svet, kako su ih Turci uhvatili na Crnom moru, pa kad su videli da su Sloveni, samo da bi ih skinuli s vrata, prebacili su ih u Jugoslaviju; kako on otada živi mirno i nikad nikome ništa našao nije učinio. I red je da posle toliko godina sestra vidi svoga brata.

- Jej i zdjes harselo! - odseče i gleda me. Kao čudi se šta ja to hoću.

Vidim, tvrd čovek i digneću tek tako leko izaći nekraj s njim.

"Stani, bato" - pomislim - "umem ja i drukčije!"

- Znate šta, - opet ću ja njemu - vi svakako znate da sam ja pesnik i da sam danas u vašoj zemlji kao vaš gost, jedan od svega šest pozvanih iz Jugoslavije i jedan od dvoje prisutnih.

i (A vama kažem da smo putovali samo ja i Stevan Hristić, muzičar, autor "Ohridske legende". Ostali nisu došli, verovatno ih glava bolela).

- Takođe treba da znate, - nastavljam ja borbu za Šuru - da petičem iz porodice koja je odvajkada volela Ruse i Rusiju. U našem domu prvo su se čitale ruske knjige. Prvi naši učitelji bili su Tolstoj, Turgenev, Dostojevski, Čehov, Puškin, Ljermontov, Černiševski... Uvek sam smatrala, kažem, i smatram da su Rusi najplemenitiji ljudi na svetu. I šta je sad ovo?! Ja vam sve ovo govorim iz samog srca, a vi na sve ostajete ravnodušni. Molim vas, ne uništavajte mi veru! Podržite me u onome čemu sam kao u svetinju verovala!

- Budet! - odseče isto onako kao pre kad mi jerekao da je njoj i ovde dobro i šta ima kud da ide!

Šura je došla posle mesec dana i otada još pet puta, sve po odobrenju istog tog čoveka. Znači, shvatio janske stvari.

Za vreme tog mog boravka u Moskvi, naš ambasador bio je Lazar Mejsov.

Jednog dana traže od mene da dam intervju za "Pravdu" ili "Izvestija".

(Sledi priča o intervjuu i kontaktima s Mejsovom).

Bila je zime kad sam se Sergijem putovala u Moskvu, zapravo, početak zime, ali u Moskvi je bilo veoma hladno. Tih dana proslavljali su godišnjicu Oktoberske revolucije. Na Crvenom Trgu održana je velika parada.

Želeći da vidimo sve to, a, bogme, i da učestvujemo u slavlju obukli smo se dobro i krenuli među svet. Šura mi dela bundu, pa toplu odeću ispod bunde, ali opet djavolski hladno. Ljudi utukani, jedva im oči vidiš, ali čim virnu, zasjaše radošću. Vesele se ljudi!

A kad su se pojavili strojevi Crvene armije, bože, ona sila sve mladih i odvažnih ljudi, pa kad sam čula i videla onaj njihov korak, sve sam pretrnula od uzbuđenja.

"Pa, naravno," - pomislila sam - "ko je mogao i poverovati da je moguće ovakvu silu pobediti!"

Gledajući ih sada, ovde, setila sam se kako sam istu tu misao nosila u sebi daleke ratne godine kad mi je ponudjeno da se vratim u službu. - "Ne!" - rekla sam tome i tome, ne mogu mi se trenutno setiti imena, - "zar sad kad pouzdano ~~znam~~ osećam da će Rusi pobediti?"

Sergija je takođe prošlo uzbuđenje, ali, vidim, veoma mu je hladno, podrhtava.

- Hajdemo, dosta je bilo, nazepšćemo! - kaže.

- Ne boj se, izdržaćemo, Sergije, a smrznuti se nećemo!

A zima od koje jednostavno ~~nikad~~ odbrene nema. Jeste, dobro smo obučeni, ali ne pomaže. Medjutim, žestoka misao ne grejala, to pre svega, i mi smo paradiju odgledali dokreje.

Upravo sam pročitala knjigu o Simenu Bolívaru, Oslobođiocu, koju je s ljubavlju, na srpskohrvatskom i španskom, priredila Zagorka Lilić, veliki zaljubljenik u Bolívara. To je, u stvari, esej Ive Andrića o Bolívaru, objavljen u Srpskom književnom glasniku septembra 1930. godine, pa "Pesma Bolívaru" Pabla Nerude i jedna, "Oslobodilac", Migela

Otero Silve. Tu je i bibliografija Andrićevih dela na španskom jezičkom području i, na kraju, nadahnut zapis o Bolivaru Zagorke Lilić, dat kao pogovor.

Dakle, jedna lepa i korisna knjiga, nastala iz pobude da se učvršćuju kulturne veze i prijateljstvo između Jugoslavije i zemlje Južne Amerike. Zagi Lilić nisu uzalud prošle godine stranstvovanja, koje je sa svojim mužem provela po zemljama Južne Amerike. Ako je njen muž Lezar Lilić, inače predretni istaknuti novinar "Politike" i komunist, bio politički ambasador u tim zemljama, Zaga je, sasvim izvesno, bila, ne manje značajan, kulturni ambasador.

Čim sam knjigu uzela u ruke, videla sam da je tu Neruda i odmah sam se okrenula njemu. I već u prvom retku sretnete se s previm, rođenim pesnikom. "Oče naš koji jesi na zemlji, / u vodi, u zraku... / sve što ~~iznana~~ ~~opstanka~~ ~~inane~~ ~~potiče~~ / od tvoga pogašena života." Odmah te, dakle, spusti na zemlju, tamo gde i jeste pravi život. Ili Miguel Otero Silva koji za svoga Oslobođioca kaže da je u životu i borbi "orso more". Pa onda reči verovanja: "Orati nikada nije uzalud. / Ček ni more..."

A taj Bolivar - što je to bile zanimljive ličnost i izuzetna pojava! Nije se Andrić tek tako zainteresovao za njegovu sudbinu, za njegovu borbu i oslobodilačku misiju. On je jedna uistinu epska figura, kakvih smo i mi imali početkom 19. veka, Karadjordje i njegov ustanak, na primer. I nije slučajno što mu se Andrić okrenuo, možda zapravo zbog podudarnosti oslobodilačkih ideja u podudarne vreme.

Zemislite, odlezi Bolivar iz Kolumbije u Peru, čija je nezavisnost, tek nekako osvojena, bila tanka, pa ni sami Perusanci nisu mnogo u nju verovali. Bolivar se teško razboleo, i zbunjeni i zabrinuti peruanski prvaci ga pitaју: "Šta sada nameravate?" A on im odgovara: "Nameravam da pobedim!" Čarobno!

A kad je, pritisnut silom španske vojske, prinudjen da emigrira, poručuje svojim zemljacima: "Nema te sile koja će me zaustaviti u

pebedonosnom pohodu. Bog daruje pobeđu onima koji istreju".

- To je ona njegoševska logika, zar ne, da "pogocu bog daje mahove".

- Dabome. I to u svakom poslu i poduhvatu, u svemu.

A što je taj Bolivar voleo žene, bogo mej, što je voleo igru i zabavu! Djevolški je čovek bio taj Bolivar! Zavidljivci su govorili da su ga ubile vatrene Peruanke. Ako je to tačno, mora da je bila prelepa i slatka Bolivarova smrt. Ha! Voleo ih je, a opet je bio nepravedan prema njima. Piše mu ona lepa Parizanka, Fani de Vilar, koja se seća lepih dana provedenih s njim u mladosti: "Pisala sam vam preko dvesta pisama, a primila od vas samo jedno". Zamislite! E, to mu ne bih oprostila! Ili ona vučica, Manuela Saens, koju je narod nazvao La Libertadora, koja mu je čak i život spasavala sa sabljom i pištoljem u ruci kad su zaverenici hteli da ga na spavanju ubiju. Ova odvažna žena bila mu je odana i posle njegove smrti, čuvajući uspomenu na nj. Hrabro je poručivala Bolívarovim neprijateljima: "Volela sam Libertadora; sada kad je mrtav, obožavam ga!" Odista, čarebno! O tako hrabroj i odanoj ženi lepo je mislio i Garibaldi, čak kad je ona, onemoćala i stara, bila ostavljena od svih.

I tako, uživala sam dok sam čitala o Bolívaru.

Pogledajte nekoliko Andrićeve misli o Bolívaru. Čini mi se da vrede za razna vremena, ne samo za ona Bolívarova:

"Teže je održati ravnotežu u slobodi nego snositi teret ropstva".

"Ovo je potpun hoes; i ništa se ne može učiniti, jer su dobri izginuli, a zli se množili". - Odsvde pa do one Bolívarove pesimističke misli da rediti za slobodu jednog naroda znači "orati more", zar ne, nije daleko.

"I ovde je bilo kao što često biva u istoriji: kad jedna vlada i seme oseti i prizna potrebu reformi i koncesija onima nad kojima vlada, susači da je za to već prilično dočekan i da će te reforme profeštiti

drugi, a ne ona."

I, najzad, jedne Bolivarove misao, da "očaj radije pobjedu", za koju bih rekla da se oslanja na svestremensko ljudsko iskustvo.

- Nekoliko puta sam primetio da, u razgovoru, kad god pomeno partiju, obično kažete: prokleta, glupa i kakva sve ne partija. Šta to znači?

- Ne mislim ja loše ni o kakvoj konkretnoj partiji. Na kraju krajeva, njih stvaraju ljudi, izmišljaju njihove programe i najčešće ih se slepo pridržavaju, svejedno što ne donese uvek dobra. A tako o njima govorim zato što mislim da su partije, bilo da je reč o komunističkoj, socijalističkoj, liberalnoj, demokrišćanskoj, radikalnoj ili kakvoj drugoj, veliko zlo, jer cepaju društvo, koje je ionsko podložno raznim deobama - nacionalnim, ideološkim, političkim... Zato tako govorim. Ali, svakako i zato što ne živim u k iluzijama da bi ovakva partija mogla biti nešto drugo i k bitno drukčije ne što su druge partije.

13. mart 1985.

Bila sam na proslavi škevskeg dijalekta. Ne znam ni koje je godine ta proslava bila, ni koja se godišnjica proslavljala. Ali, bila sam, i to sa Marijom Crnobori, ona me je pozvala. Marija je Istranka. Kad ona progovori tim svojim dijalektom, a govori ga, dabene, begovski, milina je slušati.

Kad smo krenuli na put, upozorila me je:

- Znam kako vam je, sli pritrpite se, znam da vam se neće da se sukobljavate s ljudima koje je okevala nacionalističke uskožrudost.

- Ništa ne brinite, draga Marija! - kažem joj, i sama rešena da se ne dan ničim izazvati.

Sretnem se, među prvima, sa Grgom Nevskom, predsjednikom Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti. A za nj znam da je opsežno govorio o Srbima, uvredljivo, sa puno mržnje čiju silinu ne mogu da razumem. Ni s premnog ljubavi ne znamo šta ćemo, s kamoli kad je mržnja posredi. - "Kad kažem: svinje, mislim: Srbin". Tako je nekako govorio. Vidim ga, nije mi prijatno, ali mislim da bi njemu trebalo da bude mnogo neprijatnije. I pridjem mu, nasmejana, čak ~~garnirajući~~ ga poljubim. ~~Pomislio bi čovek, sva se tepim od milja.~~ I velim mu: "Posle dugog rastanka, braća se ljube, zar ne!" A on, lepo vidim, besan: čas crveni, čas bleđi. Jer, poljubila ga je Srпкиnja, a to, prevedeno na njegov ~~nek~~ način mišljenja, znate šta znači.

- Siroti Marko Vranješević! Ništa nije smeo da mi ispriča kad se vratio s Golog otoka. Ni jedne jedine reči! A videlo se na njemu koliko je prepatio.

- Kad je Dobrica Ćosić, po Rankovićevom odobrenju, bio na Golom otoku, video je sve svojim očima i uzeo da o tome ispriča Aleksandru Rankoviću. Čitao sam o tome u našim novinama, u "Auto-svetu", čini mi se, jer druge novine nisu to htele ni da objave. Načudno, Ranković se iščudjavao, pa je rekao da će pozvati i "druga Beveca" (Edvarda Kardelja), neka i on to čuje. I, opet, obojica su se iščudjavala, nisu znali da se sve to o čemu im je Ćosić pričao zaista tako dogodjalo.

- Je li? Siroti naši rukovodioci! Nisu znali šta se u zemlji dogodjelo! ~~I mi sad toga treba da verujemo!~~

Često se setim Vranješevića i toliko drugih koji su tako stradavali. I zašto? Ni za što! Krivo mi je na Rusu što se nikad ne setiše ljudi koji su zbog njih i radi njih stradavali. Kažem to jednom Radevanu: "Eto, bili smo prijatelji s Rusima. Vi, komunisti, kleli ste se u njih i na vernost njima. I šta se desilo? Jednoga dana smo se posvedjali s njima. Vi koji ste istrajavali u toj ljubavi i odnosti,

ti i drugovi tebi slični, stradali ste, patili, našli se izvan života, tako reći. Političari su se svadjali, pa se i pomirili. Pitaš li ksdgod Rusi za vaše zdravlje? Nikad! E, vidiš, to nije pošteno. I, tako, ti si se našao u procepu. A gde si sada? Gde si sad, pitam te?!

- Ne mari, Desanka, - kaže mi Radeven. - Pristao bih ja da se nadjem u trista procepa, samo da se naši i Rusi izmire. A da su oni postavili pitanje nekakve naše rehabilitacije, bio bi to dovoljan razlog za ponovnu i možda još žešću svadju. Bolje je ovaako.

Shvatila sam to. U pravu je Radeven. Kad naših nema praštenja, a da i ne govorimo o eventualnom priznavanju nekih zabluda. Uzmimo, na primer, Dobricu Ćosića! Zar nijekao istinu i to kad je, po gradjenskoj dužnosti, bio obavezan da je kaže?! Istinu koju su događaji na Kosovu veoma brzo i veoma drastično potvrdili. O svemu tome on je govorio i kao komunist. I, šta se desilo? Gurnut je ustrenu, proglašen za nacionalistu, maltene za neprijatelja. I to samo zato što je bio kadar da kaže istinu koja je tamo nekom bila neprijatna.

A to što se Ćosić, silom prilika, odvojio od političara, sreća je njegova i sreća za srpsku kulturu. Jer, napisao je jednako neprelazne vrednosti, kojima je zdužio istoriju naše književnosti i naše kulture. A ko zna da li bi da je ostao gde je bio! Jer, opštepoznata je stvar da se izuzetna dela, ne samo u literaturi, već i u drugim umetnostima, pa ako hoćete i u politici, stvaraju onda kad se čovek nadje u nkoj teškoj konfliktnoj situaciji, u sukobu sa samim sobom, sa društvom ili nekom društvenom pojavom. Svakoako je jedna takva situacija, bar ja tako mislim, delovala na Dobricu Ćosića i pokrenula u njemu sve njegove stvaralačke snage, a koje su, hvale bogu, kako to svi danas vidimo, bile pozamašne.

Bez ve

Znate šta su Hrvati pričali o meni povodom Dobrice Ćosića? Da sam ga, pošto je prečitalo svoju pristupnu besedu u SANU, poljubila u ruku! Ja Ćosića poljubila u ruku! Potpuno besmisleno, rezume se. Zna se ko se kako ljubi, u obraz ili u ruku. A ja njega nisam ni u obraz,

meda sam to, kako sam bila egzaltirana, mogla ^{učiniti} ~~deponirati~~. Ja mu jesam od srca čestitala. Rekao je neke istine kako ih i sama vidim. I dobro sam mu, koliko mi ježenske snage dopuštala, prodrmusala ruku. Ali, baš toliko! Smešno.

Bila sam na Krklećevoj sahrani u Zagrebu. Svi su bili trenuti. "Došla je Desenka, došla je Desenka!" Pa, došla, naravno! Radi njih ne bih nikad. Ali, ja sam volela Gustava kao pesničkog druga i prijatelja mog naroda. Gustav je voleo Srbe, to ja veoma dobro znam; voleo je Beograd, bio mu je zahvalan za neke stvari. I, naravno, došla sam da ga ispratim. Osećala sam se i tužnom i u toj tuzi spokojnom, blaženom. Takvo se osećanje drži i danas, kad god na te pomislim. I opet kažem: samo radi Gustava!

- U "Medjašima sećanja" je pesma "Blago tebi", koju ste napisali u njegovu čast. Ne, ne. Čini mi se da ^{kad se tako kaže,} ~~to~~ hladno zvuči i premslo je. Možda bolje: njemu za ljubav, u znak konačne odatosti!

- Da. Moglo bi baš tako ~~da~~ kaže: njemu za ljubav.

- Ipak, čini se da u toj pesmi ima i poneks sluzija i na današnje naše (ne)prilike, na podeljenosti koje su pesniku Krklecu bile strane.

- Ne znam šta bi kritičari mogli naći u toj pesmi, kao što ponekad nadju i u drugim pesmama i kod drugih pesnika. Tek, kad sam ^{je} pisala, mislila sam samo na njega. I nije mi sasvim reči da je iz ~~neke~~ ~~neke~~ ~~neke~~ sama srca izšla. Gustava sam odista veoma volela!

- Nedavno sam čitao feljton o Gustavu Krklecu autora D. Furunovića koji su objavljivali "Večernje novosti". Feljtonist lepo dočrta atmosferu u predratnom Beogradu, pesničke druženje, susrete kod "Moskve" ili u Skadarliji, gde je sve vresalo od iskričavosti duha, desetki i vrlo umnih raspreva. U tim društvima bio je i Gustav Krklec.

- Da, on je bio rado viđen u svakom društvu. Gustav je bio sjajan pesnik, duhovit čovek, kezer, boem. Najrad, ako ne i pre svega,

lep čovek. Ludele su za njim beogradske šiparice.

- Da, to podvlači feljtonist, pozivajući se na jedan zapis Velibora Gligorića o tadašnjoj beogradskoj atmosferi. On stavlja pod navodnike Gligorićeve reči o tome kako je "Gustav Krklec bio rado viđen i od naše poetese Desanke Maksimović."

- Jeste, tačno je.

- Gligorić govori o tome kako ste jedno drugom iskazivali jugoslovenske osećanja: Vi njemu jer ste jednu svoju zbirku pesama štampali latinicom, a on Vama jer se oženio Srпкиnjom.

- Da, sve je to tako, i to je Gligorić lepo zapisao.

- A ~~pokoje simpatije?~~ I njih je bilo?

- Bilo ih je, naravno. Voleli smo prošetati, popričati, kao što čine mladić i devojka, ali to je bilo uglavnom pesničko prijateljstvo, koje se nikad nije gubilo. Neko kaže kako je Krklec pričao da sam mu tada napisala pesmu. To, valse, nisam. Bilo bi neprilično.

- A on je ~~čuo~~ pesmu, jamačno, napisao koju?

- Ko zna, možda se u mnoštvu njegovih pesama i potkrala koja takva. *Je ne bih rekla*

Da, družili smo se, baš lepo. Jedina mrlja, ~~ako tebe mogu da kažem, bilo je ono pismo o kojem sam vam pričala. Ali, razumela sam: bio je rat, svakekve opasnosti, ko da se snedje u tim užasima! Zato ma i nisam nikad pomenule to pismo.~~

23. mart 1985.

- Enes je bio i Krležin i Krklečev prijatelj. Da li ih je on na neki način povezivao? Nisu li Krleže i Krklec bili prijatelji?

- Ne bih rekla. Krklec ga nije pominjao. Mislim da nisu postojali razlozi za njihovo prijateljstvo. Oni su bili sasvim različiti. Krklec je bio vedar čovek, veseljak, boem, pa je takve bile i njegova poezija. Sve što je pisao, pisao je s ljubavlju za čoveka.

(Sledi iskež o Krleži i susretima s njim - "jednom kod Redovana Zogovića, jednom u Zagrebu, ali to je bio veći skup, nekakav zvanični sastanak, dakle susret više u prolazu, i jednom, nekako posle 1948, a to je bilo posebno interesantno, pred UKS, u Francuskoj ulici").

Branko je mnogo propetio. Njegove nevolje počele su objavljivanjem "Jeretičke priče" (1950). Veoma je teško podnosio hajku koja se tade digla protiv njega. To ja veoma dobro znam, sve sam izblize posmatrala, niko ga nije štideo. Ček ni neki njegovi dobri prijatelji.

- Skender Kulenović?

- Da, i on se oglesio u "Književnim novinama", pa Velibor Gligorić i mnogi drugi i znani i neznani. Za neke je to bila prilika kakva se samo mogla poželeti.

Who - "Borbe" je donela nepotpisan člensak u dva nastavka, naročito žestok, a izgleda da su mu autori bili Moša Pijade i Milovan Djilas.

- To ne znam, ne sećam se. *Two Buba ke Buba!*

- Ček se i Tito našao pobudjenim da ga javno ukori, rekavši da "mi nećemo danas hapsiti Branka Ćopića" ali ni dozvoliti ni njemu ni bilo kome da tu nešto muti, tako nekako.

-Eto. Kao da se ne zna kako se to radi. Kao da ne postoje dežurni kritičari kojima je dovoljno da se samo namigne, pa da ospu iz svih orudja.

Tih dana Branko je bio usamljen. I mi zajedno odemo u pozorište. Idu nam ususret dva naše prijatelja, oba ugledni pisci, ne okreću se. Neće da se jave Branku, pa tako ne primećuju ni mene.

- Šta je ovo, Branko?

- Stare, večne stvari, Desanka.

Ja ne mogu da poverujem. I sve hoću sebe da ubedim kako nas nisu primetili, inače bi se javili.

- Tako vam boga, koji su?

- Tako mi boga, zaboravila sam. Valjda sam i htela da ih zaboravim. Upentila sam to kao pojava.

Tada su Branke isključili iz Partije, pa su se posle pokajali i hteli da ga vrata, a on meni kaže, dobro sam to upentila, tu njegovu ručicu, mele, oble prste, kako ovako postrence naše i govori:

- A, neke, neke, imali smo zadovoljno!

Znate kako naš seljak kaže: imali smo zadovoljno. Tako i Branke. Nikad ne mogu zaboraviti te njegove reči i tu njegovu ruku.

Биографија

Лариса Костић рођена је 1991. године у Београду. Дипломирала је и завршила мастер студије на Катедри за библиотекарство и информатику на Филолошком факултету Универзитета у Београду. Запослена је у Институту за књижевност и уметност у Београду од 2015. године као библиотекар-информатичар и истраживач-сарадник. У периоду од 2015. до 2020 је радила и као Асистент за податке у Дата центру Србија за друштвене науке. Од септембра 2020. године члан је редакције научног часописа *Књижевна историја*. Учесница је два међународна пројекта за изградњу дигиталне инфраструктуре у области друштвених наука на територији Балкана.

Области интересовања: документарна и архивска грађа, књижевна историја, културна историја, дигитална архивистика.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора Лариса Костић

Број досијеа д/15043

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју:
архивистичко-документалистички приступ

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација ни у целини ни у деловима није била предложена за стицање дипломе студијских програма других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 9. децембар 2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора Лариса Костић

Број досијеа д/15043

Студијски програм Језик, књижевност, култура

Наслов рада Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју:
архивистичко-документалистички приступ

Ментор проф. др Бојан Ђорђевић

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањивања у **Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 9. децембар 2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Мемоарска и епистоларна грађа као извор за књижевну историју:
архивистичко-документалистички приступ

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду, и доступну у отвореном приступу, могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла:

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 9. децембар 2023.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.